

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

FESTSKRIFT TILL BO RALPH

MEIJERBERGS ARKIV

FÖR

SVENSK ORDFORSKNING

UTGIVET

AV

STYRELSEN FÖR MEIJERBERGS INSTITUT

VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

39

GÖTEBORG 2010

MEIJERBERGS ARKIV

FÖR

SVENSK ORDFORSKNING

UTGIVET

AV

STYRELSEN FÖR MEIJERBERGS INSTITUT

VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

GENOM

LARS-GUNNAR ANDERSSON

39

GÖTEBORG 2010

Bo65

Festskrift till Bo Ralph

Sammanställd av

KRISTINN JÓHANNESSON, IDA LARSSON,
ERIK MAGNUSSON PETZELL, SVEN-GÖRAN MALMGREN,
LENA ROGSTRÖM OCH EMMA SKÖLDBERG

Ingår som del 39 i Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning

© Författarna och
Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning
Göteborgs universitet
Box 200
SE-405 30 Göteborg
© Omslagsfoto: Petter Karlberg

ISSN 0348-7741
ISBN 978-91-974747-8-8

Intellecta Infolog, Göteborg 2010

Förord

Den 4 oktober 2010 fyller Bo Ralph 65 år. Genom denna festskrift vill vi gratulera Bosse och samtidigt tacka honom för hans gärning i ämnet nordiska språk.

Sin akademiska bana inledde Bosse i slutet av 1960-talet vid Göteborgs universitet, där han avlade filosofie kandidatexamen 1969. Han disputerade 1975 på en avhandling med titeln *Phonological Differentiation. Studies in Nordic Language History*. Avhandlingen utgör huvudverket i den svit av arbeten under 1970-talet som gjort Bosse till nordisk pionjär inom den historiskt orienterade generativa fonologin. Bosses forskningsinriktning har emellertid alltid varit vid och hans intressen många. Han knöts tidigt till Sture Alléns forskningsprojekt vid Språkdata i Göteborg och ledde själv under 1980- och 1990-talet projektet *Lexikografisk tradition i Sverige*. Vid sidan av sina arbetsuppgifter vid universitetet har Bosse genom åren också varit engagerad i många andra verksamheter, såsom kommissionen för utgivningen av Bibel 2000 och den omfattande Strindbergsutgivningen. Sedan 1999 är han ledamot av Svenska Akademien.

Som professor i nordiska språk vid Göteborgs universitet representerar Bosse ett av de ursprungliga ämnena vid Göteborgs högskola, sedermera Göteborgs universitet. Få kan som Bosse med gott samvete kalla sig nordister – om man med en nordist menar en forskare som intresserar sig för hela det nordiska språkområdet. Hans djupa och omfattande kunskaper inom ämnet är svåra att överträffa, och bidragen i denna festskrift ger tillsammans en god bild av bredden i Bosses forskning.

Det har inte varit svårt att få tag på författare – många är de kolleger som tillsammans med oss velat hylla Bosse. De flesta bidragen behandlar teman som ligger nära Bosses intresseområden. Här återfinns t.ex. uppsatser om språkförändring, runologi, isländsk skaldediktning, lexikografi och lexicologi, nusvensk grammatik och ortnamn – men även uppsatser med mer litterärt eller kulturhistoriskt innehåll.

Måhända hade det behövts några bidrag till för att komplettera bilden av Bosse med hans mer praktiska, artistiska och sportiga sidor. Något av detta har vi försökt att fånga i titeln och på omslaget.

Vi tackar alla bidragsgivare som gjort festskriften möjlig. Vi är också tacksamma för att vi har fått tillstånd att publicera skriften i Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning. Men framför allt tackar vi dig, Bosse! Hjärtliga gratulationer på födelsedagen!

Kristinn Jóhannesson, Ida Larsson, Erik Magnusson Petzell, Sven-Göran Malmgren, Lena Rogström, Emma Sköldberg

Boyd

Tabula gratulatoria

Sture och Solveig Allén, Göteborg
Zeth Alvered, Uppsala
Anders-Börje Andersson och
Annika Stenqvist, Göteborg
Lars-Gunnar Andersson, Göteborg
Thorsten Andersson, Uppsala
Eva Aniansson och Heimir
Pålsson, Uppsala
Torben Arboe, Århus
Stina Aulin, Stenungsund
Michael P. Barnes, London
Daniel Berg, Göteborg
Sture Berg, Göteborg
Marco Bianchi, Uppsala
Rut Boström, Uppsala
Kurt Braummüller, Hamburg
Lars Brink, Köpenhamn
Stefan Brink, Uppsala/Aberdeen
Eva Brylla, Uppsala
Gunilla Byrman,
Skatteberga/Växjö
Yvonne Carlsson, Stockholm
Ulla och Peter Cassirer, Göteborg
Aimée Delblanc, Stockholm
Birgit Eaker, Uppsala
Lars-Erik Edlund, Umeå
Jan Einarsson, Lund
Lena Ekberg och Christer Platzack,
Lund
Stig Eliasson, Uppsala/Mainz
Lennart Elmevik och Marit Åhlén,
Uppsala
Horace Engdahl och Ebba
Witt-Brattström, Stockholm
Elisabet Engdahl, Mölndal
Ingegerd Enström, Sävedalen
Birgitta Ernby, Särö
Monica och Kjell Espmark,
Stockholm
Sten Ewerth, Lidingö
Birgit Falck-Kjällquist,
Göteborg/Svedala
Cecilia Falk, Stockholm/Malmö
Christer Flodin, Göteborg
Staffan Fridell, Uppsala
Martin Gellerstam, Kungsbacka
Anna Gunnarsdotter Grönberg
och Orla Vigsø, Alingsås
Dag Gundersen, Oslo
Britt-Louise Gunnarsson, Uppsala
Inga och Rune Gustafsson,
Alingsås
Saara Haapamäki, Åbo
Patrik Hadenius, Lidingö
Kirsti Hansen, Göteborg
Kristina Hagren, Uppsala
Stina Hansson, Göteborg
Rikke E. Hauge, Oslo
Karin Helgesson, Mölnlycke
Staffan Hellberg, Solna
Jan Hoel, Oslo
Lars Holm, Lund
Per Holmberg, Göteborg
Louise Holmer, Göteborg

Christer Hummelstedt, Åbo
Ann-Kristin Hult, Göteborg
David Håkansson, Uppsala
Gisela Håkansson, Moheda
Stefan Jacobsson, Uppsala
Ernst Håkon Jahr, Kristiansand
Håkan Jansson, Göteborg
Kristinn Jóhannesson, Göteborg
Ing-Marie Johansson-Zere,
Göteborg
Monica Johansson, Kungälv
Karl G. Johansson, Oslo
Lars-Erik Johansson, Skövde
Jón Hilmar Jónsson, Reykjavík
Folke Josephson, Göteborg
Olle Josephson, Stockholm
Jerker Järborg, Göteborg
Reijo Kallio, Vasa
Hugo Karlsson, Sätilla
Pirjo Kukkonen, Helsingfors
Guðrún Kvaran, Reykjavik
Roger och Ingrid Källström,
Västra Frölunda
Magnus Källström,
Stockholm/Visby
Hans Landqvist, Göteborg
Ida Larsson, Göteborg
Lennart Larsson, Uppsala
Christer Laurén, Vasa
Svein Lie, Oslo
Maria Lim Falk, Stockholm
Louise och Lennart Limberg,
Göteborg
Bo Lindberg, Göteborg
Maja Lindfors Viklund, Onsala
Lars Lindvall, Göteborg
Kristina Lugn, Stockholm
Aina Lundqvist, Björkö
Benjamin Lyngfelt, Göteborg
Jonas Löfström, Rennes

Sven Lövfors, Axvall
Iris och Lars Lönnroth, Göteborg
Malin Magnander, Göteborg
Erik Magnusson Petzell och
Malin Petzell, Göteborg
Mats Malm, Göteborg
Marzena och Sven-Göran
Malmgren, Göteborg
Göran och Wenfen Malmqvist,
Djursholm
Anki Mattisson och Lars-Gunnar
Larsson, Lund/Uppsala
Rickard Melkersson, Göteborg
Johan Myking, Bergen
Oddvar Nes, Bergen
Kristina Nikula, Åbo
Leif Nilsson, Uppsala
Bengt Nordberg, Uppsala
Kerstin Nordenstam, Göteborg
Catrin Norrby,
Stockholm/Melbourne
Roger och Taija Nyborg, Högdalen
Eva Nyman, Härnösand
Sölve Ohlander, Göteborg
Claes Ohlsson, Göteborg
Anders Olsson, Stockholm
Tore Otterup, Göteborg
Rune Palm, Stockholm
Lena Peterson, Uppsala
Margunn Rauset, Bergen
Gudrun Rawoens, Gent
Mikael Reuter, Helsingfors
Tomas Riad, Stockholm
Martin Ringmar, Lund
Lena Rogström, Göteborg
Bodil Rosqvist, Malmö
Rudolf Rydstedt, Göteborg
Dagfinn Rødningen, Oslo
Ingrid Sahlin, Göteborg
Helge Sandøy, Bergen

Christian Sjögreen, Göteborg	Maria Toporowska Gronostaj, Göteborg
Simon Skovgaard Boeck, Vellinge	Lars Törnqvist och Madeleine Midenstrand, Stockholm
Emma Sköldberg, Göteborg	Ruth Vatvedt Fjeld, Oslo
Hans Strand, Stockholm	Barbro Wallgren Hemlin, Göteborg
Margareta Svahn, Uppsala	Bo-A. Wendt, Hässleholm
Jesper och Yvonne Svenbro, Stockholm	Gun Widmark, Uppsala
Bo Svensén, Stockholm	Geirr Wiggen, Oslo
Jan Svensson, Lund	Per-Axel Wiktorsson, Uppsala
Lars Svensson, Malmö	Henrik Williams, Uppsala
Ulf Teleman, Lund	Lars och Ulla Wollin, Uppsala
Kerstin och Mats Thelander, Uppsala	Per och Sofia Wästberg, Stockholm
Seija Tiisala, Helsingfors	Christer Åsberg, Uppsala
Sofia Tingsell, Göteborg	Carin Östman, Uppsala

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, København
Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund
Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg (DAG)
Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM)
Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors
Institutet för språk och folkminnen, Uppsala
Institutionen för kommunikation och information, Högskolan i Skövde
Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet
Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet
Institutionen för språkstudier, Umeå universitet
Nordiska språk, Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet
Språkrådet, Stockholm
Svenska Akademiens ordboksredaktion, Lund
Svenska Akademien, Stockholm
Undervisnings- och kulturministeriet, Helsingfors

Innehåll

SPRÅKHISTORIA	1
<i>Michael P. Barnes</i>	
The change from the older to the younger <i>fubark</i> : reform or evolution?	3
<i>Stefan Brink</i>	
Var ligger Tjottaheiti?	11
<i>Cecilia Falk</i>	
Subjunktionshistorier och subjunktionshistoria	15
<i>Staffan Fridell</i>	
Differentiation	26
<i>Per Holmberg och Håkan Jansson</i>	
Vikingatidens evighetsmaskiner Runstenarnas grammatiska konstruktion av tid och rum	36
<i>Karl G. Johansson</i>	
De gåtfulla texterna	50
<i>Lars-Erik Johansson</i>	
Svenska språkhistorier – genrekarakteristik och utvecklingsmöjligheter	60
<i>Monica Johansson</i>	
Från ett år till en månad – språkhistoria i ett didaktiskt perspektiv	71
<i>Magnus Källström</i>	
Runstenen från Tunnerstad på Visingsö – ännu en runologisk gåta	80

<i>Gun Widmark</i>	
Ni och dere	89
<i>Henrik Williams</i>	
mesku giristr: en from bön på Bräckstastenen (U 1039)?	99
SPRÅKSYSTEMET	109
<i>Sture Allén</i>	
x antal år?	111
<i>Lars Brink</i>	
Præcisering af performativer	118
<i>Ernst Håkon Jahr</i>	
Kløyvd infinitiv i dei norske skriftnormalane	124
<i>Jerker Järborg</i>	
Lexikaliserade fördomar	137
<i>Roger Källström</i>	
Alla 65 år	146
<i>Ida Larsson</i>	
Sagatid och sagovärld – om tempus i fornisländskan	156
<i>Svein Lie</i>	
Bakgrundsdeiksis og demonstrativer	168
<i>Benjamin Lyngfelt</i>	
<i>En akademiledamot pensioneras inte</i>	
– om konstruktioner med <i>s</i> -verb i svenskan	178
<i>Göran Malmqvist</i>	
Om kinesiska toner och svenska tonaccenter	193
<i>Gudrun Rawoens</i>	
Förhållandet mellan den kausativa och	
permissiva betydelsen hos verbet <i>låta</i>	202

<i>Tomas Riad</i>	
Retroflektering	214
SPRÅKET I BRUK	229
<i>Lars-Gunnar Andersson</i>	
Attitydbegreppet i språkvetenskapen	231
<i>Kurt Braunmüller</i>	
On the role of finite verbs in overtly mixed and in converged languages	242
<i>Peter Cassirer</i>	
Debatt eller demagogi Några retoriska aspekter på artikeln "Muslimerna är vårt största utländska hot" i Aftonbladet.....	252
<i>Reijo Kallio och Christer Laurén</i>	
Tre slags sökmaskiner.....	264
<i>Catrin Norrby och Gisela Håkansson</i>	
Svenska här och där – ungdomar diskuterar språkbruk	269
NAMNFORSKNING.....	279
<i>Lars-Erik Edlund</i>	
Om <i>valv</i> och det ångermanländska <i>Valto</i>	281
<i>Birgit Falck-Källquist</i>	
Namnlandskapet i en isländsk roman – Indriði G. Þorsteinssons Norðan við stríð	292
<i>Jonas Löfström</i>	
Kriterier på propriäritet i svenska ortnamn	301

LEXIKOGRAFI.....	309
------------------	-----

Sture Berg och Louise Holmer

Från ankomst till åtkomst

Några lexikaliska iakttagelser i arbetet med SAOL och SO	311
--	-----

Lars Holm

En tysk polyglott erövrar svenskan

Om Hiob Ludolfs Dictionarium Sueco-Germanicum.....	321
--	-----

Guðrún Kvaran

En äldre ordsamling og sproghistorien	331
---	-----

Kristina Nikula

I språkets utförsbacke – om icke-lingvistisk språkkritik	343
--	-----

Lena Rogström

Brenwins-advocat, hemul och testamente

Om arvet efter Lexikografisk tradition i Sverige	353
--	-----

Emma Sköldberg

Bland nötkärnor, fyrbåkar och skållade råttor

Om konventionaliserade liknelser i svenskan	363
---	-----

Bo Svensén

Liktydingar med anor

Om den latinska synonymlexikografins utlöpare i Sverige	372
---	-----

Lars Törnqvist

Brukarmedverkan i webbordböcker.....	383
--------------------------------------	-----

LITTERATUR- OCH KULTURHISTORIA	391
--------------------------------------	-----

Martin Gellerstam

Den goda smaken eller ”fädrens hjärtliga tungomål”

Wallins psalmrevision inför 1819 års psalmbok	393
---	-----

Dag Gundersen

Ti år med Ibsen	402
-----------------------	-----

<i>Staffan Hellberg</i>	
Skalden som blev biskop.....	409
<i>Pirjo Kukkonen</i>	
<i>Voces intimae</i> – språkmöten som emfas och emotioner	418
<i>Lennart Larsson</i>	
Varför skrev Olof Celsius d.ä. en ”Beskrifning öfver Pohlen”?	
Några senkomna repliker till Claes Annerstedt	
och Kazimierz Ślaski	428
<i>Lennart Limberg</i>	
Vilhelm Lundströms dagbok.....	437
<i>Lars Lindvall</i>	
En Frank på Chapmans Torg.....	446
<i>Erik Magnusson Petzell</i>	
Form och innehåll. Mattsson, Komenský	
och den syntetiska dualismen	458
<i>Mats Malm</i>	
Identitet och för(e)ställning i den fornisländska litteraturen	468
<i>Sven-Göran Malmgren</i>	
Där låg ett skimmer ...	
Kring två pastischer på Tegnér’s akademisång	477
<i>Sölve Ohlander</i>	
”Here dances Calle Scheven with Roslagen’s rose.”	
Att översätta en nationalsång – Taube på engelska.....	486
<i>Rune Palm</i>	
Graf-Skriftt vid Kristina Wediges Dödelige afgang	
Återanvändning av en runinskrift 1693.....	496
<i>Ulla Stroh-Wollin</i>	
Bellmans farfar?	
Om dryckeslaget i Georg Stiernhielms Hercules.....	505

Geirr Wiggen

Nordistikkfaglige hovedfagsavhandlinger i Norge
med svensk språk og litteratur som emne513

Christer Åsberg

En sådd av ord ger en skörd av sång
Karlfields lyriska testamente522

SPRÅKHISTORIA

The change from the older to the younger *futhoric*: reform or evolution?

Michael P. Barnes
University College London

As is well known, the runic alphabet in Scandinavia underwent radical change not long before the beginning of the Viking Age. The number of runes declined from 24 to 16, some changed shape and some their sound value; one rune moved to a different position in the row. The end result of these developments was what we call “the younger *futhoric*”. The loss of eight characters at or soon after a time when the number of phonemes in Scandinavian was increasing has puzzled scholars. Most have reckoned with deliberate intervention at some stage in the process, and they have wondered what motivated the putative reformer or reformers. Some have argued for a purely graphic reform, others have sought to connect what happened with the radical linguistic changes of the syncope period. Recently, however, the reform consensus has been challenged. Michael Schulte (most fully 2009) argues that the younger *futhoric* should be seen not as the product of a conscious act at all, but rather as the end result of a gradual process of evolution.

“Younger *futhoric*” is an elastic term, by which different writers understand different things. To me it has come to mean the sixteen-rune writing system first documented early in the eighth century and used throughout Scandinavia for some 250 years thereafter (or longer, depending on one’s definition of “sixteen-rune system”). The changing relationship between the *futhoric* and the sound system(s) it was used to represent should, I am now convinced, be separated from the question of the varying shapes given to individual runes (for my own part in this confusion, see e.g. Barnes 1987). Whether **h**, for example, is rendered \mathfrak{H} or \mathfrak{H} , \mathfrak{s} or \mathfrak{l} , \mathfrak{m} \mathfrak{M} , \mathfrak{Y} , \mathfrak{P} , or \mathfrak{I} etc. is a different matter from the number of runes available to the carver and the way these are distributed across the sounds and phonemes of the

language being written. The much-cited Ribe cranium inscription, apparently from somewhere in the period 720–760 (Stoklund 1996:199; Ben- card 2004:10–15) offers perhaps the earliest extant example of the younger *futhoric* writing system in practice. It uses the traditional rune-forms \mathfrak{H} **h**, \mathfrak{A} **a**, \mathfrak{M} **m**, but is clearly a younger *futhoric* inscription insofar as (in the most likely interpretation) \mathfrak{U} **u** stands for rounded vowels and the semi-vowel [w], \mathfrak{B} **b** denotes [θ] and [ð], \mathfrak{K} **k** [k] and [g], \mathfrak{T} **t** [t] and [d] and \mathfrak{P} **p** [p] and [b]. This is in stark contrast to the older system of runic writing where \mathfrak{X} **o** and \mathfrak{W} **w** are distinguished from \mathfrak{U} **u**, [ð] and [d] are both written \mathfrak{D} **d**, [g] is \mathfrak{G} **g**, and [p] (originally at least) \mathfrak{P} **p**.

According to conventional datings, fewer than 100 years (possibly many fewer) separate the older from the younger system as I have described them here. Indeed, it is conceivable, though not demonstrable, that the two systems overlapped. Given this limited timescale, anyone seeking to champion an evolutionary explanation for such a radically changed relationship between sound and writing system must provide particularly cogent arguments in its favour.

Many scholars have stressed the gradual nature of developments that led to the younger *futhoric*. Schulte (2009:113–4) draws attention to the views of Ludvig Wimmer, who as long ago as the 1870s and '80s was advocating a slow process of change rather than an abrupt shift (e.g. Wimmer 1887:190). There are indeed good reasons to believe that some of the changes that led to the younger *futhoric* happened over a long period of time. From the evidence of extant inscriptions, three of the runes lost were very restricted in their use. Although \mathfrak{L} may well have had a fixed sound value at the inception of runic writing, in older *futhoric* and Anglo-Saxon inscriptions it denotes differing sounds for which other runes were seemingly available; \mathfrak{O} appears to have stood for [ŋ], [ŋg] or [iŋg], which could be, and were sometimes, written \mathfrak{T} , \mathfrak{X} , \mathfrak{L} ; \mathfrak{P} denoted /p/, which was a very rare phoneme in Germanic. None of these three runes is much attested in Scandinavia, indeed until late 2009 \mathfrak{L} had been found there only in rune row inscriptions, and in one such, the Vadstena bracteate *futhoric* (KJ 2, probably sixth century), a form of **b** (viz. \mathfrak{B}) appears in place of \mathfrak{L} . In stressing the gradualness of the change from the older to the younger *futhoric*, however, Wimmer does not only have in mind the disuse of certain runes. He is equally concerned with changes in sound value, changes in shape and changes of position in the rune row. If changes in sound value and shape are taken into account, considerable evidence can be amassed in favour of a slow evolutionary process. A hundred or so years before the carving of the Ribe cranium, for example, older *futhoric* **j**, which stood for /j/, was by

some being used for /a/ because its name, following the loss of initial /j/ in Scandinavian, had changed from **jára* to **ár(a)*. By the seventh century ʝ, ʞ, ʟ were well on their way to replacing ʣ, ʥ, ʧ as the normal forms of k, j/A, s. It is changes such as these as well as the loss of certain runes from the row that led Wimmer to think in terms of an evolutionary process. The datings with which he operates are also a factor. In his scenario the younger *futhork* does not emerge until around 800, whereby relevant developments in Scandinavian runic writing can be allowed much more time than now seems possible. According to Wimmer, ʦ and ʧ slowly go out of use in the seventh century, followed by ʟ and ʞ early in the eighth and finally by ʣ towards the end of that century. But the Ribe inscription, found in 1973, shows us that carvers – some at least – had altered their system of writing to do without any of these runes by the middle of the 700s at the very latest.

Writing some hundred years after Wimmer, Erik Moltke still portrays the younger *futhork* as the end product of a gradual process (1985:178–83). But in his account there is no longer a seamless development from old into new. The older system slowly disintegrated, resulting in much confusion. Arising out of this a reform was initiated in Denmark around the year 800. The reform was anything but radical, however. It consisted chiefly in re-arranging “*the runes that were actually in use at the beginning of the Viking Age [...] as an alphabet*” (1985:182, Moltke’s *emphasis*). The chief problem with this interpretation is Moltke’s insistence that the reform of the *futhork* itself was the crucial event, rather than the adoption of a new writing system. However, while the Ribe inscription offers clear evidence that the new system was in operation in the 700s, the earliest sixteen-character *futhork* inscriptions (on the Hedeby I stick and the Gørlev stone from Zealand: Moltke 1985:368–371; DR 239) cannot be securely dated, but are probably to be placed in the late 800s or in the case of Gørlev perhaps around 900.

Other writers view the change from the older to the younger *futhork* as a wholesale reform. Typical is Ottar Grønvik (2001), who sees the new alphabet as the work of a single individual trying to establish the simplest possible writing system for post-syncope Scandinavian. The following quotation aptly sums up his position (2001:80).

Der Erfinder des jüngeren Runenalphabets in dessen ältester Form verfolgte offenbar das Ziel, ein Alphabet mit möglichst wenigen, einfachen und deutlichen Runenzeichen zu bilden, deren Gebrauch durch möglichst einfache Regeln festgelegt war.

Although many might criticise details of Grønvik's analysis, most would probably subscribe to his general thesis. It is this thesis that has now been questioned.

Schulte voices the following doubts. He finds reform of a writing system whose aim is "uttermost graphemic parsimony" (2009:110) to be without parallel; as a pertinent example of the opposite tendency he cites the medieval Icelandic *First Grammatical Treatise* – an attempt to "improve the relation between speech and writing by adding graphemic markers" (2009:111). He is unable to identify the motivating factors behind the proposed runic reform. He does not see how a reform could have been introduced and spread in the absence of a centralised legislative and executive power. And he thinks the fuzziness of the distinction between what have been termed the "short-twig" and "long-branch" variants of the younger *fubark* (cf. Barnes 2005) indicative of an inability to recognise clearly "different graphic shapes and graphemic systems" (2009:112), such recognition being in his view a prerequisite for any "conscious restructuring". An uncertain grasp of form and structure is further evidenced by the Ribe cranium inscription with its "mixed system [of older and younger runic forms]" (2009:114).

Schulte's positive proposal is that we view the younger *fubark* not as a radical departure from existing practice but, on the contrary, as a fundamentally conservative writing system. This conservatism he ascribes to lack of contact with roman literacy, and he offers the expansion of the Anglo-Saxon rune row as a stark contrast. In England, where the roman alphabet could serve as a model, the *fubark* was expanded to take account of the growing phonemic inventory. In Scandinavia, where little was known of other systems of writing, rune carvers gradually ceased using characters they for one reason or another no longer found useful. Characteristic is the fate of \mathfrak{P} *w* and \mathfrak{X} *o*. When, following changes to the names of the two runes (**wunjó* > *ynn-*, **ópila* > **óðil*), the acrophonic principle could no longer apply (whereby the initial sound of the rune name gave the rune's value), carvers abandoned them and transferred their values to another in the row that would serve. Thus \mathfrak{U} *u* came to stand for [w] and /o/ as well as /u/ (and also for /y/ and /ø/). The multifunctionality involved was already well established. Following *i-* and *u-*mutation \mathfrak{A} had come to stand for /a/, /æ/, /ɔ/, and could also, according to Schulte, denote [ə] and [j] (2006:58–62). Diverse causes underlie the disuse of \mathfrak{X} , \mathfrak{P} , \mathfrak{C} , \mathfrak{L} , \mathfrak{M} , \mathfrak{O} , \mathfrak{M} , \mathfrak{X} , but, isolated from outside influences, the Scandinavians lacked the stimulation to reform their writing system and simply let the runes that were left take the strain.

Let us examine Schulte's arguments against reform one by one. First, he finds no other reform of a writing system whose aim was "utmost graphemic parsimony". I do not know how many such reforms he has examined, but I have to admit, a quick trawl through relevant literature did not immediately reveal anything quite like the change from the older to the younger *fupark*. On the other hand, there are many examples of the simplification of writing systems. But does the younger *fupark* reflect "utmost graphemic parsimony"? Can it not be seen as a rational reaction to changes in the vowel and consonant systems of Scandinavian – changes that affected both allophonic relationships and rune names (Barnes 1987:34–38)? I agree with Schulte that the younger rune row is characterised by the multifunctionality of many of its members, but I do not see why it could not have been – at least in part – the product of a deliberate reform whose main aim was to establish a serviceable writing system. In the immediate post-syncope period there is likely to have been considerable dialectal variation (unless we believe syncope, mutation, breaking, etc. occurred simultaneously everywhere). To accommodate a wide range of speech patterns, it might have made sense to forge a new *fupark* out of the useful bits of the older by formalising the multifunctional tendencies already present. The claim that conscious reform equates with a striving for parsimony is not far removed from the approach of scholars of yore, who condemned the reduction of the *fupark* as "an act of folly" (Liestøl 1981:249).

These considerations in part answer the charge that the proposed reform lacks motivating factors. A further spur might have been the desire for a rune row that was simpler to learn and carve. Liestøl urges caution in judging the usefulness of the sixteen-rune alphabet from the exclusive standpoint of the reader and on the basis of our "extensive system of automatic associations with the Roman alphabet" (1981:250). For the eight-century rune carver the new dispensation may have come as a godsend.

Like Schulte, I find it hard to see how a reformed *fupark* could have been introduced and spread over the whole of Scandinavia in the absence of a centralised authority. But this question remains even if we reject the notion of reform. However the sixteen-rune *fupark* came into being, it is strange to find it used without exception by Viking-Age carvers in the scattered and localised societies we assume to have existed at the time.

To introduce the variety of shapes taken by the sixteen runes of the younger *fupark* is a red herring. Current evidence suggests that the reduction in the number of symbols to sixteen and the ways in which these sixteen might be realised are separate matters. Schulte himself has stressed the point more than once (e.g. 2006:49).

This [the occurrence of the older rune forms \mathfrak{H} **h**, \mathfrak{A} **a**, \mathfrak{M} **m** in the Ribe inscription] indicates that the establishment of multifunctional runes [...] predates particular simplifications of rune shapes and that both processes in principal [*sic*] are independent of one another.

So much for the objections to reform. What then of Schulte's proposal that the younger *fupark* be viewed as a fundamentally conservative writing system – the end result of a gradual process of evolution? As he affirms, Scandinavian runic tradition has nothing corresponding to the expansion and re-ordering of the Anglo-Saxon *futhorc*. But is a conservative writing system incompatible with any kind of reform? Reasons have been advanced above why \mathfrak{F} , \mathfrak{L} , \mathfrak{I} , \mathfrak{O} , \mathfrak{X} might have succumbed to natural wastage. \mathfrak{M} is quickly disposed of too: in the course of the syncope period its likely original name **ehwaz* will have developed to *jór*. But what of \mathfrak{G} **g** and \mathfrak{D} **d**, useful symbols one would think, and both carrying the initial sound of their name unchanged into the Viking Age (**geþo* > *gjof*; **daʒaz* > *dagR*)? Schulte works diligently to show that they too gradually fell into disuse. He finds reasons why this might have happened (to do *inter alia* with final devoicing of the kind that gives reflexes such as past sg. *batt* < **bant* from *binda* 'bind'), but is unable to show concrete evidence of the development. The ?seventh-century Eggja inscription (KJ 101) has *lāt* 'land', but that may represent a pronunciation [lānt] or [lāt:]. It also supposedly contains *fokl* 'bird', but the sequence is worn and has been read *foki* 'spindrift [dat.]' (Grønvik 1985:76–77, 162–163). In contrast, the ?fifth- ?sixth-century Kjølevik stone's (KJ 75) *hadu-*, and the ?seventh-century Stentoft and Björketorp stones' (KJ 96–97) *-dud-* and *-dAude*, each with an example of **d** for presumed [θ] suggest a preference for **d** at the expense of **p**. Just one instance supports Schulte's analysis: the ?late seventh-century Vatn inscription (KJ 68) appears to have *rhoAltr* for the personal name *Hróaldr* (although the branches of the **t** cannot be made out there can be no question of **d** here). It would thus seem that **g** and **d** were in fairly regular use until around 700. Thereafter they disappear suddenly and completely. They are not found in the Ribe inscription where what appears to be the word *dverg-* 'dwarf' is spelt *tuirk*, and they are completely absent from the oldest Danish memorial inscriptions, possibly contemporary with Ribe.

Schulte contrasts developments in the Scandinavian rune row with those in the Anglo-Saxon. David Parsons' recent study of the English tradition concludes that the Anglo-Saxon *futhorc* developed in two stages: first there was a gradual shift, in response to early vowel changes, that resulted in the series \mathfrak{F} **o**, \mathfrak{F} **a**, \mathfrak{F} **æ**; then, late in the 600s, a deliberate reform stand-

ardised the shapes of certain runes and introduced ᚲ for /y/ and ƿ for /ea/ (1999:100–119). There are several reasons why Parsons is convinced the Anglo-Saxon *futhorc* was subject to reform towards the end of the seventh century. Important to note here is “a swift and – on present evidence – complete change in runic practice” (1999:98); for that is precisely what we seem to see in Scandinavia too. True, Parsons attributes the spread of the new runic practice in England to Christian culture – Church and monasteries – and comparable institutions were as far as we know absent in the North at the relevant period. Yet is it unthinkable that leading exponents of runic writing could have agreed on and implemented certain changes without the involvement of a religious or secular authority?

In deciding between conscious reform and gradual evolution I am swayed by the answers I would give to the following questions. Are the very different writing systems of the Eggja and Ribe inscriptions, separated by perhaps fifty years, compatible with gradual evolution? Scarcely. Is there evidence that rune carvers slowly abandoned **g** and **d** in favour of **t** and **k**? Not so far. Did the carver of the Rök stone, who alongside the younger *futhorc* employs a version of the older as a cryptic device (Liestøl 1981:254–62), think of all his runes as coming from a single tradition, or did he make a clear distinction between a younger and an older row? The evidence of the inscription speaks strongly for the latter.

Scandinavian rune carvers were certainly capable of reform. The staveless row is an example of root-and-branch remodelling of the characters, and the ?sixteenth-century “Dal-runes” (Gustavson and Hallonquist 1985) are hardly the product of gradual evolution. Dotting, it is true, is introduced piecemeal towards the end of the Viking Age, but here too there must have been actors: some person or persons must have thought up the device and others seized upon it as a way of achieving greater phonological precision.

Bibliography

- Barnes, Michael P. 1987. The origins of the younger *futhorc* – a reappraisal. In: *Runor och runinskrifter*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 15. Stockholm: Almqvist & Wiksell International. Pp. 29–45.
- Barnes, Michael P. 2005. Standardised *futhorcs*: a useful tool or a delusion? In: Stoklund, Marie et al. (eds.), *Runes and their Secrets*. Copenhagen: Museum Tusulanum. Pp. 11–29.

- Bencard, Mogens 2004. Introduction. In: Bencard, Mogens et al. (eds.), *Ribe Excavations 1970–76*, 5. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 46. Højbjerg: Jysk Arkæologisk Selskab. Pp. 7–18.
- DR = Jacobsen, Lis & Erik Moltke 1941–2. *Danmarks runeindskrifter*. København: Munksgaard.
- Grønvik, Ottar 1985. *Runene på Eggjasteinen*. Oslo etc.: Universitetsforlaget.
- Grønvik, Ottar 2001. *Über die Bildung des älteren und des jüngeren Runenalphabets*. Osloer Beiträge zur Germanistik 29. Frankfurt/Main: Peter Lang.
- Gustavson, Helmer & Sven-Göran Hallonquist 1985. *Runor i Dalarna*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet & Elfdalens hembygdsförening.
- KJ = Krause, Wolfgang & Herbert Jankuhn 1966. *Die Runenschriften im älteren Futhark*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, phil.-hist. Kl., 3. Folge, 65. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Liestøl, Aslak 1981. The Viking runes: the transition from the older to the younger *futhark*. *Saga-Book* 20:4. Pp. 247–66.
- Moltke, Erik 1985. *Runes and their Origin: Denmark and Elsewhere*. Copenhagen: Nationalmuseet.
- Parsons, David N. 1999. *Recasting the Runes*. Runrön 14. Uppsala: Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- Schulte, Michael 2006. The transformation of the older *futhark*. *Arkiv för nordisk filologi* 121. Pp. 41–74.
- Schulte, Michael 2009. The Scandinavian runic reform: a sound notion or a research dogma? *NOWELE* 56/57. Pp. 107–21.
- Stoklund, Marie 1996. The Ribe cranium inscription and the Scandinavian transition to the younger reduced futhark. In: Looijenga, Tineke & Arend Quak (eds.), *Frisian Runes and Neighbouring Traditions*. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 45. Amsterdam: Rodopi. Pp. 199–209.
- Wimmer, Ludvig F.A. 1887. *Die Runenschrift*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

Var ligger Tjottaheiti?

Stefan Brink
University of Aberdeen

Om man skall omtala att något ligger väldigt långt bort kan man i det svenska språket säga att det ligger i *Tjottaheiti*. Namnet har visserligen också helt andra konnotationer, men mer om det strax. Det står för många idag tämligen klart att detta proprium är detsamma som dagens *Tahiti*, en vital del av Franska Polynesien, dock återgående på en antikverad språkdräkt. Frågan är förstås hur ett *Tahiti* språkligt kan hänga samman med ett *Tjottaheiti*?

Denna lilla artikel kommer att innehålla aspekter på det svenska språket, Göteborg, fotboll och humor, vilka alla karakteriserar eller intresserar målet för denna hyllningsartikel; även Polynesien har spelat en roll i sammanhanget.

Den brittiske upptäcktsresanden James Cook besökte Tahiti år 1769 på sin första resa till södra Stilla Havet. I sin journal och på de kartor han ritade kallade han ön "King George's Island or Otaheite". Generellt kan man lägga märke till att Cook påfallande ofta skrev polynesiska egennamn med initialt *O-*: *Otaheite* för *Tahiti*, *Ohwhyhee* för *Hawaii*, *Otaha* för *Tahaa*, *Oamo* för *Amo*, *Obereia* för *Bereia* osv.¹ Säkerligen fick han höra namn på öar och personer uttalade av den tahitier som följde Cook på hans resor i Polynesien, den lärde Tupia. Namnformerna har antagits vara felskrivningar eller missuppfattningar av Cook, men visar sig ha en mycket enkel förklaring. I den polynesiska dialekt som talas på Tahiti förekommer två slags demonstrativa eller "presenterande" partiklar, *o* och *e*, vilka är mycket vanliga i utpekande, korta uttryck. *O* används i sammanhang med proprier och pronomen, *e* med appellativ, exv. *o Teri'i* 'Det är Teri'i', *o vau* 'det är jag', *e manu* 'det är en fågel', *e vahine* 'det är en kvinna' (Tryon

¹ Se *Captain Cook's Journal During the First Voyage Round the World* (<http://www.gutenberg.org/files/8106/8106-h/8106-h.htm>), *passim*.

1977:19). Således, om någon pekar på ön Tahiti och frågar: Vad är det? eller Vad heter ön?, så får man som svar: *o Tahiti*, vilket alltså Cook uppfattade som öns namn, *Otaheite*.

Detta namn *Otaheiti*, för den polynesiska ön, kom sedan att brukas under lång tid i Europa. Man kan i *Kungl. Vetenskaps-Academiens Handlingar* från år 1826 (:209) läsa om "Otaheiti", i *Göteborgs Weckoblad* (1875-12-10:2) "Han vände skeppet om och seglade med deltagare i sin gruffliga missgerning tillbaka till Otaheiti, för att der bland de då för tiden ännu hedniska invånarna tysta ned samvetets röst", i *Svensk Lärartidning* (årg. 13, 1894 nr 25:313) "Det finns i Polynesien en ö, Pitcairn, knappt större än en half svensk kvadratmil, omgifven af klippor och utan hamn. Dit anlände år 1790 från Otaheiti 8 engelska matrosor, som två år förut gjort myteri mot sin kapten och bemäktigat sig hans fartyg. De medförde till Pitcairn 6 otaheitiska män och några otaheitiska kvinnor" osv. Under hela 1800-talet tycks formen *Otaheiti* användas, för att omkring sekelskiftet ändras till *Tahiti*, så exv. i *Nordisk familjebok* (1 uppl., 1876–99:1302), där man läser: "Tahi'ti l. *Taiti* (förr kalladt *Otaheiti*)".

Att Tahiti kom att uppfattas som en plats oändligt långt bort, är naturligt, då det avser en plats mer eller mindre precis på andra sidan jordklotet från Sverige räknat. När och hur det gick till när *Otaheiti* kom att få beteckna en plats långt bort, är dock mig obekant, men så skedde helt uppenbart. En möjlighet vore att den svenske vetenskapsman, botanisten och Carl von Linnæus-lärjungen, Daniel Carlsson Solander, som medföljde kapten Cook på hans söderhavsresor, var den som tog namnet till Sverige, men detta är bara en spekulation. *Otaheiti* kom i alla händelser att bli synonymt med 'avlägsen plats'. Hur den mera skämtsamma formen *Tjottaheiti* uppstått är mig också obekant, men en namnform som *Otaheiti* står förstås bara och väntar på att en skämtare skall ta fatt i uttrycket och yxa till ett *Tjottaheiti*, som ligger så mycket bättre i munnen.

Det tycks som om det kan råda en geografisk skillnad i bruket av detta ord. Om man googlar ordet *tjottaheiti* träffar man ofta på föreställningen att ordet skulle vara typiskt för "göteborgskan". Det vore dialektgeografiskt intressant att undersöka om så är fallet, och, i så fall, vad orsaken kan vara till att ordet fått extra genomslag här. I bloggen "Davids Göteborgska Sida" står att läsa: "Tjottaheiti = Långtbort / långbortistan. Uttrycket 'tjottaheiti' verkar vara MYCKET vanligare på Göteborgska än uttrycket 'långtbortistan'." ² Detta, att *Tjottaheiti* avser en plats långt borta,

² Se http://www.pjort.com/d_gbg.html.

synonymt med *Långtbortistan*, framgår tydligt av hur uttrycket används i det informella vardagsspråket: "Det är mycket bättre för en kund som kanske bor i Tjottaheiti att kunna handla på nätet istället för att ta sig till en skivbutik ...", "Om jag försöker byta min lägenhet ute i tjottaheiti mot en lägenhet som ligger närmare stan", "... om en trippel Major-vinnare skulle komma och spela Salmonella Open i Tjottaheiti ...", "Jag funderar på att döpa huset till 'Villa lila' eller 'Chateau Tjottaheiti'".

Det vidare tycks som om det har utbildats en semantisk insnävring av *Tjottaheiti*, till att särskilt denotera 'Norrländ', att döma av inlägg på nätet: "Och vi som bor i tjottaheiti (dvs ej i storstadsområde och rätt långt upp i Norrländ)", "Hon har inte ett dugg lust att basa över ett fotbollslag som har sin hemmaarena långt uppe i tjottaheiti! [dvs. Norrländ]".

Ordet *tjottaheiti* har vidare, som bekant, kommit att få ytterligare en betydelse, nämligen 'toalett', och förekommer med den användningen uppenbarligen tämligen allmänt i viss vardagssvenska: "X reser sig upp och går på tjottaheiti", "jag sov inte mycket inatt, satt mest på tjottaheiti", "Gå på tjotta = Gå på toaletten". Den senare förkortningen, *tjotta*, förefaller vara tämligen allmänt förekommande i särskilt barn- och vardagsspråket för just 'toalett'. Hur denna specialbetydelse har utvecklats förefaller dock svårförståeligt. En förklaring som givits är att uttrycket är att uppfatta som en lekfull eufemism, hur nu detta skall förstås, alternativt att det ursprungligen syftat på ett avlägset placerat utedass.³ Om denna förklaring träffar rätt skulle vi här således ha att räkna med en metonymisk användning av *Tjottaheiti*.

Det är som bekant inte ovanligt att egennamn kan "avproprieras" och ges en semantisk innebörd som kan vara genomskinlig, logisk eller helt sakna sammanhang med dess eponym, exv. *Adonis* : en adonis, *John Browning* : en browning, *Hamburg* : en hamburgare, *Candido Jacuzzi* : en jacuzzi, *Judas* : en judas, *Kroisos* : en krösus, *John Loudon McAdam* : macadam, *Charles MacIntosh* : en Machintosh, *A.F. Mollberg* : en mollbergare, *Robert Moog* : en moog, *Samuel Morse* : morse, *Jules Péan* : en peang, *Quisling* : en quisling, *Theodore Roosevelt* : Teddy (björn) osv.

I vårt fall har ett ö- och landsnamn, *Tahiti*, i en arkaisk, feluppfattad form, *Otaheiti*, uppenbarligen "svängts" till vilket resulterat i en skämtsam form *Tjottaheiti*, som kommit att avse 'en avlägset liggande plats', ett uttryck som sedermera metonymiskt kommit att semantiskt transpone-

³ Förslag av B. Bergman, "Runda ord och andra", i *Sydsvenska Dagbladet* (1985), refererat i *Dagrin* 1989:92.

ras till att avse ett 'avträde' (troligen 'utedass'). Så fungerar det dynamiska språket.

Litteratur

Dagrin, Bengt 1989. *Oordboken. Om ord som kallas fula*. Stockholm: Wahlströms.

Tryon, D.T. 1977. *Say it in Tahitian. An instant introduction to the language of French Polynesia*. Sydney: Pacific Publications.

Subjunktionshistorier och subjunktionshistoria

Cecilia Falk
Stockholms universitet

Följande citat kan representera den syn på underordning som präglade mycket språkhistorisk forskning kring underordning under (förra hälften av) 1900-talet (se också t.ex. Larson-Högsby 1913:137ff., Bjerre 1935:38ff., Lindblad 1943:5ff.):

Att alla former av bisats ursprungligen har utvecklats ur huvudsats, betraktas inom den historiska språkforskningen nästan som ett axiom, åtminstone vad de indoeuropeiska språken angår. Den hypotaktiska satsfogningen har m.a.o. uppkommit ur parataktisk satsföljd. (Wessén 1965:226)

Detta "axiom" tog sig i äldre forskning uttrycket att bisatsforskarna sökte "ursprungliga" parataxfogningar som "omtolkades" till hypotaxfogningar, med därtill följande omtolkning av enskilda ord/ordkombinationer från adverb, pronomen, etc. till subjunktioner. Historiskt väldokumenterade exempel på paratax > hypotax är i själva verket få. Underordnade frågeformade konditionalsatser har uppstått ur verbinitiala självständiga satser. Gängse etymologi *att* < *pat* 'det' (jfr eng. *that*, ty. *da*, ned. *dat*, etc) ser en utveckling från paratax > hypotax i en satsfogning som 'Jag vet det(ta) (:)' Sven för västerut med Knut' (jfr Sö 14). Rsv¹ *es/er* är besläktat med personliga pronomina got. *is* och ty. *er*, 'han', och återfinns i rsv i en hel del dubbeltydiga fogningar som 'han' eller 'som'. I VgL I används *ær* otvivelaktigt som oböjlig relativpartikel 'som'. Hypotax "uppfinnis" emellertid inte av denna (eventuella) omtolkning – oinledda relativsatser fanns redan i rsv.

¹ För olika språk och språkstadier används följande förkortningar: rsv = runsvenska, fsv = fornsvenska, äfsv = äldre fornsvenska, yfsv = yngre fornsvenska, änsv = äldre nysvenska, nsv = nysvenska, msv = modern svenska.

I själva verket är det snarast bättre dokumenterat i historisk tid hur (flerordiga) subjunktioner omtolkats till konjunktioner: fsv bisatsinledarna *for þy at* > msv konj. *ty, för*; fsv *sva at* > msv konj. *så*.

Jag ser det som rimligt att anta att underordning i mänskligt språk har funnits så länge som mänskligt språk har funnits (eller annorlunda uttryckt: underordning är en del av mänskligt språk). Det är en uppfattning som är lika omöjlig att bevisa som dess motsats, men icke desto mindre menar jag att det är en rimlig utgångspunkt. Jag vill låta det vara osagt om äldre forskning verkligen trodde att de studerade "uppkomsten av hypotax". I vilket fall: i yngre forskning tycker jag mig se en förskjutning från intresset för själva satsfogningens "ursprung" till hur enskilda (kombinationer av) lexem över tid och rum utvecklats till subjunktioner. Det är då många gånger ganska individuella och till synes idiosynkratiska subjunktionshistorier som framträder (se t.ex. Rosenkvist 2004 om fem fsv/nsv konditionala subjunktioner). Grammatikaliseringsteori menar att det här ändå är möjligt att skriva en mer sammanhållen subjunktionshistoria. Under termen univervation beskriver Braunnüller (1978) utvecklingen av germaniska subjunktioner som gradvisa lexikaliseringar och fonetiska reduktioner av ett begränsat antal mer komplexa typer av ordkombinationer. Något liknande vill jag göra i denna artikel, med en viktig skillnad: det som vi i bevarat material kan se, är inte diakront urskiljbara steg, där vi har fog att hävda att den ena konstruktionen är en "källkonstruktion" till en annan (föregivet yngre). Vi ser ett över lång tid utsträckt virrvarr, där det egentligen bara är en faktor som är konstant: subjunktioner uppstår normalt i existerande hypotaktiska satsfogningar, och det är ett begränsat antal bisatstyper det rör sig om. Till detta vill jag lägga ytterligare en möjlighet som normalt inte tas upp i grammatikaliseringsteoretiska modeller: när grammatikaliseringsteori ofta vill identifiera en lokal användningskontext där led kan omtolkas från "innehållsbetydelse" till "grammatisk betydelse" och därifrån till "än mer grammatisk betydelse" vill jag tona ner nödvändigheten av "omtolkning i lokala kontexter", och i stället peka på möjligheten att lexem kan så att säga direktrekryteras i en mer grammatisk funktion.

På detta begränsade antal sidor kan jag inte skriva uttömmande om vare sig svenska subjunktionshistorier eller svensk subjunktionshistoria. Men jag hoppas att med några exempel visa att det finns både historier och historia. Jag vill också klargöra att jag inte är etymolog/germanist. Jag får därför lita till de etymologier som gängse ges när det rör sig om prehistoriska skeden.

1. Att-satser

1.1. Prepositionsfraser

Genomskinliga är bildningar i modern svenska där flerordiga subjunktioner innehåller ett *att*. SAG tar upp bl.a. *därför att, för att, efter det att, till dess att* som flerordiga subjunktioner, och urskiljer också "svagt lexikaliserade" ordgrupper som *genom att* (SAG 2:736–742). Dessa har det gemensamt att de förutom *att* innehåller en preposition och ofta också ett definit element av något slag (nedan: d-ord). Fsv uppvisade en rik flora av denna typ; floran var rik eftersom d-ordet i förbindelsen varierade: det kunde vara det personliga pronomenet *þæt* (med kasusformerna *þess* och *þy*), det kunde vara ett framförställt *þær*, det kunde saknas helt. Variationsmöjligheterna motsvarar de möjligheter man kan finna utanför adverbliella satsfogningar: adpositioner kunde ta ett efterställt definit pronomen eller ett framförställt definit adverb som rektion; d-ord kunde ta *at*-sats som komplement; prepositioner kunde ta *at*-sats som rektion. Larson-Högsby (1913) har inventerat det äldre fornsvenska beståndet av temporala satsförbindelser. Formrikedomen syns exempelvis vid *æptir*, som i hans material uppträder i kombinationerna *æptir þæt at, æptir þy at, þær æptir at, æptir at, æptir þæt*. Det är väl mindre troligt att alla dessa ska ses som lexikaliserade förbindelser (etablerade subjunktioner); snarare rör det sig om produktiva mönster. När ensamt *æptir* uppträder som bisatsinledare har det övertagit *at*:s funktion som underordnare och är att se som en subjunktion. I fsv har jag funnit (förutom *æptir*, temporalt eller kausalt) de enkla prepositionerna *mæþ* (kausalt), *til* (temporalt), *vidh* (temporalt) använda som subjunktioner; i änsv *från* (temporalt), *innan* (temporalt) och *för* (kausalt); den senare kan i msv som bekant också fungera som konjunktion. Dessa tre uppträdde i fsv bara i kombination med (optionellt) d-ord + *at*. Här kan vi med andra ord se de antagna stegen i en tänkt utveckling åtskilda. Däremot ser jag det inte som nödvändigt att anta att varje enskild preposition har behövt så att säga gå sin egen väg från utbyggd prepositionsfras till subjunktion – att låt oss säga *vidh* uppträder som subjunktion i yfsv behöver inte bero på bortfall i kombinationen *vidh at*, utan kan lika gärna bero på att andra prepositioner, som *æptir* och *til*, kunde användas som subjunktioner.

Hela denna formvariation försvann så småningom. Redan i Larson-Högsbys material från äfsv dominerar *þær til* och *til* stort över alternativen *til þess (at)* och *þær til at* (1913:64–72). Beståndet av *till*-baserade subjunktioner i msv visar emellertid att styrkeförhållandena kan växla: SAG

tar upp *tills* (< *till dess*) och *till* som ettordssubjunktioner, *till dess* (*att*) som flerordssubjunktioner (SAG 2:739). Inskränkt formvariation är vad som i grammatikaliseringssteori kallas specialisering (efter Hopper 1991) – vad som stämmer sämre in i teorins begrepp specialisering är att äfsv och msv har olika specialiserade former i det stora tänkbara *till*-utbudet. Se också Haskå (1988) för en mer externmotiverad förklaring: enligt henne är variantreduktionen av kausalmarkörer i änsv en följd av skriftspråkets standardisering.

1.1. Definita adverb med at-satsformad bestämning

Tre definitiva adverb i fsv kunde försees med en bestämning i form av en *at*-sats: *þy* 'därför', *sva* 'så' och *þo* 'dock, trots det'. Adverbens status som primära satsdelar framgår i a-satserna nedan, medan b-satserna illustrerar final placering av adverb + *at*-sats, en kontext där adverbet kan tolkas som en del av en flerordig subjunktion. Sammanskrivningar som i c-satserna kan visa en starkare etablering av ordkombinationen i lexikon. Enkelt adverb använt som subjunktion exemplifieras i d-satserna, där *så* är belagt först i änsv:

- (3) a þy giftær bondæ þæm manni dottor sinæ ær til arfs standær. at þer viliaë bapi afvæxt æghæ (VgL I 29)
liuir annar sua længi æftir annan. at han við husli takar (VgL I 28)
þo matte han giua at egh uare uin til (ÖgL 162)
- b þa kallær bonde han þiuf sin. þy at han sundi ranzsak (VgL I 55)
garþær þænni stændær firi toft hans sua at han ma eig utuæg-
hum næ (VgL I 47)
böte sum hun ær værd. oc iki mære. en þrer marcher. þo at hun
se bættri (VgL I 6)
- c ... þyt þæt ar i guzs* hand/ nær han vil han fore sin dom* kalla
(Bir 4:198 (aut))??
at þer eigh fridbrut giöt suat biscuper a sak. af. (VgL I 7)
Eigh mæra þit fleræ vaki (VgL I 8)
- d Ok ty han är dyrastr af allom creaturom/ Ty torf han dyrare ok
kräselikare födho ok klädhe än annor diur (KS 40)
Kong. Götstaff greet så han nestan motte beswimadt. (Swart,
Gustav I:s krönika, c. 1560, 82)
Wari engom lofflikit haffwa nakot eghit alzstingx enkte thing,
tho thz wari aldra minzsta (Bir 4: 9)

þy ... at och *þo ... at* var ovanliga fogningar, medan *sva ... at* som bekant fortfarande finns kvar. *Så* och *ty* har också omtolkats till konjunktioner i nsv.

2. Adverb + relativsats

I avsnitt 1.1 ovan visade jag hur temporala subjunktioner har kunnat uppstå ur prepositionsfraser med ingående *at*-sats. Andra temporala subjunktioner går tillbaks på kombinationer av adverb och relativsats. Bjerre (1938) ger en gedigen genomgång av denna typ.

De tre äfsv adverbena *þa*, *síþan* och *þaghar* 'genast' uppträdde i temporal satskopplingar med likartad distribution: i matrissatsen med en final subjunktionsinledd final relativsats (a-satserna), i matrissatsen med en final oinledd relativsats (b-satserna), i kontaktställning med subjunktionsinledd relativsats (initialt eller finalt; c-satserna) och i kontaktställning med oinledd relativsats (initialt eller finalt; d-satserna); symbolen □ i b-satserna markerar utelämnad subjunktion:

- (4) a han skal wæriæ sic mæð .XII. mannum þem han war þa mæð. ær giarninggin six gørð wæriæ (VgL IV 313)
 Siðþæn war han goðhær konongær. ær han tok wiðþær waxæ (VgL IV 302)
 Læti þaghar fæ wt sum spiæl bötir æru mætnar (DL 44)
- b æn hun ær þa inni □ barn föþis (UL 272)
 Værþær. barn síþæn föt. □ öl ær giört. (VgL I 34)
 cardinales skuldo thaghar saman koma: □ paue ær dødher (Bil 759)
- c þa er han hauir svoret. þa skal prester bötæ. (VgL I 5)
 Síþan ær hion tu komæ saman ... (VgL I 9)
 þa giæri houoð tindæ. þaghær ær skiptis af sinum penninggum (Biskop Brynjolfs stadga)
- d hann vas siukr uti, þa þæir giald toku a Gutlandi. (U 614)
 Comber eig köpruui uid sin farit ær (VgL I 42)
 þaghær þer kumæ baþi a en bulster ok vnþir ena bleo. þa a hvn þridiungh i bo. (VgL I 35)

A- och b-satserna visar adverbet som del i matrissatsen, c- och d-satserna kan visa adverbet som del av bisatsinledningen (som subjunktion eller

som relativt adverb).² Ingen egentlig kronologi kan spåras, ingen distributionstyp kan ur materialet sägas vara äldre eller ursprungligare än den andra. A/b-typerna förekommer bara i äldre texter, men c/d-typerna är till synes lika gamla alternativ. Om a/c-typerna visavi b/d-typerna kan sägas att det snarast verkar röra sig om en regional variation: utsatt relativsubjunktion förekom företrädesvis i götamålsområdet, oinledd relativsats företrädesvis i sveamålsområdet. Relativsubjunktion är generellt sett ovanlig emellertid; man kan jämföra med isländska, där relativsubjunktion var det normala i fornspråket (t.ex. Bjerre 1935:130ff.), obligatorisk idag.

Ett fjärde fall är fsv adverbet *mæþan* 'under tiden'. Från fsv texter finns belägg på c- och d-typerna (dvs adverb i kontaktställning med relativsats, med eller utan relativ subjunktion):

- (5) a ok mædhan som han bortho war, tha fyk kesarinnan wethe then hardha domyn (Leg 3: 126)
 b □ a maþær myulnustaþ. mæþan. þe fang æru. all vroten (VgL I 52)

Adverb + subjunktion är ett sent och ganska isolerat exempel, och adverb med åtskild relativsats (jfr (4)a–b) är inte belagd, såvitt jag vet. Vidare, adverbet som ensam bisatsinledare (dvs. som möjlig subjunktion), hittar man redan i ett par runinskrifter:

- (6) Ðæt skal at minnum manna, meðan mænn lifa (U 114)

Den etymologi som ges i Hellquist (1948) av *mæþan* kan peka på ett tidigt parallellt fall. *Mæþan* motsvaras enligt honom av gotiska *mipþanei*, etymologiserat prep *med* + demonstrativt/personligt pronomen + relativpartikel. Var prepositionen + pronomenet att uppfatta som ett adverb(ial)³, är detta ett tidigt exempel på hur adverb(ial) + relativsats gett upphov till en ny subjunktion. *Mæþan* är inte belagt som adverb i rsv (inte heller ett tänkt *mipþan* i gotiska), men jag ser inte det som något avgörande motargument. *Mædhan som* i (5)a ovan visar då kanske i stället den generella möjligheten att konstruera adverb med relativsats, eller den typ som jag närmare diskuterar i avsnitt 4 nedan.

² Jfr. att SAG ser *då* som relativt adverb, *sedan* som subjunktion. Som bisatsinledare har de uppenbarligen parallella ursprung.

³ Dvs. som [adverbial [relativsats]], inte som [prep [rektion med relativsats]]

Ytterligare en rsv temporal subjunktion kan nämnas i sammanhanget, *ðan* 'innan', belagd på två runstenar, U 29 och Sö 126. Subjunktionen motsvarar med Wesséns ord "utan tvivel" fornisländskans adverb *áðan* 'förut, förr' (1965:296), men är inte belagt i senare källor (vare sig som adverb eller subjunktion).

3. Komparativled + komparativsats

Subjunktionerna *såsom* och *förrän* liknar i mycket de temporala subjunktionerna från avsnitt 2, i det att de går tillbaka på möjligheter i fsv att ett adverb i matrissatsen (*sva, fyr*) kunde ta en satsformad bestämning, denna gång en komparativsats inledd av *sum* respektive *æn*:

- (7) a ... at hun var sva gyft. sum lægh sighiæ (VgL I 26)
 ... æn fyr illiz æn umfærþ kombær .a (VgL I 42)
 b ... at han fæsti hana eigh sva sum lagh sighiæ i landi þæssu. (VgL I 36)
 kome aldriĝ i friþ. fyr. æn þer uiliæ ær sak sökia (VgL I 33)
 c swasum þe scuþa þeræ mællin ok sinæ sannind fore bindæ swa nöghin sik at baþi prester ok bönder (SmL 12–13)

B-satserna kan här tolkas som adverb + komparativsats i kontaktställning eller som bisatser med flerordssubjunktion. Sammanskrivningen i c-satsen kan tyda på en konventionaliserad subjunktion. Motsvarigheter till (4) b har jag inte funnit, och eftersom komparativa subjunktioner till skillnad från relativa subjunktioner till synes var och är obligatoriska är det inte heller vad man skulle vänta. Ensam *fyr* i lagspråket vill jag därför tolka som en subjunktion:

- (8) giter hin eig sinu nat fyr han ðræper han (VgL II 127)

Detta har jag inte hittat utanför lagspråket. Däremot, SAOB (tryckår 1927) tar upp *förr ... än* med beteckningen "med svagt ålderdomlig anstrykning", dock inte i riktigt samma betydelse som *förrän*. Icke desto mindre, det visar återigen hur förmodat äldre och yngre stadier samexisterat i långa perioder, att förmodat yngre stadier kan ha utbildats för att försvinna igen.

Andra kombinationer av komparativled + komparativsats bildar temporala satsfogningar, där ett komparativt *så* specificerar ett tidsadverbial.

SAG tar upp *så länge (som)*, *så snart (som)*, *så fort (som)*, *så ofta (som)* (SAG 2:739). Typen fanns redan i fsv; Larson-Högsby (1913) tar upp uttrycken *æ sua þikla sum*, *sua brat sum*, *sua længe sum*. Subjunktionen kunde också utelämnas, och *sva opt(a)* finns i hans material (äfsv) inte belagd med åtföljande subjunktion, däremot i yfsv. Exempel:

- (9) sua brat sum til þriþia manns ær kumit. þa skal han uæria sum fangit hauær (ÖgL 142)
 Sua brat þe skilias at, þa magho þe ei siþan ater saman fara (MEL 26)
 swa apta som han ther mz beslagen eller befunnen varder (SO 158)

Det finns liten evidens för att adverbfrasen i dessa kombinationer var en del av matrissatsen i form av satser där de båda leden står åtskilda. I Larson-Högsbys material finns bara exempel med *sva længe... sum*:

- (10) uæri sua længe i forbuthi sum bonden uar (VgL II 106)

En jämförelse mellan beståndet i fsv och msv visar att det ofta rör sig om delvis olika adverb, men att typen som sådan är sig lik. Det rör sig således om ett gemensamt mönster, snarare än om gradvis lexikal etablering av (flerords-)subjunktioner.

Andra komparativa element i fsv var *iæm* och *lika*. Ur *lika som* har vi fått den modernsvenska subjunktionen *liksom* (*Det är ju ont om lägenheter här i Borås liksom det är det på andra platser*, efter SAG 2:735). *Iæm* återfinns i Larson-Högsbys material i konstruktioner som i mycket liknar dem som jag diskuterat här, jfr:

- (11) iamscyt som hon com vndi quærnstenana vændos siælue stene. i. sma muld (Bu 511)
 jam skyt hon varþ løs af bandom. þa varþ hon løs af diæflom (Bu 205)

Men det är inte helt självklart att de ska jämföras. I Sdw behandlas *iæm skyt* som ett adverb, inte som en adverbfras med framförställd komparativ bestämning, och satser som (11) ska kanske därför snarare jämföras med den typ av temporala satsfogningar som är ämne för nästa avsnitt.

4. Senare exempel på adverb + *som*-sats

I yfsv och nsv texter uppträder flera adverb i kombination med *som*-inledda satsar eller ensamma som bisatsinledare, några exempel:

- (12) ginstan som han nämpde Verbum caro factum est borthwarff diäfwlin (KL 45)
 Ok ginstan ihesu nampn nämpdis gingo al frestilse fran hanum (KL 34–35)
 strax som bønen war fulkomnat (Lg 294)
 strax barnit war fød/ hwarff moderen bort (Di 21)
 just som han skulle stiga fram och giöra Eeden (Serenius A 2 a, 1734; efter SAOB)
 [Myggorna] gör djupborrningar i ögonlocken just man skall till att sova (Didring Malm 1: 69, 1914; efter SAOB)

SAG tar upp rätt *som*, *bäst (som)*, *efterhand som*, *vartefter (som)* (SAG 2:739) och *genast (som)*, *direkt (som)*, *sist*, *bäst* (SAG 2:741) som temporala (flerords-)subjunktioner. Jag är osäker på hur dessa kombinationer ska tolkas, och ser flera möjligheter. De kan ses som paralleller till adverb + relativsats (avsnitt 2) eller till (graderat) adverb + komparativsats (avsnitt 3). Ytterligare ett alternativ är att *som* här ska uppfattas som en temporal subjunktion, preciserad med en framförställd bestämning (jfr SAG 2:744–745, som bl.a. tar upp preciseringar som {*två veckor/långt/kort tid/precis/strax*}*innan*). Den underordnade funktionen kan sedan övertas av adverbet ensamt. *Som* kan och kunde på egen hand fungera som temporal subjunktion:

- (13) a hans hæstæ swen myrði han iulæ otto. sum han skuldi till kyrkyu faræ (VgL IV 301)⁴
 leion møtto hanom som han gik stoltastar (Bu 512)
 som han stoodh som bätzst, tha sagde han (STb 1: 399, 1482; från Sdw suppl.)
 b Som jag stod där och tänkte, dök min bror upp (SAG 2:734)

Lika lite som för prepositionerna (se 1.1 ovan) tror jag att vi behöver, eller ens ska, se varje enskilt fall som en utveckling från en konkret källkonstruktion (adverb + *som*-sats > flerordssubjunktion > subjunktion).

⁴ Satsen kan alternativt uppfattas som relativ, med (adverbiellt) *iulæ otto* som korrelat.

Tvärtom, flerordssubjunktioner kan ha så att säga direktbildats – märk att de aktuella adverbena har mycket liknande semantik. Helt omöjligt är det väl inte med ett nyuppfunnet *Vips som hon stod där föll en sten från mitt hjärta*, kanske till och med *Vips hon stod där ...*⁵.

5. Diskussion

Svenskans förråd av subjunktioner genom tiderna utgör en brokig och variationsrik samling, där det dock är möjligt att urskilja ett antal mönster. Detta är givetvis inte min upptäckt. Vad jag i stället vill lyfta fram är att det är ett litet förråd av bisatstyper som möter i föregivna ”källkonstruktioner”: *at*-satser till *d*-ord (pronominala eller adverbiala), relativsatser och komparativsatser. Det är också just vid dessa bisatstyper vi finner vad SAG kallar basala subjunktioner i msv: *att*, *som*, *än*. Härtill kommer *om* (konditionalt, rogativt). De mönster jag presenterat har det gemensamt att led med ibland odiskutabel hemortsrätt i en matrissats (se t.ex. (3)a) kan stå i kontaktställning med bisatsen, och på så vis tolkas som en del av bisatsen; fallen i avsnitt 4 är möjligen något annat. Andra fall som jag inte berört här är hur led i bisatsen (ofta satsadverb) genom kontaktställning med utsatt eller underförstådd subjunktion kan tolkas som (del av) subjunktionen och subjunktioner omtolkade från (relativa eller interrogativa) *hv*-ord.

SAG urskiljer 16 bisatstyper (SAG 4, kap 37). Till allra största delen tror jag att dessa bisatstyper (och deras inledare) kan föras tillbaka på kombinationer av matrisled+bisats med någon av bisatstyperna *att*-sats, relativsats, komparativsats, rogativsats, konditionalsats, med enkla, basala subjunktioner. Det går att skriva subjunktionshistoria från en mängd olika enskilda subjunktionshistorier – men det rör sig varken om paratax > hypotax eller om idealiserade och rekonstruerade grammatikaliseringsgångar. Det rör sig om grammatiska möjligheter som språkbrukarna kan utnyttja för sina kommunikativa behov.

⁵ I sökning på Google (14 maj 2010) gav de första 100 träffarna ett tiotal exempel på *vips som det var/är*; jfr *rätt som det var/är*.

Referenser

- Bjerre, Birger 1935/1938. *Nordiska konjunktionsbildningar med temporal innebörd I–II*. Lunds universitets årsskrift N. F. Avd. 1 Bd. 31/34. Nr 3/5. Lund: C. W. K. Gleerup.
- Braunmüller, Kurt 1978. Remarks on the Formation of Conjunctions in Germanic Languages. *Nordic Journal of Linguistics* 1. S. 99–120.
- Haskå, Inger 1988. Standardisering inom fornsvenskans bestånd av kausalmarkörer. I: Gertrud Pettersson (red.), *Studier i svensk språkhistoria*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 41. Lund: Lund University Press. S. 86–103.
- Hellquist, Elof 1948. *Svensk etymologisk ordbok*. Lund: Gleerup.
- Hopper, Paul 1991. On some principles of grammaticization. I: *Approaches to grammaticalization I*. I: Traugott, Elizabeth Closs & Bernd Heine (eds.), Amsterdam/Philadelphia: Benjamins. S. 17–35.
- Larson-Högsby, Gustaf 1913. *Temporal satsfogning i fornsvenskan*. Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.
- Lindblad, Gustav 1943. *Relativ satsfogning i de nordiska fornsvenskan*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap 1. Lund: A.-B. Gleerupska univ.-bokhandeln.
- Rosenkvist, Henrik 2004. *The Emergence of Conditional Subordinators in Swedish – a Study in Grammaticalization*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 62. Lund: Department of Scandinavian Languages, Lund University.
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Norstedts Ordbok.
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax*. Stockholm, Göteborg, Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Rsv exempel anges på standardiserad runsvenska efter Samnordisk rundatabas 2008. Fornsvenska exempel från lagspråk (inkl. VgL IV) är citerade efter *Samling af Sweriges Gamla Lagar* 1–11. Övriga fornsvenska exempel refereras till med samma förkortningar och efter samma utgåvor som i Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Nysvenska exempel är tagna från Svenska Akademiens ordbok.

Differentiation

Staffan Fridell
Uppsala universitet

1. Meillet och Grammont

Antoine Meillet introducerade 1903 i en artikel *differentiation* (franska *différenciation*) som en teknisk språkvetenskaplig term med specifik innebörd (till skillnad från *differentiation* som allmän term: att något differentieras, delar upp sig, utvecklas i skilda riktningar o.d.).¹ Han gjorde det i polemik mot Maurice Grammont, som hade skrivit ett översiktsverk om dissimilation (1895). Meillet (1903:16) menade att kontaktdissimilation skiljer sig så starkt till sin natur från fjärdissimilation att det är motiverat att använda en särskild term för kontaktdissimilation. Vid fjärdissimilation (t.ex. fornfranska *livel* > *nivel*) är det fråga om att undvika alltför nära upprepning av två identiska ljud, medan vid kontaktdissimilation (t.ex. engelska *chimney* > engelsk dialekt *chimley*) rör det sig i stället om att göra de närstående ljuden mer olika och skillnaden mellan dem tydligare, differentiera dem, för att undvika assimilation eller bortfall, därav termen *différenciation*. Bland de exempel Meillet presenterar finns *mn* > *vn*, *mn* > *bn*, *mn* > *ml*, *sp* > *st*, *hs* > *ks*, *sr* > *br*, *nr* > *ðr* (s. 17ff.), men också inskott av konsonant som *sr* > *str* och *nr* > *ndr* räknas som fall av *differentiation* (s. 22ff.), eftersom de motverkar tendenser till assimilation eller bortfall. Även exempel som *nn* > *nd*, *mm* > *mb* och *ll* > *ld* hör enligt Meillet till *differentiation* (s. 26). Slutligen nämns också vokalisk *differentiation*, dels av diftonger: *uo* > *ue*, *ei* > *ai*, *ei* > *oi* (s. 27ff.), dels diftongering av vokaler, t.ex. *e* > *ei* (s. 32f.), som alltså också betraktas som *differentiation*. Meillet har sålunda ingen tydlig och entydig definition av *différenciation*. Han börjar med att definiera det som kontaktdissimilation, men vidgar

¹ Till den senare kategorin hör även användningen av engelska *differentiation* i Ralph (1975).

i artikeln successivt begreppet till att omfatta alla tendenser som på ett generellt plan står i motsättning till kontaktassimilation, inklusive inskott och segmentation.

Maurice Grammont accepterade fullständigt Meillet's nya term och kom att ägna ett helt kapitel i sin handbok *Traité de phonétique* (1933) åt differentiation. Det är antagligen denna Grammonts framställning som har haft störst betydelse för begreppets senare spridning och hur det har uppfattats. Några citat kan därför vara motiverade:

La *différenciation* est un phénomène qui a pour effet de rompre la continuité d'un mouvement articuloire soit au cours d'un phonème unique, soit dans l'ensemble de deux phonèmes différents mais contigus. C'est dans une certaine mesure la contraire de l'assimilation. L'assimilation est due à un relâchement articuloire, la différenciation est un renforcement. (1933:229.) [‘Differentiation är ett fenomen som har som effekt att bryta en artikulatorisk rörelses kontinuitet, antingen under förloppet av ett enskilda fonem eller för två olika men angränsande fonem tillsammans. Det är i en viss mening motsatsen till assimilation. Assimilation beror på en artikulatorisk försvagning, differentiation är en förstärkning.’ (Min översättning här liksom fortsättningsvis.)]

La cause de la différenciation est, d'une manière générale, la peur inconsciente d'une assimilation qui altérerait l'économie des mots. (1933:229.) [‘Orsaken till differentiation är, allmänt sett, den omedvetna rädslan för en assimilation som skulle förändra ordens ekonomi.’]

La différenciation est toujours *préventive* en ce sens qu'elle empêche un évolution, en général une assimilation, en remplaçant le changement attendu par un autre. (1933:237.) [‘Differentiation är alltid *preventiv* i den mening att den hindrar en utveckling, vanligen en assimilation, genom att ersätta den väntade förändringen med en annan.’]

De exempel Grammont ger är huvudsakligen likartade med Meillet's, men han drar även in inskott av halv vokal eller konsonant mellan två vokaler som exempel på differentiation, eftersom de motverkar hiatuskontraktion (1933:233f.).

Man kan säga att Grammont tydligare än Meillet betonar att differentiation är en reaktion mot faktiskt existerande tendenser till assimilation och bortfall, en alternativ ljudutveckling, och att differentiationen fonetiskt innebär motsatsen till försvagning.

2. Differentiation i romansk språkvetenskap

Termen *differentiation* har alltsedan Meillet och Grammont etablerade den fortsatt att användas av romanska lingvister. Man finner den tämligen konsekvent i franska, italienska och spanska lingvistiska ordböcker under hela 1900-talet (t.ex. Marouzeau 1943, 1951, *Dizionario di linguistica* 1979, Cerdà Massó & Muñoz Olivares 1986, *Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage* 1994 och Alcaraz Varó & Martínez Linares 1997). Den definition, som står närmast Meillet och Grammonts breda tillämpning av begreppet, återfinns i *Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage* (1994:147):

[...] tout changement phonétique qui a pour but d'accentuer ou de créer une différence entre deux phonèmes contigus [...] correspond à la nécessité de maintenir le contraste entre les différentes séquences de la chaîne parlée pour répondre aux exigences de la compréhension menacées par la tendance à l'assimilation. [...] varje fonetisk förändring som har som syfte att förstärka eller skapa en olikhet mellan två angränsande fonem [...] motsvarar nödvändigheten att upprätthålla kontrasten mellan talflödets olika beståndsdelar som ett svar på de hot mot kravet på förståelse som tendensen till assimilation utgör.]

Engelskspråkig och tyskspråkig lingvistisk tradition har så vitt jag har kunnat se inte alls upptagit termen *differentiation* i denna specialiserade betydelse. Den återfinns inte i några av de många moderna engelskspråkiga handböckerna i historisk lingvistik, inte heller i engelska eller tyska lingvistiska ordböcker. Enda undantaget är Pei & Gaynor (1954). Här är det uppenbarligen Marouzeau som är källan, eftersom dennes bok nämns i inledningen som en av källpublikationerna. Pei kunde flera romanska språk och hade kännedom om romansk forskningstradition. Den stora och grundliga internationellt inriktade *Sprachwissenschaftliches Wörterbuch* (1986ff.), under utgivning av Johan Knobloch, nämner endast franska källor för termen, förutom Meillet (1903) även Vendryès (1921). För övrigt definierar Knobloch begreppet som enbart kontaktdissimilation.

Orsaken till att tysk, engelsk och amerikansk lingvistik inte har anammat termen är sannolikt vetenskapshistorisk. Den franska mer mentalistiskt och psykolingvistiskt inriktade språkvetenskapliga traditionen hade där allmänt sett svårt att göra sig gällande både gentemot den äldre junggrammatiken och den yngre strukturalismen, och det diffusa begreppet *differentiation* passade inte in.

3. Differentiation i Norge

Emellertid finns det ytterligare åtminstone ett språkområde, där *differentiation* kommit att bli etablerat bland språkforskare, nämligen Norge. Detta beror helt och hållet på två enskilda forskare. För det första Alf Sommerfelt, keltolog och allmänlingvist, som studerade i Paris för Meillet. Efter sina studier, när han blivit professor i Oslo, fortsatte Sommerfelt att korrespondera med Meillet och att entusiastiskt sprida dennes idéer i Norge. Dessa kontakter har detaljerat beskrivits av Teresa Päröli (1995). Bland annat kom Meillet till Oslo för att föreläsa. Sommerfelt själv skrev en kort artikel 1923 där han introducerar termen *differentiation* och tillämnar den på en norsk dialektal ljudutveckling. Han beskriver där *differentiation* som "et evolutionsfonetisk princip av den største rækkevidde, et princip som synes at være undgaat de fleste skandinaviske forskeres opmærksomhet" (1923:238).

Om Sommerfelt alltså var den som introducerade termen i Norge, var det framför allt hans landsman Didrik Arup Seip som kom att sprida den vidare bland nordister. Seip var professor i norska i Oslo och skrev en handbok i norsk språkhistoria (1931, 1955), där "differensiasjon" är ett centralt begrepp. Han skrev också en principiell teoretisk artikel om *differentiation* (1938), där han faktiskt utvecklar och i viss mån tydliggör begreppet.

Seip menar att man kan dra omvända språkhistoriska slutsatser av *differentiation*. Att man i norskan har fått en utveckling initialt *hv > kv*, som i *kvit*, visar att man också där har haft tendens till bortfall som i sydöstnorska *vit* (1938:146). *Differentiation*en är alltså en reaktion, en mottendens mot faktiskt existerande tendenser till *assimilation* och bortfall i ett språk. Med Seips ord: "Differensiasjonen er ofte et vitnesbyrd om tendenser som er overvunnet i et språk" (1938:146). Seip framhåller också tydligare än tidigare att *differentiation* inte bara är en reaktion mot *assimilation* utan också mot bortfall. Detta innebär att termen kan brukas även i fråga om en förändring i stärkande riktning av ett enkelt ljud, t.ex. $\delta > dd$ i *flyði > flydde*, en förändring som skett i de flesta skandinaviska dialekter. Fenomenet, som kallas *intensitetsdifferensiasjon* (Seip 1938:146), finns inte med i Meillet och Grammonts ursprungstexter och Seip citerar ingen referens.

Seip har alltså samma vida syn på *differentiation* som Meillet och Grammont. Det ses som ett överordnat begrepp, inte en specifik typ av ljudförändring, och Seip talar därför om t.ex. *differentierande metates* och *differentierande segmentation* (1938:150).

Utgående från Sommerfelt (1923) och Seip (1938) har *differensiasjon* blivit en ofta använd term i norsk språkhistorisk och dialektologisk litteratur. Hallfrid Christiansen (1933:132) och Ingeborg Hoff (1946:206) hade t.ex. *differensiasjon* som rubrik i sina dialektmonografier. Carl Hj. Borgstrøm ägnar termen en sida i sin *Innføring i sprogvidenskap* (1963:132). Han definierar den så här: "når to foner som står i kontakt med hinanden, har en eller fler felles faktorer, kan en eller flere av disse endres, så at der blir større forskjell mellom de to foner" (1963:132). Samtidigt ser han i likhet med Seip differentiationen i ett större förklaringsperspektiv: "Differensiasjon må antas å bero på en ubevisst reaksjon hos de talende mot en mulig total assimilasjon som ville eliminere den ene av fonene" (1963:132). Differentiation finns med också i moderna norska handböcker och läroböcker som en självklar term (t.ex. Sandøy 1996:173, Torp & Vikør 2003:74f., 102), dock enbart definierad som kontaktdissimilation: "det som var ulike konsonantar i eit samband, blir gjort meir ulike" (Sandøy 1996:173), "dei to konsonantane i ei gruppe [blir] meir ulike enn dei var" (Torp & Vikør 2003:74).

Från Norge har termen genom Seips inflytande spridits till Sverige, där den dock är mer sporadiskt använd, mest bland Uppsalaforskare (t.ex. Elmevik 1967:86ff., Fridell 1987:119, Eklund 1991:162f., Strandberg 1991:187). Att Bertil Malmberg använde termen i sina fonetiska handböcker (t.ex. 1969, 1971) berodde däremot sannolikt på att han var romanist.

4. Teleologi?

Den äldre franska lingvistiska mentalistiska traditionen balanserade ofta på gränsen till teleologiska förklaringar. Begreppet differentiation kan också uppfattas teleologiskt: Språket eller språksystemet framställs som subjekt, som reagerar på hotande tendenser och hindrar assimilation eller andra försvagningar. Det finns också formuleringar av denna typ bland de forskare som har använt termen. Grammont (1933:229) talar om "la peur inconsciente d'une assimilation qui altérait l'économie des mots" ['den omedvetna rädslan för en assimilation som skulle förändra ordens ekonomi']. Ingeborg Hoff (1946:206) betecknar differentiation som "en naturlig reaksjon av språkets bevarande krefter". Bertil Malmberg (1969:134) säger: "Differentieringen beror i regel på ett slags självbevaringsdrift hos språket." Lennart Elmevik (1967:86) formulerar sig: "Utbytet av *fs* mot *ks*

torde oftast böra förstås som en språkets reaktion mot en mer eller mindre uttalad tendens till vidareutveckling av *fs > ss*."

Dubbeltydigheten i begreppet differentiation har följt med det ända från Meillet. Dels har det använts rent deskriptivt som en synonym till kontakt-dissimilation (närdissimilation), dels, mer eller mindre teleologiskt, som en förklaringsmodell till språkförändring. Om man väljer att begränsa sig till att likställa differentiation och kontakt-dissimilation, så kan man, enligt min mening, lika gärna vara utan termen. *Kontakt-dissimilation* är i så fall tydligare och bättre som term. Jag menar emellertid att begreppet differentiation kan ha ett värde som en förklaringsmodell, som sätter in ljudförändringar i ett dynamiskt sammanhang. Förutsättningen är då att man lämnar teleologins dunkel, att man slutar tala om "språkets reaktion" på "hotande assimilationer" och "tendenser" och i stället sätter in begreppet i ett variationslingvistiskt perspektiv.

5. Differentiation och variation

Ett försök på definition av differentiation i ett variationslingvistiskt sammanhang är följande:

Om det förekommer en variation mellan *A* och *a*, där *A > a* genom försvagning, så kan i reaktion mot försvagningen en form *A** uppkomma som representerar en förstärkning av *A*. Förändringen *A > A** kallas *differentiation*.

Definitionen erkänner att differentiation är en reaktion, men inte en språkets reaktion, utan en individuell, omedveten reaktion hos språkbrukarna, som kan ha flera olika orsaker, främst sociolingvistiska, beroende på vilket slags variation som ligger till grund. En geografisk variation kan genom naboopposition leda till differentiation. En stilistisk variation kan genom hyperkorrektion leda till differentiation. En social variation kan genom språkets identitetsskapande funktion leda till differentiation. Differentiationen är så uppfattad inte en reaktion på ett hot eller en tendens utan på en faktiskt existerande variation.

Definitionen använder sig av de väl etablerade fonetiska begreppen försvagning (eng. *weakening* eller *lenition*) och förstärkning (skärpning, eng. *strengthening* eller *fortition*). Vanliga typer av försvagning är assimilation och bortfall, men hit hör också t.ex. övergång från klusil till frikativ konsonant, tonalisering och degeminering av konsonant. I stället för försvagning får man genom differentiation det motsatta, en mer energisk, tydligare artikulation eller ett överdrivet, hyperkorrekt uttal med fonetisk för-

stärkning som resultat. Exempel på vanliga förstärkande processer är övergång från frikativ till klusil konsonant, detonalisering av konsonant, samt övergång till velart artikulationsställe för konsonant. Fonetisk försvagning är generellt sett mer frekvent än förstärkning och också det som ägnas mest utrymme t.ex. i handböcker i historisk lingvistik (se t.ex. Hock 1991). När förstärkning inträffar är sannolikt orsaken relativt ofta just differentiation, dock inte alltid. Generell slutljudsskärpning av konsonanter (som i urnordiska, tyska och ryska) är ett exempel på fonetisk förstärkning som inte kan förklaras genom differentiation.

För att konkretisera skulle jag vilja ge ett exempel från verbböjning i danska dialekter. På Jylland i västra Danmark har det från en gemensam utgångsform *kalleð* (preteritum såväl som particip) skett olika utvecklingar (se Hansen 2001:59ff.). Vi har bortfall till *kalle* både i norr, öster och söder. Bevarat *kalleð* finns i två mindre områden i norr, men i ett stort centralt område har vi antingen *kallet* eller *kaller*. Dessa senare former kan enligt min åsikt bäst förklaras genom differentiation. Överallt på Jylland har man sannolikt haft en variation mellan *ð* och bortfall. I vissa områden har bortfallstendenserna segrat, i andra har en mottendens vunnit, i ytterligare ett har den gamla formen kunnat leva vidare. En alternativ förklaring till *kallet* som har föreslagits är att vi först fått en utveckling *kalleð* > *kalle* och därefter en morfologiskt betingad restitution av en dental för att tydliggöra tempus (Pedersen 2000:4ff.). För fonetiskt betingad differentiation talar dock att man har samma övergång *ð* > *t* i slutljud också i andra ord i samma område, t.ex. *månet* 'månad', *hovet* 'huvud'.

6. Seips hypotes

Seips hypotes om möjligheten att använda differentiation som vittnesbörd om "övervunna tendenser" (se avsnitt 3 ovan) kan i anslutning till min definition omformuleras som en hypotes om möjligheten att rekonstruera en äldre, icke belagd variation:

Om det förekommer en variation mellan A och A*, där $A > A^*$ genom förstärkning, så är detta en indikation på att det tidigare funnits en variation mellan A och a, där $A > a$ genom försvagning.

Hypotesen måste vara svagt formulerad. Det är ordet *indikation* (inte *bevis*) som ingår. Tillämpad på Seips eget exempel (1938:146) om norskans övergång *hv* > *kv*, skulle hypotesen innebära att den historiska förändringen *hv* > *kv* (som är belagd genom en variation i äldre skriftliga dokument) är en indikation på att det tidigare funnits en variation mellan initialt *hv*

och *v* i Norge (inte bara i sydöstra Norge), alternativt (men mindre sannolikt) att variationen mellan *hv* och *v* i sydöstra Norge varit så allmänt känd i övriga Norge att den kunnat framkalla differentiationen *hv* > *kv* enbart genom naboopposition. Torp & Vikør (2003:102) säger om övergången *hv* > *kv*: ”her har vi kanskje hatt eit tilfelle av rein språkleg konservatisme: For å bevare sjølve konsonantkombinasjonen har folk gitt det første elementet ein skarpere og meir markert uttale (umedvete, vel å merke)”. Det är sannolikt riktigt, men kan enligt min mening endast förstås som en reaktion på en faktisk variation (social, stilistisk eller geografisk). Den språkliga konservatismen kan inte vara en absolut förklaringsfaktor utan bara relativt, i förhållande till en ny form, som man (omedvetet) ville distansera sig från.

Litteratur

- Alcaraz Varó, Enrique & María Antonia Martínez Linares 1997. *Diccionario de lingüística moderna*. Barcelona: Editorial Ariel.
- Borgström, Carl Hj. 1963. *Innføring i sprogvidenskap*. 3 opl. Oslo: Universitetsforlaget.
- Cerdà Massó, Ramón & Carmen Muñoz Olivares 1986. *Diccionario de lingüística*. Madrid: Anaya.
- Christiansen, Hallfrid 1933. *Gimsøy-målet. Fonologi og ord dannelse*. Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo 2. Hist.-filos. klasse. 1932:3. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi.
- Dictionnaire de linguistique et des sciences du langage*. 1994. Paris: Larousse.
- Dizionario di linguistica* 1979. Bologna: Zanichelli.
- Eklund, Gerd 1991. *Vrist – brist – rist. Utvecklingen av gammal uddjudande wr i nordiska, särskilt svenska, dialekter*. Skrifter utg. genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A:17. Uppsala: Dialekt- och folkminnesarkivet.
- Elmevik, Lennart 1967. *Nordiska ord på äldre kāk- och kāk(k)s-. En etymologisk och ljudhistorisk undersökning*. Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 15. Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Fridell, Staffan 1987. Ljudutvecklingen *-rydh* > *-(e)t* i ortnamn i Sunnerbo härad i Småland. *Namn och bygd* 75. S. 117–140.
- Grammont, Maurice 1895. *Dissimilation consonantique dans les langues indo-européennes et dans les langues romanes*. Dijon: Darantière.
- Grammont, Maurice 1933. *Traité de phonétique*. Paris: Librairie Delagrave.

- Hansen, Lise Horneman 2001. *Jysk -de-bøjning. En undersøgelse af svag præteritumbøjning*. Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 54. Uppsala: Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet.
- Hock, Hans Heinrich 1991. *Principles of Historical Linguistics*. 2. ed. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hoff, Ingeborg 1946. *Skjetvemålet. Utsyn over lydvoesteren i målet i Skiptvet i Østfold i jamføring med andre østfoldske mål*. Skrifter utg. av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo 2. Hist.-filos. klasse. 1946:1. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi.
- Knobloch, Johann 1986. *Sprachwissenschaftliches Wörterbuch* 1. A–E. Heidelberg: Winter.
- Malmberg, Bertil 1969. *Lärobok i fonetik*. Lund: Gleerups.
- Malmberg, Bertil 1971. *Svensk fonetik*. 4 uppl. Lund: Gleerups.
- Marouzeau, Jules 1943. *Lexique de la terminologie linguistique*. 2 éd. Paris: P. Geuthner.
- Marouzeau, Jules 1951. *Lexique de la terminologie linguistique*. 3 éd. Paris: P. Geuthner.
- Meillet, Antoine 1903. De la différenciation des phonèmes. *Mémoires de la Société de linguistique de Paris* 12. S. 14–34.
- Päröli, Teresa 1995. *Om Alf Sommerfelt, Antoine Meillet og germanistikken*. Avhandlingar. Det Norske Videnskaps-Akademi 2. Hist.-filos. klasse N.S. 20. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi.
- Pei, Mario A. & Frank Gaynor 1954. *A dictionary of linguistics*. New York: Philosophical Library.
- Pedersen, Inge Lise 2000. Hvad er forklaringen på forklaringerne? En diskussion af sammenhængen mellem dialektologiens selvforståelse og sproghistoriske forklaringer. I: Edlund, Lars-Erik (red.), *Studier i svensk språkhistoria 5. Förhandlingar vid Femte sammankomsten för svenska språkets historia Umeå 20–22 november 1997*. Nordsvenska 11. Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk vid Umeå universitet. S. 1–24.
- Ralph, Bo 1975: *Phonological differentiation. Studies in Nordic language history*. Acta Universitatis Gothoburgensis. Nordistica Gothoburgensis 8. Göteborg: Institutionen för nordiska språk.
- Sandøy, Helge 1996. *Talemål*. 2. utg. Oslo: Novus forlag.
- Seip, Didrik Arup 1931. *Norsk språkhistorie til omkring 1370*. Oslo: Aschehoug.
- Seip, Didrik Arup 1938. Assimilasjon, differensiasjon og bønningssystem i nordisk. *Norsk tidsskrift for sprogvidenskap* 9. S. 144–185.

- Seip, Didrik Arup 1955. *Norsk språkhistorie til omkring 1370*. 2 utg. Oslo: Aschehoug.
- Sommerfelt, Alf 1923. Et differentiationstilfælde paa Agder. *Maal og minne*. S. 238–241. (Även i: Jahr, Ernst-Håkon & Ove Lorentz (red.) 1993, *Historisk språkvitenskap/Historical linguistics*. Studier i norsk språkvitenskap 5. Oslo: Novus forlag. S. 132–136.)
- Strandberg, Svante 1991. *Studier över sörmländska sjönamn. Etymologi, namnbildning och formutveckling*. Skrifter utg. genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Serie B. Meddelanden 8. Uppsala: Ortnamnsarkivet i Uppsala.
- Torp, Arne & Lars S. Vikør. 2003. *Hovuddrag i norsk språkhistorie*. 3 utg. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Vendryès, Joseph 1921. *Le langage. Introduction linguistique à l'histoire*. Paris: Renaissance du livre.

Vikingatidens evighetsmaskiner

Runstenarnas grammatiska konstruktion av tid och rum

Per Holmberg och Håkan Jansson
Göteborgs universitet

1. Inledning

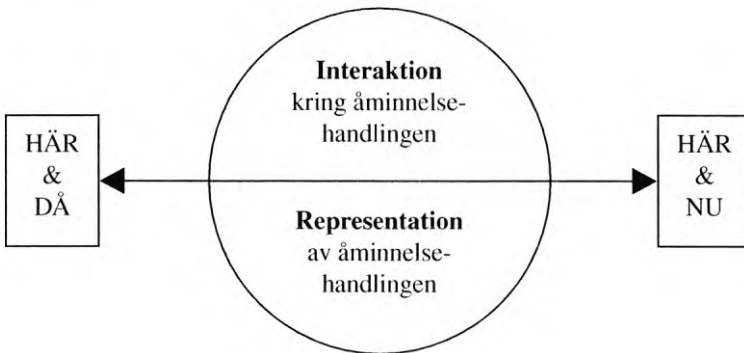
Runstensresandet verkar hänga samman med skapandet av nya förbindelselänkar i tid och rum, både geografiskt och semiotiskt. Om vi tar Östergötlands runstenar som exempel, så verkar de flesta av dem ha rests längs vägar vilka höll på att länkas samman i den "riksväg" som skulle komma att binda samman Göta- och Svealandskapen, och användas för kungens Eriksgata. Flera av runstenarnas inskrifter vittnar också uttryckligen om hur deras resande skett vid anläggandet av vägar, broar och vadställen. Den resenär som för tusen år sedan passerade en runsten hade med andra ord troligen både kortare tid och kortare sträcka kvar till sitt färdmål, än om vägvalet skulle ha fallit på en rutt vid sidan om stenarna.

Den här artikeln ska emellertid ta fasta på runstenarnas inskriptioner som förbindelselänkar mellan olika positioner i ett *semiotiskt* tidrum. Vår utgångspunkt är att resningen, ristningen och läsningen av stenarna varit åminnelsehandlingar. För att fördjupa en sådan förståelse av runstensresandet, prövar vi ett grepp som sällan tycks ha utnyttjats inom runologin, nämligen att sätta inskrifternas *grammatik* i fokus.

Redan stenresandets urgamla teknologi i sig bygger på den semiotiska potentialen att skapa en förbindelse mellan å ena sidan stenresandet, vars moment i tiden ofrånkomligt förskjuts till ett "här och då", och å andra sidan betraktarens "här och nu". Med hjälp av skriftspråkteknologin kan emellertid denna förbindelse göras extremt mycket kraftfullare. Stenens inskrift kan för det första skapa interaktion kring åminnelsehandlingen genom att ställa krav på läsaren eller lyssnaren att bekräfta påståenden, åtlyda uppmaningar, besvara frågor osv. Stenens inskrift kan för det andra

skapa en representation av åminnelsehandlingen och exempelvis formulera vem eller vilka som rest stenen i vilket syfte. Se figur 1 nedan.

För att analysera inskrifternas grammatik har vi valt att tillämpa Systemisk funktionell grammatik (SFG). Det är en teori med verktyg för att analysera grammatiken som medel för både interaktion och representation: Interaktion mellan språkbrukare möjliggörs genom *interpersonella* grammatiska resurser, av vilka vi här analyserat det finita verbets modus och tempus samt satsernas språkhandlingspotential. För den andra dimensionen, representation av verkligheten, har språket *ideationell* grammatik. Vår analys av denna grammatik begränsar sig här till satsernas olika processtyper och omständighetsadverbial (se vidare Halliday 2004, Holmberg & Karlsson 2006). Som analysen ska visa kan interpersonell och ideationell grammatik tillsammans skapa och länka samman positioner i ett semiotiskt tidrum, och därmed göra inskriften till en verksam del av åminnelsehandlingen.

FIGUR 1. *Skriftspråkets funktioner som del av runstenarnas åminnelsehandling*

De analyser som här presenteras bygger på en genomgång av alla runristningar i Östergötland som finns tillgängliga i *Samnordisk runtextdatabas*. Vi har varit tvungna att bortse från vissa inskrifter där satsstruktur saknas eller inte kan suppleras, och har också valt bort sju ristningar som i databasen daterats som medeltida. Totalt omfattar vårt material 163 inskrifter på östgötska runstenar vilka tillsammans har 260 satser.

En viktig inspirationskälla till denna undersökning har naturligtvis varit Bo Ralphs nydanande tolkning av Rökstenen, vilken tar fasta på möjlig-

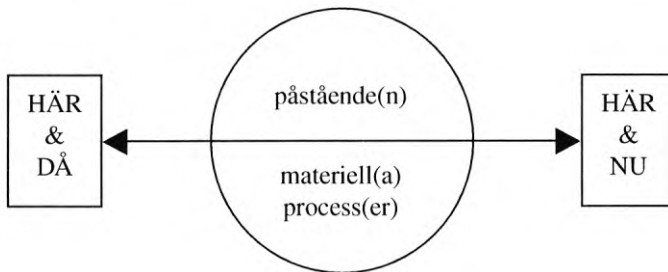
heten att förstå inskriften som genuina gåtor (Ralph 2007). Vi vill här visa hur denna inskrifts så omskrivna, men samtidigt så gåtfulla, bud till framtiden intar en särställning också om man betraktar inskriften ur ett hittills förbisett grammatiskt perspektiv.

2. Runstenarnas grammatiska konstruktion av tid och rum

I detta avsnitt visar vi hur inskrifterna på grammatiska grunder kan delas in i tre huvudtyper. Rökstenen hamnar utanför denna indelning (se vidare avsnitt 3). Hur de grammatiska valen fördelar sig mellan inskrifterna sammanfattas av tabell 1 i avsnittets slut.

2.1. Stentyp 1

Gemensamt för alla inskrifter i materialet är att deras första sats skapar en förbindelse mellan två olika punkter i tidrummet: "här och då" och "här och nu". I figur 2 markeras relationen med en dubbelriktad pil, eftersom den kan förstås ur båda perspektiven. Stentyp 1 innehåller alla de inskrifter som endast gör denna konstruktion av tid och rum (113 av 163 inskrifter).

FIGUR 2. Förbindelser mellan tidrumsliga positioner för stentyp 1

Exemplet nedan har ställts upp för att visa hur satsgrammatiken parallellt fungerar både interpersonellt och ideationellt.

(1) (Ög 11)	<i>Øystæinn</i>	<i>ræisþi</i>	<i>stæin þenna</i>	<i>æftir Þori faður sinn</i>
	<i>Östen</i>	<i>reste</i>	<i>denna sten</i>	<i>efter sin far Tore</i>
Interpersonellt	Subjekt	Finit:Pret:Ind	Rest	
Ideationellt	Aktör	Processkärna	Mål	Klient

Interpersonellt utgörs satsens centrum av dess subjekt och finit. Det är framförallt med dessa två element som påståendet blir förberett för interaktion. Läsaren inbjuds i detta fall att bekräfta påståendet, eller alternativt förneka det, med hänvisning till den Östen som utgör subjekt, samt till den punkt i dåtid där finitet förankrar språkhandlingen. (En sten, Ög 217 utgör härvid ett undantag genom att konstatera att Bjorn *ristar* stenen – inte *ristade*.) Interpersonellt skapas på så vis en tidslig dubbelhet som är central för åminnelsehandlingen: å ena sidan förankras påståendet genom val av tempus en gång för alla i ett semiotiskt ”här och då”; å andra sidan ställer det ständigt nya läsare och lyssnare inför kravet att ”här och nu” bekräfta den givna informationen.

Ideationellt avgörs satsens grammatiska möjligheter med valet av processstyp. Genom val av materiell process, med verb som *resa*, *rista*, *göra*, *hugga*, *lägga* eller *sätta*, ges möjligheter att grammatiskt representera för det första den eller de som är ansvariga för åminnelsehandlingen (processens aktör eller initiativtagare), för det andra det eller de ting som utgör minnesmärket (processens mål) samt för det tredje den eller de vars minneska bevaras (processens klient). Processens mål är i regel starkt deiktiskt formulerat: *denna sten*, *dessa kummel*, *denna bro* etc., och slår så den ideationella bryggan från stenresningens ”här och då” till läsarens ”här och nu”. En variant är att den materiella processen istället för aktör konstrueras med *initiativtagare*:

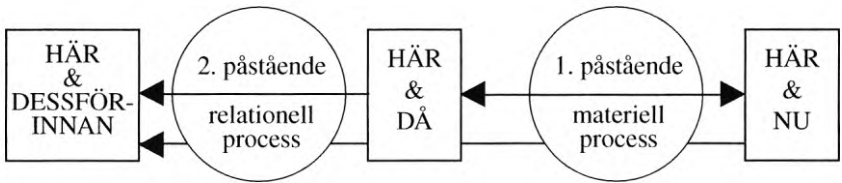
(2) *Þora lét ræisa stæin þenna æftir Hælga, bonda sinn.*

[Tora lät resa denna sten efter Helge, sin man.] (Ög 192, stentyp 1)

Ingenting av det som nu sagts om grammatiken i exempel 1 (och 2) är i sig utmärkande för stentyp 1; det utmärkande för dessa stenar är att inskrifterna strikt håller sig till denna basgrammatik, utan att komplettera med andra grammatiska resurser. De flesta inskrifter i denna grupp består av en enda sats, men några (10 av 113 inskrifter) återanvänder samma struktur för att i en eller fler ytterligare satser ge information om andra insatser i samband med stenresningen, t.ex. anläggandet av bron vid stenen.

2.2. Stentyp 2

En grupp inskrifter kompletterar den inledande satsen med ett eller flera påståenden om tillstånd som föregått stenresandet, oftast på annan plats. Dessa stenar har förts till stentyp 2 (24 av 163 inskrifter). De enkelriktade pilarna i figur 3 markerar att den tidrumsliga positionen ”där och dessförinnan” kan förstås så från var och en av de positioner som etablerats av den inledande satsen.

FIGUR 3. Förbindelser mellan tidrumsliga positioner för stentyp 2

Nedan har en inskrift från denna grupp ställts upp för att visa hur den första satsen (3a) ansluter till den grammatik vi analyserat ovan, medan den följande (3b) utnyttjar ett annat slags ideationell grammatik.

(3a) (Ög 68)	<i>Svæina</i>	<i>gærði</i>	<i>bro þessi</i>	<i>æftir Öyvind broður sinn</i>	
	<i>Svena</i>	<i>gjorde</i>	<i>denna bro</i>	<i>efter sin bror Övind</i>	
Interpersonellt	Subjekt	Finit:Ind:Pret.	Rest		
Ideationellt	Aktör	Processkärna	Mål	Klient	
(3b) (Ög 68)	<i>Hann</i>	<i>vas</i>	<i>Vestr</i>	<i>dauðr</i>	<i>i Væring's kaii</i>
	<i>Han</i>	<i>var</i>	<i>i väster</i>	<i>död</i>	<i>på Væring's skepp</i>
Interpersonellt	Subjekt	Finit:Ind:Pret.	Rest		
Ideationellt	Bärare	Processkärna	Omst:Plats	Attribut	Omst:Sällskap

Interpersonellt är den andra satsens påståendesats lika fast förankrad i dåtid som första satsen. Att det gäller en tid som föregår stenresandet och anläggandet av bron, kanske egentligen en vägbank, avgörs av det ideationella sammanhanget. I exemplet låter båda satserna information stå lika fritt tillgänglig för interaktion. I hälften av inskrifterna i denna grupp (13 av 24) utnyttjas emellertid relativa bisatser, vilka SFG förstår som en grammatik för bundna påståenden, dvs. påståenden som undanhåller information från omedelbar respons:

- (4) *Þorkell ræi[sti stæin]þannsi æftir Öyvind Tosta sun, eR ati Högby.*
[Torkel ristade denna sten efter Övind Tostes son, som ägde Högby.]
(Ög 82, stentyp 2)

Vi fortsätter nu kommentaren av exempel 3b. Ideationellt blir i denna sats den döde brodern Övind deltagare i en ny process, vilken förklarar omständigheter kring hans död. Man hade kunnat förvänta sig att stenar av denna typ skulle hedra den döde genom att tilldela honom eller henne rollen av aktör i skildringen av genomförda handlingar. Men istället är det i regel relationella processer som talar om tillstånd som inträtt (döden) eller avslutats (ägardeförhållanden) före stenresandet. Sådana tillstånd konstruerar grammatiken genom att en *bärare* tillskrivs ett *attribut*. I dessa relationella satsar är det dessutom vanligt med omständighetsadverbial som anger platser på visst avstånd från minnesmärket. Angivelser av ägor gäller närområdet, medan precisering av dödsplats pekar längre bort i geografien: *öster i Grekland [austr : i krikum]* (Ög 81), *dräpt i England [trbin : a : ilati]* (Ög 104). För Övind får vi veta att han dött västerut [*uester : taupr*], samt att han varit på Värings skepp¹. Ett annat grammatiskt sätt att undvika en representation av den döde som aktör är passivering av materiella processer:

- (5) *Asa ok ÞorgæiRR ok Ali letu ræisa æftir Tofa, eR varð haggvinn.*
[Åsa och Torger och Alle lät resa efter Tove som blev ihjälslagen.]
(Ög 177, stentyp 2)

Sådan passivering används två gånger i materialet, båda för stentyp 2.

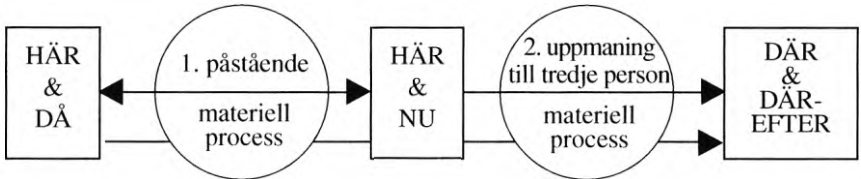
Två avvikande inskrifter med mer narrativ struktur har vi också fört till denna grupp. Den ena är Högbystenen Ög 81 som på stenens baksida också berättar om den dödes fyra bröders olyckliga öden. Den andra är den s.k. Oklundahällen (Ög N288) vars inskrift berättar att Gunnar flytt från en brottsplats till den heliga plats där runorna ristats:

¹ Läsningen: **(k)ai-i** med supplerat <k> har inte någon säkerställd tolkning, men vi följer här Brate som har tolkningen 'skepp'.

- (6) *Gunnarr faði runar þessar* [Gunnar målade dessa runor]
en sa flo sakiR. [och han flydde skuldansvar (=dom/straff)]
Sotti vi þetta. [Han uppsökte detta vi (=helig plats)]
En sa fl[o] inn ryð þann. [Och han flydde in i denna röjning]
En sa bant. [Och han slöt en förlikning]
Vifinn þetta faði. [Vifinn ristade detta] (Ög N288)

2.3. Stentyp 3

En grupp stenar i materialet har inskrifter vilka direkt efter den inledande satsen riktar sig mot framtiden (25 av 163). De enkelriktade pilarna i figur 4 markerar att denna position kan förstås som "där och därefter" både ur stenresandets och läsandets perspektiv.

FIGUR 4. Förbindelser mellan tidrumsliga positioner för stentyp 3

Också här behåller den inledande satsen (7a) den grammatiska struktur som känns igen från övriga stenar. Det utmärkande för denna stentyp händer i den andra satsens interpersonella grammatik (7b).

(7a) (Ög 317A)	<i>Gufi</i> <i>Guve</i>	<i>lagði</i> <i>lade</i>	<i>stáin</i> <i>stenen</i>	<i>æftir Ængla sun sinn</i> <i>efter sin son Ängle</i>
Interpersonellt	Subjekt	Finit:Indikativ:Pret.	Rest	
Ideationellt	Aktör	Processkärna	Mål	Klient
(7b) (Ög 317A)	<i>Guð</i> <i>Gud</i>	<i>hjalpi</i> <i>hjalpe</i>	<i>hans sal</i> <i>hans själ</i>	
Interpersonellt	Subjekt	Finit:Konjunktiv	Rest	
Ideationellt	Aktör	Processkärna	Mål	

Interpersonellt uttrycker satsen med presens konjunktiv en uppmaning till tredje person. En sådan uppmaning eller önskan bäddar för en annan respons än en uppmaning som riktar sig till läsaren. Kravet läsaren ställs inför här är inte att själv handla, utan att instämma i uppmaningen om att Gud ska handla och hjälpa den dödes själ.

Ideationellt är också andra satsen en materiell process, och Gud – på en del stenar *Gud och Guds moder* – blir aktör parallellt med stenresaren i första satsen. Det förekommer inga omständighetsadverbial för plats för denna stentyp i vårt material. På liknande inskrifter i andra landskap finns formuleringar som i *himmelriket* (Vg186).

Till stentyp 3 har vi också (efter viss tvekan) fört en inskrift som kommenterar en tidigare nämnd bro med att *den skall heta Gunnars bro* (Ög 162). Denna sats uttrycker nämligen en slags uppmaning genom att komplettera valet av indikativ med det SFG kallar modulering, motsvarande deontisk modalitet.

2.4. Kvantitativ översikt över grammatiska drag

Vi kan nu sammanfatta den grammatik vi funnit på 162 av de 163 östgötiska runinskrifter som undersökts (se tabell 1). Den interpersonella grammatiken domineras av påståendesatser i preteritum indikativ. I interaktionen kring åminnelsehandlingen ställs vi alltså som läsare inför att "här och nu" bekräfta något som förankras i "här och då". Ideationellt präglas grammatiken av (aktiva) materiella processer. Inskrifterna representerar med andra ord konsekvent stenresaren som åminnelsehandlingens aktör (eller initiativtagare). Stentyp 1 håller sig till denna inskrifternas basgrammatik.

Inskrifterna för övriga stentyper kompletterar med delvis annorlunda grammatik. Det som utmärker stentyp 2 är dels det interpersonella valet att uttrycka bundna påståenden (med relativa bisatser) som gör informationen om förhållanden "där och dessförinnan" mindre tillgänglig för åminnelsehandlingens interaktion, dels att den ideationella grammatiken utnyttjas för att representera den döde som mindre aktiv än stenresaren: som bärare av attribut i en relationell process eller som mål i en passiv materiell process. Det som grammatiskt utmärker stentyp 3 är det interpersonella valet av presens konjunktiv för att uttrycka uppmaningar till Gud, vilka pekar framåt mot eskatologins "där och därefter".

TABELL 1. *Inskrifternas grammatik, exklusive Rökstenen, fördelat över stentyper*

	Stentyp 1 (113 st)	Stentyp 2 (24 st)	Stentyp 3 (25 st)	Totalt (162 st)
INTERPERSONELLT				
Påstående: pret. ind.	122	51	26	199
Påstående: pres. ind.	1	–	–	1
Påstående (bundet): pret. ind.	–	13	–	13
Uppmaning: pres. konj.	–	–	24	24
Uppmaning: modulerad ind.	–	–	1	1
S:a antal satser	123	64	51	238
IDEATIONELLT				
Materiell process aktiv	123	38	49	210
Materiell process passiv	–	2	–	2
Relationell process	–	24	2	26
S:a antal satser	123	64	51	238

Avslutningsvis är det viktigt att notera vilka språkliga basresurser som *inte* utnyttjas på runstenarnas inskrifter. Två interpersonella huvudalternativ lämnas helt orörda: frågor och uppmaningar riktade till läsaren. I interaktionen kring åminnelsehandlingen ställs alltså läsaren aldrig inför något direkt krav att ge information eller utföra handlingar. Också ideationellt är det två huvudalternativ som saknas: verbal och mental process-styp. Representationen av åminnelsehandlingen ger m.a.o. aldrig någon bild av de inblandade som talare eller upplevare.

3. Rökstenen

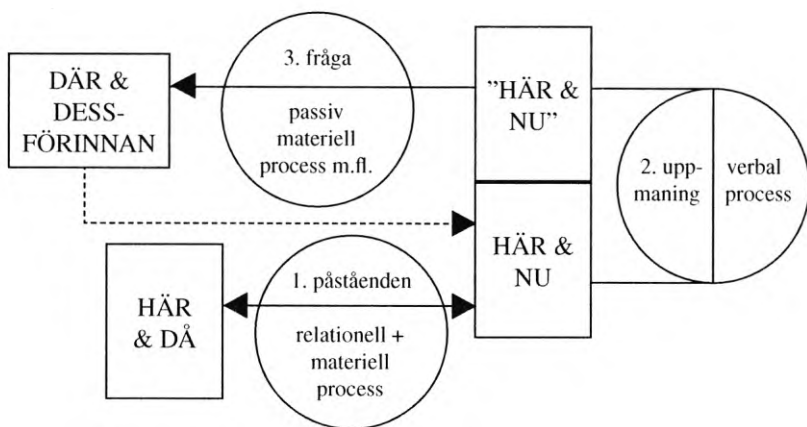
Rökstenens inskrift tar till grammatik som inte liknar några andra inskrif-
ters: Här står den enda sten som riktar uppmaningar och frågor till läsa-
ren. Och här finns enda exemplet på en representation av verkligheten
med verbal och mental process (se tabell 2)².

² Två satser har utelämnats i denna beräkning: *som tolv gånger blev tagna som krigs-
byte, båda på en gång från man efter man*, (rad 4–5) eftersom SFG inte räknar så djupt
inbäddade satser som fullt satsvärdiga; **knuoknat-iatun** *Kuna/knyia knatti iatum*,
(rad 24–25) eftersom strukturen är alltför svåranalyserad.

TABELL 2. Rökstenens grammatik i jämförelse med det övriga materialet

	Rökstenen	Övriga (162 st.)
INTERPERSONELLT		
Påstående: pret. ind.	4	199
Påstående: pres. ind.	5	1
Påstående (bundet): pret. ind.	–	13
Uppmaning: pres. konj.	–	24
Uppmaning: modulerad ind.	–	1
Uppmaning: imp.	7	–
Fråga (bunden): pret. konj.	4	–
Fråga (bunden): pres. konj.	2	–
S:a antal satser	22	238
IDEATIONELLT		
Materiell process aktiv	6	210
Materiell process passiv	3	2
Relationell process	5	26
Verbal process	7	–
Mental process	1	–
S:a antal satser	22	238

Några av dessa grammatiska tolkningar skulle behöva en mer utförlig diskussion. Men redan de grammatiska val där det råder god överensstämmelse i forskningen (t.ex. verbala processer och bundna frågesatser) gör att inskriftens olika tidrumsliga positioner kan illustreras så som vi gjort i figur 6. Den streckade linjen i figuren markerar att läsaren efter uppmaningen att besvara första frågan om "där och dessförinnan" leds tillbaka till "här och nu" där hon möter ytterligare en sådan uppmaning. Rökstenens struktur är alltså rekursiv. (Vi förenklar här bilden genom att utelämma en del påståenden som ledsagar några av inskriftens frågor, samt de element som följer efter den sjätte och sista frågan.)

FIGUR 6. Rökstens förbindelser mellan tidrumsliga positioner i två semiotiska plan

I det följande kommenteras hur inskriftens annorlunda grammatik ger förutsättningar för en så komplex konstruktion av tid och rum. Vi utgår från exempel på de tre led som numrerats i figur 6.

De två första kolumnerna på stenens framsida innehåller var sin sats vilka ristats med något större runor än den övriga inskriften. Dessa satser skapar tillsammans den relation som är grundläggande för åminnelsehandlingen, relationen mellan "där och då" och "här och nu". Redan stenens första sats (8a) skiljer sig emellertid radikalt från det mönster vi sett i inledningen av andra inskrifter (jfr 1, 3a, 7a).

(8a) (Ög 136) *Aft Væmoð* *standa* *runar þar*
 Efter Væmod *står* *dessa runor*

Interpersonellt Rest Finit:Ind:Presens Subjekt
 Ideationellt Attribut Processkärna Bärare

(8b) (Ög 136) *Æn* *Varinn* *faði* *faðir* *aft faigian sunu*
 Och *Varin* *mälade* *fadern* *efter den döde sonen*

Interpersonellt – Sub- Finit:Ind:Pret. -jekt Rest
 Ideationellt – Ak- Processkärna -tör Klient

Interpersonellt är det visserligen också här fråga om en påståendesats. Men finitet är presensböjt, och subjektet utgörs inte av stenresarens namn, utan av frasen *runar þar* ('dessa runor'). Ideationellt inleds inte inskrif-

ten, som annars, med en materiell process. Istället låter en relationell process runorna (*runar þar*) bli bärare av minnet (*aft Væmoð*).

Man skulle sammanfattningsvis kunna säga att inskriftens två första sats-er slår bryggan över tiden baklänges: från ett tillstånd "här och nu" – där runorna sägs stå – tillbaka till den handling Varin sägs ha utfört genom att måla runorna till minne av den döde sonen. En sådan konstruktion av tid verkar extremt ovanlig för runstensinskrifter.

Inskriftens tredje sats fullföljer den starka betoningen av "här och nu":

(9) (Ög 136)	<i>Sagum</i> <i>Säg</i>	<i>ungmænni / mogminni</i> <i>ungmænnen / folkminnet</i>	<i>þat</i> <i>Det</i>
Interpersonellt	Finit:Imperativ	Rest	
Ideationellt	Processkärna (+ Talare)	Lyssnare/Talmål/Utsaga?	Utsaga

Interpersonellt verkar de flesta kommentatorer analysera runföljden **sakum** som presens indikativ 1 person plural av ett fornsvenskt verb motsvarande *säga*: "Vi säger vilken x som ...". Kombinationen av en påståendesats och den bundna frågesats som följer är inte helt naturlig. Istället för att ställa frågan tycks snarast en sådan konstruktion föreslå ett svar. Här prövar vi därför istället att förstå satsen som en uppmaning i imperativ 1 person plural: "Sägom vilken x som ...!" Kravet som ställs på läsaren är då att, tillsammans med textens jag, besvara den fråga som följer.

Ideationellt är satsen en verbal process. Genom verbets böjning i 1 person plural delar textens jag och läsaren på rollen att vara processens *talare*. Verbala processer kan utöver talare inkludera ytterligare tre olika deltagare. Detta bidrar till svårigheten att tolka (**m**)ukmini. Ska denna följd av runor förstås som processens *lyssnare* (*ungmænni* 'till ungmännen'), *utsaga* (*mogminni* 'folkminnet') eller *talmål* (*mogminni* 'för sonminnet')? Viktigare i detta sammanhang är den grammatiska möjlighet som verbala processer för med sig när det gäller att kombinera sats-er med varandra. Detta, traditionellt betecknat som anföringskonstruktioner, kan förstås som en klyvning av texten i två semiotiska plan. Det första semiotiska planet är det plan där saker och ting utspelar sig. Det andra semiotiska planet är det plan där det utsagda utspelar sig. De verbala processerna blir som grammatiska portar till nya världar där allt existerar som något utsagt, världar som i detta fall visar sig vara fulla av krigsbyten som ständigt byter ägare och kungar som ligger på slagfältet i långa rader.

Det som håller ihop inskriftens struktur är upprepningen av **sakum**-sats-er, vilka sex gånger kombineras med bundna frågor. Frågan- det är utan

tvekan det centrala för Rökstenens åminnelseakt. Vi väljer som exempel den femte frågan:

(10) (Ög 136) *hvar Inguldinga vaRi guldinn at kvanaR husli
vem av Ingvaldsättlingarna som må varit gäldad genom en
hustrus offer*

Interpersonellt	Subjekt	Finit:Pret:Konj.	Rest
Ideationellt	Mål	Process kärna	Aktör

Interpersonellt är alltså denna fråga, liksom de övriga, uttryckt som bunden frågesats: "vem av Ingvaldsättlingarna som ...". Men om man förstår frågorna som bundna till var sin uppmaning är kravet på svar intakt: "Sägom vem av Ingvaldsättlingarna som ...!". Fyra av de sex frågesatserna har finit i preteritum konjunktiv. Preteritum uttrycker att frågan visserligen avser ett slags "där och då", men konjunktiven påminner om att vi nu är på det utsagdas semiotiska plan där runristaren kan frisäga sig ansvar för att hålla sig till det sanna eller sannolika.

Ideationellt skiljer sig frågesatserna åt betydligt. Det man kan säga generellt är att det efterfrågade aldrig är agentiv aktör i processen, dvs. aldrig framställs som den som aktivt utför handlingar. Detta trots att det i flertalet fall är personer som efterfrågas. Istället är det vanligaste alternativet (tre av sex satser) just det som illustreras av exemplet ovan (10), nämligen att det efterfrågade visar sig ingå i en passiv materiell process. De grammatiska valen av konjunktiv och icke-agentivitet är lite märkliga om inskriftens frågor, som ofta har hävdats, är utsagor om forna hjältedåd. Däremot kan de fint passa ihop med en tolkning som gör frågorna till genuina gåtor (Ralph 2007).

4. Avslutning

Utan skrift kan språkets resurser för interaktion och representation bara komma i rörelse genom talarens kropp. Här har vi undersökt vad som sker med grammatiken då en ristad sten får träda i talarens ställe. Också talare kan förstås berätta om andra tider och platser, eller rikta uppmaningar mot framtiden. Den nya möjligheten som skriftspråksteknologin ger är att överbrygga tiden och skapa ständigt nya möten med läsaren "här och nu". På så vis blir runstenarna vikingatidens tidsmaskiner. Och Rökstenen blir genom sina **sakum** den bästa av dem alla. Vi tror att din nytolkning av inskriften, Bo, var just det smörjmedel som behövdes för att evighetsmaskinens gissningshjul skulle snurra vidare.

Källor och litteratur

- Brate, Erik 1911–1918. Sveriges runinskrifter, band 2. *Östergötlands runinskrifter granskade och tolkade av Erik Brate*. Stockholm: Natur och kultur.
- Halliday, M.A.K. 2004. *An introduction to functional grammar*. London: Arnold.
- Holmberg, Per & Anna-Malin Karlsson 2006. *Grammatik med betydelse. En introduktion till funktionell grammatik*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Ralph, Bo 2007. Gåtan som lösning. Ett bidrag till förståelsen av Rökstenens runinskrift. *Maal og Minne* 2. S. 133–157.
- Samnordisk runtextdatabas 1993. Sammanställd av Lena Peterson och Henrik Williams 1993. Internet: <<http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>>

De gåtfulla texterna

*Karl G. Johansson
Universitetet i Oslo*

I den norröna litteraturen finner vi flera exempel på tävlingar i fornkunskap, ofta i en situation där två motståndare ställer varandra inför kunskapsprov i versform. Denna form för fråga-svar-framställningar liknar den form för lärdomsförmedling som finns i medeltidens europeiska handskrifter där en elev frågar sin lärare och får svar. Skillnaden ligger främst i ramen för framställningen där relationen mellan lärare och elev i eddadikterna motsvaras av mytologiska skickelser som utmanar varandra, ofta med livet som insats. En annan form för kunskapsförmedlande vers föreligger i den samling av strofer som ingår i *Hervarar saga ok Heiðreks konungs* och ofta går under benämningen *Gátur Gestumblinda*. Här är det guden Óðinn som utmanar kungen Heiðrekr på en tävling i att lösa gåtor. Den här typen av gåtor i egentlig mening är inte vanliga i norrön litteratur; de är faktiskt generellt sett ovanliga att finna i större samlingar även i det europeiska materialet. Det äldsta exemplet på något som liknar gåtor i den nordiska litteraturen (i vid mening) finns i runinskriften i Rök. I det följande behandlar jag bruket av fråge- och gåtformen för förmedling av mytologisk och kulturell kunskap i det bevarade nordiska materialet. I detta sammanhang blir det relevant att också inkludera vissa eddadikter trots att de alltså inte innehåller gåtor i egentlig mening utan snarare presenterar mytologisk kunskap i dialogform. Hur förhåller inskriften på Rökstenen sig till dessa traditioner?

Här blir det nödvändigt att diskutera muntlig och skriftlig tradition, men också traditionens spridning, kontext och förvaltning aktualiseras. Är det ett samband mellan de äldsta gåtorna och dem vi finner i *Gátur Gestumblinda* och andra liknande dikter i 1200- och 1300-talets handskrifter? Finns det kanske rentav en kontinuitet mellan de anglosaxiska gåtor som Bo Ralph (2007) refererar till i sin tolkning av inskriften på Rökstenen och de senare gåtorna i det norröna materialet? Ska vi snarast söka efter en gemensam lärdomskultur från Rökstenen som inkluderar

också det anglosaxiska materialet? Det torde vara uppenbart att dessa frågor inte kan få ett svar i min framställning i det följande; snarast ska den ses som ett försök att explicit utpeka några av de problem som rör traderingen av form och innehåll i medeltidens kultur. Framställningen syftar också till att lämna den ofruktbara avgränsningen av muntlig respektive skriftlig kultur som dominerat forskningen sedan 1960-talet. Snarare vill jag här göra mig till en förespråkare för en fokusering på spelet mellan muntligt och skriftligt, inhemskt och inlånat i medeltidens kultur.

Det torde vara ett universellt fenomen att formulera gåtor som relaterar till kulturella företeelser, ofta av religiös och mytologisk art. Bo Ralph konstaterar i sin diskussion om inskriften på Rökstenen:

Bruket att uttrycka sig gåtfullt är emellertid i många kulturer en integrerande del av det andliga livet. Exempel finns i mängder från det gamla Indien och Kina, från ackadisk, biblisk och annan semitisk litteratur (se t.ex. Taylor 1948). En uppdelning mellan folkliga och andra gåtor blir meningslös. De flesta har hört triumferande barn berätta någon version av den gåta som sfinxen ställde till Oidipus, och även Gestumblindis gåtor framförs i ett nog så allvarligt sammanhang. När gåtor mest blivit en form av oskyldig underhållning beror detta på en senare utveckling eller en förändrad syn på gåtor. (Ralph 2007:155)

Här är det viktigt att ta fasta på att skiljelinjen mellan folkliga och lärda gåtor i det medeltida materialet egentligen blir meningslös. Det material vi har bevarat i handskriftskulturen, som t.ex. eddadikterna, hör per definition primärt hemma i en lärd skriftkultur. Det kan emellertid givetvis delvis återgå på en muntlig, och i någon mening folklig kultur. Redan detta sätter vissa gränser för hur vi kan komma fram till större insikter i den muntliga traderingen; denna ligger som bäst avlagrad i de lärda texter vi har bevarade från medeltiden.

Rökstenens runinskrift blir därmed i relation till muntlig och skriftlig tradition ett ytterst intressant dokument. Här tycks det alltså föreligga vad som framstår som gåtor i ett skriftligt dokument framställt med runor i en tid från vilken vi har ytterst få skriftliga källor.¹ Vi har alltså här ett mycket tidigt skriftligt dokument där versmåttet *fornyrðislag* redan har etablerats i sin skriftliga form och där en viss typ av innehåll redan introducerats. Inskriften på Rökstenen representerar ju därmed lika lite som handskrifterna från 1200- och 1300-talet en muntlig tradition; redan här är det frågan om en skriftlig förvaltning av en tradition. En intressant

¹ Det är inte min avsikt att diskutera inskriftens ålder i detta sammanhang. Vanligtvis dateras den till första hälften av 800-talet. Bo Ralph föreslår emellertid att en betydligt senare datering skulle vara plausibel.

fråga blir därmed om denna tidiga skriftlighet har anknytning till senare skriftliga källor till traditionen att framställa kunskaper i gåtform.

Lars Lönnroth (1977) argumenterade för att inskriften på Rökstenen framstod som en samling av gåtor och svar i den tradition som i norröna sammanhang benämns *greppaminni*. Frågan formuleras som en gåta:

5. þat sakum āna

þat sagum anna

Det säger jag som det and-

6. rt hvar fur niu altum ān urþi fiaru

-rt. hvar fyr niu aldum an yrði fiaru

-ra vem som för nio släktled sedan miste livet

7. mir hraiþkutum auk tu

meðr Hræiðgotum auk do

hos reidgoterna och han dog

8. mir ān ub sakar

meðr (h)ann um sakar.

hos dem till följd av sin skuld.²

Som därefter besvaras:

9. raiþ [þ]iaurikr hin þurmuþi stilir

Reð þiaurikr hinn þormoði, stillir

Då rädde Tjodrik den dristige, sjökrigarnas

10. flutna strāntu hraiþmarar sitir nu karur ā

flotna, strandu Hræiðmarar. Sitir nu garur a

hövding över Reidhavets kust. Nu sitter han rustad på

11. kuta sinum skialti ub fatlaþr skati marika

gota sinum, skialdi umb-fatlaðr, skati Mæringa.

sin gotiska häst, med sköld över axeln, den främste av Märingar.

Lönnroth påpekade att gåtans svar kunde återges i fornyrðislag som i den här citerade strofen. Men det är ju också klart att svaret med Þiðrekr inte omedelbart är givet. Bo Ralph argumenterar för att strofen inte heller omhandlar Þiðrekr, utan snarare en okänd härskare (Ralph 2007:146–153). Han kommer fram till en annan läsning av strofen, men också en ny förståelse av dess innehåll:

² Rökstenens inskrift är här och i det följande citerad efter Bo Ralphs uppställning (2007:136–139).

Ræið iau,
rinkr hinn þormoði,
stillir flotna,
strandu hræiðmarar;

sitir nu garur
a gota sinum,
skialdi umb fatlaðr,
skati mæringa.

Red på hästen (dvs. 'seglade på sitt skepp')
(gjorde) den hugstore kämpen,
sjökrigarnas anförare,
på hræiðhavets (= 'glanshavets?') strand
(dvs. 'på detta havs våg?');
(han) sitter nu beredd
på sin häst (dvs. 'på sitt skepp')
med skölden i axelremmen
de berömda männens främste.³

Bo Ralphs tolkning av strofen ändrar emellertid endast delvis på helhetsintrycket. Inskriften framställer trots allt en strof i korrekt, om än något haltande, fornyrðislag och strofen ingår i ett slags framställning av kunskap i gåtans form. Förvisso mister vi kungen Þiðrekr; traderingen av denna hjältesaga kanske trots allt ska ha sin placering i 1200-talet. Ralph framför också kritik av Lönnroths förslag om att inskriften skulle representera en tidig form för *greppaminni*:

Ett problem bland många med Lönnroths analys är naturligtvis det faktum att *greppaminni* som diktform inte är känd förrän flera århundraden efter Rökstenens tillkomst (som i och för sig är mindre säker än vad som brukar uppges). Det som Lönnroth trycker på i sin argumentation är den angivna dikttypens gåtform. De frågor som ställs i den ganska svagt belagda *greppaminni*-diktningen är emellertid inte särskilt gåtliknande. Det är snarast kunskapsfrågor som formuleras, inte gåtor i verklig mening. (Ralph 2007:140)

Denna kritik är definitivt befogad med avseende på skillnaden mellan *greppaminni* och inskriften. Men det är kanske än mer relevant att kritisera Lönnroths förslag på grund av det stora avståndet i tid. Om inskriften är daterad till 800-talet och vi föreställer oss att den också i samtiden har varit unik måste vi ju räkna med att den bygger på en muntlig tradition. Förvisso resonerar Ralph i sin framställning om relationen till anglo-saxisk tradition; man kunde föreställa sig att denna också senare har påverkat skandinavisk tradition när denna nedskrivits med latinsk skrift. En annan, och kanske inte helt avlägsen, men dock spekulativ, tanke är att den skriftlighet som framträder i inskriften har en kontinuitet fram till de äldsta latinskriftliga nedteckningarna.

I sin diskussion pekar Ralph alltså på paralleller i anglo-saxiska källor. Här finner han vad som tycks vara direkta motsvarigheter, vilka kunde tyda på direkt kontakt (Ralph 2007:142). Det kunde innebära att Rökstenens ristare direkt eller indirekt kände till en tidig europeisk skriftkultur och

³ Strofen och dess tolkning är här återgivet efter Bo Ralphs framställning (2007:153).

omvandlade den till skrift med sina egna skriftecken, något som i sin tur torde indikera ett sofistikerat bruk av det inhemska skriftsystemet. Inskriftens layout kan ju också indikera att ristaren har haft utformningen av handskriftssidan som förebild. Därmed framstår Rökstenens inskrift, som redan med sin omfattning avviker från de flesta runinskrifter, som ett exceptionellt dokument.

Traditionellt har man gärna gjort jämförelser mellan strofer i eddaversmått på runinskrifter daterade till 800- och 900-talet och de senare eddadikter som förekommer i 1200- och 1300-talets handskrifter. I äldre forskning ansågs det mesta av denna poesi oproblematiskt representera en lång muntlig tradition. Med utgångspunkt i 1960-talets diskussion om *oral formulaic theory* har hållningen till de skriftliga källorna förvisso blivit mer kritisk, men fortfarande är det vanligt att man drar långtgående slutsatser om muntlig tradition från det begränsade materialet från många århundraden. I det följande ska några exempel på möjliga paralleller presenteras och sättas in i sina respektive kontexter.

Gátur Gestumblinda föreligger endast fragmentariskt i det medeltida materialet, i två versioner av *Hervarar saga*. I Hauksbók (AM 544 4to, fol. 76v) finner vi inledningen med den första gåtan. De resterande gåtorna från Hauksbóks redaktion kan med en viss försiktighet utläsas från avskrifter som gjorts efter handskriften när fler blad fortfarande existerade. I utgåvan av Hauksbók (1892–96:365–369) läggs senare pappershandskrifter till grund. I redaktion R (GKS 2845 4to, ca 1450) av *Hervarar saga* föreligger de flesta av gåtorna.

Gåtorna i *Gátur Gestumblinda* har ofta diskuterats i relation till distinktionen mellan folklig och lärd tradition. I sin artikel i *KLNM* konstaterar Brynjulf Alver:

Dei fleste samanlikningane i Heidreks[åter] er ukjende for oss i nyare, munnleg tradisjon. Forma ber bod om at dei er dikta for munnleg framføring, men derfor er dei ikkje folkeg. el. høyrer til den munnlege tradisjonen. (*KLNM* V:650)

Det är inte självklart att Alver härmed såg gåtorna som skriftprodukter, men han framstår här som en tidig förespråkare för en lyssnande snarare än läsande publik under medeltiden. Han konstaterar att gåtorna i *Gátur Gestumblinda* är av den typen som man finner i samtida litterära samlingar, med undantag av den gåta som betecknas som *brogátan*.

Heiman ek fór,
 heiman ek fór gerðak,
 sá ek á veg vega;
 vegr var undir
 ok vegr yfir
 ok vegr á alla vega.
 Heiðrekr konungr,
 hygðu at gátu! (Jón Helgason 1924:57–58)

Kungen svarar: ”Góð er gáta þín, getit er þeirar; þar fórtu yfir brú” med en form som upprepas efter varje gáta som Gestumblindi framför. Alver är emellertid försiktig i sina slutsatser och konstaterar att det är ”oråd á seia kor mykje Heidreksg. byggjer på heimleg tilfang, kor mykje som er nydiktning og kor mykje som byggjer på impulsar utanfrá” (KLNM V:650). Han diskuterar också relationen till eddadiktningen och nämner tre mytologiska kunskapsdikter, *Alvíssmál*, *Vafþrúðnismál* och *Fjölsvinnsmál*. Han konstaterar:

Mange av spørsmála vi finn her má vera dikta av ein mann som har vore godt kjend med den kontinentale litt. g.diktninga, men samanhangen her er ikkje endelig klárlagt. (KLNM V:650f.)

Det är inte helt klart om han därmed för de tre eddadikterna till samma kategori av kontinentalt påverkad diktning, men det mesta talar för detta. Därmed ska också dessa dikter behandlas i resonemang om traditionen för gåtdiktning från Rökstenens inskrift fram till 1200- och 1300-talets handskriftsfästa tradition. Om det finns ett samband mellan Röks gåtor och Gestumblindis torde de i båda fallen knyta an till en europeisk tradition. Ett intressant exempel på liknande form och innehåll kan följande avsnitt från inskriften i Rök erbjuda:

14. **þat sakum þrítaunda hvarir t**

þat sagum þrettaunda, hvarir t

Det säger jag såsom det trettonde, vilka

15. **uair tikiR kunukar satin [a]t siulunti fia**

-uair tigiR kunungar satin at Siolundi fia

tjugo konungar satt på Sjöland under fyra

16. **kura uintur at fiakurum nabnum burn**

gura uintur at fiagurum nabnum burn

vintrar, med fyra namn, född-

17. ir fiakurum bruþrum*-ir fiagurum brøðrum.**-a át fyra brøder.*

Denna gåta besvaras med en strof i närmast regelrätt fornyrðislag:

17'. ualkar fim rapulfs [s]u*Valkar fimm, Raðulfs sy-**Fem med namnet Valke, Rådulfs sö-***18. nīr hraiþulfar fim rukulfs [s]unīr hāislar fim haruþ***-nīr, Hraeiðulfar fimm, Rugulfs synīr, Haislar fimm, Haruð-**-ner, fem Reidulf, Rugulfs söner, fem Haisl. Hord-***19. s [s]unīr kunnuntar fim bi[a]rnar sunīr***-s synīr, Gunnmundar fimm, Biarnar synīr.**-s söner, fem Gunnmund, Björns söner.*

Svarsstrofen kan jämföras med en strof från *Hervarar saga*. Det är inget sammanhang mellan innehållet i svaret på inskriftens gåta och sagans strof mer än att de båda behandlar kungliga släkter, men i formen påminner de påtagligt om varandra.

Ar quøþu Humla

firi her rada,

Gizur Gætum,

Gotum Anganty,

Ualldar Dænum,

en Uælum Kíar,

Alrekr en frækni

enskrí þiodu. (Jón Helgason 1924:85)

Frågan om vilka slutsatser man kan dra från denna formella likhet kräver emellertid en mer stringent metoddiskussion; vi kan inte utan vidare sluta oss till att formen, att framsäga en strof med ett antal namn på härskare i en närmast identisk versform, har traderats oförändrad genom åtskilliga hundra år.

En annan formell likhet som påpekas av Alver (*KLNM*) och Ralph (2007) är de strofer i eddadiktningen som inleds med *segðu mér* eller *segðu þat*. Två av de dikter som nämns av Alver, *Vafþrúðnismál* och *Alvíssmál*, finner vi i både Codex Regius (GKS 2365 4to) daterad till ca 1270 och AM 748 I 4to, daterad till första kvartalet av 1300-talet. Dessa dikter hör till den centrala korpusen av eddadikter, men har båda ofta förts till en sen tillkomsttid, för *Alvíssmáls* vidkommande kanske rentav till

1200-talet. Här finner vi de aktuella formlerna.

Vafþrúðnismál 11

Segðu mér, Gagnráðr,
allz þú á gólfi vill
þíns um freista frama,
hvé sá hestr heitr,
er hverian dregr
dag of dróttmogo. (Neckel 1983:46)

Alvissmál 9

Segðu mér þat, Alvíss
– þll of roç fira
voromc, dvergr, at vitir –,
hvé sú iorð heitir,
er ligr fyr alda sonom,
heimi hveriom í. (Neckel 1983:125)

Det första problemet vid jämförelser inom det ovan skisserade materialet rör givetvis tid och rum, hur vi på ett metodologiskt försvarbart sätt kan förhålla oss till ett material som bevarats ytterst sparsamt och sporadiskt i skrift över en längre tid och ett större geografiskt område. Förvisso förde diskussionen om *oral formulaic theory* till en mer stringent hållning till en skriftbunden tradering av en föregivet muntlig tradition, men senare decenniernas intresse för medeltidens handskriftskultur har på många sätt lämnat föreställningen om en muntlig formeldiktningens överföring till skriftlig form bakom sig. För att komma fram till en djupare förståelse av traditionen måste vi därför också förhålla oss till frågor om medium och kontext, alltså hur runor och latinsk skrift användes på stenar, runpinnar och i handskrifter och i vilka sammanhang stroforna traderades och förmedlades. Det är vidare viktigt att vi skiljer tydligt på traderingen av *form*, t.ex. bruket av fornyrðislag, och *inhåll*, t.ex. traditioner om kungamakt eller gudar.

Runstenen i Rök innehåller definitivt samma metriska form som vi finner i dikter som *Vafþrúðnismál* och *Alvissmál*. Men detta vermsått är också mer eller mindre identiskt med dem vi finner på tyskt och engelskt område under hela den långa perioden. Det rör sig alltså tydligen om en versform som haft stor spridning geografiskt och dessutom har haft stark överlevnadskraft. Innehållet i rökenskriften är emellertid endast delvis likartat med det vi finner i *Gátur Gestumblinda* och i eddadikterna. Ett gemensamt intresse för att förmedla kunskaper om härskarsläkter föreligger i strofen från *Hervarar saga* såväl som i flera av eddadikterna. De senares intresse för parnassens gudomligheter finns emellertid inte i Röks

inskrift; faktiskt är informationen om Óðinn och de andra gudomligheterna försvinnande liten, om ens existerande, i äldre runinskrifter. Det torde därmed vara klart att det är framför allt form som traderas över längre tid och över större geografiska områden.

Kontexten där rökinskriften tillkommit är fortfarande ytterst oklar. Stenen och inskriften har tolkats som en faders monument över den döde sonen, men också tolkningar som placerar inskriften i en mer kultisk kontext kan tänkas. För de senare handskrifternas vidkommande kan en början till kontext eventuellt kartläggas. Codex Regius och AM 748 I 4to torde båda ha tillkommit i lärda miljöer under decennierna omkring 1300. För den första handskriftens vidkommande kan man konstatera att den kompilation av eddadikter den innehåller tycks samspela med Snorri Sturlusons *Edda* vilket tyder på att kompilatorns intresse kan ha varit att sammanställa dikter som fördjupar de mytologiska och legendariska kunskaper som förmedlas av Snorris arbete. Ordningen av dikterna i kompilationen antyder emellertid också en medveten periodavgränsning mellan gudarnas tid och hjältarnas, en periodindelning som påminner om den kristna traditionens. De dikter som föreligger i AM 748 I 4to kunde eventuellt läsas in i en liknande kontext. Handskriften innehåller förutom dikterna en samling av texter om poetik och grammatik, vilket kunde antyda att dikterna här fyller en liknande funktion som nämndes för Codex Regius. Den för den senare handskriftens vidkommande angivna kristna tendensen finns emellertid inte i denna handskrifts sammanställning. Slutligen ska också Gestumblindis gåtor contextualiseras. I båda de medeltida versionerna föreligger de inarbetade i prosan i *Hervarar saga*. Denna är bevarad i en version i Hauksbók, en handskrift som åtminstone till stora delar sammanställts av den isländske stormannen Haukr Erlendsson. I GKS 2845 4to finner man sagan i en samling med ett antal fornaldarsögur, i vad som framstår som en något annorlunda kontext.

De sammanhang där de olika exempel på gåtfulla texter från Rök till *Gátur Gestumblinda* som kortfattat behandlats ovan förekommer måste studeras närmare för att vi med någon mening ska kunna närma oss en eventuellt bakomliggande tradition. Här har endast några av dessa problem skisserats. Jag har t.ex. inte gått in på framförandet av eddadikter eller sagor i handskriftkulturen. Inte heller har jag diskuterat de senare inskrifter av metriska texter som föreligger i det medeltida runmaterialet. Det torde emellertid från det ovanstående vara klart att vår kunskap om spelet mellan olika traditioner, olika medier och former, liksom de kontexter där dessa spelat, fortfarande är ytterst begränsad.

Litteratur

- Hauksbók = Eiríkur Jónsson & Finnur Jónsson (utg.) 1892–96. *Hauksbók udgiven efter de arnamagnæanske håndskrifter No 371, 544 og 675, 4to samt forskellige papirshåndskrifter*. København.
- Jón Helgason (utg.) 1924. *Hervarar saga ok Heiðreks konungs*. (Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur XLVIII) København.
- KLNM V = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, band V. København 1960. Sp. 648–651.
- Lönnroth, Lars 1977. The Riddles of the Rök-Stone. A Structural Approach. *Arkiv för nordisk filologi* 92. S. 1–57.
- Neckel, Gustav & Hans Kuhn (utg.) 1983. *Edda. Die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern*. Bd 1, Text. 5. verbesserte Aufl. Heidelberg.
- Ralph, Bo 2007. Gåtan som lösning – Ett bidrag till förståelsen av Rökstenens runinskrift. *Maal og minne* 2007:2. S. 133–157.

Svenska språkhistorier – genrekarakteristik och utvecklingsmöjligheter

Lars-Erik Johansson
Högskolan i Skövde

1. Inledning

Den första nordiska språkhistorien är dansken N.M. Petersens *Det danske, norske og svenske sprogs historie* (1829–1830). Denna bok innehåller en principiellt hållen inledning och därefter tre olika avsnitt om de danska, norska och svenska språken. Med detta verk introduceras i Norden ett slags genreprototyp, vars textmönster i hög grad har giltighet för flertalet efterföljande texter inom genren. Med *textmönster* avser jag den helhet av samverkande textmoment, dvs. olika komponenter och ”textdrag”, som bär upp en text. Jag skall först relatera utvecklingen av genretypen *historia* (som denna möter i genrer med benämningar som *språkhistoria*, *litteraturhistoria*, *konsthistoria* etc.) till andra historiska genrer (både en beskrivande genre som *historisk grammatik* och berättande genrer som *annaler*, *krönikor* etc.). Därefter skall jag visa hur de av Petersen etablerade textmönstren har utnyttjats i svenska språkhistorier under de närmare 200 år som har förflutit sedan Petersens epokgörande verk gavs ut. Slutligen kommer jag att lämna några rekommendationer till den som ägnar sig åt svensk språkhistoriografi.

2. Den historiska framställningens genrer

Den som skriver använder sig enligt gängse textlingvistiskt synsätt av framställningsformer såsom berättande, beskrivande, argumenterande och utredande, den senare formen med fokus på kausala förbindelser (jfr exempelvis Werlich 1979). En genre kan använda sig av en eller flera av dessa former; en roman innehåller normalt både berättande och be-

skrivande partier. I historiska framställningar nyttjas samtliga dessa framställningsformer, men berättande och beskrivande strukturer dominerar. I en historisk framställning är det möjligt att ge en statisk beskrivning av en organisation eller struktur vid en viss tidpunkt, men det är lika naturligt att skapa en dynamisk narration om organisatoriska eller strukturella förändringar, ofta betraktade i ett utvecklingsperspektiv.

Den som vill skapa en text som skall relatera till det förflutna kan välja mellan olika dispositionstyper. Om man som grund för en klassifikation utgår från textens relation till ett tidsförlopp, kan en historisk framställning utformas antingen enligt ett slags rumslik (topologisk) princip som en *beskrivning* av något som har hänt men inte är utsträckt i tid eller enligt en kronologisk princip som en *berättelse* om ett tidsförlopp. Enligt denna indelning är berättelsen temporal och beskrivningen atemporal; man kan jämföra med ett diakroniskt och ett synkroniskt synsätt. Med utgångspunkt i denna klassifikation av dispositionstyper skall jag i korthet beskriva några grundläggande typer inom den genrefamilj som har till uppgift att gestalta historien. Genrerna beskrivs såväl historiskt som funktionellt.

En huvudtyp är en historisk framställning som innehåller en beskrivning av förfluten tid. Synkrona nedslag i historien kan göras mer eller mindre slumpmässigt eller vid tidpunkter som från reell eller symbolisk synpunkt tillmäts betydelse. Ett exempel på en framställning som utgår från ett enda, slumpmässigt valt år, 1926, är Gumbrecht (1997), medan Jauss (1977) väljer ett särskilt år, 1857, då Baudelaires *Les fleurs de mal* och Flauberts *Madame Bovary* ges ut. En annan typ av årtalsbunden framställning representeras av Kittler (1995). Detta verk syftar till att – med utgångspunkt i två år med stark symbolisk laddning, 1800 och 1900 – spegla den transformering av världsbilden som äger rum under 1800-talet. Här innebär dock valet av år på sitt sätt ett slags periodisering, eftersom författaren låter beskrivningen av världen vid de två tidpunkterna rymma en bred analys av tidsandan.

Inom det språkhistoriska studiet möter denna beskrivande genretyp i den s.k. *historiska grammatiken*, en presentation av språkliga data, primärt utan hänsynstagande till ett utvecklingsförlopp. Noreen (1897–1901) är en typisk historisk grammatik. Gränsen mellan den kronologiskt ordnade språkhistoriegenren och den beskrivande historiska grammatiken är dock inte skarp. Även språkhistorier rymmer inom ramen för en kronologisk disposition berättande partier. Normalt har de avsnitt som behandlar den äldre fornsvenskan och nysvenskan en statisk karaktär (exempelvis hos Petersen 1830 och Wessén 1965); den yngre fornsvenskan däremot skildras som ett övergångsskede, kännetecknat av kraftiga språkliga

förändringar. Kanske är en av anledningarna att den äldre fornsvenskan, utifrån ett slags guldåldersperspektiv, tidigt har upplevts som ett klassiskt språkstadium (jfr termerna *klassisk fornsvenska* och *klassiskt latin*), medan nästa språkstadium har betraktats som ett slags förfallsperiod.

En annan huvudtyp är berättande historiegenrer som *annaler*, *krönika* och det som traditionellt benämns *historia* (som den senare termen möter i boktitlar som *Sveriges historia*, *Svensk språkhistoria* och *Svensk litteraturhistoria*). Skillnaden mellan dessa genrer är mer en gradskillnad än en artskillnad.

Med termen *annaler* 'årsböcker' avses en historisk framställning med en mycket tunn narrativ struktur; vanligtvis rör det sig om en 'kronologiskt uppställd, detaljerad förteckning öfver l. redogörelse för under en viss tid (eg. ett år) timade viktigare händelser utan tidsskildring l. pragmatisk behandling' (SAOB A 1575). Det är själva den kronologiska strukturen som ger sammanhang: händelser och tillstånd hänförs, kortfattat, torrt och konstlöst och utan inre logik till ett visst år. Ofta anses annalerna vara historieskrivningens urgenre. Det är dock inte fråga om en naiv genretyp; forskningen har påvisat att flera medeltida annaler inte är förstahandsuppteckningar, i den meningen att de är samtida med händelserna, utan i stället tendentiösa kompileringar från flera olika källor. Genretypen används numera inte så mycket, men en sorts modern tillämpning möter i *A new history of French literature* (1989), där litteraturhistorien får en närmast anallistisk presentation i artiklar som utan inbördes samband behandlar olika år, från 778 till 1985.

Termen *krönika* avser en genre som på ett episodiskt sätt skildrar händelser och tillstånd, som står i kausala och intentionala sammanhang med varandra, dock utan att krav föreligger på vetenskaplig förklaring eller klassifikation. I jämförelse med annalerna kännetecknas krönikorna normalt av livfulla och sammanhängande skildringar med stor detaljrikedom; berättandet är med andra ord mer påtagligt. En krönikas syfte kan vara att bevara minnet av viktiga händelser i en organisations liv. Under nordisk medeltid har skapats betydande historiska krönikor, i Sverige *Erikskrönikan* och i Danmark storverket *Gesta danorum* av Saxo Grammaticus.

Krönikan är en levande genre, då det fortfarande skapas framställningar som enbart registrerar det kronologiska skeendet utan djupare analys och sökande efter sammanhang. Exempelvis konstaterar Ingvar Andersson i *Sveriges historia*, när han avslutar sitt verk med en rapsodisk skildring av mellankrigstiden, att det ännu är för tidigt att anlägga de "behövliga perspektiven" och att det därför inte är fråga om att ge mer än en "krönika", dvs. "ett summariskt registrerande av huvudfakta" (Andersson 1969:440f.,

450). Företagshistoriken *Ericssonkrönikan* sägs vara, inte ”en detaljerad, vetenskapligt härledd och allt omfattande redogörelse” utan ”snarare en story med bakgrund, en episodisk berättelse”, en ”sorts saga med fotnotter” (Meurling & Jeans 2000:16).

Den tredje berättande genretypen, *historia*, är en mer avancerad, analytisk och torr narration. I SAOB definieras genren som en ”på trovärdiga källor grundad framställning (i tidsföljd) av sådant som skett förr l. i äldre tider l. av händelser o. förhållanden i äldre tider; i sht i fråga om händelser under en relativt lång tidrymd, särsk. med beaktande av händelsernas inbördes orsakssammanhang” (SAOB H 960). Med denna genre etableras en pragmatisk historia, där händelserna ställs i inre sammanhang eller orsaksförhållande till varandra, varmed förklaring och meningsfull klassificering möjliggörs. Karakteristiskt för genren är att de händelser som presenteras förlänas någon form av enhetlighet och ett slags inre logik, varvid olika kompositionella principer, såsom utveckling (av exempelvis ett språk), handlingsstruktur, ibland också någon typ av konflikt (exempelvis mellan inhemskt och utländskt), kan fungera enhetsskapande. I ett utvecklingsperspektiv konstaterar exempelvis Söderwall (1870:117f.), att språket genom kasusböjningens förenkling har ”lidit en rubbning i sin organism och gått miste om ett medel att uttrycka ordens förhållande” men att det i modern tid har utvecklats positivt mot större ”klarhet och bestämdhet”.

Denna historiegenre har anor från antiken och betraktas i äldre tid som en form av retorik. En historisk framställning kan enligt ett sådant synsätt jämföras med ett vittert verk, en litterär text. Texten byggs upp i enlighet med retorisk teori och förses enligt reglerna för *elocutio* med en mängd utsmyckningar. Ett typiskt retoriskt grepp är att lägga in långa fiktiva tal, där framställningens aktörer får tillfälle att utveckla sina tankar. Historiegenrens starka ställning inom retoriken motiveras även av att historien kan ge de exempel som en argumenterande retorisk framställning kräver. Historien blir ett slags moralisk lektyr och historien en livets läromästare, ”historia magistra vitæ”. Bland sådana vittra, retoriskt influerade historieskrivare märks både antika författare som Thukydid, Isokrates, Livius och Tacitus och senare historieskribenter som Voltaire, Gibbon, Dalin och Geijer.

Det som gör att den historiska framställningen efter hand inte kommer att uppfattas som en litterär genre utan i stället som resultatet av systematisk forskning är framväxten av ett vetenskapligt historiskt studium. Grunden för denna nya form av historia är flera samverkande faktorer i slutet av 1700- och början av 1800-talet. Hit hör framväxten av ett utvecklingstänkande, en medveten historicism, en stark nationell medvetenhet,

borgerskapets ambitioner att skapa en plattform för sitt inflytande med därav följande krav på allmänbildning och inte minst ambitioner att skapa ett regelrätt, oftast nationellt grundat, vetenskapligt studium. Det är under romantiken som den politiska historien växer sig stark och det är under samma tid som olika humanvetenskaper får ett klart historiskt perspektiv genom utgivning av rättshistorier, språkhistorier, litteraturhistorier, konsthistorier etc.

1800-talets historiska arbeten har dock fortfarande – något som White (1973) tydligt har visat – ett starkt tycke av litterär text. Det är först med de ökande kraven på källkritik kring år 1900 – i Norden manifesterade genom forskare som Erslev och bröderna Weibull – som en klar gränsdragning görs mellan historia som vetenskap och som konst. Man betonar då att historievetenskapen i rent vetenskapligt syfte bör använda en stil, som uteslutande syftar till att på ett klart, koncist och exakt sätt ge uttryck åt den vetenskapliga tankegången. Men om den historiska framställningen vänder sig till en vidare krets, kan man framställa krav på att komposition och stil skall tillfredsställa även vittra krav (Erslev 1911). Med andra ord: sammanfattande, i viss mån populärvetenskapliga, framställningar kan få nyttja retorikens och fiktionsprosans utsmyckande medel.

Mot denna retorisering och fikcionalisering har en betydande kritik framförts under 1900-talet. En tongivande kritiker är White (1973), som hävdar att historiker formar sina texter i enlighet med bestämda genreprinciper (såsom *romance*, *satire*, *tragedy* och *comedy*) och retoriska begrepp som de facto underminerar historiens anspråk på att skildra ”wie es eigentlich gewesen”. Skillnaden mellan fiktion och verklighet blir oskarp, den historiska framställningen närmar sig den historiska romanen.

Reaktionerna på denna kritik har blivit olika. En typ av reaktion är kanske historievetenskapens intresse för ekonomi- och socialhistoria, där nyktra och katalogartade framställningar ofta ser dagens ljus. En annan typ av reaktion är en medveten förstärkning av fikcionaliseringen. Den historiska kunskapen presenteras i form av en löpande berättelse med avsevärd gestaltungs- och påverkanskraft. Stilbildande verk är Laduries *Montaillou* (1975) och Ginzburgs *Il formaggio e i vermi* (1976). Nutida svenska efterföljare är Englund och Harrison med verk som *Ofredsår* (1993) och *Jarlens sekel* (2002).

Den kritik som White och andra har anfört ansluter till den filosofiska 1900-talsriktning som brukar benämnas ”the linguistic turn”. Företrädare för denna hävdar att språket dikterar gränserna för vad som kan uttryckas och att ingenting existerar utanför språket; övergripande historiska skildringar framstår med ett sådant synsätt som naiva eller rentav omöjliga.

Eftersom ingen kunskap är möjlig utanför språket och en till detta knuten konstruktivistisk begreppsbildning, är det inte möjligt att framställa ett historiskt skeende på ett sakligt sätt; det enda som kan åstadkommas är ett antal subjektiva berättelser och beskrivningar, mer eller mindre tendentiöst utformade.

Varje berättelse konstruerar de händelser som återberättas; det är skribent och läsare snarare än historiska fakta som strukturerar framställningen. Enligt ett sådant synsätt konstruerar lingvister ett slags överindividuellt subjekt, språk, vars utveckling – tillsammans med andra konstruerade överindividuella subjekt som exempelvis nation, folk och samhällsklass – utgör temat för en språkhistorisk framställning. Frågan är då om detta strukturerade subjekt har de egenskaper som forskarna tillskriver det eller om beskrivningen innehåller betydande drag av medveten konstruktivism och fikionalitet. Historiegenren innehåller ju texter som rymmer alltifrån kompilatoriska sammanställningar till genomtänkta synteser. I det senare fallet har forskaren en aktiv roll som tolkare av mångfalden, han har tidens facit i hand och bestämmer syntesens slutliga karaktär redan i konceptionsögonblicket när ramverket läggs fast.

3. Språkhistoriens genrekaraktäristika

En modern språkhistoria är en kronologiskt disponerad, systematisk och tolkad framställning av ett givet, oftast nationellt avgränsat, språks historia. Den nordiska språkhistorien är en konservativ genre. En diskussion av genrens egenskaper, i likhet med vad som har skett inom den allmänna historien, lyser med sin frånvaro. Svenska språkhistorier uppvisar betydande likheter med den genreprototyp som möter i Petersen (1829–1830), ett verk som från början rymmer genrens viktigaste textmönster (Johansson 2010). I det följande skall jag i korthet visa hur detta prototypiska textmönster övertas i senare språkhistorier, exempelvis Söderwall (1870), Wessén (1965), Bergman (1968), Pamp (1971), Widmark (2001) och Pettersson (2005).

De vanligaste framställningsformerna är de berättande och beskrivande, men det förekommer ibland även argumenterade och utredande partier; ett konkret exempel är Widmarks utförliga plädering för att det har existerat en s.k. Hedebynordiska (2001:82–100).

I ett inledande avsnitt om *principer för språkförändring* analyserar Petersen de faktorer, interna och externa, som ligger bakom språkförändringar. Petersens analys får inte så många efterföljare; undantag är Noreen

(1905–1917:12–46) och Pettersson (2005:41–47). I övrigt är man hänvisad till att här och var finna skilda förklaringstyper; Wessén (1965) hänvisar till uttalslätnader och Widmark (2001) påvisar betydelsen av sociala faktorer i språkutvecklingen (Johansson 2007a belyser det betydande internationella intresset för interna och externa förklaringstyper).

En modern språkhistoria är normalt en *kronologiskt grundad framställning* med periodbegreppet som kompositionsprincip (om periodbegreppet generellt och om dess användning inom svensk språkhistoria, se Ralph 2000, Johansson 2006 och 2007b). I svensk språkhistoria följer periodiseringen huvudsakligen den princip som genomförs i allmänhistorien och litteraturhistorien; dessutom är den likartad i olika språkhistorier. Den naturliga dispositionstypen är regel, dvs. framställningen börjar i forntid och framskrider till nutid; en artificiell dispositionstyp, dvs. med början i nutid, förekommer inte i svensk språkhistoria men väl i anglosaxisk (jfr Strang 1970). Generellt torde gälla att någon form av periodtänkande är svårt att undvika: perioden bildar utgångspunkt för en statisk beskrivning, periodernas följd ger i mångt och mycket den temporala strukturen.

Karakteristiskt för språkhistoriegenren är vidare att det språkliga materialet presenteras under *den traditionella grammatikens rubriker* (ljudlära, formlära etc.); ofta förekommer också relativt omfattande avsnitt om ordförrådet och dess förändringar. I synnerhet har man inom språkhistorien intresserat sig för det som är svårast att nå kunskap om, nämligen ljudförändringar. I några fall kan dock andra områden belysas, exempelvis stilhistoria (Pamp 1971 och Widmark 2001), ort- och personnamn samt dialekter (Bergman 1968 och Pettersson 2005).

Vissa språkhistorier har vidare ambitionen att *relatera språkförändringar till sociokulturella och sociopolitiska skeenden*. Denna ambition finns redan hos Petersen (1830) och möter därefter i viss mån hos Bergman (1968), Widmark (2001) och Pettersson (2005). Den konstruktivistiska abstraktion som språket utgör leder emellertid till att språkets historia lätt kan frigöras från ett allmänt historiskt skeende, i synnerhet i tider då lingvistikens starkt har påverkats av naturvetenskapliga paradigmer. Det finns inte många hänvisningar till en sociokulturell bakgrund hos junggrammatiskt påverkade forskare (jfr Noreen 1905–1917, Wessén 1965); i viss mån kan dock Wessén (1979) ses som en kulturhistorisk pendang till Wesséns tre renodlade språkhistoriska handböcker. Svensson (1988) är på sitt sätt en fristående extern språkhistoria.

Karakteristiskt för flertalet språkhistorier är en inskränkning av beskrivningsobjektet till *en nations språk* och huvudsakligen till standardvarietet av detta språk, trots att den traditionella disciplinbestämningen un-

der äldre tid har varit *nordiska språk*. Undantag finns dock, exempelvis Haugen (1976).

Petersens språkhistoria innehåller slutligen ett representativt urval *textprov* i syfte att belysa språkets karaktär vid olika tidpunkter. Petersens textprov inleder därmed konstruktionen av ett "kollektivt minne" i form av en nationell språklig kanon, dvs. ett antal texter som utgör stommen i ett språkligt kulturarv. Textproven försvinner efter hand från språkhistorierna, i takt med att det kommer ut användbara antologier. Under många år tjänstgör antologier av Noreen (1892–1894) och Meyer & Noreen (1893) samt dessas efterföljare som illustrationsmaterial i språkhistoriestudier. I mitten av 1900-talet minskar dock ambitionen att studera äldre texter inom akademien, och Bergman (1968) innehåller därför ett antal texter, ofta kommenterade i framställningen. Pettersson (2005) har märkligt nog ingen textbilaga.

4. Några råd till kommande språkhistoriografer

Språkhistorien som genretyp är i hög grad konservativ. De textmönster som tidigt etableras övertas i kommande verk. Mycket är sannolikt vunnet med en sådan inställning. Dock bör man enligt min mening ha synpunkter på hur framtida svenska språkhistorier kan ansluta till genrens textmönster. Kanske bör ett nytt verk, i anknytning till tidsandan, "retoriseras" och i någon mån låna mönster från den populariserande krönikegenren, inte minst för att minska tendensen till konstruktivism. Då skapas också möjligheten att – med den typ av konkretiserande teknik som bland annat Englund använder – på ett livfullt sätt teckna några viktiga språkliga miljöer i äldre tid. Om framställningen trots allt är en syntes och/eller ger sig ut för att spegla en utveckling, bör de bakomliggande värderingarna explicit redovisas; det blir då ett följdkrav att den innehåller en analys av språkförändringarnas natur och orsaker. Vidare är det väl förnuftigt att låta en periodstruktur, i högre grad knuten till förändringar av språkbruk än av språkstruktur, styra dispositionen, men det är lika viktigt att begrunda vår begränsade kunskap om innehållet i de olika perioderna (jfr Johansson 2007b:130). Exempelvis torde 1600-talet inte vara den homogena era som det ofta påstås; tvärtom kanske detta sekels inledande år kan ses som en viktigare språklig gräns än 1526.

Innehållsligt bör en språkhistoria inte begränsas till språkstruktur och ordförråd. En språkhistoria måste även beakta språkbruket och därmed innehålla *omfattande* avsnitt om stil- och genrehistoria; det måste alltid

finnas en stark koppling mellan språkets historia och texternas, såväl vitterhetens som sakprosans. Språkförändringar sker inte primärt inom ett konstruerat system utan i stället inom varieteter och genrer. I samband härmed måste språkets relation till förändringar i samhälls- och kommunikationsmönster belysas (jfr Ralph 1984:24, Teleman 1985); möjligheter att teckna viktiga begreppsförändringar i anslutning till den form av begreppshistoria som framför allt Koselleck utvecklat finns också (jfr Brunner 1972–1997). Det är dessutom viktigt att en språkhistoria utgår från skriftspråket, den enda språkliga form som det är möjligt att nå säker kunskap om (jfr Ståhle 1975:7). Och eftersom ingen längre läser äldre texter i autentiska (dvs. icke-normaliserade) versioner, måste ett representativt – och kanske därmed mindre traditionellt – texturval ingå.

Källor

- Bergman, Gösta 1968. *Kortfattad svensk språkhistoria*. Stockholm: Prisma.
- Haugen, Einar 1976. *The Scandinavian languages*. London: Faber.
- Meyer, Ernst & Adolf Noreen (red.) 1893. *Valda stycken af svenska författare 1526–1732*. Uppsala: Akademiska bokh.
- Noreen, Adolf 1897–1901. *Altschwedische Grammatik*. Halle: Niemeyer.
- Noreen, Adolf (red.) 1892–1894. *Altschwedisches Lesebuch*. Halle: Niemeyer.
- Noreen, Adolf 1903–1907. *Vårt språk*. 1. Lund: Gleerup.
- Noreen, Adolf 1905–1917. *Vårt språk*. 3. Lund: Gleerup.
- Pamp, Bengt 1971. *Svensk språk- och stilhistoria*. Lund: Gleerup.
- Petersen, N.M. 1829–1830. *Det danske, norske og svenske sprogs historie*. 1–2. København: Gyldendal.
- Pettersson, Gertrud 2005. *Svenska språket under sjuhundra år*. 2. uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, Jan 1988. *Kommunikationshistoria*. Lund: Studentlitteratur.
- Söderwall, K.F. 1870. *Hufvuddepokerna af svenska språkets utbildning*. Lund: Gleerup.
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria*. 1. 7. uppl. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Wessén, Elias 1979. *De nordiska språken*. 11. uppl. Stockholm: AWE/Geber.
- White, Hayden V. 1973. *Metahistory*. Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press.
- Widmark, Gun 2001. *Det språk som blev vårt*. Uppsala: Gustav Adolfs Akad.

Litteratur

- Andersson, Ingvar 1969. *Sveriges historia*. 7. uppl. Stockholm: Natur och kultur.
- Brunner, Otto (red.) 1972–1997. *Geschichtliche Grundbegriffe*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Chandler, James 1998. *England in 1819*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Englund, Peter 1993. *Ofredsår*. Stockholm: Atlantis.
- Erslev, Kristian 1911. *Historisk teknik*. København: Erslev.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 1997. *In 1926*. Cambridge: Harvard Univ. Press.
- Jauss, Hans Robert 1977. *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*. 1. *Versuche im Feld der ästhetischen Erfahrung*. München: Fink.
- Johansson, Lars-Erik 2006. Periodisering inom historievetskaperna. En studie i begreppssystem. I: *Fackspråk och översättningsteori*. Vasa: Univ. S. 85–96.
- Johansson, Lars-Erik 2007a. Dikotomin 'inre/ytire' i språkhistorisk forskning. En terminologisk studie av humanvetenskaplig begreppsbyggnad. I: *Översättningsteori, fackspråk och flerspråkighet*. Vasa: Univ. S. 87–98.
- Johansson, Lars-Erik 2007b. Periodindelningen i svensk språkhistoria: terminologi och avgränsningar. I: *Studier i svensk språkhistoria*. 9. *Det moderna genombrottet – också en språkfråga?* Åbo: Åbo akad. S. 125–132.
- Johansson, Lars-Erik 2010. Den första nordiska språkhistorien. En studie i en genres uppkomst och prototypiska textutformning. I: Magnusson, Erik & Lena Rogström (red.), *Studier i svensk språkhistoria*. 10. *Språkhistoria – hur och för vem?* Göteborg: Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 36. S. 153–161.
- Kittler, Friedrich A. 1995. *Aufschreibesysteme 1800, 1900*. 3. Aufl. München: Fink.
- Meurling, John & Richard Jeans 2000. *Ericssonkrönikan*. Stockholm: Informationsförl.
- Ralph, Bo 1984. Filologisk eller lingvistisk språkhistoria. I: Teleman, Ulf (red.), *Språkhistoriens mening*. Lund: Univ. S. 17–26.
- Ralph, Bo 2000. The role of "language stages" in the description of Nordic languages. I: *The Nordic languages and modern linguistics*. 10. Reykjavík. S. 213–222.
- SAOB = *Ordbok öfver svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. 1893–. Lund: Gleerup.

- Strang, Barbara M.H. 1970. *A history of English*. London: Methuen.
- Ståhle, Carl Ivar 1975. *Vers och språk i Vasatidens och stormaktstidens svenska diktning*. Stockholm: Norstedts.
- Teleman, Ulf 1985. Historien och språkhistorien. I: S. Allén m.fl. (red.), *Svenskans beskrivning*. 15. S. 64–91.
- Werlich, Egon 1979. *Typologie der Texte*. 2. Aufl. Heidelberg: Quelle & Meyer.

Från ett år till en månad – språkhistoria i ett didaktiskt perspektiv

*Monica Johansson
Göteborgs universitet*

Under den senaste tiden har flera händelser aktualiserat de stora förändringar som skett inom ämnesområdet nordiska språk/svenska under de cirka fyrtio år som jag kan överblicka med egna ögon. Först skedde en lokalförflyttning av institutionen som medförde att gamla papper och böcker blev granskade och utsatta för domen: bevaras eller slängas? I de olika domsluten väcktes minnen till liv. Sedan skulle kursplanerna för lärarutbildningen revideras och förses med kommentarer och som droppen i bägaren kom en studentfråga: "Kan du inte plocka fram några gymnasietexter i svenska från 1600-talet? Det skulle vara kul att se hur dom skrev sina uppsatser på den tiden."

Under de här fyrtio åren har stora förändringar skett, inte minst inom den språkhistoriska delen av ämnesområdet. På sextioalet lästes språkhistoria – förvisso med andra moment parallellt – under hela det första årets grundstudier, dvs. studierna för två betyg, det som senare blev 40 poäng vilket i sin tur blev 60 högskolepoäng efter Bolognaanpassningen. Idag ägnar studenten på grundutbildningen inom lärarutbildningen i Göteborg cirka en månad åt detta ämnesområde. Det finns många faktorer som spelar en roll i denna förändring. Ämnesområdet har förändrats, studenternas förkunskaper är annorlunda, kursplanerna ser annorlunda ut och själva utbildningsformen har också ändrats. Den kurslitteratur som läses är också annorlunda jämfört med den som lästes för fyrtio år sedan och en förändrad ämnes- och språksyn präglar den. Universitetet har gått från bildning till utbildning, liksom skolan i övrigt har gjort.

Skolan har radikalt förändrats, liksom hela språksamhället, och det medför att lärarutbildningen måste följa med. Tidspressen är påtaglig och frågor som "Vad behöver man kunna?" och "Varför skall man lära sig just detta?" pockar på ständiga svar. I en uppgiven stund, ställd inför frågan

”Varför skall vi kunna detta?” undslapp mig svaret ”Ni skall ju vara bäst på svenska språket i världen som gymnasielärare i svenska i Sverige.” Jag fick svaret ”Det är vi också.” Jag tänker fortfarande på detta svar. Det är både lätt och oundvikligt att bli personlig i en reflekterande text av detta slag. Det är också tydligt att minnen hålls vid liv på olika sätt. Här finns inga fotografier som hjälper minnet, men den egna första kurslitteraturen i ämnet med de anteckningar och kommentarer som finns där säger en del om hur man tänkte som nybörjare. Senare tiders undervisningsmaterial och kursplaner ger inte samma stimulans för minnet. Detta för med sig en blandning av personligt och sakligt perspektiv i texten.

1950- och 60-talens språkhistoria

Under 1900-talets första hälft och även under 1960-talet var momentet språkhistoria det centrala i utbildningen i examensämnet Nordiska språk. Studierna inleddes med fornisländska. Studenten läste texterna i Wimmers *Oldnordisk läsebok* med hjälp av Iversens isländska grammatik (*Norrøn grammatikk*). Det var mycket naturligt för en student som kom från ett gymnasium och hade studerat latin och grekiska att sätta sig med en text, en grammatik och en ordbok och knoga på. Dessutom var texterna ”normaliserade”, dvs. de flesta språkliga variationer var eliminerade. Efter höstterminens studier i isländska med avslutande muntlig tentamen fortsatte våren med fornsvenska. Då var det Noreens *Fornsvensk läsebok* som användes. Här var texterna inte normaliserade. Kanske kan man säga att den filologiska utbildningen började nu. Efter den första chocken började man förstå att utgivare har stor makt över den text de ger ut. Detta gäller gamla texter men också ganska nya texter och kanske kom kunskapen om detta lite senare. När våren började gå över i vitsippor tenderades fornsvenskan, också den muntligt, och självständiga studier i nysvenska fortsatte. De nysvenska texterna ansågs moderna och lättlästa. Dem kunde studenten klara på egen hand, kanske med Wesséns språkhistoria i handen tillsammans med Dalins ordbok. SAOB konsulterades på biblioteket. Lite insatt var studenten dock i de nysvenska texterna, eftersom de bearbetats genom enskilda uppgifter i proseminarieform under våren. Efterlämnade kommentarer i textboken *Valda stycken* med paragrafhänvisningar till Wesséns språkhistoria visar att denna bok var en trogen följeslagare. I juni skedde muntlig sluttentamen för betygsgraden Med beröm godkänd (två betygsheter) i Nordiska språk. Därefter bröt sommaren ut.

Parallellt med dessa språkhistoriska studier lästes danska, norska, nysländska (för den som så ville) samt fonetik, grammatik, stilistik och muntlig och skriftlig framställning; det senare kanske en eftergift för att studenterna ju till syvende og sidst skulle bli lärare på realskola eller gymnasium. Den studieplan som man läste efter var fastställd av kanslern för rikets universitet den 19 december 1958 och hade följande ämnesbeskrivning: "Ämnet nordiska språk omfattar studiet av de germanska språk, som talas eller ha talats i Skandinavien och som därifrån ha utbrejts till bl.a. Finland, Island och Färöarna. Ämnet har nära anknytning till litteraturhistoria med poetik; för kompetens att undervisa i läroämnet modersmålet vid de allmänna läroverken och seminarierna krävas betyg i båda examensämnena." För att bli lärare kunde man alltså läsa två betyg i Nordiska språk och ett betyg i Litteraturhistoria med poetik eller också två betyg i Litteraturhistoria med poetik och ett betyg i Nordiska språk. I det senare fallet läste man ingen fornsländska och ett något mindre pensum av fornsvenska och nysvenska. Många studenter blev intresserade av ämnena och läste två betyg i vardera eller kanske tre betyg i vardera. Därefter följde pedagogikstudier och praktik på skola. Så var läraren utbildad.

Blocksvenskan och fyra veckor språkhistoria

Nya tider skulle komma. Skolan hade förändrats. Grundskolan hade införts. Skulle man undervisa i ämnet svenska borde man läsa svenska och så blev det. Svenska kom alltså att ersätta den gamla ämnesbeteckningen modersmål i skolan. År 1970 infördes den s.k. Blocksvenskan. I kursplanen står att "Normalstudieplanen är fastställd av universitetskanslersämbetet i samråd med skolöverstyrelsen 22.4.1970. Den gäller – såvida inte annan lokalisering fastställs genom särskilt beslut av universitetskanslersämbetet – vid universiteten i Uppsala, Lund, Göteborg, Stockholm och Umeå, samt vid universitetsfilialerna i Linköping, Örebro, Karlstad och Växjö."

Lennart Breitholtz, professor i litteraturhistoria vid Göteborgs universitet, menade att det var synd att man nämnde Strindberg överhuvudtaget i utbildningen, för då kunde ju studenterna tro att de visste något om honom. Kanske gick det på samma sätt för momentet språkhistoria. Språkhistorian kom att utgöra ungefär halva studietiden i kurs 9 med 8 poäng, dvs. 8 studieveckor. Kursen hade benämningen *Språkhistoria, språkgeografi, språkso-ciologi*. Fortfarande var det så att studieplanerna var rikstäckande och den som hade stort ansvar för den språkliga delen av Blocksvenskan var uni-

versitetslektorn och studierektorn David Kornhall i Lund. Många var missnöjda med hans arbete. Sett ur dagens perspektiv var det nog ändå en väl balanserad kursplan som utarbetades. Nya forskningsresultat och en förändrad språksyn behövde komma fram och ut i skolorna. Kanske var kursen i språkhistoria den som ändå blev minst lyckad. Den gamla ettbetygskursen i nordiska språk lämnade tydliga spår i form av fornsvenska och nysvenska men tyvärr hade studenterna för kort tid till alla de texter som ambitiöst sattes in i litteraturlistan. Ordet *dialekt* uteslöts till förmån för språkgeografi och det nya forskningsområdet språksociologi bereddes plats. I Göteborg mättes det inofficiellt upp i 4 poäng språkhistoria och språkgeografi och 4 poäng språksociologi.

När det gällde litteraturen, användes Wesséns språkhistoria de första åren. Bengt Pamps *Språk- och stilhistoria*, som kom 1971, föll inte göteborgarna på läppen ännu. Senare skulle den andra hälften av boken börja användas. Studenterna läste cirka 30 sidor fornsvensk text och nysvenska texter ur *Valda stycken*, så småningom i något förändrat skick och försedd med ordkommentarer, bl.a. eftersom det visade sig komplicerat att släppa in alla 60–70 studenterna som nu läste ämnet samtidigt i institutionsbiblioteket för att slå upp ord. Utöver dessa äldre texter lästes några 1700-talstexter representerade av Dalin och Bellman. Texterna distribuerades nu ofta i stencilform.

Övergången till Blocksvenskan skedde inte abrupt utan den gamla och den nya studiegången löpte parallellt under flera år. Under de cirka tjugo år som Blocksvenskan utgjorde den huvudsakliga utbildningen för lärare i svenska på grundskolans högstadium och i gymnasieskolan hann kursen i språkhistoria att förändras en hel del. 1970 var kursplanen ganska knapp i beskrivningen av kurs 9 Språkhistoria, språkgeografi, språksociologi (8 poäng): "Inriktning: Svenskans släktskapsförhållanden. Svensk språk- och stilhistoria. Ortnamn och personnamn. Folkmål och regionala rikspråk. Språkets sociala differentiering, speciellt som problem för individ och samhälle." Om kursplanen var riksgiltig så hade de olika orterna ändå möjlighet att profilera sig något i litteraturlistan.

En junggrammatisk, senare mer strukturalistisk, språksyn neutraliserades så småningom genom just förändringar i litteraturlistan. Elias Wesséns *Språkhistoria del I. Ljudlära och ordböjningslära* fick lämna plats för Gösta Bergmans mer kulturellt framtonande bok *Kortfattad svensk språkhistoria*, som innehåller både paradigm och kortare texter av olika slag. Boken beredde väg för en inriktning mot olika texttyper och stilarter. Men ännu kan man knappast säga att resultat från språksociologisk forskning påverkat innehållet i momentet språkhistoria, än mindre resultat från språk-

kontaktforskning. Ortnamn, personnamn och dialekter stod som alltid stadigt i undervisningen. Det forskningsläge som råder och den litteratur som finns påverkar naturligtvis kursernas utformning. Litteraturlistan var ganska lång när det gällde texter som skulle läsas. Men det kunde möjligen gå an. Ännu kom studenterna från ett gymnasium där man läste äldre svenska författare som Stiernhielm, Dalin, Bellman, Tegnér, Geijer, Runeberg, Almqvist och Rydberg och man skulle också ha läst minst två främmande språk i gymnasiet. Studenterna kom alltså till utbildningen med grammatikkunskaper och ett förhållandevis stort äldre ordförråd.

Grundskollärlinjen och ämneslärlinjen

I slutet av 1980-talet skedde stora förändringar med lärarutbildningen. Vi fick en grundskollärlinje med inriktningarna tidigarelärare (åk 1–7) och senarelärare (åk 4–9) och en ämneslärlinje för gymnasielärläro-utbildningen. Kursplanerna kom från och med nu att utarbetas lokalt, såsom fortfarande sker. Detta innebar i praktiken att det ganska intensiva samarbete som fanns mellan ämnesinstitutionerna över landet mattades av. Genom högskolereformen 1977 hade lärarhögskolan sammanförts med Göteborgs universitet och nya institutioner hade bildats. I svensk lärarutbildningen på grundskollärlinjen med inriktningen mot senarelärare ingick en kurs i språkhistoria på 6 poäng (SVG 22), med beteckningen *Svenska språkets historiska utveckling*. På ämneslärlinjen fanns en motsvarande kurs i språkhistoria på 6 poäng (ÄSV 13) men med beteckningen *Svenska språket i historiskt perspektiv*. Det var symptomatiskt för tiden att man undvek att benämna kurserna *Språkhistoria*. Kursplanerna blev nu också mer specificerade med både syfte och kursbeskrivning. För kursen Svenska språket i historiskt perspektiv, 6 poäng, på ämneslärlinjen beskrevs syftet:

I den språkliga kursen tillägnar sig de studerande en fördjupad kunskap om det svenska språkssystemets förändringar i nära anknytning till samhällets övriga kulturella, litterära och historiska utveckling. De utvecklar en förmåga att se de stora linjerna i den språkutveckling som leder fram till ett svenskt riksspråk. De sarsvenska dragen i ljud- och formsystemet studeras under viss jämförelse med skolspråken engelska och tyska. I kursen relateras de nordiska språken och de svenska dialekterna till den svenska språkutvecklingen och de studerande tar del av sådana etymologiska resonemang som härleder ort- och personnamn. De studerande förvärvat kompetens att läsa äldre texter och genom didaktiska aspekter lyfts sådana moment fram som kan vara av särskilt intresse i skolundervisningen.

Kursbeskrivningen har följande lydelse:

Kursen omfattar svenska språkets utveckling med tonvikt på de särspråkliga drag som så småningom konstituerar ett riksspråk. Studiet av språkutvecklingen på språkets alla nivåer knyts nära till skriftliga dokument och kommer också att ställa dessa i relation till samtida kultur, litteratur samt politisk och ekonomisk historia.

Etymologiska resonemang knyts främst till studiet av ort- och personnamn. Historiska och etymologiska ordböcker ingår. Vidare behandlas svenskans släktskapsförhållanden till de nordiska språken men också till skolspråken, speciellt de germanska. Språktypologin aktiveras. Språksociologiska aspekter som t.ex. lån och andra språkkontaktfenomen anläggs på språkutvecklingen och dialekterna.

Huvudboken på litteraturlistan var Bergmans *Kortfattad svensk språkhistoria*, dessutom lästes Aitchisons *Language change: progress or decay?* och den andra delen av Pamps språkhistoria, som är inriktad på stilhistoria. Bengt Pamps böcker om ortnamn och dialekter ingick liksom Carl Ivar Ståhles *Svenskt bibelspråk från 1500-tal till 1900-tal*. Texterna hämtades från Bo Ralphs *Fornsvenska* (stencilerat kompendium), *Valda stycken* och *Sveriges litteratur*. Litteraturlistorna för SVG22 och ÄSV13 såg i stort sett likadana ut.

De fristående kurserna i Svenska och Nordiska språk hade en stomme gemensam med lärarutbildningarnas språkhistoriekurs som gjorde att man kunde ha gemensamma föreläsningar. Dessa var framför allt inriktade på ortografiska, fonologiska och morfologiska förändringar med tydliga nedslag på företeelser som germanska ljudskridningen, omljud, brytning, synkope och det som Gun Widmark senare (1998) så träffande kallat *Stora vokaldansen*, en metafor som får många studenter att minnas vokalförskjutningarna på 1300- och 1400-talen bättre. Samtidigt skedde en profilering av de tre språkhistoriekurserna i Göteborg så att de som läste Svenska i princip läste ren svensk språkhistoria medan de studenter som läste Nordiska språk breddade sitt texturval och fick tillfälle att jämföra lagtexter och diplom från Sverige med motsvarande texter skrivna på norskt, danskt och isländskt språkområde. Också när det gällde bibelspråk gjordes jämförelser mellan Gustav Vasas bibel 1541 och motsvarande danska och isländska bibeltexter.

Inom lärarutbildningen skedde en tydlig inriktning mot sådant stoff som kunde bli aktuellt att ta upp i skolan som dialekter och ort- och personnamn. Men också sådana drag som kommit att karaktärisera det svenska språket fokuserades såsom efterställd bestämd artikel, akut och grav ac-

cent, det ”svenska” u-ljudet och det svenska genussystemet. Detta medförde ett kontrastivt betraktelsesätt i kursen primärt när det gällde språken i Norden men också i förhållande till övriga europeiska skolspråk. Till detta kom texttypers och genrers framväxt från fornsvensk tid till idag. På så sätt blev kursen i språkhistoria en förstärkning av grammatikkursen och textkursen.

2000-talets språkhistoria blickar bakåt och framåt

Vi lever i förändringarnas tid. Inte ett nytt decennium utan en ny lärarutbildning och i 2000-talets lärarutbildning har språkhistoriemomentet fått krympa till 6 högskolepoäng eller 4 gamla poäng liksom i Blocksvenskan. Momentet ingår i kursen *Perspektiv på språk i Norden*, som omfattar 12 högskolepoäng. I denna kurs får språkhistoria samsas med danska och norska. Med den övergripande rubriken Perspektiv på språk i Norden har fokus i kursen ändrats något samtidigt som grammatik och texter i stort sett är desamma. Huvudorden i sammanhanget blir *språksläktskap* och *språkförändring*. Det blir också naturligt att tydligare än tidigare lägga ett tredelat perspektiv på *språk* i ordet *språkhistoria*.

I ett politiskt perspektiv profileras konstellationen språk–dialekt och man kan följa hur olika språk växer fram i det som blir olika politiska enheter eller riken i Norden. Detta perspektiv kunde anas redan i studierna på 1960-talet då studenterna läste en uppsats om hur det svenska riksspråket växte fram och samma perspektiv finns i Bo Ralphs uppsats *Hur svenskan blev svensk* (1995). Förhoppningsvis blir perspektivet tydligare när man medvetet läser texter för att se hur skriftspråket blir alltmer homogent, hur normer för språket explicit uttrycks och hur svenskan byggs ut för att täcka allt fler av samhällets domäner.

I ett individuellt perspektiv finns det möjligheter att se på alla de språkliga variationer som texterna bjuder på. Ett exempel som väcker intresse bland studenterna är att se på mer privata texter som brev och dagböcker. Att t.ex. jämföra Agneta Horns dagbokstext med brev av Johan Ekeblad och Beata Rosenhane på 1600-talet ger inte minst paralleller till talspråkliga texter och texter med språkblandning idag.

Det strukturella perspektivet slutligen visar språkliga drag som är konstanta från fornsvensk tid men också andra som ändrats under årens lopp. Sedan 1996 är Gertrud Petterssons bok *Svenska språket under sjuhundra år* huvudboken på kursen. I mångt och mycket faller den in i den språkhistoriska lärobokstraditionen men här är inte platsen för en recension.

Tydliga nytillskott är dock kapitlen 2 och 3. Kapitel 2 ger olika syn på språkförändringar och är ofta svårgripbart för de yngre studenterna medan kapitel 3 knyter an till ett mer filologiskt perspektiv som är nytt för många studenter och kanske därför väcker intresse.

Språkhistorien slutar motsägelsefullt nog egentligen inte i nutid 2010 utan den fortsätter. Ett måhända djärvt sätt att förhålla sig till detta är att skissa olika mer eller mindre troliga scenarier för språkets framtida utveckling. Som blivande lärare utbildar sig studenterna för framtiden och måste ha en öppenhet för de förändringar som är under utveckling och de som eventuellt kommer att bli aktuella om kortare eller längre tid. Med beteckningar som offentligt språk följer också att det blir nödvändigt att förhålla sig till begrepp som rätt och fel i förhållande till olika texttyper och stilarter. Ett språk bör kunna beskrivas med en uppsättning normer som sedan kan varieras och förändras över tid. I detta sammanhang finns det många frågor av strukturell natur att fundera över. Hur går det med de starka verben? Hur många verbkonjugationer kommer vi ha i en framtida svenska? Är det troligt att talspråkspåverkan kommer reducera substantivdeklinationerna? Vad händer med *de/dem* och *dom* när skribenterna inte kan hålla reda på de olika formerna? Får vi en enhetsform eller varianter? De tänkbara förändringarna kan bli många. I något av tioårsintervaller kan man följa talspråksinfluerade förändringar i elev- och studentspråk. Tydligt är att de talspråksdrag som man tar fasta på i texter från de första skolåren nu också dyker upp i studenters rapporter och examensarbeten. Frågan vad som är rätt och fel är kanske inte lika enkel att besvara idag som på Wellanders tid men det går ändå inte att släppa den.

Ett nytt decennium har inletts och en ny lärarutbildning är på väg, populärt kallad HUTen (En hållbar lärarutbildning). En ny kurs i språkhistoria skall förhoppningsvis arbetas fram. Vad skall den koncentreras på? Texter är källmaterial för kunskap om språk. Att hitta ett intresseväckande textmaterial, som samtidigt visar på svenska språkets förändringar under olika tider och i olika texttyper och göra detta tillgängligt i på nätet kan vara en god början. Ett sådant textmaterial behöver kommenteras utifrån olika syften och infallsvinklar på ett sätt som är anpassat efter de studerandes förkunskaper. Intresse för språkhistoria finns, men det finns också en ovana vid att läsa texter, särskilt lite äldre texter.

Litteratur

- Aitchison, Jean 1986. *Language change: progress or decay?* 3rd impr. London Fontana Press.
- Bergman, Gösta 1970. *Kortfattad svensk språkhistoria*. Stockholm: Prisma.
- Iversen, Ragnvald 1955. *Norrøn gramatikk*. 5 utg. Oslo: Aschehoug.
- Noreen, Erik 1955. *Fornsvensk läsebok*. 2 bearb. uppl. utg. av Sven Benson. Lund: Gleerups.
- Noreen, Erik 1943. *Valda stycken av svenska författare 1526–1732*. Stockholm: AWE/Gebers.
- Noreen, Erik & Monica Johansson 1981. *Valda stycken av svenska författare 1526–1732*. Stockholm: AWE/Gebers.
- Pamp, Bengt 1971. *Svensk språk- och stilhistoria*. Lund: Gleerups.
- Pamp, Bengt 1978. *Svenska dialekter*. Stockholm: Natur och kultur.
- Pamp, Bengt 1988. *Ortnamnen i Sverige*. 5 uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Pettersson, Gertrud 1996. *Svenska språket under sjuhundra år. En historia om svenskan och dess utforskande*. Lund: Studentlitteratur.
- Ralph, Bo. *Fornsvenska*. Kompendium nr 17. Stencil: Institutionen för svenska språket. Göteborg.
- Ralph, Bo 1995. Hur svenskan blev svensk. I: *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok*. S. 118–131.
- Ståhle, Carl Ivar 1970. *Svenskt bibelspråk från 1500-tal till 1900-tal*. (Skrifter utg. av Nämnden för svensk språkvård. 40.)
- Sveriges litteratur I–VIII 1962–1968*. Stockholm: Svenska bokförlaget/Bonniers.
- Wellander, Erik 1939. *Riktig svenska. En handledning i svenska språkets vård*. Stockholm: Svenska bokförlaget Norstedts
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria I. Ljudlära och ordböjningslära*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Widmark, Gun 1998. *Stora vokaldansen: om kvantitativa och kvalitativa förändringar i fornsvenskans vokalsystem*. Uppsala Acta academiae regiae Gustavi Adolphi LXV.
- Wimmer, Ludvig 1964. *Oldnordisk læsebog*. 11 udg. København: Munksgaard.

Runstenen från Tunnerstad på Visingsö – ännu en runologisk gåta

Magnus Källström

Riksantikvarieämbetet i Visby

I flera artiklar under 2000-talet har Bo Ralph ägnat sig åt tolkningen av Rökstenen i Östergötland (Ög 136). Inskriften är som bekant ristad med den variant av den yngre runraden som brukar kallas kortkvistrunor, och stenen brukar traditionellt dateras till mitten av 800-talet. Ralphs artiklar har inneburit ett ifrågasättande av många gamla sanningar kring denna inskrift och genom en annorlunda segmentering av runföljderna har han funnit fram till nya tolkningsmöjligheter. Till dessa hör förslaget att den återkommande runföljden **sakum** – tidigare tolkad som verbet *sægja* 'säga' – i stället skulle kunna vara en böjningsform av *sēa* 'se' (t.ex. Ralph 2007:135). Denna runföljd intar som bekant en särställning i Rökstensens långa inskrift, eftersom den ger nyckeln till de olika chiffer som ristaren har använt.

När det år 2000 framkom en tidigare okänd runsten vid Tunnerstad på Visingsö med samma typ av runor som på Rökstenen och där ett av orden otvivelaktigt skulle läsas **sakum**, var de sakkunniga givetvis först något avvaktande. Detta berodde inte minst på de märkliga fyndomständigheterna. En person som just hade börjat studera arkeologi drog sig till minnes en märklig sten som hon i sin barndom hade sett som dörrstopp vid en ladugård. Hon återvände till platsen, fann stenen och kunde konstatera att det rörde sig om en tidigare helt okänd runsten! Det råder dock inga tvivel om ristningens äkthet, och runformerna talar för att den bör dateras till samma tid som Rökstenen.

Trots att Tunnerstadstenen tillhör den ganska begränsade gruppen av tidigvikingatida runstenar, har den blivit väldigt lite diskuterad. Om man undantar ett par nyhetsartiklar i dagspressen (*Dagens Nyheter* den 5/12 och 12/12 2000), där också de första tolkningsförslagen ventilerades, är det egentligen bara Helmer Gustavson (2001a, 2001b, 2002) som har ägnat

sig åt denna inskrift. I *Fornvännen* 2004 recenserade jag den bok där artikeln från 2002 ingår, och för att bidra till diskussionen framförde jag några egna reflektioner kring inskriftens läsning och tolkning (Källström 2004). Därefter har det mig veterligen varit tyst kring denna sten, vilket är mycket olyckligt. Inskriften innehåller uppenbarligen ett språkligt budskap, och detta måste kunna tydas. Det är därför viktigt att diskussionen fortsätter, särskilt som det rör sig om en inskrift av mera sällsynt slag.

Tunnerstadstenen är relativt liten, 66 cm lång och 18 cm bred. Tjockleken uppgår till 10 cm. Bergarten består av kvartsitisk sandsten och är förmodligen av lokalt ursprung. Inskriften står på stenens båda smalsidor, och det är oklart i vilken ordning den ska läsas. Gustavson (2002:260ff.) väljer att börja läsningen på den sida som innehåller flest runor, vilket uppfattas som framsidan, medan den sida där runorna är färre och centralt placerade antas utgöra baksidan. Inskrifterna translittererar han på följande sätt (2002:261f.):

Framsidan: **-sakumpatlikihal**

Baksidan: **hanauilik**

Några större svårigheter beträffande läsningen verkar inte finnas med undantag för det första tecknet på framsidan. Enligt Gustavson (2002:260) rör det sig om "ett nu sex cm långt lodrätt hugget streck", där toppen och basen saknas. Han anser det därför omöjligt att avgöra om det ska tolkas som en begränsningslinje eller som en huvudstav i en runa.

Beträffande tolkningen prövar Gustavson flera olika möjligheter och avfärdar också en hel del. För texten på baksidan tänker han sig (s. 263) en orduppdelning **hana uil ik**, där **hana** kan vara ack. av pron. *hōn* f. 'hon', **uil** 1. pers. pres. ind. sg. av verbet *vilja* 'vilja' och **ik** pron. *ek* 'jag'. Som en annan möjlighet nämns uppdelningen **han a uilik**, där **han** skulle motsvara pron. *hann* m. 'han' och **a** vara 3. pers. pres. sg. av verbet *æiga* 'äga'. För de återstående runorna **uilik** har han dock inte funnit någon självklar tolkning.

Av inskriften på framsidan vill Gustavson (ibid.) dela upp den senare delen i orden **pat liki hal**, vilket han menar formellt kan tolkas som "att hällen må ligga", där verbet utgörs av 3. pers. pres. konj. sg. av verbet *liggia*. Beträffande **sakum** nämner han (s. 264) att det kan röra sig om former av verbet *sægia* 'säga', men att runorna också kan svara mot pl. dat. av subst. *sak* f. 'rättsstrid, rättssak'. Den konklusion som Gustavson (ibid.) gör av sina många överväganden är mycket försiktig:

Något förslag till fullständig tolkning av inskriften kan jag inte ge. Det är dock rimligt att ristaren med den sistnämnda delen av inskriften har velat uttrycka att hällen skulle ligga i fred och inte vanhelgas. Den kan i så fall ha utgjort en del av en hednisk grav.

En stötsten är givetvis i vilken ordning de båda sidorna ska läsas. Som har framgått ovan väljer Gustavson att låta inskriften börja med den sida som innehåller flest runor. Detta verkar naturligt, eftersom runorna här fyller hela stenens sida, medan de på den andra är centrerade kring mitten. Om inskriften utgör en enda syntaktisk enhet är det rätt osannolikt att ristaren skulle ha börjat med de nio runorna på denna sida för att sedan fylla hela den motstående sidan med runor. Dessutom ger de sju första runorna på den teckenrikaste sidan enligt Gustavson (2001a:89) ”ett distinkt intryck, medan resten av inskriften har en mer diffus prägel”, vilket är ett argument för att börja läsa på denna sida. Om man däremot tänker sig att varje sida bär en avslutad sats blir dock förutsättningarna annorlunda, och det är egentligen omöjligt att avgöra vilken sida som ska läsas först.

I ett försök att förstå inskriften är det lämpligt att först behandla ”bak-sidans” inskrift, eftersom texten här är fullständigt bevarad. Som nämnts lyder inskriften **hanauilik**, vilket inte kan segmenteras helt entydigt. Gustavsons första förslag att avskilja runföljden **hana** och tolka den som ack. av pron. *hōn* f. ’hon’ verkar dock mycket sannolikt. Alternativt skulle man kunna tänka sig en oblik form av mansnamnet runsv. *Hani* eller möjligen det substantiv som ligger bakom detta namn, fsv. *hani* m. ’hane, tupp’. Namnet *Hani* förekommer i en vikingatida runinskrift från Södermanland (Sö 116) (nom. **hani**) och är även känt som binamn i fornsvenskan (se Peterson 2007:106).

Runföljden **uilik** tolkas med Gustavson enklast som en verbform + pronomenet *ek* ’jag’. Verbet kan vara presens av *vilia*, men det kan också röra sig om en motsvarighet till fvn. *véla* ’lure, lokke, svike’ eller *villa* ’forville, före vill (også overf.)’ (Norrøn ordbok). De senare är båda svagt böjda *ia*-verb och bör därför i presens ha lytt *vēli* resp. *villi*, vilket betyder att pronomenet kan ha varit fogat enklitiskt till dessa: *vēli’k* eller *villi’k*. Någon motsvarighet till fvn. *véla* verkar inte finnas belagd i fornsvenskan, men ett substantiv motsvarande fvn. *vél* f. ’list, knep’ förekommer troligen i ett sammansatt adjektiv på de urnordiska Stentofte- och Björketorpsstenarna i Blekinge (**weladuds** DR 357, **weladaude** DR 360). Verbet *villa* finns däremot i fsv. med bet. ’villa, vilseföra, förvilla’ (Schlyter), ’föra vilse, bringa på afvägar, locka bort, bortvända’ (Söderwall).

Runföljden **hanauilik** låter sig alltså ganska osökt tolkas som antingen *hana vēli'k* "henne lurar el. sviker jag" eller *hana villi'k* "henne förvillar jag". Alternativt kan pronomenet också bytas ut mot ack. av mansnamnet *Hani*, men väl knappast mot appellativet *hani*. Det är tydligt att det inte rör sig om en ordinär minnesinskrift, utan att texten bör ha haft ett mera ovanligt innehåll. Frågan är om denna tolkning kan förenas med inskriften på stenens andra sida.

Här är problemet att den inledande runan är skadad. Beträffande resten av inskriften råder det knappast någon tvekan om hur den ska segmenteras och den sönderfaller närmast automatiskt i de enheter som Gustavson har laborerat med: **sakum þat liki hal**. Jag har här tänkt mig att **liki** skulle kunna vara en form av verbet fvn. *lika* 'like, tekkjast' (Norrøn ordbok), fsv. *lika* 'behaga' (Söderwall). Runföljden **þat liki hal** skulle då kunna svara mot fvn. *e-m líkar e-t* 'ein liker noko', men med omvärd ordföljd som i fvn. *þat líkaði allum vel*. I så fall bör **liki** återge 3. pers. pres. konj., medan **hal** kan förklaras som sg. dat. av en motsvarighet till fvn. *halr m.* 'man'. Det senare ordet böjs i fvn. som en *i*-stam och saknar åtminstone i litterär tid ändelse i sg. dat. (Noreen 1923 § 385–389). Meningen skulle då vara *þat liki hal* "det må passa mannen".

Substantivet *halr m.* är välbekant från västnordiskt område, inte minst genom Hávamáls *halr er heima hverr* "herre är hemma envar" (Háv. 36, 37). Ordet antas återgå på germ. **halip* och har motsvarigheter i flera andra germanska fornspråk, exempelvis fe. *hæle*, *hæleð*, fsax. *helið*, fht. *helid* 'hjalte' (se t.ex. Magnússon 1989 s.v. *halur*). Att man också kan räkna med en motsvarighet till fvn. *halr* på östnordiskt område framgår av en runsten från Sønder Vissing på Nordjylland (DR 56), rest till minne av Ape (Ebbe), som beskrivs som **uhimskan : hal** "en klog mand" (DR sp. 95).

Vad som återstår av inskriften på Tunnerstadstenen är inledningen på denna sida, runorna **-sakum**. I Gustavson (2001b:25) och i Samnordisk runtextdatabas är en lakun markerad framför den första runan, men det verkar inte som om man ska räkna med en sådan på denna plats. Gustavson (2002:260) skriver nämligen följande angående stenens kortsidor: "Den ena kortsidan har en rå yta och är snett avhuggen eller avbruten, den andra ger intryck av att vara ursprunglig; kanterna är där mjuka, till skillnad från de skarpa kanterna vid den andra kortsidan." Av bildmaterialet i den först publicerade artikeln (Gustavson 2001a:88) framgår att den sneda kortsidan finns i den ände som avslutas med runorna **hal**. En eventuell lakun i texten kan i så fall bara finnas i slutet av "framsidans" text, inte i dess början, vilket också betyder att inskriften på denna sida måste ha inlets med den nu skadade runan. Runans skador tillåter enligt Gustavson (2002:262)

läsningarna ”i, m och t, men knappast l”. Eftersom runan följs av **s** kan det av fonotaktiska skäl endast röra sig om en *i*-runa. Man bör alltså med stor sannolikhet läsa **jsakum**. Det verkar då också ganska osannolikt att runorna **sakum** här skulle återge en verbform motsvarande Rökstenens **sakum** – oavsett om man tolkar denna som ’säga’ eller ’se’. Det enklaste är i stället att anta en prepositionsfras *ī sōkum*, där **sakum** är pl. dat. av en motsvarighet till fvn. *sōk*, fsv. *sak* f. Detta ord kan ha flera olika betydelser, men det ligger nog närmast till hands att tänka på ’rättsstrid, rättssak’, som redan Gustavson (2002:264) har nämnt som en möjlighet. Schlyter (s.v. *sak*) anför också under bet. ’sak, mål, i synn. brottmål; käromål, åtal för brott; äfven det hvarom tvistats’ ett exempel från stadfästelsebrevet till Södermannalagen, där ordet ingår i en prepositionsfras inledd med just prepositionen *ī*: *i domum. sacum ok aldra handa laghmalum* ’uti domar, rättssaker och alla slags mål’ (övers. Holmbäck&Wessén 1940:4).

Inskriften på stenens ’framsida’ borde alltså kunna uppfattas som *ī sōkum þat liki hal* ’i rättssakerna må det passa mannen’. Det går dock att göra åtminstone två invändningar mot denna tolkning. Den första gäller idén att **hal** skulle svara mot sg. dat. av subst. *halr* m. Som nämnts har de maskulina *i*-stammarna en ändelslös form i litterär tid, och detta gäller såväl långstaviga som kortstaviga ord. Under tidig vikingatid har däremot förhållandena av allt att döma varit annorlunda. Man erinrar sig här genast de osynkoperade formerna av kortstaviga ord på Rökstenen (**sunu** för yngre *sun* sg. ack., **sitir** för *sitr* etc.) eller Oklundaristningens **sakir** för *sakr*. Om Tunnerstadstenen verkligen innehåller en dativform av ordet *halr* hade man nog väntat sig ett osynkoperat **hali*. Som nämnts är det dock tänkbart att slutet av inskriften på denna sida är defekt och det är i så fall fullt möjligt att supplera ett **hal[i]**. Samtidigt öppnar detta för att det rör sig om en pluralform i dativ av samma ord motsvarande fvn. *hōlðum*, men givetvis också för andra suppleringar.

Den andra invändningen gäller ordföljden, där vi enligt detta förslag skulle ha det finita verbet först på tredje plats. Detta är uppenbarligen ett betydligt större krus. Regeln sedan Carl Larssons klassiska undersökningar av ordföljden i fornsvenskan (1931) är som bekant att det finita verbet står på andra plats i huvudsats. Detta verkar i lika hög grad gälla runsvenskan och de flesta av de exempel som har antagits bryta mot denna regel är antingen felaktiga eller mycket osäkra (se Larsson 1931:26ff.).

Frågan är om denna invändning också innebär att tolkningsförslaget *ī sōkum þat liki hal[i]* måste falla. Om texten hade varit versifierad hade ordföljden utan problem ha kunnat passera, men det verkar inte finnas något som tyder på vers. Kanske skulle man kunna tänka sig att *þat* här

har varit särskilt betonat och därför har placerats tidigt av rytmiska skäl. Ytterligare en möjlighet är att förutsätta reminiscenser av äldre ordföljds-mönster. Sådana har tidigare antagits i ett par östgötska inskrifter med kortkvistrunor (se Peterson 1993:37f.), bl.a. Oklundaristningen i Ö. Husby sn, som avslutas med runföljden **uifin | þitta fapi |**. De flesta har uppfattat detta som *Vifinn(r) þetta fāði* "Vifinn ristade detta", men själv är jag inte så säker på att denna tolkning är riktig och har därför förespråkats en annan segmentering av runorna, varvid detta belägg bortfaller (se Källström 2007:100f.). Det andra exemplet finns i Ingelstadaristningen i Ö. Eneby sn (Ög 43). Denna inskrift innehåller bl.a. satsen : **D : skut-- þ--a hiu**, som kan tolkas som *D(agR?)... þ[ett]a hið* "Dag(?) högg detta ..." (Källström 2007:350f.). Även om det är högst oklart vad som följer sig i runorna **skut--** ser det ut som om det finita verbet här faktiskt står på tredje plats i satsen. Det möter då kanske inte oöverstigliga problem att anta detsamma på Tunnerstadstenen.

En obesvarad fråga är fortfarande i vilken ordning sidorna ska läsas. Om stenen har varit rest borde den ha haft en fot, vilket bara kan ha funnits i den sneda änden, som ju verkar ha uppstått genom att ett stycke har slagits av. I så fall kommer runorna **hanauilik** att löpa nedifrån och upp, vilket stämmer med det vanligaste arrangemanget av textraderna på de tidigvikingatida runstenarna, medan inskriften på den andra sidan ska läsas uppifrån och ned. Detta är ett argument för att sidan med **hanauilik** faktiskt ska läsas först, och inskriften kan då återges på följande sätt:

hana uilik | i sakum þat liki hal(...?)

Hana vēli'k (el. villi'k). Í sōkum þat liki hal[i(?)].

"Henne (el. Hane) sviker (el. förvillar) jag. I rättstvisterna må det passa mannen."

Förslaget ger texten en sammanhängande mening, där någon säger sig utföra en handling, som antas ge ett visst resultat i den nära framtiden. Den senare satsen binds dessutom ihop med den föregående genom ett anaforsikt **þat**. Det verkar alltså gå att åstadkomma en tolkning, som rent språkligt hänger samman, men budskapet framstår fortfarande som minst sagt dunkelt. Detta är kanske inte så förvånande med tanke på den tidsrymd som har passerat sedan ristningen tillkom. Inte heller vet vi något om hur stenen ursprungligen har varit placerad eller till vem texten är riktad.

I ett fall har jag också tvekat mellan två möjligheter, nämligen om **uili** ska tolkas som en form av *vēla* 'svika' eller *villa* 'förvilla'. Vad som talar emot den första möjligheten är den mycket negativa betydelse som *vēla*

bör ha haft. Det framgår inte minst av inskriften på stenkorset Braddan II på Isle of Man, som lyder: **...ṛ roskitil : uilti : i : triku : aipsoara : siin ...**(e)n *Hrossketill vélti í tryggu eiðsvara sinn* "...but Hrossketill broke faith and deceived his sworn friend" (Olsen 1954:191). Det som Rossketill här har begått var ett fruktansvärt brott, som endast kunde förtjäna förakt. Att någon skulle använda detta ord om sina egna handlingar är därför kanske inte särskilt troligt. Detta borde ge alternativet *villa* företräde. Mot bakgrund av att runföljden i **sakum** enklast kan tolkas som *i sökum* 'i rättstvisterna, rättsakerna' är det av visst intresse att just detta verb uppträder några gånger i Östgötalagens Rättegångsbalk. Avsnittet handlar om hur löftesmannen (fsv. *taki*) med ed styrker en orätt edgång. Schlyter (s.v. *villa*) återger från detta parti språkproven *taki villir* (n[ämligen] *eb*) *firi þem sum flytia* l. *föra skal epin* l. *firi þöm sum epin skal seia* och anger följande lite invecklade betydelse: 'taken gör, emot den partens påstående som skall gå eden, l. hans vederparts, oriktig uppgift om den ed som skall gås och bekräftar sin ed (*svær vilt epsöre niþ*), på grund hvaraf orätt ed blir gången'. Det är frestande att tänka sig att inskriften på Tunnerstadstenen syftar på en liknande situation och att avsikten är att en viss person – antingen en för oss anonym kvinna eller en man med namnet *Hani* – skulle gå en felaktig ed i en rättsprocess, vilket skulle vara till fördel för en person som betecknas med *halr*, förmodligen överhuvudet i ett hushåll, husbonden själv. Stenens ristare hade kanske inte någon reell makt att gripa in i rättprocessen, men med runornas hjälp försökte han eller hon påverka utgången. Inskriften har i så fall tillkommit i ett besvärjande syfte. Om detta verkligen är bakgrunden till texten lär vi väl aldrig få veta, men det utgör nog ett möjligt scenario, som dessutom kan härledas ur den rent språkliga tolkningen av inskriften.

Runföljden **sakum** ledde tidigt tankarna till Rökstenens bekanta **sakum**, men blir i min tolkning ett substantiv och kan därför inte bidra till diskussionen om runföljden i det senare fallet ska tolkas som 'säga' eller 'se'. Jag tror dock inte att det sista ordet om Tunnerstadstenens tolkning därmed är sagt eller att jag har lyckats lösa mer än någon enstaka gåta kring denna sten. Däremot hoppas jag att detta inlägg ska stimulera till en vidare diskussion om tolkningen av denna märkliga inskrift.

Källor och litteratur

- DR = *Danmarks runeindskrifter*. Ved Lis Jacobsen & Erik Moltke under medvirkning af Anders Bæksted & Karl Martin Nielsen. *Text. Atlas. Registre*. 1941–42. København.
- Gustavson, Helmer 2001a. En runsten med kortkvistrunor från Visingsö. *Tidskrift. Arkeologi i sydöstra Sverige* 2001:1. S. 87–91.
- Gustavson, Helmer 2001b (publ. 2003). Verksamheten vid Runverket i Stockholm. *Nytt om runer* 16. S. 19–34.
- Gustavson, Helmer 2002. Två nyfynd från Jönköpings län. I: Agertz, Jan & Linnea Varenius (red.), *Om runstenar i Jönköpings län, Småländska kulturbilder*. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund och Stiftelsen Jönköpings läns museum 71. S. 259–266.
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén 1940. *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Tredje serien: Södermannalagen och Hälsingelagen*. Stockholm: Hugo Gebers förlag.
- Källström, Magnus 2004. Rec. av Om runstenar i Jönköpings län. *Fornvännen* 99. S. 250–252.
- Källström, Magnus 2007. *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Stockholm studies in Scandinavian philology. New Series. 43. Stockholm: Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet.
- Larsson, Carl 1931. *Ordföljdsstudier över det finita verbet i de nordiska språken*. 1. Uppsala.
- Magnússon, Ásgeir Blöndal 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Noreen, Adolf 1923. *Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre) unter Berücksichtigung des urnordischen*. 4. vollst. umgearb. Aufl. Sammlung kurzer grammatiken germanischer dialekte. 4. Altnordische grammatik. 1. Halle: Niemeyer.
- Norrøn ordbok = Heggstad, Leiv, Finn Hødnebo & Erik Simensen 2008. *Norrøn ordbok*. 5. utg. av Gamalnorsk ordbok ved Hægstad & Torp. Oslo: Det Norske samlaget.
- Olsen, Magnus 1954. Runic inscriptions in Great Britain, Ireland and The Isle of Man. I: Shetelig, Haakon (ed.), *Viking antiquities in Great Britain and Ireland*. 6. Oslo. S. 152–233.
- Peterson, Lena 1993. Namnformen **uifin** på Oklundahällen – nominativ eller akkusativ? *Studia Anthroponymica Scandinavica* 11. S. 33–40.
- Peterson, Lena 2007. *Nordiskt runnamnslexikon*. 5. rev. utg. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.

- Ralph, Bo 2007. Rökstenen och språkhistorien, I: Elmevik, Lennart (red.), *Nya perspektiv inom nordisk språkhistoria. Föredrag hållna vid ett symposium i Uppsala 20–22 januari 2006*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi. 97. Uppsala. S. 121–143.
- Samnordisk runtextdatabas*. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. <<http://www.nordiska.uu.se/forsk/samnord.htm>>
- Schlyter = Schlyter, C. J. 1877. *Ordbok till Samlingen af Sweriges Gamla Lagar*. Samling af Sweriges Gamla Lagar 13. Lund.
- Söderwall = Söderwall, K.F. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Supplement av K.F. Södervall, W. Åkerlund, K.G. Ljunggren & E. Wessén. 1925–73. Lund.
- Ög + nr = nr i *Östergötlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Erik Brate. 1911–18. Sveriges runinskrifter 2. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Ni och dere

Gun Widmark

Uppsala universitet

I Bo Ralphs översikt över de nordiska språkens utveckling under urnordisk tid (2002:218f.) finner man en särskild rubrik, Reanalysis phenomena, där han tar upp det i och för sig välkända problemet att alla ljudförändringar inte låter sig beskrivas med de gamla junggrammatiska metoderna. Ibland kan man i stället se utvecklingen som en omstrukturering där mer än en form samverkar. Ralph ger ett par exempel. Ett är de två utvecklingarna vid *nn* framför *r*: Vi kan finna *breðr* 'brinner' och *bruðr* 'brunn', även det vanligare *maðr* 'man'. Här kunde *nn* införas på nytt genom en association till bevarade former medan *suðr* 'söder' inte berördes trots släktskapen med *sunnan*. Junggrammatikerna brukar i sådana fall, så långt det går – och en bra bit längre – anta att den ena formen har uppstått i analogi med den andra och därför kan betraktas som oproblematiske.

Ralph tar också upp den mycket mer omfattande s.k. trekonsonantregeln som gallrar i en konsonanthopning och t.ex. av ett genomskinligt *engskr* skapar ett svåretymologiserat *enskr* 'engelsk'. Vad läroböckerna här lär ut är att mittenkonsonanten faller. Exempelsamlingen kan göras mycket stor om man går in på sammansättningarna, där både förled och efterled kan stöpas om enligt diffusa regler och göra ett en gång genomskinligt ord alldeles obegripligt. Det krävs inte sällan gamla ordformer och/eller fantasi för att vi skall genomskåda ett nutida ord och t.ex. förstå att *huckle* egentligen är detsamma som *huvudkläde*. Särskilt besvärliga är ofta ortnamn och det är därför naturligt att det var ortnamnsforskningens nestor, Jöran Sahlgren, som först försökte finna bakomliggande regler. Sahlgren lanserade begreppet 'ordlängdsbalans' som övergripande förklaring och pekar alltså ut långa ord som speciellt svårhanterade i vårt tal. Själva termen kan vara missvisande men materialet visar på stora språkhistoriska blottor, se t.ex. Widmark 1997. Ordbalansföreteelser hör ofta hemma i ett ganska stabilt språk bland människor som så väl känner varandras världar att de kan

göra sig förstådda sinsemellan med ett minimum av artikulation. Det är i grund och botten naturligt att tendenser till förändring här framträder tydligast.

Också korta ord kan råka illa ut om de inte gör större väsen av sig. Det gäller t.ex. ofta pronomina där själva namnet antyder att de står för något annat och alltså har en bara vikarierande funktion. Vi kan under sådana förhållanden bli förstådda även om vi kapar orden eller omvänt bakar ihop flera ord till en ny helhet. Det kan – eller kunde åtminstone – vara en smaksak om man sade ”*jag såg en*” eller ”*jag såg honom*”. Någon antas från början ha betytt ’jag vet inte vem’.

Det finns alltså gott om fall där man finner ljudförändringar som inte kan förstås utifrån ett junggrammatiskt fundament, där man i princip arbetar sig bakåt i tiden och ljud för ljud granskar förändringsmöjligheterna till dess man är framme vid ett ord som i bästa fall finns, en gång fanns eller åtminstone en gång har kunnat finnas. Sådan likhet inför ljudlagen råder inte i språkets värld.

Troligen har man numera i stort sett kommit så långt med junggrammatiska metoder att det borde vara forskningsmässigt rationellast att bättre granska de fall som har legat utanför de upplöjda fälten. Extra tyngd kan sådana tankar få när man börjar fundera över de i rubriken nämnda orden. Det rör sig om två mycket vanliga nordiska ord, det ena svenskt och det andra norskt. Båda har samma betydelse. När svenskar talar med en grupp normmän säger de *ni* till dem, och norrmännen – åtminstone de flesta – svarar med att säga *dere*. Att båda grupperna förstår varandra beror nog enbart på att situationen inte tillåter någon annan tolkning. Om en svensk stöter på *dere* i en norsk roman, så blir det betydligt svårare. (För att nu inte tala om obegripligheten i de exotiska *dykk* och *dokker*.) Andra nordbor har samma svårighet. Det svenska *ni* påminner däremot om danskans *I* vilket den bildade svensken å sin sida känner igen som gammalt bibel- och poesispråk. *I* kan på så sätt bli en gemensam nämnare för åtminstone de större nordiska språken. Kanske vågar till och med någon som kan sin tyska kasta fram en gissning att även tyskans *ihr* en gång har hört hemma i sammanhanget. Därmed är vi ju inne i det germanska arvet, låt vara att ett *r* i det tyska ordet tycks störa enigheten. Språkhistorikern kan förklara att detta *r* utgår från ett s.k. palatalt *R* som funnits med en brokig historia också i de nordiska språken och i sin tur går tillbaka på ett *s*. Det kommer att spela en viss roll också i den följande framställningen.

Steket mellan *I* och *dere* blir knappast mindre genom dessa kunskaper. En norsk avhandling av Per Tylden presenterar i sin titel problemet: 2. *persons personlege pronomnen dualis og pluralis i gamalnorsk og mellom-*

norsk diplommå. Här får vi alltså reda på att problemet har en komplikation: norskan har haft också dualispronomen.

Att en särskild form används vid tilltal till en grupp på två, är för nutida ögon och öron en närmast obegriplig egenhet som Tylden också diskuterar (s. 84f.). Han framhåller att det rör sig om ett en gång vanligt språkdrag som funnits också i indoeuropeiska språk men numera betraktas som primitivt. På nordiskt område lever det kvar bara vid pronomina. Tylden diskuterar vilket värde en sådan indelning i tvådelade grupper kan ha haft och menar att den vore naturligare ”i faste småsamfunn, i familien og grendi, der livet gjeck sin ubrigdelege kringsgang og dei same situasjonar og kombinasjonar stendig kom att og att”. Tanken att gruppens litenhet ensam skulle vara avgörande för att man drog en gräns mellan två och tre kan nog kompletteras. Man söker efter någon socialt eller institutionellt mer avgörande faktor. Kanske kunde man precisera Tyldens resonemang en del genom att lyfta fram familjen som den enhet där i första hand man och hustru bildade en ständig två-grupp och där särskilda ord också fanns för kombinationerna far och son, mor och dotter. Dualens försvinnande skulle då ha något samband med att familjen och dess gränser hade blivit mindre betydelsefulla. Ett tredje personens pronomen i dualis saknas men *vi*-former visar samma mönster som *ni*-formerna. Som Tylden påpekar, kan också en förenkling av böjningssystemet ha blivit naturligare i och med att ett subjekt oftast blev obligatoriskt och därmed kunde befria verbet från dess person- och pluralfunktioner.

De fornvästnordiska dual- och pluralformerna visar dock en tidig tendens att förändras i sin användning. Båda typerna kan överleva men genomgå en semantisk omstrukturering. Från kontinenten sprider sig till Norden bruket att använda plural form vid tilltal även till en enda person, om man ville bete sig artigt, jfr det franska *vous*. Den gamla pluralen fick ta på sig uppgiften att bli en speciell artighetsform. Som riktig pluralform inträdde i stället dualformen som därmed kom att överleva med en ny, bredad funktion. Också den så konservativa isländskan deltar i dessa förändringar. Även till det ytre byter här formerna skepnad. Den nya artighetsformen ändras från *ér* till *hér*, den nya pluralen, f.d. dualen, ändras från *it* till *þit/þið*. På detta eller liknande sätt förändrades orden i hela Västnorden.

Dessa förändringar har förklarats och kan knappast förstås på annat sätt än som en påverkan från predikatet då det står före subjektet. I både dualis och pluralis hade ett predikat samma ändelse *-t*, i svagton försvagat till ett frikativt *þ/ð*. Om man utgår från verbet *koma* kan alltså utvecklingen ha varit *komiþ it* > *komiþþit* > *komi þit*. Gränsdragningen mellan verb och pronomen har alltså förändrats. Förklaringen styrks av att i princip sam-

ma ändring sker också vid första personen där predikatets slutkonsonant *m* (jfr svenskans *låtom*) kommer att ersätta subjektets initiala *v* med *m*, som i norskans *me* 'vi'.

Man kan med Tyldens hjälp någorlunda följa i medeltida norsk skrift hur i denna situation nya verbformer växer fram. Skillnaden mellan skrivningarna *komip þit* och *komi þit* kan man kanske bortse från eftersom de inte behöver antyda någon uttalsskillnad. Skrivarnas former är dock ofta olika och påfallande svårtolkade vilket nog får uppfattas som en tidig allmän osäkerhet. En uppenbar förändring är att verbändelsen *-ið* börjar ersättas med *-ir*. Denna nya ändelse blev redan på 1300-talet den vanliga och slår vid imperativerna helt igenom. Den kunde alltså just där vara regelbunden i junggrammatisk mening men det rör sig inte om någon generell regel. Tylden påpekar med en utförlig exemplifiering att en övergång $\delta > r$ förekommer både i nordiska och andra språk och att de båda ljuden uttalsmässigt kan ha legat rätt nära varandra och av det skälet kunnat sammanfalla. Även om sådana exempel förekommer också i starkton bör sammanfallet ha legat närmast i svagton där fonetiken var mera instabil. Bakom det behöver då inte ha legat att δ ofta inte artikulerades utan också att *r* var på frammarsch. Det s.k. palatala *R* som i de nordiska språken försvann vid $i(R)$ – se ovan – kan ha börjat ersättas av *r*. Det skulle i så fall kunna röra sig om en restitution som kanske har haft inslag av hyperkorrektion.

Den bara i Sverige förekommande formen *ni* har en liknande historia. Wessén (1965a:219) förklarar: "Det har uppkommit vid inversion, därigenom att stavelsegränsen har förskjutits och verbets ändelse *-n* har förts över till pronomenet: *veten-I > veten-ni > vet ni*." Också här har en verbändelse flyttats över till ett pronomen men ändelsen är i detta fall inte *þ* utan ett *n* som fanns redan under fornsvensk tid. Själva pronomenet *ni* tycks dock vara senare – de äldsta beläggen kommer först på 1600-talet. Hur länge det dessförinnan har funnits i tal kan vi inte säga. Också vid *ni* har alltså en verbändelse flyttats över till ett pronomen men ändelsen är normalt ett redan fornsvenskt *n*.

Att man på detta sätt låter en ordgräns flyttas mellan orden kan förekomma, så t.ex. vid prepositionen *på* som har uppstått av *upp å*, men det är ovanligt. För att en sådan förändring skall bli begriplig måste man hålla i minnet att talspråket normalt alltid binder ihop ord, speciellt om de hör nära samman och inte spelar någon huvudroll i satsen. I normala fall håller vi ändå god kontroll över de enskilda orden, vet var det ena slutar och det andra börjar. Det är som om denna grundläggande förmåga hade svikit vid *ni* och *dere*. Att detta kunnat ske vid så viktiga satsdelar som predikat och subjekt gör utvecklingen ännu obegripligare. Den inversion som

ni och *dere* vittnar om blir fullt begriplig bara om vi tänker oss att de efterställda subjekten en gång i tiden måste ha varit mycket vanliga. Ordföljden måste ha varit mer eller mindre låst.

Att man under fornspråklig tid på ett målande sätt kunde lägga verbet främst i satsen, är välkänt. Wessén (1965b §139) framhåller – visserligen i ett mycket större och annorlunda sammanhang – emfasens betydelse i det lagspråk som går tillbaka på den muntliga lagsagan (§137). Han lyfter också fram den isländska sagostilens användning av ”fortsättningsordföljd” med predikatet först och han uppfattar den som utan tvivel ”en fullt normal och vanlig form även i fsv. talspråk”. Det är alltså tydligt att ordföljden en gång har varit mycket friare än den är nu. Det jämförelsematerial som vi kan använda utgörs av texter. Här skulle man helst vilja ha tillgång till något tusental år gamla samtalsanalyser. Letar vi i nutiden, så kan man kanske peka på att vi än i dag kan använda frågeordföljden för att uttrycka ett villkor (*Kommer ni, så hjälps vi åt*). Hade vi möjlighet att samlas in alla informella samtal som surrar omkring oss, så skulle vi antagligen också upptäcka att sådana *vi* och *ni*, i all synnerhet om vi räknar med de riktiga frågorna, kan vara ganska många. De kan kanske på så sätt i all stillsamhet ha hjälpt till att bevara gammal syntax.

Behovet att göra en orduppdelning infann sig då subjektet övertog satsens första position. Det drog vid det frikativa *ð* med sig en annan ljudförändring eftersom detta ljud kunde avsluta men inte inleda ett ord. I senare fallet förvandlades det automatiskt till klusil, alltså *d*. Vid imperativerna fanns inte något förställt subjekt och det är därför naturligt att utvecklingen vid *ð*, som Tylden visar, där tog en annan väg.

Den historiska bakgrunden till norskans *dere* är särskilt svår att genomskåda eftersom den också kan spegla den semantiska utveckling som det innebar att lämna ett gammalt dualissamhälle. Enklarest gick detta om man övertog ett östnordiskt mönster. För den nya artighetspluralen började under senmedeltiden ett nytt utifrån hämtat pronomen dyka upp: *I*. En blick på samtida norsk skrift gör det mycket klart att östnordiskt språk då vällde in över Norge, till att börja med ofta i svensk form men senare som del av unionstidens så småningom allt starkare danska inflytande. Med *I* följde också det artiga östnordiska *idher e(de)r* – liksom *oss* följde *vi* – som alltså kunde ersätta de genuina norska formerna. Också i äldre svenska välkända verbformer som *kommen* följde därmed in i norskan. Hur djupt detta östnordiska inflytande trängde in i dialekterna är mera osäkert – det bör väsentligen ha rört sig om inlån högre klasser emellan. Enligt Tylden är *I* ”ei moteform som har breitt seg utover fra dei høgre lag i samfundet”, och han ser dess användning i dialekterna som ganska begränsad (s. 93f.). I detta

sammanhang är det viktigare att framhålla att den ändå också där fanns till hands om man ville vara hövlig. Det var inte nödvändigt att som i isländskan reservera ett befintligt pronomen för den funktionen.

Av gamla pronomenformer finns relativt litet i norskan. Dualen *ið* har enligt Tylden (s. 9) inte efterlämnat några som helst spår vare sig i medeltida skrift eller i dialekterna. Pluralen *ér* är belagd bara i medeltida litterär text. Möjligen finns enstaka rester i dialekterna, se Indrebø 1951:263 not 1. Även om vi bortser från en eventuell påverkan från det östnordiska *l* fanns ändå möjligheter att i norska dialekter låta andra personen pluralis leva vidare. Man kunde som på Island välja att låta dualformerna bli vanliga pluraler, men efter 1400 är den gamla verbändelsen på väg att upplösas. Om de äkta gamla pluralerna bevarades, klarade sig verbböjningen bättre, möjligen beroende på att sådana diplom enligt Tylden är mer formelbundna, men den gamla ändelsen med dental har då hunnit ersättas med *r*-former, se Tylden s. 63f. Nedmonteringen av ett gammalt system har alltså påbörjats. De sentida dialekterna visar resultaten.

De böjda formerna *ykk* (dualis) och *yðr* (pluralis) var väl belagda i det medeltida diplomspråket, jfr Tylden s. 45f., men i dialekterna blev subjeks- och objektsformerna diffusa och kunde som vid substantiven sammanblandas. Ofta blev det objektsformen som överlevde. Den påverkan från en ursprunglig dental i verbändelsen som ganska tidigt ledde fram till formerna *þér* och *þið*, får dessutom ny popularitet i annan form. Också pronomenformer som tidigare börjat på vokal förses med ett initialt *d*. Av ett *ykk* kan alltså bli *dykker*. Vägarna mellan dialekt och skrift blir krokiga och svårfunna för forskaren. Det är naturligt om hybrid- och korrektionsformer uppträder. Tylden (s. 75f.) nämner och diskuterar kortfattat olika forskares uppfattningar som både kan skilja sig åt och göra läsaren förbryllad. En uppräknig som ”*dykk, dykker, dykkon, døkk, dikka* o.fl.” gör det i varje fall klart att problemen kan vara många, i all synnerhet som man räknar med att en påverkan från första person också har givit upphov till former som *dokker*. Helt övertygad blir man inte av Tyldens uppfattning (s. 101) att en gång rätt utbredda dialektala hövlighetsformer som *er* och *ør* inte skulle kunna ha norska rötter också de. Lika tveksam men i motsatt riktning blir man av hypotesen att sydöstliga växlingsformer som *der* och *dår* skulle förklaras av att *w*-omljudet i en avlägsen forntid ibland har funnits, ibland har uteblivit.

Vad som återstår att förklara är fortfarande *dere* där det avslutande *-e* förbryllar. Formen skiljer sig också från de övriga *d*-formerna genom att ha en stor utbredning men framför allt genom att inte uppfattas som dialektal (vilket tycks ha minskat en del dialektologers intresse för det). Här rör

det sig om en form som i motsats till de övriga har karaktären av stadsmål och alltså fått ett högre socialt värde. Hur detta har gått till kan vara svårt att förstå men man kan inse behovet av en mer övergripande form.

Tylden (s. 80) betecknar *dere* som en ursprunglig pluralform som först i modern tid har blivit expansiv och kunnat tränga undan de många konkur-renterna. Han citerar (s. 75) A. B. Larsens beskrivning av Bergenmålet där vi får en inblick i språksocial historia. I det finare dagligalet har först *di* konkurrerat ut *I* och *dåkker* men har senare fått ge vika för *dere*, i varje fall i böjda former. Samma utvecklingsgång har Larsen spårat i Oslo (Tylden s. 74 not 2) men det rör sig då om stadens folkmål. Dialekterna omkring visar här *di* som subjektsform och *dere* som oblik form och Oslomålet följer i stort sett samma mönster men *dere* har där en vidare användning om det är betonat. Larsen tänker sig att formen från början har hört hemma hos inflyttare. Tylden för i sammanhanget också en diskussion med Seip om Wergelands *dere*-användning. Seip ser den som tecken på att ordet varit ganska vanligt även i bildade kretsar. Tylden antar att *dere* vid 1800-talets början fortfarande hade en friskt folklig ton. Som förklaring till dess segertåg anger han ändå att det har kommit att bli socialt representativt. Kan möjligen den svårförklarliga avslutande *e*-vokalen ha något samband med denna upphöjelse, ungefär på samma sätt som när i svenskan *int* ersätts av *inte*? Vi skulle i Norge i så fall troligen stå inför ett fall av den inte ovanliga förändringstypen hyperkorrektion.

Denna norska historia borde kunna vara ett utmärkt exempel på den kategori språkförändringar som Ralph ser som omstruktureringar. Formerna med sitt initiala *d* har en invecklad historia men den går att i stora drag rekonstruera. Förhållandena i Östnorden är annorlunda, på ytan enklare men i grunden svåråtkomligare. Man kan förstå hur den gamla verbändelsen *t* har kommit att motsvaras av *d* men inte hur och varför den givit upphov till *n*.

Ett visst samband mellan öst och väst vid andra person plur. finner man vid imperativerna där den norska ändelsen *-er* har en östnordisk motsvarighet. Den finns redan i den äldsta danskan, till och med på en runinskrift från 1200-talet, och har levt kvar ännu i sen tid. Skånskan visar däremot den ålderdomliga ändelsen *-in*, och överensstämmer alltså med svenskan, men ett par tidiga skånska handskrifter har växlande former. I yngre fornsvenska börjar också ändelsen *-er* uppträda. Den tillhör även *Gustav Vasas bibel* men byts senare ut mot *-en*. Att *-er*-formerna under ett par tre århundraden finns även i Sverige kan säkert helt eller delvis vara ett resultat av dansk påverkan på åtminstone vissa språktyper.

Eftersom det här rör sig om imperativ kan formen inte hjälpa oss i fråga om *ni* men den borde vara intressant som jämförelsematerial. Det danska *-er* liksom andra i sammanhanget eventuellt relevanta ändelser har diskuterats av Steffen Krogh 1995 (s. 131f.). Ur Brøndum-Nielsens *Gammeldansk Grammatik* citerar han: "Udviklingen må forudsætte en viss Ustabilitet i den finale Spirants Artikulation, hvorved den har kunnet nærme sig til visse andre ligeledes (i Infortis) ustabilt artikulerede Konsonanter som *r* (< *R*) og *n*." Krogh nöjer sig inte med denna förklaring utan vill få fram hårdare data. Han kräver ordning och reda av språkutvecklingar men för faktiskt också ett resonemang kring samspelet mellan pronomen och verbändelse. Här är det dock pronomenet som får vara givande. På ett stadium då det fortfarande hade formen **iR* kunde det enklitiskt anknytas till verbändelsen *-iþ*. Det så uppkomna **-iðR* kunde sedan ge *-iR* > *-iR*. Hela utvecklingen bör alltså ha ägt rum innan *R* försvann. Mot det talar att *-er*-formerna uppenbart är sekundära i norskan och att detsamma ju antas i fråga om danskan. Om man ser *r* som en distinktare konsonant än *ð*, så kunde de vara en följd av att satsernas subjektlöshet krävde en tydligare artikulation. Jfr Tylden (s. 62 not). Av betydelse kan då också ha varit att imperativer i tal kunde komma mycket tätt och att det dessutom var viktigt att deras budskap gick fram.

Inför *n*-formerna som i *kommen* gör Krogh på stället halt och detta gäller också forskningen i stort. En gammal, föga sannolik, förklaring är att formen har kommit in genom en påverkan från tredje person plur. i konjunktiv beroende på att en uppmaning ibland kunde få konjunktivisk form, se Tylden s. 104. Även i detta fall är dock *n* svårförståeligt; det finns bara som sidoförm och bör vara sekundärt, se Wessén 1965a § 130. Det kunde vara ett delproblem i det större *n*-problemet.

Det förefaller troligt att även i Östnorden den ursprungliga ändelsen har slutat på *-ð* men att detta har ersatts av *-n*. Automatiskt framträder då nasaleringen som på något sätt inblandad i skeendet men inte så att ett *n* försvinner utan tvärtom så att det kommer att ersätta en annan svagt artikulerad eller på annat sätt bortfallsbenägen konsonant. För en förklaring av denna typ kunde tala att vi i de ålderdomliga dalmålen faktiskt kan finna en nasalrad pronomenform, se Levander 1928:210. Det gäller ett *ið* (med lång nasalvokal) som i Älvdalen oftast är objektsform men i en av byarna också kan vara subjekt. I den översikt över verbens böjning i övre Dalarna som Levander ger (s. 250f.), finner man å andra sidan i de genuinaste målen bara slutkonsonanten *ð* eller *r* i andra person pluralis, ibland ingen ändelse. Man ser där alltså inga verbformer med *n*. Redan i Orsa och i socknarna kring Siljan möter dock *ni* omväxlande med *I* och man vill helst

tro att det också här rör sig om former med rätt hög ålder. Kanske kunde man jämföra med utvecklingen vid bestämda artikeln i fem.sing. där västra Uppland, liksom finlandssvenskan, fått en till synes bevarad form *-en*. Enligt Levander (1928:60) är *n* i dalmålet ”ett av de mest flyktiga, mest till förändring eller bortfall benägna konsonantljuden”.

Vid pronomenet visar en stor del av övre Dalarna följande ålderdomliga former: *ir, ið, er* som subjektsform och *ið, id, idär, ida, ikk, ikke, ikkär* som objektsform, se Levander 1928:210. I stort sett tycks ursprungliga förhållanden ha bevarats. Vi konstaterar med häpnad att Dalarna till och med har bevarat motsvarigheten till tyskans *ihr*: Vid pronomenet växlar som vid verbet *ð* och *r*. I Västerdalarna finns även *er*, alltså samma form som ganska tidigt tycks ha försvunnit från Västnorden. Även dualformer har bevarats. Enligt Wessén 1965a (§107) finns bara ett fåtal sådana fall i fornsvensk text. Ett ännu äldre dalskt drag är antagligen att pronomenet som subjekt helt kan utelämnas och alltså ingår i verbändelsen (Levander 1928:151). Denna borde alltså en gång ha haft stor informationsvikt. I den vidare historien kommer dock nästan ur intet framgångna ord som *ni* och *dere* att överta ändelsens funktion.

Poängen med en jämförelse mellan formerna *ni* och *dere* är givetvis att de trots sin likhet på nästan alla punkter har blivit så olika. Om norskan och svenskan hade saknat all historisk dokumentation skulle ingen forskare ha kommit på idén att det i grunden kunde röra sig om samma ord. Även om formerna representerar ett särfall tillåter de nog ändå en mer generell slutsats. Snitslade banor är inte alltid det som språkhistoriker behöver.

Litteratur

- Krogh, Steffen 1995. Imperativen på *-er* i dansk. *Arkiv för nordisk filologi* 110.
- Levander, Lars 1928. *Dalmålet. Dess beskrivning och historia*. 2
- Ralph, Bo 2002. Phonological and graphematic developments from Ancient Nordic to Old Nordic. I: *The Nordic Languages. An international handbook of the history of the North Germanic languages*. Berlin & New York. S. 703–719.
- Tylden, Per 1956. *2. persons personlege pronomen dualis och pluralis i gamalnorsk og mellomnorsk diplommal*. Universitetet i Bergen. Årbok 1956.

- Wessén, Elias 1965a. *Svensk språkhistoria 1. Ljudlära och ordbildningslära*. Lund 1965. Nordiskt kursbibliotek utg. av Almqvist & Wiksell Förlag AB.
- Wessén, Elias 1965b. *Svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax*. Lund 1965. Nordiskt kursbibliotek utg. av Almqvist & Wiksell Förlag AB.
- Widmark, Gun 1997. Om s.k. ordlängdsbalans i ortnamn och dess prosodiska förutsättningar. I: Svante Strandberg (red.), *Ortnamn i språk och samhälle. Hyllningsskrift till Lars Hellberg*. S. 287–295.

mesku giristr: en from bön på Bräckstastenen (U 1039)?

Henrik Williams
Uppsala universitet

I kanten av en låg sluttning på Bräckstas ägor i Tensta sn, Norunda hd i Uppland, står en runsten, U 1039, på ursprunglig plats vid vad som en gång har varit en väg, nu försvunnen genom modernt skogs- och åkerbruk.¹ Stenen höjer sig c:a 2,15 m över marken och är 1,1 m bred men bara 41 cm tjock; den består av "[g]rå granit med ljusröd skiftning i ytlagren" och har "två släta och av ristaren använda ytor", allt enligt den framstående runologen Elias Wessén (i SRI 9:285). Inskriften har av honom (a. st.) lästs, transkriberats och översatts på följande sätt:²

A: **sthotbiarn i auk istain i (r)itu siin i yftir i fnþur sin kula i mesku
i giristr [li](t)in · sahlu hos**
B: **kiulin i ristir i runo i þas i kitiluha i hit i kuino i has i auk i uief**

*Stodbiorn (?) ok Øystæinn rettu stæin æftir faður sinn Gulla (?). Misku[nn]
[gæri] (?) Kristr, lettin salu hans.*
Kiuli (?) ristir runa[R] þas[i]. Kætillaug het kvena hans, ok Vielf.

"Stodbjörn (?) och Östen uppreste stenen till minne av sin fader Gulle (?).
Misskund göre (?) Krist, gíve lättnad át hans själ.
Kjule (?) ristar (el. ristade?) dessa runor. Kättillög hette hans hustru, och
Viälv."

¹ Muntligt meddelande av Mats G. Larsson, Vattholma.

² Parenteserna i translittereringen markerar osäkert lästa runor och ersätter här de punkter under bokstaven som brukar användas; hakparenteserna anger att läsningen av de numera skadade partierna har hämtats från en äldre avbildning. Ord mellanrummen i runtexten (där dessa inte markeras av skiljetecken i form av lodräta streck och punkter) har satts in av Elias Wessén.

Bräckstastenen har väckt betydande intresse ända sedan Johan Bures dagar. Läsningen av inskriften är visserligen inte problemfri, men den kan långt ifrån kallas svår eftersom även tidiga avbildare har kunnat tyda de allra flesta runorna. Att det rör sig om en minnesinskrift av gängse slag har också stått klart från början, och bortsett från tolkningen av de enskilda namnen och förhållandet mellan de personer som nämns i inskriften, är det bara på en punkt som allvarliga svårigheter har infunnit sig när det gäller att komma tillrätta med textens innebörd. Det rör sig om partiet efter den dödes namn, det som Elias Wessén läste **mesku i giristr [li](t)in**. Av betydelse är här att flera av de tidiga runologerna läste **mesku** som **gisku** eller **kisku**. Detta förklarar varför redan Bure återger partiet som "Gisku Kiristr (Jesus Christus) litin [...]" (citerat efter SRI 9:287). Hans "tolkning" har sannolikt påverkat senare forskare, även dem som har en annan läsning av den aktuella runföljden.

Elias Wessén beskriver med sedvanlig utförlighet och precision stenens placering och ristningens utmärkande egenheter samt tidigare läsningar och tolkningar, men det framgår att han hyser motstridiga känslor inför monumentet.

Å ena sidan beskriver Wessén (i a.a. s. 285) U 1039 som en "vacker sten" med en ristning som "är i stort sett djupt huggen och väl bevarad". Å andra sidan inleder han sin behandling av inskriften (i a.a. s. 287) med att påpeka:

Vad man först bör lägga märke till är att ristaren uppenbarligen är osäker i bruket av runorna och har gjort flera ristningsfel. Otvivelaktiga sådana äro **n** för **a** i **fnpur**, **i** för **t** i **siin**; ett **h** är tillagt i **sthot** och i **sahlu** samt möjligen ett **r** i **ristia**; ett **i** är uteglömt i slutet av **pas**, väl också ett **r** i **runo** [...].

Ristningsfel räknar Wessén (a.st.) också med i **sthot** för *Stoð*- och i **-luha** för *-laug*, och han diskuterar (s. 288) ett möjligt sådant i **sahlu**.

Wessén (s. 289) är också missnöjd med ornamentiken på B-sidan som "saknar det liv och den djärvhet, som de animala detaljerna ge på A-sidan". Han vill därför tillerkänna ristaren **kiulin** bara B-sidan av runstenen; framsidan skall däremot vara utförd av runristaren Öpe (s. 288f.). Denna attribution har underkänts av de senare runologer som har yttrat sig i frågan (se Åhlén 1997:146 m. litt.). Det är dock att märka att de ortografiska avvikelser som Wessén antar existensen av på U 1039 är representerade i ungefär samma utsträckning på bägge inskriftssidorna och att den mest anmärkningsvärda av dem, **mesku i giristr** för *miskunn gæri Kiristr*, återfinns på A-sidan som han lovordar så högt i ornamentalt hänseende.

Det finns mycket att diskutera när det gäller runristningen på Bräckstasten, och ännu mer skulle det bli om vi drog in hela den produktion som har förknippats med **kiulin**, onekligen en originell skriftbrukare. Dessa frågor är dock föremål för pågående behandling av Magnus Källström som vid ett kollokvium i Uppsala (runrådet 18/10 2005) och i sin avhandling (2007:225f.) har meddelat en del av sina resultat. Vad gäller **mesku i giristr**, som står i fokus för min egen undersökning, har han dock inte redovisat någon bestämd tolkning.

Vad beträffar de "ristningsfel" som Wessén nämner (se ovan) kan därför konstateras att bara ett av dem potentiellt gäller ett innehållsord, nämligen namnet **sthotbiarn**. Men det är här inte den till synes omotiverade **h**-runan som ställer till tolkningsproblem, utan **t**-runan för antaget [ð]. Han skriver (i SRI 9:287): "Snarast är väl **t** helt enkelt en felristning för **p**. Men tänkbart är också, att det frikativa ð har blivit explosivt *d* (tecknat **t**) framför det explosiva *b*, sålunda en partiell assimilation." Förslaget laborerar med en fonetisk företeelse som är ytterst sällsynt belagd i runstensinskrifterna. Lena Peterson (1997:216, 219 not 13) diskuterar visserligen en par fall av att [ðk] partiellt assimileras till [tk]. Det verkar dock vara en förutsättning att den efterföljande klusila konsonanten är tonlös. För [ð] framför tonande explosiva är saken svår att kontrollera, eftersom grafemet <d> även i västnordiska handskrifter mycket väl kan beteckna [ð]. Det måste dock konstateras att en förled som slutar på [ð] inte skrivs **-t** framför en förled som börjar på [b] i något annat av de nästan 40 förekommande fallen på svenska runstenar. Detta talar emot tolkningen av **sthot** som *Stoð*-. Det finns emellertid andra möjligheter att tolka detta namnelement, och Magnus Källström nämnde en vid sitt kollokvium (se ovan).

Den helt avgörande punkten i tidigare forskares resonemang är däremot antagandet om att **mesku i giristr [li](t)in · sahlu hos** skall tolkas som *Misku[nn] [gæri] (?) Kristr, lettin salu hans*. Den som först har varit inne på denna tanke är Johan Peringskiöld som tolkar passagen "den Misskunsame Christus see nådigt til hans Siäl" (citerat efter SRI 9:287). Han kunde här utgå från Hadorph & Leitz' träsnitt och den där jämfört med Bure förbättrade läsningen initialt **m** i stället för **g** i **mesku**. Bidragande till Peringskiölds tolkningsförslag var säkert hans kännedom (se 1719:321) om runstenen U 909, vars inskrift avslutas med **(k)(u)(p)** [**kiri miskun**] *Guð gæri miskunn 'Gud göre misskund'*. 1700-talsrunologerna återföll till den tolkningslinje som lanserades av Johan Bure (se ovan), men George Stephens (1884) hade ett eget förslag. Han översätter (s. 317) detta parti "MENSHTMLY (mildly) may-CHRIST LETE (see, bliss) SOUL HIS!".

Runföljden **mesku** ser han som ordet *människa* (fem. dat. sing.) eller som ett adverb 'with mildness, mildly'.

Ett nytt tolkningsalternativ omnämns men förkastas av Sophus Bugge (i Brate 1887–91:50) som skriver: "**mesku** kunde efter sin Stilling være Tilnavn, men et saadant er ukjendt." Han avvisar (a.st.) George Stephens' tolkning av **mesku** och föredrar att liksom Johan Peringskiöld se belägget som återgivande ordet *miskunn*. Avsaknaden av förväntad **n**-runa förklarar han (a.st.) på följande sätt: "Nasalen er da i **mesku**, som jævnlig ellers i Indlyd,^[3] ikke betegnet."

Runföljden **giristr** förstår Bugge (i Brate 1887–91:50) som "ureglet Skrivemaade for *miskunn geri Kristr*" och hänvisar för dylika förkortade skrivsätt till ett par av sina tidigare arbeten. I Bugge 1866–67 skriver han (s. 337): "En Sammendragning i Skrift for at spare Rum kan endog udstrække sig til flere Bogstaver eller hele Stavelser i to forskjellige Ord". De vikingatida beläggen han anför (U 940, U 716, U 698, U 17 och Ög 136) bygger dock samtliga på föråldrade läsningar eller tolkningar. I Bugge 1873–95 anför han (s. 29) ytterligare tre belägg (Sö 163, U 611, U 194) för samma förmenta fenomen.

Endast det sistnämnda, U 194 som inleds **alit** *Al(l)i let* 'Al(l)e lät', anses fortfarande giltigt av moderna runologer, men namntolkningen bygger på att det rör sig om samme man som på U 203 (SRI 6:296, 308), vilket enligt min mening inte är en tvingande identifikation. Man kan tänka sig ett annat namntolkningsalternativ som inte förutsätter dubbelläsning av mer än en runa, vilket är det förväntade. Det finns en fornnorskt binamn *Píral* 'slemål' (Lind 1920–21:279),⁴ och man kan konstatera att ett runsvenskt mansnamn *Al* skulle passa runföljden på U 194. Som binamn finns detta belagt såväl i fornsvenska (SMPs) som i forndanska (DGP 2:6). Nordiska personnamn utgående från fiskbeteckningar är relativt vanligt förekommande (Jakobsson 2004:94, 96, 104).

Dubbelläsning av mer än ett tecken är nämligen en ytterst sällsynt företeelse på runstenar. Förutom dem på de redan nämnda U 1039 och U 194 är detta egentligen bara aktuellt för U 102 **kalit** *Kali let* 'Kale lät'. Med tanke på att ett runsvenskt mansnamn *Kal* 'kål', synes vara belagt på Sö 109 och U 498 och är känt som binamn i både fornvästnordiska och forndanska (Peterson 2007:245) finns det dock inte någon anledning att föredra *Kali*. Ytterligare ett belägg som enligt min mening skall föras till *Kal* är personnamnet **kal** på Berezanjstenen (Arne 1914). Avgörande är den kommuni-

³ Här rör det sig ju dock om utljud!

⁴ Jfr också binamnet lat. *Anguilla* 'ål' (Lind 1920–21:4)

kativa aspekten; det skulle vara ytterst svårt för en läsare att avkoda budskapet om inte bara en utan ett okänt antal runtecken skulle behöva dubbellas. Det finns därför anledning att betvivla om man alls skall förutsätta att dubbelskrivning av mer än en runa förekom på runstenar. På samma sätt har dubbelskrivning över skiljetecken ifrågasatts (Larsson 2006:59f.).

Två fall av förment dubbelskrivning av mer än en runa har visat sig kunna ifrågasättas, och även om mina tolkningsförslag skulle förkastas måste man för dessa belägg uppmärksamma att det i så fall lika gärna eller hellre kan röra sig om haplografi. Vid ristandet av **alit** resp. **kalit** kan runföljden **li** uppfattas som varande den andra dylika i ordningen. Denna förklaring gäller inte lika lätt **gistr** för **giri kiristr** där hela fyra runor haplogiskt måste falla bort, en inskottsvokal förutsätts i *Kristr* och den stungna inledningsrunan bortses från.

Dessa komplikationer till trots följer Wessén (i SRI 9:288) i detta avseende reservationslöst Bugges tolkningsförslag. Han accepterar (a.st.) Bugges exempel på ”förkortad skrivning i runinskrifter, analoga med **gistr** i stället för **giri kiristr**” och erinrar om ”ett motsvarande uttryck” på U 909 (jfr ovan).

Wessén (i SRI 9:288) fortsätter:

Att en runa **n** saknas i slutet av ordet **mesku** är icke alltför besvärande just i denna inskrift, som har många oregelbundenheter i ljudbeteckningen. Ordföljden är visserligen icke den normala, men den är ingalunda otänkbar. Möjligen kan det tänkas, att ristaren har räknat ut, att han genom att använda den skulle spara in fyra runor. Ty om inskriften verkligen innehåller ett ”förkortat skrivsätt” **gistr** för **giri kiristr**, bör detta ha kommit till fullt medvetet och med beräkning.

Denna sofistikerade planering tillskriver alltså Wessén samma ristare som skulle göra sig skyldig till ”många oregelbundenheter i ljudbeteckningen”, av vilka en innebär ett svårt brott mot den kommunikativa principen att skriva väsentliga ord på ett tillfredsställande sätt.

Det är märkligt att 1900-talsrunologerna var så beredda att acceptera avvikande ordföljd och intrikata dubbelskrivningar av runor, när en enkel lösning på problemet uttryckligen nämns (om än i förbigående) redan av Sophus Bugge, nämligen att i **mesku** se ett binamn som bars av den avlidne fadern. Bugge prövade alltså tanken men avvisade den på grund av bristen på ett lämpligt namntolkningsförslag. Detta är förståeligt, eftersom egentliga binamn i runinskrifterna inte är alltför vanliga och de som faktiskt finns rimligen var mindre kända under 1880-talet än nu.

Bugges tanke varken citeras eller omnämns av Wessén, som i rimlighetens namn ändå måste ha övervägt den. Detta är så mycket märkligare eftersom Elias Wessén av alla runologer är den som borde haft ett lämpligt tolkningsförslag närmast till hands (se nedan). Att han inte identifierade ett **mesku** med en likartad runföljd som han själv är den ursprunglige förespråkaren för, måste tolkas som att han egentligen inte är särskilt intresserad av vad som står i dunkla passager av ”avvikande” runtexter (Williams 2008:9f.).

Den som läser som det står på Bräckstastenen identifierar utan problem en inledande minnesformel av förväntat snitt: A och B reste sten efter sin fader C. Sist följer en visserligen unikt formulerad bön men en som bara innehåller välbekanta element: *Kristr lettin salu hans* 'Må Kristus lätta hans själ', att jämföra med DR 378 *Guþ lettin ond e*, Sö 139 *Kristr letti anda hennar* och U 867 *Guð letti sal þeira*. Eftersom **mesku** inte rimligen kan höra hit måste runföljden i stället anknytas till namnet på den döde, det vill säga utgöra hans binamn, naturligtvis förutsatt att ett passande sådant ingår i det fornnordiska namnförrådet. Det är här Wesséns ovan omnämnda nyläsning aktualiseras. Sö 173 inleds med ett namn som av Erik Brate (i SRI 3:134) läses **mus:kia** och tolkas som *Mus-Gea*. Brate sammanställer det med Sö 13 **muskia**. Namnet uppträder också i formen **musku** (ack.) på Sö 374. I sitt tillägg till Södermanlands runinskrifter skriver Wessén (i SRI 3:410) om belägget på Sö 173: ”Runan 2 är icke **u**, utan **e**.” Läsningen skulle därmed vara **mes:kia**, vilket i oblik form skulle nära motsvara Bräckstastensens **mesku**.

Nu har Wesséns läsning kommit att avvisas av ett par senare forskare. Roland Otterbjörk (1983b:120 not 1) läser istället **mys:kia** och tolkar (s. 114) detta belägg och de två andra som ”ett ursprungligt, här ’absolut’ använt binamn, sannolikt identiskt med sv. dial. *mysk(j)a* v. ’skymma’”. *Myskia* ger han betydelsen ’mörklagd, mörkhyad’ (1983a:40) och, liksom Brate, antar han att det rör sig om ett kvinnonamn.

Namnet har också behandlats av Per Stille (1996), vars undersökning (s. 158) av runföljden i Sö 173 resulterar i att Brates läsning **mus:kia** favoriseras. Stille argumenterar (a.st.) övertygande för att Sö 13 **muskia** inte är samma person som förekommer på Sö 173 och Sö 374. Stille föreslår (s. 158f.) dessutom en annan etymologi till namnet *Myskia*, nämligen att det skulle vara identiskt med en ursprunglig benämning på fladdermusen. Han visar också (s. 159) att namnet lika gärna eller hellre kan vara manligt.

Stefan Jacobsson (2004:123) delar Stilles uppfattning att *Myskia* bör vara ett mansnamn, men han argumenterar (s. 124) för att Otterbjörks etymologi till namnet är mer plausibel än Stilles. Den exakta betydelsen av-

står han från att bestämma eftersom namnet kan anslutas till ett flertal semantiska fält. Jacobsson räknar (a.st.) med att det rör sig om ett absolut använt eller ursprungligt mansbinamn med någon av betydelseerna 'han som halvslumrar, sover middag; han som mörknar, mulnar, är surmulen; han som orsakar skymning, sömnighet; han som luktar starkt, dammar, andas hörbart genom näsan; han som rör sig i skymningen'.

Staffan Fridell (i Fridell & Svanberg 2007:33) har samma uppfattning som Otterbjörk och Jacobsson vad gäller *Myskia*:s urprung. Fridell påpekar (a.st.) också gentemot Stille att som beteckning för fladdermus förekommer *myskia* bara i sammansättningen *nattmyskia*, ett ord som dessutom bara är känt från västsvenska dialekter och som Fridell förmodar inte skulle uppträda i Sörmland.

Etymologin till *Myskia* är därmed fastställd rent lexikalt om än inte semantiskt. Som Jacobsson har visat finns det ett flertal fullgoda möjligheter, men detta är inte platsen att välja mellan dem. Klart är däremot att namnet utmärkt väl kan vara representerat även i U 1039 **mesku** (ack.), oavsett om Wesséns läsning **mes:kia** (Sö 173) med stungen runa är en direkt parallell eller inte. Men hans läsning har upplevt en renässans som får den att framstå som sannolik. Under 1994 undersökte Thorgunn Snædal Sö 173 och målade upp ristningen; hon läser **mes:kia** (läst på foto av Snædals uppmåling, i förf:s ägo). Detsamma gör Magnus Källström (2007:430).

Wessén, Snædal och Källström är alla erkända auktoriteter inom fältrunologin. Jag utgår därför från att Sö 173 inleds med runföljden **mes:kia**, även om detta på intet sätt är avgörande för mitt fortsatta resonemang. Fonologiskt är denna läsning inte svår att förlika med en tolkning som mansnamnet *Myskia*. Det skulle då röra sig om en delabialiserad form, [mæskia], liksom fallet nu uppenbarligen är på Bräckstastenen. Man skulle kunna tycka att en sådan delabialiserad form i det senare fallet borde ha skrivits ***misk(i)u**, men det bör hållas i åtanke att läsningen † av Wessén (i SRI 9:285) anses vara säker även om ristningsspåren av runan betecknas som svaga. Antagandet om en delabialiserad form skriven med stungen **i**-runa påverkar inte negativt en tolkning av belägget som oblik form av mansnamnet *Myskia* (däremot är det anmärkningsvärt att varken Bugge, Brate eller Wessén har sett sig behöva motivera en skrivning **mes-** för *mis-*). Som beteckning för delabialiserat [y] förekommer nämligen stungen **i**-runa i tio fall enligt Svante Lagman (1990:39), däribland U 691 **sterbirn** [stærbærn] *Styrbiorn*. Att markerad delabialiseringsprodukt kan vara representerad på Bräckstastenen visas av belägget **istain** [æ:stæin:] *Øystæinn*. Wessén (i SRI 9:287) hävdar visserligen att formen tyder på att "namnens stavning [har] vållat svårigheter", men Lagman (1990:47 not 34) har slagit fast att

det rör sig om en delabialisering. Det är f.ö. intressant att både delabialisering och labialisering kan vara representerade samtidigt i en och samma inskrift som på U 1039 **istain, mesku ~ yftir** [øftir] æftir och som på t.ex. Vs 24 **sestr** [sæstr] systir ~ **ufter** [øftir] æftir.

Det vore knappast anmärkningsvärt om den avlidne fadern Gulle i U 1039 burit ett binamn, även om egentliga binamn inte så ofta förekommer i nordiska runstensinskrifter. Vanligast är detta av någon anledning i Danmark (se Lerche Nielsen 1998:48) men även i Sverige förekommer typen säkert: Ög 131 (*Anundr*) *Kanpr*, Sö 189 (*Olæifr*) *Skakki*, Vg 4 (*Uddr*) *Skald*, Vg 11 (*Þorir*) *Skorpa*, Vg 12 (*OlafR*) *Hnakki*, U 29 (*Þorbiorn*) *Skald*, U 50 (*Ioan*) *Stræitinn*, U 951 (*Grimr*) *Skald*, U 956 (*Viðbiorn*) *Grikkfari* och U 1143 (*Þorir*) *Trani* (se Källström 2007:227f.). Uppräkningen är inte fullständig men omfattar merparten av (hittills) identifierade belägg. Till denna samling kan alltså föras (*Gulli*) *Myskia*. Att *Myskia* är ett ursprungligt binamn har ansetts som troligt av alla tidigare forskare som har uttalat sig i frågan (se ovan). Att det rör sig om ett mansnamn i Sörmland har antagits av Stille och Jakobsson (se ovan), att det också förekommer som mansbinamn i Uppland stärker den uppfattningen. Tidigare har det alltså tre gånger belagts som absolut använt binamn i Sörmland, avseende två olika namnbärare. I och med belägget på Bräckstastenen dyker en tredje namnbärare upp.

För att inte föregripa Källströms behandling av U 1039 (se ovan) nöjer jag mig med att konstatera att stenen enligt sin inskrift är rest *æftir faður sin Gulla Myskiu* 'till minne av sin fader Gulle Myskja'. Därefter följer bönen *Kristr lettin salu hans.* 'Må Kristus lätta (= ge lättnad åt) hans själ.'

Det visar sig att Bräckstastenen inte alls innehåller ordet *maskunn* skrivet **mesku**, med omotiverad stingning och oförklarlig avsaknad av beteckning för *-n(n)*. Inte heller ingår en unikt fyrfaldigt dubbelläst runföljd, **gistr** för **giri kiristr**. Istället återfinns en minnesformel och en böneformel av gängse mönster, precis vad man kunde förvänta sig.

Källor och litteratur

- Arne, T. J., 1914. Den svenska runstenen från ön Berezanij utanför dnjepromynningen. *Fornvännen* 9. S. 44–48.
- Brate, Erik 1887–91. Runverser. Undersökning af Sveriges metriska runinskrifter. Stockholm. *Antiqvarisk tidskrift för Sverige* 10:1. S. 1–442.
- Bugge, Sophus 1866–67. Bidrag till Tydning af de ældste Runeindskrifter. *Tidskrift for Philologi og Pædagogik* 7. S. 211–252, 312–363.

- Bugge, Sophus 1873–95. Tolkning af runeindskriften på Rökstenen i Östergötland. *Antiqvarisk tidskrift för Sverige* 5. S. 1–148.
- DGP 2 = *Danmarks gamle Personnavne*. Gunnar Knudsen & Marius Kristensen (udg.) under Medvirkning af Rikard Hornby. Tilnavne 1. 1949–1953. København: G. E. C. Gads Forlag.
- Danmarks runeindskrifter*. Ved Lis Jacobsen & Erik Moltke under medvirkning af Anders Bæksted & Karl Martin Nielsen. Text. 1942. København: Ejnar Munksgaards Forlag.
- DR = Runristning med nummer i *Danmarks runeindskrifter*.
- Fridell, Staffan & Ingvar Svanberg 2007. *Däggdjur i svensk folklig tradition*. Stockholm: Dialogos.
- Jacobsson, Stefan 2004. Runnordiska *Sturla*-namn. Mansnamn på -a i vikinga- och medeltidens nordiska runinskrifter. C/D-uppsats i nordiska språk. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. Duplikat.
- Källström, Magnus 2007. *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 43. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.
- Lagman, Svante 1990. *De stungna runorna. Användning och ljudvärde i runsvenska steninskrifter*. Runrön 4. Uppsala: Institutionen för nordiska språk. Uppsala universitet.
- Larsson, Patrik 2006. Till tolkningen av runföljden *usi* (U 389). I: Peterson, Lena, Svante Strandberg & Henrik Williams (red.), *Namn och runor. Uppsalastudier i onomastik och runologi till LENNART ELMEVIK på 70-årsdagen 2 februari 2006*. Namn och samhälle 17. Uppsala: Uppsala universitet. S. 57–73.
- Lerche Nielsen, Michael 1998. Vikingetidens personnavne i Danmark belyst gennem runeinskrifternes personnavne og stednavne på -torp sammensat med personnavneforled. Ph.d.-afhandling vid Institut for Navneforskning, Københavns Universitet 1997. Rettet version. Duplikat.
- Lind, E.H. 1920–21. *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden. Samlade ock utgivna med förklaringar*. Uppsala: A.-B. Lundequistska bokhandeln.
- Otterbjörk, Roland 1983a. **faruki**, **kurr** och **ublubr**. Namnproblem i sömländska runinskrifter. *Studia anthroponymica Scandinavica* 1. S. 21–44.

- Otterbjörk, Roland 1983b. Mus-Gea och Gestabondo. Något om prefigerade och "absoluta" binamn. I: Hallberg, Göran, Stig Isaksson & Bengt Pamp (red.), *Personnamsterminologi. NORNA:s åttonde symposium i Lund 10–12 oktober 1981*. NORNA-rapporter 23. Uppsala: NORNA-förl. S. 114–122.
- Peringskiöld, Johan 1719. *Monumenta Ullerakerensia cum Upsalia nova illvstrata, eller: Vlleråkers härads minnings-merken, med nya Vpsala, vti Vplands första del Thiundaland, antecknade*. Stockholm: Joh. L. Horn.
- Peterson, Lena 1997. Järvsöstenens **uitkup:stapum**. Ett dunkelt – men avslöjande – runbelägg. I: Strandberg, Svante (red.), *Ortnamn i språk och samhälle. Hyllningsskrift till Lars Hellberg*. Arkiv för germansk namnforskning 22. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. S. 213–223.
- Peterson, Lena 2007. *Nordiskt runnamnlexikon*. Femte, reviderade utgåvan. Uppsala: Institutet för språk och folkminnen.
- SMPs = Sveriges medeltida personnamn, samlingar. Institutet för språk- och folkminnen, Uppsala.
- SRI = *Sveriges runinskrifter* 1–. 1900ff. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- Stephens, George 1884. *The Old-Northern Runic Monuments of Scandinavia and England, Now First Collected and Deciphered* 3. Edinburg: Williams and Norgate–Cheapinghaven: H.H.J. Lyng.
- Stille, Per 1996. *Myskia* – ett sörmländskt runstensnamn. I: *Från götarna till Noreens kor. Hyllningsskrift till Lennart Elmevik på 60-årsdagen 2 februari 1996*. Skrifter utgivna genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Serie B. Meddelanden 11. Uppsala. S. 157–160.
- Sö = Runristning med nummer i SRI 3.
- U = Runristning med nummer i SRI 6–9.
- Williams, Henrik 2008. *Runestone Inscriptions and Queer Theory*. E. C. Quiggin Memorial Lectures 10. Cambridge: Department of Anglo-Saxon, Norse and Celtic. University of Cambridge.
- Åhlén, Marit 1997. *Runristaren Öpir. En monografi*. Runrön 12. Uppsala: Institutionen för nordiska språk. Uppsala universitet.
- Ög = Runristning med nummer i SRI 2.

SPRÅKSYSTEMET

x antal år?

Sture Allén

Göteborgs universitet och Svenska Akademien

På senare tid har man allt som oftast kunnat höra eller läsa uttryck som dessa:

Han har tillbringat *x antal timmar* på ett gym.

Det är inte ofta man gör *x antal mål* och får rött kort i samma match.

Det har blivit *x antal hundralappar* för mycket för driften.

I dag smiter *x antal tusen svenskar* från jobbet i förtid.

I Brasilien finns det *x antal gatubarn*.

De av mina bekanta som hört detta *x antal gånger* förut brukar då sucka.

I Språkbanken, som har försett mig med exempel, finns det inget belägg före mitten av 1990-talet. Uttryckstypen kan ju ha använts tidigare i mera speciella sammanhang och miljöer, men i riksspråkliga material dyker den upp ganska sent. Frågan är hur man skall se på uppkomsten och användningen.

Beteckningen *x* används allmänt som markering av en okänd storhet. Lösningen till ekvationen $5x - 10 = 0$ är $x = 2$. Om man på motsvarande sätt betraktar "x antal timmar" och sätter in t.ex. talvärdet 50 för *x*, får man "50 antal timmar". Här bestämmer räkneordet formellt ordet *antal*, men det är ju inte ett antal antal man vill uttrycka. Varför säger man då så?

En möjlighet är att utgångspunkten finns i en oklanderlig fras som "ett okänt antal":

Volo, dess invånare och *ett okänt antal grisar* kan andas ut.

Även Internet upphörde att fungera för *ett okänt antal kunder*.

Till detta ska läggas *ett okänt antal* i artens övriga utbredningsområden.

Har man då i tankarna att *x* brukar stå för något okänt, kan man litet obetänksamt låta *x* ersätta "ett okänt" i stället för det riktiga "ett okänt antal".

På så vis får man "x antal timmar", där alltså ordet "antal" står kvar. Vad x beträffar får resultatet en viss likhet med metonymi.

Både rytmiskt och innehållsligt kan det i någon mån ha kommit stöd från konstruktioner med *stycken*:

Han räknar till fjorton stycken ägg.

Förra året upprättade polisen 193 727 stycken händelserapporter i Västra Götalands län.

Det brukar locka sisådär 60–70 stycken skjutlystna.

Vid varje reklamfilminspelning är det ungefär 30 stycken personer som hjälper till med allting runt omkring.

En del har flera stycken andra jobb.

I exemplen syftar *stycken*-frasen på antalet enheter av företeelsen i fråga. Normalt är det explicit angivet – "fjorton" osv. – men det kan också ges en ungefärlig karaktär som i "sisådär 60–70" och alltså även på det planet erinra om "x antal". Som väntat ser man inga belägg på "x antal stycken personer" eller liknande.

Kanske kan skolmatematikens formuleringar också ha bidragit till framväxten av "x antal" genom den fas i lösningen av ett problem som ofta har mönstret: "Antag att antalet timmar är x." Steget härifrån till "x antal timmar" verkar vara kortare än det rimligen borde vara.

Över huvud taget tycks det finnas ett slags sammanhållande kraft i förbindelsen mellan *x* och *antal*, som också kan belysas med exempel där huvudordet inte är utsatt:

Han har spelat många matcher för laget, men nu har han missat *x antal*.

Det finns flera väl så goda sätt att formulera detta på.

Man kan finna andra uttryck som vetter åt det matematiska hållet:

Senast i våras misslyckades *för n:te gången* ett försök.

Detta är dock mycket mindre vanligt. Oftare möter man pseudomatematiska ting som

Känns som om jag bytt på barnen *femtioelva gånger* i dag.

Och där finns *femtioelva andra saker* som är mindre bra.

Hellre mycket av tre sorter än lite av *femtioelva*.

När en programidé lanseras *för femtioelfte gången* borde det väl ändå ringa en klocka någonstans.

Men är inte risken att krav på *en femtioelfte skatthöjning* för att "rädda värden" blir just en sådan enkel skenlösning?

Frasen *x antal* har alltså kolleger med liknande allmän bakgrund.

Generellt sett skulle det korrekta förfarandet ju vara – om man nu vill laborera med *x* – att i "ett okänt antal timmar" låta *x* gå in i stället för hela frasen "ett okänt antal" med det logiska resultatet "*x* timmar". Det finns exempel också på detta:

Du har *x kronor* till utveckling. Det försämras när inkomsterna minskar.

På motsvarande sätt ser det ut hos Doris Lessing (1969:546), som i romanen "The Four Gated City" skriver:

These crippled, destroyed people will become another of our statistics,
like ... *the x million* who die, when there is a famine.

Detta är från stilistisk synpunkt tilltalande.

I Språkvård har Jan Svanlund (2003) som svar på en fråga gjort gällande, att det skulle bli mycket otydligt att inte använda *x antal* i fall som

Vi ska skicka i väg våra bästa hemmaspelare på *x antal* turneringar.

Skälet skulle vara att *x* "även kan stå för andra okända enheter än antal". Därför rekommenderar han således att skriva "*x antal* turneringar". Däremot vore det inte lika viktigt att sätta ut *antal* i "*x kronor*", "*x miljoner*" osv., där huvudordet nästan alltid föregås av kvantifieringar. Resonemanget glider alltså mellan vad *x* kan stå för och vad huvudordet har för karaktär. Den springande punkten är emellertid om huvudordet är räknebart eller ej. Man kan ju räkna *turneringar* (liksom *gäster* och *högstadiel elever* i hans övriga exempel) likaväl som *kronor* och *miljoner*. Det finns som jag ser det ingen anledning att rekommendera *x antal* i något av fallen. Formen bör vara:

Ingen av dessa tre kände till någon undersökning om vad det kostar samhället att ha *x skolkande högstadiel elever* ute på gatan.

Det är ingen svårighet att finna fler exempel av den här typen:

Reglerna kanske säger något om att det måste till x *turneringar*.

Rostbiffen kostar 189 kr/kg och du har x *gäster*.

Hur vet kommunerna att en organisation på x *elever* per skolledare är den som är bäst lämpad för att leva upp till de förväntningarna?

Den allmänna matematiska bakgrunden framhävs ytterligare, när man drar in fler obekanta:

Föreställningen att det bara finns x *antal jobb* som y *antal människor* måste dela på.

Det skulle krävas ett helt dagsverke, inklusive klämda tummar, x *antal flisor*, y *antal yrande svordomar*.

För att ta sig dit passerar man x *antal dörrar*, identifierar sig för y *antal vakter*, får träffa z *antal assistenter*.

Den sammanhållande kraft jag nämnde är så stark, att *antal* hänger med både y och z .

Det förekommer också att matematiken dras in genom multiplikation:

Jag gillar inte när du går på en auktion och köper något för x *antal kronor* som du nästa dag kan sälja för tio gånger x .

Här har anknytningen till räknandet blivit så stark, att det påhängda "antal" till slut ändå har fått stryka på foten. Det har däremot inte skett i det oviga belägget

Mål: x *antal %* ökning av studerande inom naturvetenskapliga och tekniska yrken.

I vissa fall byggs frasen ut med prepositionen *av*:

Ett annat mål är att x *antal av* de deltagande arbetsplatserna har färre än 20 anställda.

Den avsedda innebörden är x *deltagande arbetsplatser*.

Ett par andra speciella användningar av uttrycket kan också noteras:

Man får en x *antal dagar* *trial*.

Efter ett x *antal besök* hos vårdcentralen.

I det första fallet svarar "x antal dagar" mot adjektiv av typen *femdagars*: "en femdagars *trial*". Det handlar om tillstånd att använda ett program. En

motsvarighet på det indefinita planet är *mångårig*. Nästa belägg visar en konstruktion med obestämd artikel: "ett x antal besök". Artikeln hänför sig till *antal*, och x fungerar här snarast som ett adjektiv med betydelsen 'stort'. Språkbrukarna känner sig uppenbarligen för när det gäller uttryckssättets möjligheter. Om x enligt ovan får stå för "ett okänt antal" blir den maximala utbyggnaden principiellt "ett ett okänt antal antal besök". Det vore onekligen enklare med "många besök".

Ytterligare ett steg i utvecklingen är tydligen, att man ofta inte bara vill ange att antalet är obekant. Man vill också framhäva, att det är stort. Kontexten visar att det är fallet i t.ex. de ovan anförda beläggen " x antal gatubarn" och "hört detta x antal gånger förut". Vi noterar sålunda två huvudtendenser i fråga om " x antal": 'ett okänt antal' och 'ett stort (okänt) antal'. Det är att märka, att *stor* i sig markerar en avsevärd (opreciserad) omfattning.

Naturligtvis finns det som alltid mellanlägen. Bland annat kan även ett litet antal vara alltför stort. Det gäller säkert för dem som hade köpt en båt och navigerade fel:

En båt som vi först döpt till *Magica Hex*, men snart döpte om till *Lilla Gumman*, efter x antal grundstötningar.

Speciellt när " x antal" följs av ett ord som självt uttrycker ett stort antal får man räkna med att x ofta håller sig i det lägre registret. Hit bör man kunna räkna fall som

Efter tre år på högskola eller universitet med tillhörande studielån på x antal *hundratusen*.

Vi har x antal *hundratusen* på ett reservkonto.

Därefter sålde man huset för x antal *miljoner*.

Ibland kan det spela in att man av något skäl helt enkelt inte vill specificera antalet. Då kan man ta skydd bakom " x antal". Hur många gånger *Magica Hex* hade gått på grund kände navigatören alldeles säkert till.

Frasen *x antal* tenderar alltså att utvecklas till ett flerordigt indefinit pronomen med grundbetydelsen 'många', stundtals med dragning åt 'åtskilliga'. Parallell är t.ex. *en massa* och *en hel del*. Betrakta exempelvis belägg där frasen följs av ett attribut till substantivet:

x antal andra förhållanden

x antal olika produkter

x antal skolkande högstadiel elever.

Att jämföra är

många andra förhållanden
 många olika produkter
 många skolkande högstadieelever.

Särskilt tydligt blir detta när konstruktionen står i bestämd form:

de x antal kronorna
 de många kronorna.

Den grundläggande parafrasen

de ett okänt antal antal kronorna

belyser också genom motsättningen mellan bestämd och obestämd form otymligheten. Allmänt sett är frasen "x antal" både logiskt och stilistiskt klen. Den tillhör helt enkelt det umbärliga i språket.

Uttrycket är inte ensamt om att kunna leda tankarna i riktning mot stora okända tal. Ordet *hundra* anmäler sig naturligen. Det kan självfallet betyda '100', men enligt SAOB anger det också "ett obestämt, mycket stort antal". I ett belägg från 1914 talas det om

alla hennes *hundra* sysslor

och i Gustav Vasas registratur heter det 1552 (med betoning på *en*):

effther han nu ... icke en gång uten *hundra* gånger förmantt är.

Vår samtid saknar inte heller exempel:

Hon måste ha märkt det på *hundra* ting.
 Bland *hundra* varelser på gatorna.
 Det var som om blodet runnit ut i huden och stuckit honom med
hundra nålar.
 Det var sådant som han talat med sig själv om väl *hundra* gånger.
 De var nu helt och hållet inne i den gamla tonen och hade
hundra saker att säga varandra.

Det var naturligtvis inte så, att de hade precis 100 saker att säga varandra. I stället kan vi jämföra med *tusen* i den vanliga frasen "tusen tack".

Ett särskilt intresse tilldrar sig ett exempel som detta:

Om jag också levde bland dem i *hundra* år, skulle jag aldrig
lära mig att förstå sådana djur.
Det är en parallell till hyllningssångens
Ja, må han leva uti *hundra* år.

Här gäller givetvis inte betydelsen '100'. Det skulle ju innebära, att man visserligen önskar att den som fyller år skall bli hundra men samtidigt att han skall dö innan han fyller hundraett. En sådan dödsönskan är knappast *comme-il-faut*. Vi kan alltså lugnt sjunga vidare och behöver inte heller gardera oss med ett stilistiskt spöke som "Ja, må han leva uti *x antal* år."

Källor och litteratur

- Lessing, Doris 1969. *The four-gated city*. London: MacGibbon & Kee Ltd.
SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. Lund: Gleerups 1898–.
Språkbanken. Göteborgs universitet. <<http://spraakbanken.gu.se/>>.
Svanlund, Jan 2003. X antal böcker. *Språkvård* 2003:1. S. 24.

Præcisering af performativer

Lars Brink

Københavns universitet

Austins »How To Do Things With Words« 1962 var en vidunderlig lingvistisk-filosofisk opdagelse af performativer, disse ytringer, der indebærer en ikke-sproglig handling i verden, fx *Jeg døber dig Hakon Håkonsson!* eller *Sammanträdet är avslutat!*

Jeg følte dog, at performativerne – trods Austins bedrift – var utilfredsstillende præciseret og klassificeret.

Det gjorde Searle også. I en række arbejder har han søgt at definere og præcisere. Skønt højt begavet har han skrevet disse i en ordrig og tentativ stil med adskillige korrektioner af tidligere standpunkter. Hans resultat, »How Performatives Work« fra 1989, når efter min mening frem til en holdbar opfattelse, men er stadig unødigt indviklet. Jeg giver i det flg. min, simple, definition og slutter med at argumentere for nogle del-teser, ved hvilke jeg stadig dissenterer fra Searle.

Menneskenes sprog har en række verber, der betegner forskellig slags tale: *tale, råbe, overtale, spørge, svare, beordre, anmode, døbe, korrigere, henkaste, konkludere, bønfalde, smæde*. Der er utvivlsomt flere hundrede. Da de betegner tale, er de eo ipso metasproglige. Og da al tale er handling (i dette ords basale betydning), er de eo ipso sproghandlingsbetegnende. (Bemærk, at ordet *handling, act* osv. i dagligsprogene også har en variant, hvorefter *handling* kun betegner ikke-sproglig handling, fx i *Nu er der talt nok, nu kræves der handling!*).

Når grundordet *tale* bruges om afsenderen i nutid, er det – logisk tvingende – *selvgaranterende* sandt (Searles udmærkede udtryk, 1989:84). Jeg kan ikke sige, at jeg taler, uden, at det er sandt. (Men ytringen kan selvfølgelig være usand pga. fortsættelsen, fx *Jeg taler nu i London.*) Og alle de andre er også selvgaranterende, hvad den del af ytringen angår, der handler om, at afsender siger noget. Dette er en triviell selvfølge, som kan være udmærket at slå fast, men det er ingen opdagelse, og det skal selvfølgelig ikke

have en fin ny fagterm. At kalde det hele performativer, som Searle gør, er en unaturlig terminologi – som om der her var noget nyt og interessant.

Dét, der fortjener en ny fagterm (der udgør en sprogvidenskabelig landvinding), er den delmængde verber/ytringer, der desuden indebærer en *ikke-sproglig* handling. Det er dém, der skal hedde *performativer*. De svarer smukt til ovennævnte betydningsvariant af *handle* om ikke-sproglig handling. At man kan handle ikke-sprogligt alene med ord, har man selvfølgelig altid været klar over lavbevidst, fx at gaver kan overdrages alene ved de rette ord. Men det er bemærkelsesværdigt, at dette overhovedet kan lade sig gøre, og derfor en bedrift at pege på det som den første og løfte det op til fuld bevidsthed.

Når man døber et barn, siger man noget, men man forårsager også en ikke-sproglig ændring i verden. Barnet kan derefter *kræve* juridisk/moralsk at blive kaldt ved sit *rigtige* navn. Det offentlige har *pligt* til at bruge dette. Og fra det øjeblik, præsten vier parret, omfatter ægteskabslovgivningen/stammereglerne netop dette par. Performativinstitution er genial, fordi den elegant løser et problem på den lettest tænkelige måde: Ethvert samfund har regler om, hvordan forholdene *skal* være (love, bud, sædvaneregler osv. modsat *regelmæssigheder*). Nogle regler er altid aktuelle for alle: Du må ikke stjæle. Men nogle regler bliver først aktuelle for konkrete mennesker i visse situationer: Når jeg fylder 18, må jeg gå på jagt o.l. Disse sidste bliver aktuelle på et vist tidspunkt. Hvis tidspunktet afhænger af solens gang, er der intet problem. Hvis det ikke kan sættes i forhold til noget umiddelbart for alle sanseligt, må nogen slå fast, at *NU* gælder de aktuelt. Når to skal giftes, eller et barn døbes, eller en gave gives, er der intet sådant ydre at rette sig efter, ingen solopgang, intet tordenskrald, ingen tegn på firmamentet. Nogen må sætte det i gang. En *autoritet*, der har retten til at sætte det i gang. En præst, en dommer eller blot den retmæssige ejer af et guldur. Denne person kunne blæse i trompet, antænde et bål o.l. – og sligt forekommer – men det mest økonomiske er, at han blot *siger* visse påkrævede ord. Performativet.

Man kan godt ulejlig sig med non-verbale midler for at udføre et performativ, specielt for at markere, at et nyt juridisk/hævdvundet regelsæt *træder i kraft* for nogen. Fx når Dronningen åbner en udstilling ved at klippe en snor over. Undertiden er det non-verbale middel det mest praktiske: Ved 100-meter-løb startes der med et revolverskud affyret af afsender. Her ville et *Start!* dårligt kunne høres klart af alle, det ville ikke nå løberne samtidigt, og det ville nødvendigvis begynde svagt, med *s*. Kommunikationen er her non-verbal, men lige stringent for dét. Også togmænd, der giver tjenstlig ordre til togførere ved hjælp af skilte, kunne nævnes. Eller opmanden

ved et væddemål, der »slår over«, skønt han i og for sig ligeså godt kunne sige *Væddet!* eller hestepreangeres håndslag eller auktionarius med ham-meren.

Sprogfolk plejer at regne *løftet* for et af de mest prominente performativer (i dettes hidtidige lidt vage omfang). Men man kan spørge sig, hvad det egentlig er for en nyt regelsæt, der derved bliver aktuelt for NN. Dette i modsætning til dåb, vielse, jagtsæsonstart og krigsudbrud, hvor det er let at se, at et nyt regelsæt bliver aktuelt. – Her må vi først se bort fra de løfter, der er juridisk bindende, behæftede med udtrykkelige sanktioner osv. En købmand, der lover at levere en aftalt vare til en bestemt tid, men ikke holder det, berøves kravet på at sælge varen til denne kunde. Men hvad med det helt private løfte? Fx *Jeg lover at være hjemme inden midnat*. Det minder om den helt afsenderforvissede forudsigelse: *Jeg forudsiger med sikkerhed, at jeg vil komme hjem inden midnat*. Men løftet er populært og uomgængeligt i alle kulturer (Pinker 1994:415), fordi dets betydning er en anden. Alle samfund har en moral (Pinker ib.). Den, der bryder moralen er *ussel*, kald ham *synder*, *nidding*, *misdæder*, *skurk*. Han kan måske tilgives, rehabiliteres sig, give erstatning, men ussel er han i gerningsøjeblikket. At love er at sige 'Der gælder nu den moralske regel, at jeg skal overholde det forudsagte – hvis jeg ikke gør det, er jeg derfor en skurk'. Afsender sætter sit ry som hæderlig i pant. Modtager kan, hvis han tænker sig om, ikke være sikker på, at afsender vil erkende, at han lovede noget, og hvis afsender trods alt erkender det, må modtager realistisk frygte en skov af undskyldninger: *Det var mig fysisk umuligt. Det var en helt uvæsentlig forsinkelse. Du skal være glad for, at jeg overhovedet kom. Alle andre bryder deres løfter. Du har selv brudt mange løfter*. Men modtager får trods alt noget (ellers vil løfter uddø): Hvis afsender blot er et minimalt anstændigt menneske, vil han ikke kunne få sig til at benægte løftet. At fx Langebro var oppe, ophæver ikke løftet, han kunne blot være startet tidligere. At andre har brudt løfter, afvasker ikke hans synd. Det væsentlige er, at afsender sætter en *ydmygelse* på spil. Modtager ved, at afsender er øm om sit ry og pokerskors nødig vil ydmyges. Derfor er der god grund til at tro, at han vil sætte ganske meget ind på at holde løftet.

Det eneste »autoritets-krav« (jf. ovf.), løfteafgiveren skal honorere er, at løftets overholdelse skal være underlagt viljens kontrol. Løfter om sol og søndenvind er ugyldigt pjat.

Uenighed med Searle

Ovenstående er en præcisering og terminologisk korrigerung af Searle (1989). Men der er enkelte uenigheder mellem os tilbage.

Den mindst betydningsfulde drejer sig om performativernes afsender-intention. Searle regner den for definitivisk nødvendig. Jég siger, at den er irrelevant. Hele ideen med performativer er at få et klart og objektivt konstaterbart ydre signal for, hvornår noget bliver gyldigt/ugyldigt. Barnet er døbt, når et dertil autoriseret menneske har sagt de påkrævede ord. Om præsten var hønefuldt og troede, han var en flue på kirkevæggen, er ligegyldigt; barnet er døbt. Og løftebryderen kan ikke fralægge sig sit ansvar ved at hævde (med sandhed), at han fejlagtigt troede, han lovede noget helt andet. Han er bundet af sin fejl. Ligesom kontraktunderskriveren er bundet af sin underskrift, hvad han end tænkte på, da han skrev under. Jeg indrømmer, at der kan være gråzone-tilfælde – fx hvor det er evident, at afsender handler i vildfarelse – hvor det er naturligt at ansvarsfritage ham. Men i almindelighed, vil jeg mene, er det ligegyldigt, hvad afsender tænker under udstedelsen af performativet.

Mindre vigtigt er det også, at Searle definerer alle performativer som *erklæringer* (*declarations*). Dét synes jeg også, at de udmærket kan kaldes, men talrige *udsagn* (*statements*) er også erklæringer: *Herved erklærer jeg, at NN's bagage er undersøgt og befundet uden kontrabande. – NN, der har virket hos mig som gartner i 7 år, har altid udført sit arbejde til min fulde tilfredshed.* Indførelsen af begrebet 'erklæring' hjælper ingen.

Vigtigere er det, at Searle (1989:84), mærkværdigvis, hævder, at performativer altid også er sandhedsudsagn. Jég mener, at hvis nogen lover mig at komme, eller fyrsten erklærer en udstilling for åbnet, og jeg så svarer: *Det er så sandt, som det er sagt!*, er det en vittighed. Performativer har ingen sandhedsværdi.

Allervigtigst er det, at ordrer og advarsler ikke er performativer. Vel at mærke, hvis de ikke har juridiske implikationer. Officeren ytrer et performativ, når han giver den menige tjenstlige ordrer. Der indføres en retsaktualisering således, at den menige er hjemfalden til straf, hvis han ikke lytter. Men når jeg beordrer min søn til at træde et skridt tilbage fra afgrunden eller advarer ham mod at falde i samme – vi ikke har nogen fast sanktionsordning for ulydighed – så er det intet performativ. Searle (1989) og også Austin (1962) har taget fejl af, at ordrer og advarsler typisk efterfølges af modtagers handlinger, således at *ord* faktisk her bevirker ikke-sproglige, afsenderønskede *handling*er. Derved ligner de performativer. Forskellen er imidlertid, at performativet *eo ipso* udvirker en ikke-sproglig handling

(/ny retstilstand), mens ordren og advarslen jo i begrædeligt mange tilfælde ikke udløser noget som helst. *En ordre udtrykker afsenders ønske (man kunne også sige: vilje) og hans kommende misbilligelse ved uefterrettelighed samt en ubestemt – men ikke derfor mild – trussel om straf.* Desuden kræver ordren den autoritet, at afsender realistisk er i stand til at straffe modtager. (Jeg, LB, kan ikke diktere statsministeren noget). En advarsel kan, afhængigt af tonefald og personrelation, snart udtrykke det samme, snart blot et ønske om, at det må gå ens næste godt.

Ordre, advarsler og overtalelser tilkendegiver klart og konventionelt afsenders ønske. En umådelig gruppe ytringer udspringer også af et afsenderønske om at ændre verden, men uden direkte at tilkendegive ønsket: *Skal vi virkelig kunne alt det udenad? – Du forbereder dig ikke nok! – ...Da det straalte i Norden. Da Himlen var paa Jorden...* (Den tid skal vi inspireres af!). – *Vort parti er altid sagligt. – Du kan altså ikke møde op i de bukser!* Austin opfatter disse myriader som performativer: »You do things with words«. Ja, hvis tingene bliver gjort. Ellers ikke. De »rigtige« performativer udretter med *garanti* noget nyt ikke-sprogligt.

Hvordan gør man en ytring entydigt performativisk?

Searle (1989) ser et stort problem i, hvordan modtager bliver klar over, at performativet er ment som et performativ. Som bekendt kan performativordlyden, formelt og isoleret set, både udgøre sandhedsudsagn (/hævden) og performativer: *Jeg giver dig denne bog* (underforstået 'i 1. akt 2. scene' eller 'herved'). – *Han/Jeg lover at komme.*

Som jeg ser det, er der ingen større problemer: Talrige sætninger, der ikke står i 1. person præsens, kán ikke være – og ér derfor ikke – performativer. (De juridisk bindende ordre står naturligvis ikke i 1.p., ej heller fx *Retten er sat!*.) Og i 1.p.præs. entydiggør ord som *herved*. Eller en udtrykkelig særsætning: *Det er et løfte, ...en gave, ...en tjenstlig ordre!* Herudover er *default*-betydningen performativ: Ingen kan sno sig uden om et løfte ved at hævde, at hans *lover* var ment deskriptivt. Ingen dommer, der fløjter »kamp afbrudt«-signalet kan hævde, at kampen ikke legalt er afbrudt, ved at påberåbe sig et hosteanfald. Men default kan selvfølgelig ændres af konteksten: Ved voksendåb kan den døbte, forfjamsket af vandbadet, spørge præsten: *Hvad er det, du gør?* Hvertil præsten lavmælt kan svare: *Jeg døber dig!* Præsten får et spørgsmål om, hvad der er sandt i en bestemt sag, og svarer. Den døbte ved, at der kun kan svares sproget med et sandheds-udsagn.

Kære Bo! En ven fra Stockholmsdagene hilser dig. Vi var begge udlændige og er begge vendt hjem. Modtag mine hjerteligste lykønskninger! (Ikke en ordre, men et varmt ønske).

Litteratur

- Austin, J.L. 1962. *How to do things with Words. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955*. Oxford.
- Pinker, Steven 1994. *The Language Instinct*. London.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge.
- Searle, John R. 1989. How Performatives Work. *Linguistics and Philosophy* 12:5. Pp. 535–558.

Kløyvd infinitiv i dei norske skriftnormalane

Ernst Håkon Jahr
Universitetet i Agder

Innleiing

I Noreg har vi hatt ein lang tradisjon med språkplanlegging. Gjennom heile 1900-talet blei dei to skriftnormalane, som var resultat av språkpolitikken på 1800-talet – landsmål/nynorsk og riksmål/bokmål – endra drastisk. I det 20. hundreåret blei det gjennomført større og mindre språk-reformer i åra 1901, 1907, 1910, 1917, 1938, 1959 og 1981.

I den første reforma i det 21. hundreåret, bokmålsreforma i 2005, blei ein god del former tatt ut av normalen ettersom dei, slik det blei hevda, var "lite brukte". Ei slik form var *dobbel* eller *kløyvd* infinitiv, dvs. at nokre verb i infinitiv endar på *-a* (*vera, gjera, lesa, leva, eta, vita, sova* osv.), men dei fleste endar på *-e* (*kaste, skrive, møte, bygge* osv.).

Grunnlaget for denne infinitivsforma finn vi i målføre på Austlandet og i Trøndelag, og fordelinga mellom *-a* og *-e* grunnar seg i hovudsak på kvantitetstilhøve i norrønt: *-a* finn vi i verb som hadde kort rotstaving, *-e* i verb med lang rotstaving. Mange stader, særleg i trøndersk, er det sterk utjamning mellom rotvokal og endevokal. Her finn vi former som *vårrå*, *våttå* for *vera, vita*, og også gjerne apokope i staden for *e*-ending (å *kast'*, å *skriv'*).

Grunnlag i norsk talemål har vori ein underliggjande føresetnad for at nye språkformer har kunna koma inn i skriftnormalane. Dei dialektane som tradisjonelt har kløyvd infinitiv, samlar eit folkefleirtal i landet bak seg. Derfor blei denne infinitivsforma introdusert i båe mål i reforma i 1938, med den tanken at ein kanskje her hadde eit kompromiss som kunne bidra til ei samling av dei to skriftmåla.

I denne artikkelen skal eg sjå på historia til kløyvd infinitiv i dei norske skriftnormalane landsmål/nynorsk og riksmål/bokmål. (Namnet på skrift-

normalane var *landmål* og *riksmål* fram til 1929, seinare *nynorsk* og *bokmål*. Her bruker eg likevel *nynorsk* og *bokmål* gjennomført.)

Ein ukorrekt påstand om kløyvd infinitiv i nynorsk

Først vil eg korrigere ein feilaktig påstand som hyppig blir gjentatt i språkhistoriske framstillingar. Det var med reforma i 1938 at kløyvd infinitiv første gong kom inn i dei norske skriftnormalane. I mange framstillingar kan ein finne den ukorrekte påstanden at forma blei innført i nynorsk i 1917. Det er såleis feil når det i Haugen (1968:102) står dette: "I lm. [d.e. landsmål] var kløyvd infinitiv jamstilt siden 1917." Men Haugen (1968) er ei omsetjing til norsk av Haugen (1966). I originalversjonen frå 1966 står det heilt korrekt om dette når Haugen der skriv om framlegget til ny språkreform på 1930-talet: "None of these forms [= kløyvd inf.] had ever been official in either language" (Haugen 1966:127). Her har altså omsetjaren lagt til noko som er ukorrekt!

Ettersom mange forfattarar som skriv om nyare norsk språkhistorie, meir skriv av etter kvarandre enn forskar sjølv, har slike feil ein lei tendens til å bli kopiert og gjentatt frå framstilling til framstilling. Såleis har Vinje (1973:250) same feilen som vi finn i Haugen (1968). I Wangensteen (1997:14) finn vi denne påstanden: "Kløyvd infinitiv ble [i 1938] sideform også i bokmål, f.eks. *lesa*, *kjøre*." Wangensteens formulering "også i bokmål" må bety at han meiner kløyvd infinitiv blei sideform i nynorsk i 1938, eller var det frå før. Det er altså ikkje korrekt. Det riktige er at i 1938 blei kløyvd infinitiv jamstilt hovudform i nynorsk, ikkje sideform, men ganske riktig sideform i bokmål.

Prinsippet om dobbeltformer i skriftnormalane

Parallele former i dei norske skriftnormalane er ein konsekvens av den språkpolitiske utviklinga vi hadde på 1800-talet. Knud Knudsen (1812–95) si fornorskingslinje måtte nødvendigvis føre til det. Ivar Aasen (1813–96) var derimot eigentleg prinsipiell motstandar av eit system med parallellformer. Når det likevel etter kvart kom mange dobbeltformer inn i nynorsken, hang det saman med normeringspolitikken på 1900-talet, ikkje minst med ei dialektgeografisk utviding av nynorsknormalen. Når måltilfang frå stadig større område i landet skulle få plass i normalen, blei mange parallellformer resultatet.

Sjølve prinsippet om parallellformer fekk vi i 1893 da Kyrkje- og undervisningsdepartementet godkjende ein del former i Nordahl Rolfsens lesebok (1892) som brukande i dei skriftlege arbeida til elevane i skolen. Desse formene blei ikkje tillatne i lærebøkene. Etter 1938-systemet (jf. nedanfor) kan vi seia at dei blei *sideformer*.

Midlandsnormalen som *side-normal*

Ei prinsipielt anna form for *sideform* fekk vi i nynorsk i 1901. Den såkalla *Hægstad-normalen* blei da fastsett som hovudnormal. Men ei heil samling former, den såkalla *midlandsnormalen*, blei godkjend ved sida av, "etla til bruk i folkeskolen i byar eller bygder som maatte ynskja det". Heile *midlandsnormalen* blei såleis *sideform*, eller betre: *side-normal*.

I *Framlegg til skrivereglar for landsmaale i skularne* (Hægstad, Garborg & Flo 1899), som låg til grunn her, hadde det vori eit fleirtal og eit mindretal. Professor Marius Hægstad (1850–1927) utgjorde mindretalet, mens diktaren Arne Garborg (1851–1924) og filologen og redaktøren Rasmus Flo (1851–1905) var fleirtalet. Og fleirtalet ville ha *midlandsnormalen* slått fast som norm for nynorsken. Hægstad stod for ein meir varsam revisjon av Aasen-normalen. Departementet var samd med mindretalet. Hægstad-normalen (1901) førte vidare *a*-infinitiv frå Aasen. Hægstad åtvara sterkt mot å innføre kløyvd infinitiv: "Aa føra inn i infin. ulike endingar (nokre med *-a* og nokre med *-e*) vilde visseleg have til fylgja ei endelaus røra." Grunnen var at kløyvd infinitiv dels ville bli altfor vanskeleg for alle dei som ikkje hadde han i sitt talemål, dels at sjølve systemet varierte frå dialekt til dialekt. Det var ikkje fast frå stad til stad kva for verb som hadde *-a*, og kva for verb som hadde *-e*.

I *midlandsnormalen*, som bygde på fjellbygdmåla midt i landet (jf. Flo 1906, Bjørkum 2009), var likevel kløyvd infinitiv eit viktig trekk. I og med at heile *midlandsnormalen* kunne bli tatt i bruk av skolar og skoleelevar, blei kløyvd infinitiv såleis også ei mogleg skriftform, men da berre om ein valde å bruke heile denne alternative normalen. Det er ikkje, det eg veit, undersøkt om nokon skolar i det heile valde denne forma for nynorsk. Men Arne Garborg førte konsekvent bøkene sine over til *midlandsnormalen*, også *Skriftir i samling*, og i skjønnlitteraturen kom *midlandsnormalen*, og dermed kløyvd infinitiv, til å spela ei viss rolle etter 1901. Steinar Schjøtt (1844–1920) brukte han i si Snorre-omsetjinga frå 1900.

Det Norske Teatret

Eit solid feste fekk kløyvd infinitiv ved Det Norske Teatret, som blei etablert i hovudstaden i 1913. Arne Garborg og kona Hulda (1862–1934) var ansvarlege for målføringa der dei første åra, og dei la midlandsnormalen til grunn, og med den også bruk av kløyvd infinitiv. Seinare, i 1920-åra og utetter, blei det gradvis ei tilnærming til det som viste seg å bli hovudutviklinga i skriftleg nynorsk, nemleg Hægstad-normalen fram til 1917, deretter nynorsk med "obligatoriske" former frå 1917 og fram mot 1938 (jf. Jahr 1992a:129). Men trass i det blei teatret å halde fast ved kløyvd infinitiv. Så seint som på slutten av 1980-talet melde professor Leif Mæhle, som da var "målrattar", at dei framleis heldt fast ved kløyvd infinitiv (Jahr 1992b:59). Éin grunn til det var at mange av skodespelarane kom frå Austlandet, og dei kjende da dette måldraget frå heimemålet sitt.

Komitearbeid før reforma i 1917

I denne framstillinga er vi likevel mest opptatte av skriftmål, og skal derfor no vende tilbake til skriftnormalane og bruken av kløyvd infinitiv i dei. Vi kan da gjera eit hopp fram til den komiteen som arbeidde med å førebu det som skulle bli språkreforma i 1917, den første reforma som omfatta både bokmål og nynorsk.

Eigentleg var det to komitear, men den første blei oppløyst i 1916 da formannen, professor Alf Torp (f. 1853), døydde. Professor Hjalmar Falk (1859–1928) blei så ny leiar, og dessutan kom Didrik Arup Seip (1884–1963) med som ein svært aktiv medlem av komiteen. Seip blei ein viktig pådrivar for å få typisk austlandske folkemålformer med i både nynorsk og bokmål. På den måten ville ein kunne få dei to normalane nærmare kvarandre. Det endelege målet, som ein kompakt majoritet i Stortinget no stod bak, var at ein skulle få eitt skriftspråk i Noreg. Dette framtidige felles skriftspråket blei omtalt som *samnorsk*.

Austlandet med språkkrav

I Seip (1916) finn vi dei krava til endringar i skriftnormalane som særleg kunne motiverast ut frå austlandske målføre. Seip framførte desse krava første gong i eit møte i Det Norske Studentersamfund i oktober 1916 på vegne av den språkrørsla som blei organisert det året, Østlandsk reising.

(Om denne rørsla, sjå Jahr 1978.) Seip set fram fem konkrete krav til endring av riksmålet og seks til landsmålet. I vår samanheng her kan vi merke oss at han for nynorsk set fram eit krav om *e*-infinitiv ved sida av *a*-infinitiv, men hevdar at kløyvd infinitiv etter austnorske reglar ville vera "for vanskelig" for vestlendingen. (Seip 1916:14.)

Målbladet *Bonden* på Lillehammer

Skolemannen, forfattaren og redaktøren Stefan Frich (1844–1927) i målbladet *Bonden*, som kom ut på Lillehammer kvar veke, kommenterte i ein lang artikkelserie i januar og februar 1917 dei krava Seip hadde framført i Studentersamfundet (og seinare publiserte i bokform, Seip 1916). Her skal vi sjå på Frichs kommentarar til det fjerde kravet Seip stilte til nynorsken. Det galdt infinitivsforma, og kravet var altså at *e*-infinitiv måtte godkjennast ved sida av *a*-infinitiv.

Stefan Frich skreiv at han ikkje forstod dette kravet. Kravet burde ha vori å få kløyvd infinitiv godkjend, hevda han, for det er "minst tvo tredjepartar av landsfolke i Norge som held seg til dette". Det var ei stor sak dette, meinte Frich, som sjølv var frå Ørsta på Sunnmøre, men hadde heile arbeidslivet sitt på Austlandet. Å innføre berre *e*-infinitiv i staden for *a*-infinitiv ville ta "burt mykje av grunntonen i maale vaart", og gjera "orda so underleg daue og fargelause. Det er eit karaktermerke dette med dei tvo infinitivsendingane, som skil det ut fraa det danske med sitt e og det svenske med sitt a." (Alle sitat frå *Bonden* 21.2.17.)

"Oprop om norsk retskrivning" og 1917-reforma

"Oprop om norsk retskrivning" frå *Nemda for Østlandsk reisning* i desember 1917, samstundes med at rettskrivingskomiteen la fram innstillinga si for regjeringa (oppropet er referert i dagsavisa *Tidens Tegn* 16.12.17), hadde med eit krav om at nynorsk måtte godkjenne *e*-infinitiv.

Oppropet blei referert i fleire aviser. I *Bonden* sette Stefan Frich oppropet på første side og kommenterte at dette var "eit varsku til heile det norske folke um at vi no held paa aa staa ved eit vendepunkt i maalstriden vaar" (*Bonden*, 19.12.17). Frich støtta krava i oppropet fullt ut, men når det galdt kravet til nynorsk om infinitiv på *-e*, omtolka han det slik: "Sjòlsagt daa baade paa 'e' og 'a' etter vanlegt austlandsbruk" (sm.st.).

Her er vi ved eit viktig indisium på at heile oppropet var meint som ei støtte til innhaldet i det framlegget frå rettskrivingskomiteen som var levert departement og regjering, men ikkje kjent offentlig enno. Da regjeringa 21.12.17, berre 12 dagar etter at innstillinga var levert, fastsette at hovudinnhaldet i denne innstillinga for framtida skulle leggjast til grunn for norsk skriftspråsutvikling, var nettopp oppropet frå Østlandsk reisning noko regjeringa viste til og motiverte vedtaket sitt med.

Målkraft som einsidig skulle vera dikterte ut frå austlandsmåla, kunne vanskeleg unngå å ta med eit krav om kløyvd infinitiv. Frich tar det som sjølv sagt at oppropet var slik meint, men det er neppe tilfellet. Også her fell nemleg oppropet saman med innstillinga frå rettskrivingskomiteen, som meinte at kløyvd infinitiv var utelukka fordi han var for vanskeleg å gjennomføre. (Indstilling 1917:65.)

Kløyvd infinitiv i ny runde etter 1917

Nemda for Østlandsk reisning tok likevel denne saka opp att eit par månader seinare. Etter at Stefan Frich i ein stor artikkel i *Bonden* 16. januar 1918 kritiserte rettskrivingskomiteen fordi han ikkje hadde gått inn for kløyvd infinitiv som valfri form i nynorsk, sendte Nemda eit brev til Kyrkje- og undervisningsdepartementet om dette. Nemda bad der "inntrængende" om at "dette østnorske maalmerke" måtte bli tillatt "i skolemaalet". (Brevet er gjengitt i *Bonden* 27.2.18.)

Brevet skilde ikkje mellom nynorsk og bokmål, men i den vidare hand-saminga blei spørsmålet berre vurdert for nynorsk, ikkje for bokmål.

Overfor departementet rådde professor Hægstad "paa det bestemteste" frå å "opta i skriftsproget den dobbelte infinitiv som valgfri form, hvorefter det [sic] ogsaa vilde kunne benyttes i skolens lærebøger" (*Bonden* 24.4.18, Hægstad 1918). I abc-bøker måtte kløyvd infinitiv likevel kunne bli brukt, meinte Hægstad (sm.st.). Heile rettskrivingskomiteen slutta seg til Hægstads synspunkt. Departementet var samd i dette, og meldte om det i brev tilbake til Nemda for Østlandsk reisning 11. april 1918 (*Bonden* 24.4.18).

I eit seinare tillegsskriv til departementet skreiv komiteen at "det ikke maa regnes for feil om elever som er vant til aa bruke dobbelt (tvedelt) infinitiv i sin tale, ogsaa anvender denne form i skriftlige besvarelser paa landsmaal" (*Bonden* 10.1.19.). Men rettskrivingskomiteen meinte at kløyvd infinitiv ikkje burde bli brukt i lærebøker (sm.st.).

Dermed kan vi slå fast at kløyvd infinitiv frå 1919 var å sjå på som ei mogleg form å bruke for skoleelevar, men ikkje for lærebokforfattarar. Noko offisiell status i skriftnormalen hadde denne forma såleis ikkje.

Heggstad (1931:22) skriv at kløyvd infinitiv er tillatt for dei i skolen som vil bruke han, men han omtaler ukorrekt forma som "valfri". Ei valfri form var, som nemnt, godkjend skolebokform.

Fram mot ny reform 1938, Studentmållaget for kløyvd infinitiv

Ein sentral nynorskforfattar som Tarjei Vesaas (1897–1970) brukte kløyvd infinitiv i samsvar med eige talemål (frå Vest-Telemark) frå den første boka si (1923). Av andre sentrale nynorskbrukarar som brukte kløyvd infinitiv, kan nemnast bibelomsetjaren Alexander Seippel (1851–1938), diktarane Olav Aukrust (1883–1929) og Olav Duun (1876–1939) og historikaren og politikaren Halvdan Koht (1873–1965).

Likevel må vi tru at bruk av kløyvd infinitiv var relativt sjeldan å finne i nynorske publikasjonar mellom 1917 og 1938. Om det var ein skilde elev-ar som valde å bruke han, kan det knapt ha vori mange. Derfor er det ikkje uventa at han ikkje er med i den "Tilråding" om ny språkreform som blei lagt fram i 1935. Rettskrivingsnemnda av 1934 rørte i det heile ikkje ved reglane for infinitiv.

Studentmållaget i Oslo kom da med eit framlegg om å innføre kløyvd infinitiv. Til støtte for dette forslaget refererte Studentmållaget til statistikk som viste at det var eit fleirtal i folket som sokna til dialektar med kløyvd infinitiv, og da var det urimeleg at denne forma ikkje var med i skriftnormalen. To av dei som stod bak dette framlegget frå studentane, Alf Hellevik (1909–2001) og Helge Sivertsen (1913–86), skulle i 1950- og 1960-åra koma til å bli svært sentrale aktørar i språknormering og språkpolitikk.

Framlegget frå Studentmållaget førte til at Rettskrivingsnemnda tok saka opp til drøfting, og i ei Tilleggstilråding (1936) gjorde ho framlegg om at "kløyvd infinitiv blir tillatt i bm., uten at vi dermed vil ha uttalt noe om hvad den endelige løysing av spørsmålet kan bli" (s. 11). Nemnda delte seg på midten når det galdt nynorsk. Med formannen si dobbelrøyst gjekk dei inn for å gjera "kløyvd infinitiv til normalform i lærebøker på nno" (sm.st.). Mindretalet ønskte at ein gjekk vidare med dei reglane som var frå 1917.

Professor Didrik Arup Seip grip inn

No kasta professor Seip seg inn i diskusjonen: ”Spørsmålet om hvor utbredt den dobbelte infinitiv er i østnorsk, er blitt aktuelt ved forslaget til ny rettskrivning. Man har ment at dobbelt infinitiv burde ha en plass i begge våre skriftmål” (1938a:82). Seip, som fullt ut sjølv brukte befolkningsstatistikk som eit viktig argument i språknormeringsspørsmål (Jahr 1992c:140), var ikkje nøgd med den statistikken som Studentmållaget hadde presentert. Det var ikkje fullt så stor del av folket som sokna til mål med kløyvd infinitiv, meinte han. Dessutan var variasjonen målføra imellom så stor at det var uråd å setja opp fullgode reglar for bruken. Derfor var framlegget om kløyvd infinitiv i skriftnormalane ubrukeleg (Seip 1938a:102).

Reforma i 1938, kløyvd infinitiv inn i både mål

Innvendingane frå professor Seip blei det likevel ikkje tatt omsyn til. I dei reglane for ny rettskriving som styresmaktene sendte ut i september 1938, blei det såleis slått fast at kløyvd infinitiv skulle vera brukande både i bokmål og nynorsk.

I bokmål blei kløyvd infinitiv sideform, i nynorsk jamstilt hovudform. Hovudforma i bokmål var *e*-infinitiv. Den andre jamstilte hovudforma i nynorsk var *a*-infinitiv, med *e*-infinitiv som sideform.

For bokmål heitte det at ein som sideform kunne bruke kløyvd infinitiv ”i samsvar med forholdet i østnorsk folkemål: *kaste*, men *fara*”. Men ettersom bruken av *-a* og *-e* varierte ein del frå målføre til målføre, burde ein ”i skriftlig bruk (...) følge den dialekten en kjenner”. Departementet forsøkte seg riktig nok med å stille opp visse reglar for kva for verb som skulle ha *-a* når ein brukte kløyvd infinitiv, men Seip (1938b:188ff.) nærmast raljerte med desse reglane, og han påviste lett at dei ikkje var dekkande. Sideformer (også kalla ”klammeformer” fordi dei stod oppførte i ordlistene mellom skarpe klammer: []) kunne ikkje brukast i lærebøker, men skolelevar kunne bruke dei i sine skriftlege arbeid.

Ordninga med hovudformer og sideformer var ny med reforma i 1938 (Jahr 1992a). I 1917, ved den første språkreforma, skilde ein mellom det som kom til å bli omtalte som ”obligatoriske” og ”valfrie” former. Både obligatoriske og valfrie former kunne da nyttast i skolebøker. Ei valfri form i 1917 var ikkje ”sideform” etter systemet som blei innført i 1938. Omgrepet ”sideform”, slik det blei brukt etter 1938, fanst ikkje tidlega-

re, enda mange framstillingar om norsk språkhistorie ikkje skil klart nok her, og bruker t.d. "tillatt" form eller "sideform" om dei valfrie formene i 1917-reforma. Dei var altså skolebokformer, og dermed jamstilte former etter det systemet som blei innført med 1938-reforma.

Motivet bak innføringa av kløyvd infinitiv i skriftnormalane

Utan tvil var ideen hos dei som ønskte kløyvd infinitiv i både mål, at kanskje kunne denne forma ein gong i framtida bli ei samlande infinitivform i den samnorsken dei såg for seg. Da ville ein ha fått med seg litt av den tradisjonelle nynorsken (inf. på *-a*) og litt av bokmålet (inf. på *-e*), og norsk ville skilje seg både frå dansk (med berre *e*-inf.) og svensk (med berre *a*-inf.). Når så kløyvd infinitiv kunne seiast å ha folkefleirtalet bak seg, var det eit viktig tilleggsargument.

Slik skulle det likevel ikkje gå. Kløyvd infinitiv vann ikkje fram som den samlande infinitivstypen, verken i nynorsk eller i bokmål. Det hjalp knapt at han var jamstilt hovudform i nynorsk. Ein viktig nynorskdiktar som likevel brukte kløyvd infinitiv i denne perioden, var Tor Jonsson (1916–51). Han hadde kløyvd infinitiv i talemålet sitt frå Lom i Gudbrandsdalen.

Læreboknormalen 1959

I 1950-åra, da Norsk språknemnd (etablert 1952) arbeidde med å leggja fram ein ny læreboknormal, tenkte dei først å gjera alle dei tre infinitivformene til jamstilte i nynorsk, altså både *a*-, *e*- og kløyvd infinitiv som moglege lærebokformer. Men i 1959, da *Ny læreboknormal* blei vedtatt av Stortinget, blei løysinga at nynorsk fekk *a*- og *e*-infinitiv som jamstilte hovudformer. Kløyvd infinitiv fekk redusert status i nynorsk og blei sideform (klammeform), som han hadde vori i bokmål frå 1938. I bokmål blei det derimot inga endring i 1959, kløyvd infinitiv heldt fram som sideform (klammeform).

Perioden 1959–2005

Og slik har da systemet vori frå 1959 til 2005. Det er neppe mogleg å påstå at kløyvd infinitiv har vori ofte å sjå i aviser, blad og bøker på bokmål. Tvert om må ein nok leite både lenge og vel før ein finn noko. I skjønmlit-

teratur kan han dukke opp frå tid til annan, men da som eit talemålstrekk, eit dialekttrekk i direkte tale meir enn som bevisst val av ei infinitivform i bokmål. Hos diktarar som Alf Prøysen (1914–70) og Hans Børli (1918–89), og sporadisk hos forfattarar som Roy Jacobsen (f. 1954) og Per Petterson (f. 1952) finn vi til tider bruk av kløyvd infinitiv.

Det er vel slik at svært få bokmålsbrukarar i det heile tatt har vori klar over at kløyvd infinitiv har hatt ein plass i normalen. Hanssen (1990) representerer eit forsøk på å gjera folk merksame på han, rimelegvis utan større resultat.

I nynorsk blei kløyvd infinitiv meir brukt, men likevel ikkje mykje. *E*-infinitiv tok etter 1959 i stor grad over som den mest brukte infinitivforma (Hellevik 1973:4). I nynorske ordlister blei gjerne kløyvd infinitiv omtalt slik i forordet (her frå Hellevik 2005:17): ”Elevar og andre kan òg bruke kløyvd infinitiv i samsvar med målføret sitt”. Dette betyr at kva for verb som skal ha *-a* og *-e*, er det til sjuande og sist språkbrukaren sjølv som avgjer, ”i samsvar med målføret sitt”. Kløyvd infinitiv representerer såleis det einaste området i skriftnormalane der språkbrukaren sin intuisjon om kva som er rett, er fasit for kva som er korrekt språkbruk. Genus er eit område der det også ymsar mykje målføra imellom. Her er det likevel slått fast gjennom vedtak og offentleg autorisasjon kva for substantiv som skal vera hankjønn, hokjønn og inkjekjønn, og dette er tydeleg markert i ordlistene.

Det utvikla seg ein interessant skilnad mellom ordlistene for bokmål og ordlistene for nynorsk når det galdt kløyvd infinitiv. Etersom bokmål hadde *e*-infinitiv som hovudform, kunne sideforma kløyvd infinitiv bli markert tydeleg ved alle dei verba som historisk sett ”skulle” ha *a*-ending om ein brukte denne sideforma:

sove [-a],

Alternativet til *e*-infinitiv, sideforma kløyvd infinitiv er her klart markert: [-a]. Slik var kløyvd infinitiv tydeleg til stades i ordlistene for bokmål mellom 1938 og 2005. Men slik kunne denne sideforma ikkje først opp i ordlister for nynorsk, for her var *a*-infinitiv mogleg ved alle verb. Ei mogleg oppføring kunne vori slik:

sove, -a, [a/e],

som ville vise at *e*- og *a*-infinitiv er jamstilte hovudformer, kløyvd infinitiv sideform, og for dette verbet (*sove*) vil ein normalt bruke *a*-ending (*sova*) dersom ein vel å nytte kløyvd infinitiv.

Slik blei det likevel ikkje gjort for nynorsk. I staden var det ei eiga liste bak i ordlista over verb der ein historisk sett ventar *a*-ending ved bruk av kløyvd infinitiv. På den måten blei naturlegvis denne sideforma langt mindre synleg i nynorske ordlister enn ho var i bokmålsordlistene. Likevel er det opplagt at ho er blitt meir brukt i nynorsk enn i bokmål etter 1959.

2005: "lite brukte" former ut av bokmålsnormalen

I bokmål blei kløyvd infinitiv tatt ut av normalen i 2005, saman med andre former som også blei vurderte som "lite brukte". Eg har tidlegare (i Jahr 2005) vist korleis forlag effektivt sørga for at desse formene blei "lite brukte", nemleg ved å sensurere dei bort frå all bruk. Dermed blei det ein sirkel: Aviser og forlag sørga for at somme former ikkje blei brukte. Det blei så i 2005 brukt som argument for at dei var "lite brukte".

Nynorsk står no framfor ei tilsvarande reform som den bokmålet fekk i 2005. Mange vil ha ein fastare normal utan for mange dobbeltformer. Da kan nok kløyvd infinitiv vera utsett også her. Dette er likevel nynorskbrukarar slett ikkje samde om, og vi får sjå korleis det går.

Google-søk etter kløyvd infinitiv med verb på -a

Eit tilfeldig søk på Google 15.11.09 gir *værra* (25 500 treff), *gjørra* (23 600 treff). Når desse verba kan gi slike treff-resultat, kan ein undre seg på om dei likevel kan ha vori så lite brukte i bokmål? *Værra* og *gjørra* er rimelegvis dei skrivemåtane som flest ville ha brukt i bokmål for desse verba. Ein må spørja seg om korleis det kan ha seg at former som opplagt viser bruk av kløyvd infinitiv, er så frekvente på Internett, men omtrent aldri har dukka opp i aviser og bøker?

Nordmenn flest har i dei siste generasjonane brydd seg mindre om kva som er utanfor og kva som er innanfor dei offisielle normalane. Anten dei har vori konservative, radikale eller likegyldige i sine synspunkt på norsk språkpolitikk og språkbruk, har dei ofte gått sine eigne språkvegar. I brevskrivning og no med sms-språk og internett-chatting er talemålsnær skrivning framherskande. Kanskje er saga om kløyvd infinitiv i skrift langt frå over?

Litteraturliste

- Bjørkum, Andreas 2009. Midlandsmålet. *Norsk Årbok* andre rekkja, vol. 4. Oslo: Høgnorskringen. S. 115–39.
- Bonden* 1917, 1918, 1919. Lillehammer.
- Flo, Rasmus 1906. *Midlandsmaal etter framlegge fraa rettskrivingsnemndi i 1899 ved Arne Garborg*. Kristiania: Olaf Norlis Forlag.
- Hanssen, Eskil 1990. Er kløyvd infinitiv en museumsgjenstand? *Språknytt* 18:4. S. 8–9.
- Haugen, Einar 1966. *Language Conflict and Language Planning. The Case of Modern Norwegian*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Haugen, Einar 1968. *Riksspråk og folkemål. Norsk språkpolitikk i det 20. århundre*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Heggstad, Leiv 1931. *Norsk grammatikk*. Større utgåve. Andre utgåve av Norsk grammatikk for skuleungdom. Oslo: Olaf Norlis Forlag.
- Hellevik, Alf 1973. Om bruken av visse skrift- og bøyingsformer i nynorsk avismål. *Språklig Samling* 14:1. S. 1–5.
- Hellevik, Alf 2005. *Nynorsk ordliste*. 10. utgåva. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Hægstad, Marius 1918. Utgreiing om infinitiv. *Norsk pædagogisk tidskrift*, S. 176–182.
- Hægstad, Marius; Arne Garborg, Rasmus Flo 1899. *Framlegg til skrive-reglar for landsmaale i skularne*. Kristiania: Kirke- og undervisningsdepartementet.
- ”Indstilling 1917” = *Indstilling fra rettskrivnings Komiteen*. Kristiania: Kirke- og undervisningsdepartementet.
- Jahr, Ernst Håkon 1978. *Østlandsmåla fram! Ei bok om rørsla Østlandsk reisning*. Tromsø-Oslo-Bergen: Universitetsforlaget.
- Jahr, Ernst Håkon 1992a. Om ’hovedformer’, ’jamstilte former’ og ’side-former’ i skriftnormalene. En historisk oversikt. I: Jahr, Ernst Håkon, *Innhogg i nyare norsk språkhistorie*. Oslo: Novus. S. 125–132.
- Jahr, Ernst Håkon 1992b. Nynorsk normaltalemål. Eit historisk oversyn. I: Jahr, Ernst Håkon, *Innhogg i nyare norsk språkhistorie*. Oslo: Novus. S. 47–68.
- Jahr, Ernst Håkon 1992c. Didrik Arup Seip som språknormerer og språk-politiker. I: Jahr, Ernst Håkon, *Innhogg i nyare norsk språkhistorie*. Oslo: Novus. S. 133–143.

- Jahr, Ernst Håkon 2005. Artikkelen 'Tove Bull' i Norsk Biografisk Leksikon i ein språkstridskontekst – som døme på 'fri sprogutvikling' og 'mindre brukte former i bokmål'. I: Alhaug, Gulbrand, Endre Mørck og Aud-Kirsti Pedersen (red.), *Mot rikare mål å trå. Festskrift til Tove Bull*. Oslo: Novus, 1–4.
- Seip, Didrik Arup 1916. *Østlandsk reisning. Norsk samling. To taler*. Kristiania.
- Seip, Didrik Arup 1938a. Om infinitiv i østnorsk. *Maal og Minne*. S. 81–108.
- Seip, Didrik Arup 1938b. Tillegg til 'Om infinitiv i østnorsk'. *Maal og Minne*. S. 184–191.
- Studentmållaget Oslo, Rettskrivningsnemnda 1936 = *Merknader til Tilråding om ny rettskrivning fra den Departementale rettskrivningsnevnd av 1934*. Oslo: Noregs Boklag.
- Tilleggstilråding om ny rettskrivning. Fra den departementale rettskrivningsnemnd av 1934*. Stavanger: Kirke- og undervisningsdepartementet, 1936.
- Tilråding om ny rettskrivning. Fra den departementale rettskrivningsnevnd av 1934*. Trondheim: Kirke- og undervisningsdepartementet, 1935.
- Vinje, Finn-Erik 1973. *Et språk i utvikling*. 2. utg. 1978. Oslo: Aschehoug.
- Wangensteen, Boye 1997. Utviklingen av bokmålet fra 1938 til i dag. *Språknytt* 1. S. 14–17, 36.

Lexikaliserade fördomar

Jerker Järborg
Göteborgs universitet

I denna artikel antages att den grundläggande lexikala enheten är lexemet (inte "ordet"), vars innehållsdel består av en relativt pregnant *kärnbetydelse*, ofta en grupp lexikaliserade *underbetydelser* samt en potential för enskilda, lätt avvikande *användningsbetydelser*. Underbetydelserna och användningsbetydelserna skall kunna knytas till kärnbetydelsen med hjälp av en uppsättning synkrona härledningsregler (*transfereringsregler*), gällande för stora lexikala grupper. Innehållsdelen av ett lexem (ett *lexikaliserat begrepp*) blir i denna modell en enhet med välbestämd kärna men diffusa gränser. Kärnbetydelsen analyseras i och beskrivs av *betydelsefaktorer*, vilkas abstraktionsnivå varierar med lexemet i fråga och på vilka transfereringsreglerna opererar. Betydelsefaktorer är alltså *inte* några semantiska primitiver och kan ha mycket varierande, ofta encyklopedisk, karaktär. De kan givetvis även ha olika rang eller vara i varierande grad optionella. I praktiken kan betydelsefaktorer ofta etableras just på grund av existensen av genomskinliga överförda (t.ex. metaforiska) underbetydelser: Uttryck som *ta till kniven*, *en kniv i ryggen*, etc. motiverar alltså att lexemet *kniv* i sin kärnbetydelse bl.a. bör ha de sekundära betydelsefaktorerna 'lättillgängligt, lätt dolt vapen'; detta för att de symboliska användningarna skall kunna förklaras. För beskrivning av den lexikalisk-semantiska modellen hänvisas i första hand till Järborg (2003); exemplet *kniv* diskuteras i Järborg (2005). I den fortsatta framställningen är det framför allt betydelsefaktorer av lägre rang och optionell karaktär som kommer att studeras.

Medan de primära betydelsefaktorerna vanligen är självklara och okontroversiella blir de lägre rankade faktorerna gärna ifrågasatta. Som princip-exempel kan man välja *lax* 'ett slags större, vandrande fisk med läckert rosa kött'; exemplet (lätt modifierat) från Svensk ordbok (1986), hädanefter SOB. Somliga har här velat avsluta definitionen efter 'fisk', på grund

av att betydelsefaktorerna fram till denna punkt betraktas som ”objektiva” och ”vetenskapliga” (nämligen zoologiska) medan de återstående anses vara antingen perifera (’rosa’) eller subjektiva (’läckert’). Nu är det emellertid ett *språkvetenskapligt* faktum att naturföreteelser, inklusive djurarter, har fått språkliga beteckningar utgående från ett allmänmänskligt perspektiv. Sålunda är djurarter intressanta i första hand på grund av relativ vanlighet (i den aktuella miljön) och i andra hand på grund av t.ex. speciellt utseende, speciellt beteende och/eller användbarhet för människan (t.ex. som föda). Laxen har både ett speciellt beteende (dess betydelse som objekt för sportfiske kunde gott ha antyts), en ovanlig färg på köttet och är en typisk matfisk, varför det är naturligt att den har fått en enkel allmänspråklig beteckning. Att den även normalt betraktas som välsmakande kan lätt beläggas i texter eller genom informantundersökningar. De ifrågasatta betydelsefaktorerna är alltså välmotiverade. För olika mänskliga perspektiv på artnamn etc. kan man jämföra Ernby (1992) och Edlund (2000).

I likhet med många andra artbetecknande substantiv kan *lax* anses ha en etablerad, lexikaliserad underbetydelse av typen ’(intressant) produkt från’; i SOB kortfattat angiven som /även om maträtt därav/. (Existensen av en sådan underbetydelse motiverar tydligen de ifrågasatta ”subjektiva” betydelsefaktorerna.) För denna underbetydelse skulle man också kunna föreslå en sekundär betydelsefaktor, nämligen ’som betraktas som lyxig’. Denna faktor motiveras av dels faktorn ’läckert’ ovan, dels det faktum att *lax*, i vår kultur, är typisk festmat, dels det faktum att *lax*, i vårt samhälle, har varit en tämligen dyr fisk. Man kan notera att torsken nu för tiden ofta är exklusivare än laxen men det lär dröja innan detta avspeglar sig i språket. I samhällen där laxen är mer lättåtkomlig skulle däremot en faktor ’lyxig’ inte vara aktuell. Vi har alltså att göra med en kultur- och tidsberoende optionell betydelsefaktor av encyklopedisk karaktär och lägre rang. Sådana betydelsefaktorer kallas inom språkvetenskapen gärna *konnotationer* och formuleringen ovan skulle kunna vara ett försök till precisering av detta begrepp. Observera att termen *konnotation* har en helt annan användning inom vissa filosofiska och språkfilosofiska traditioner, där den kontrasteras mot *denotation*; paret motsvarar i princip paret *intension* vs *extension* (eller *mening* vs *referens*). Jfr artikeln *konnotation* i Nationalencyklopedin (11:e bandet 1993:253).

Att många enheter i det svenska lexikonet (i vid, teoretisk mening) har olika slags konnotationer antages i det följande vara ett lexikalisk-semanticiskt faktum. Lexikonets rikedom på konnotationer utnyttjas givetvis stilistiskt, både i skönlitteratur, politisk retorik och reklam. Däremot är det sällan självklart dels för vilken tid och vilken del av språksamfundet oli-

ka konnotationer är giltiga, dels hur de kan avgränsas från andra faktorer, dels hur deras ofta vaga betydelse skall kunna beskrivas. Det sistnämnda är också ett lexikografiskt problem med ytterligare en dimension, till vilket vi återkommer.

För många språkbrukare gäller att vissa lexem har individuella konnotationer, baserade på personliga upplevelser i tidig ålder eller av genomgripande karaktär. Ett skönlitterärt exempel på den senare typen ges i Sandmose (1957), där huvudpersonens negativa känslor mot ordet *överlärer* ('överlärare') beskrivs och förklaras. I Järborg (2005) anges ett antal lexem (*nalle, koja, landet, mormor, farmor*), vilka står för företeelser som ofta är centrala för mindre barn och därför gärna samlar på sig individuella konnotationer. Vissa av dessa konnotationer har kanske mer generell giltighet: troligen har t.ex. *mormor* en starkare konnotation 'snäll' i allmänspråket än *farmor*. (Även egennamn kan vara föremål för liknande konnotationer.) Dylika individuella konnotationer är naturligtvis både språkpsykologiskt intressanta och lexikologiskt ohanterbara. Vad som kan göras på ett övergripande, lexikologiskt plan är just att notera att vissa lexem (som exemplen ovan) är potentiellt konnotationsrika.

När man går från individen till större grupper av språkbrukare måste hänsyn tas till de vanliga språksociologiska dimensionerna: ålder, kön, yrke, utbildningsnivå och kanske fler. För högutbildade äldre generationer gäller troligen att lexemet *punsch* har konnotationerna 'studentikos och oscariansk dryck'. Det kan hända att 'studentikos' gäller även i vidare kretsar och för yngre generationer, även om det klassiska studentlivet sedan länge har gått till historien. Konnotationen 'oscariansk' torde däremot vara dömd, i och med att den allmänna känslan för 1800-talets atmosfär förmodligen är i utdöende under 2000-talet. Det finns givetvis många fler exempel på lexem som troligen har konnotationer endast hos vissa grupper av språkbrukare. Den fortsatta framställningen ägnas emellertid lexem som kan antas ha konnotationer giltiga för hela språkbrukarkollektivet, även om deras generella status säkert kan diskuteras i enskilda fall.

Det finns ett antal företeelser som kan betecknas med ett par av lexem, vilka står i något slags motsatsförhållande till varandra. Välkända sådana par är *kalhygge* vs *föryngringsyta*, *arbetslös* vs *friställd*, *strejkbrytare* vs *arbetsvillig*. I många analyser betraktas lexemen i dylika par som "semantiskt synonyma" (i och med att de utpekar samma företeelse i "världen") men skiljaktiga på ett stilistiskt (eller annat icke-semantiskt) plan genom någon form av värderingsmarkör. I den här använda modellen skulle man kunna tänka sig en allmänt positiv eller negativ konnotation ('som betraktas som bra/dålig') i stället för en stilistisk värderingsmarkör (vilket allt-

så återför betydelseskilnaden till det semantiska planet). En sådan lösning vore dock alltför enkel. Lexemen i dylika par är alls inte synonyma, eftersom "samma företeelse" betraktas från helt olika perspektiv. I fråga om det sista paret skulle lexemens betydelser provisoriskt kunna beskrivas enligt följande: 'person som bryter mot en (solidariskt beslutad) strejk på en arbetsplats (och därmed gynnar motparten)' respektive 'person som är villig att åtaga sig arbete på en arbetsplats som är föremål för strejk (och därmed undergräver motparten och upprätthåller produktionen)'. I dessa beskrivningar står de lägre rankade betydelsefaktorerna inom parentes men de måste fortfarande betraktas som fullvärdiga faktorer, ej som konnotationer (eftersom de i princip utgör preciseringar av begreppet 'strejk'). Givet att beskrivningarna är rimligt adekvata kan de i andra hand ge upphov till mer eller mindre värderande konnotationer, vilka dock kan variera, i detta fall beroende på språkbrukarnas syn på arbetskonflikter. En övervikt för negativt värderande konnotationer kan sedan göra att det ena lexemet i paret faller ur bruk. Liknande analyser kan göras för de övriga nämnda paren och även för många andra. Man kan här notera att det officiella Sveriges förkärlek för verbala reformer (*lokalvårdare* i stället för *städare/städerska* etc.) kan tendera att framkalla generella "pragmatiska" konnotationer som skulle kunna parafraseras 'beteckning som används för att försköna verkliga förhållanden'.

Gränsdragningen mellan lågrankade ordinära betydelsefaktorer och konnotationer är, som synes, inte alltid självklar. I många av de följande exemplen är det kanske mindre viktigt med avgränsningen; det väsentliga är att lexemen har faktorer som inte är "sakliga", "neutrala" eller "objektiva". Några av de enklare fallen avser beteckningar på olika tidsperioder. Sålunda definierar SOB *midsommar* som 'helg som infaller vid sommarsolståndet (och markerar sommarens höjdpunkt; omkring den 20 juni)' och förtecknar och definierar även sammansättningarna *midsommarafton*, *midsommarblomster*, *midsommardag*, *midsommarnatt* och *midsommarstång*. I den svenska kulturen har dock *midsommar* en mängd konnotationer: traditionella danser kring midsommarstången (eg. majstången!), viss traditionell mat (färsipotatis, jordgubbar m.m.), traditionella magiska riter och, icke minst, erotiska förväntningar. En del av dessa konnotationer antyds i ordbokens exempel men långt ifrån alla. Omvänt torde det vara praktiskt taget omöjligt för en utlänning att förstå referenser till *midsommar* i t.ex. svensk litteratur utan kunskap om alla dessa konnotationer. Man kan observera att en del konnotationer hänger kvar sedan bondesamhällets dagar; språket är här, liksom i sin metaforik och sina idiom, naturligen konservativt.

Föränderligheten hos konnotationerna kan illustreras med exemplet *lucia* (oböjligt substantiv), i SOB definierat som 'dag nära vintersolståndet (den 13 december) som firas som en sorts ljushögtid'. Bland andra möjliga konnotationer kan nämnas att högtiden i fråga numera har kommit att bli ett slags ungdomsfest med viss grad av berusning. Detsamma gäller f.ö. det i sig sakliga lexemet *skolavslutning*, i en utvidgad underbetydelse 'tid kring läsårets avslutning'. Sådana konnotationer är givetvis en följd av samhällsutvecklingen och är relativt nya i språket. De måste dock antagas existera för att förklara satser som *Polisen har god beredskap inför lucial skolavslutningen* (fingerade exempel som i liknande form lätt kan återfinnas i samlingar av tidningstext).

Även de oskyldiga veckodags- och månadsnamnen har sina konnotationer. Ett typiskt exempel är *måndag*, som i SOB beskrivs som 'veckans första arbetsdag' /ibl. med bibetydelse av olust, trötthet o.d./.. Konnotationerna kompletteras av att SOB även förtecknar och definierar sammansättningarna *måndagsexemplar* och *måndagsmorgon*. Månaden *november* torde ha liknande konnotationer. Mer eller mindre motsatta konnotationer finns hos *lördag* och *maj*.

De ovannämnda lexemens konnotationer kan sägas vara i viss mån verklighetsbaserade: svensk midsommar är förknippad med ett antal traditioner; det kan vara tungt att påbörja en ny arbetsvecka; maj är en ofta solig månad med lövsprickning, blommor etc. Det finns dock gott om exempel på lexem med konnotationer som är föga verklighetsbaserade. Ett karakteristiskt fall är *medeltid(en)*; för moderna historiker är tidsperioden i fråga inte särskilt mörk eller primitiv, vilket inte hindrar att sådana konnotationer kvarstår och manifesteras i satser som *ett fängelse som är rena medeltiden* (SOB:s exempel). Liknande gäller f.ö. för *stenålder(n)*. Man kan spekulera över existensen av ett slags "folkencyklopedi", innehållande förenklade, schabloniserade och ibland direkt felaktiga föreställningar om världen; i detta fall historien. Denna folkencyklopedi avspeglas sedan bl.a. i lexikala konnotationer, trots att språkbrukaren samtidigt även är i besittning av bättre encyklopediska kunskaper.

Konnotationer hos personbetecknande lexem kanske är intressantare men även känsligare. Ett relativt okontroversiellt fall är *karl*, i SOB definierat som 'man med utpräglat maskulina egenskaper (särsk. med betoning på styrka, handlingskraft, sexuell utstrålning o.d.)'. Som synes appellerar här själva definitionen (liksom definitionstillägget i parentes) till konnotationer om vad som traditionellt anses vara särskilt maskulint. I dessa tider behöver det knappast påpekas att konnotationerna är en aning föråldrade och fördomsfulla. Icke desto mindre torde det vara svårt eller

omöjligt att skilja på betydelse hos *man* och *karl* utan hjälp av dessa konnotationer. Själva lexemet *karl* skulle alltså kunna sägas vara fördomsbaserat. Jämför också lexem som *tant*, *käring* m.fl.

En äldre tids fördomar (närmare bestämt dem hos 1800-talets borgerlighet) avspeglas även i konnotationer hos ett yrkesbetecknande lexem som *dräng* (här kärnbetydelsen, ej den överförda betydelsen 'hejduk'). Lexemet har konnotationer som 'grov', 'okultiverad' och liknande, vilka bl.a. avspeglas i sammansättningen *drängfasoner*. Lexemet *bonde* har delvis likartade konnotationer, vilket medför att sammansättningen *bond-dräng* nog står för en extra okultiverad person. Åter kan man notera språkets konservativitet; det var länge sedan någon anställdes som dräng men uttrycken och konnotationerna lever kvar.

Modernare är konnotationsuppsättningen kring lexemet *blondin*. I SOB definieras lexemet som 'blond (yngre) kvinna' men konnotationerna antys i viss mån i en underbetydelse: 'ofta med tonvikt på (föregiven) attraktionskraft', med exemplet *direktören medförde en kurvig blondin som kallades sekreterare*. Utom kanske i detta exempel (som är medvetet klichéartat) är *blondin* och *blond (yngre) kvinna* knappast utbytbara mot varandra. I vår kultur torde *blondin* ha åtminstone följande konnotationer: 'attraktiv genom sin hårfärg', 'ung eller verkar ung' 'framhäver sitt utseende med olika medel', 'är eller verkar ytlig och föga begåvad' samt 'försöker utnyttja sin sexuella attraktionskraft för egna syften'. Man kan här notera det stående uttrycket *dum blondin*, vilket nästan har blivit tautologiskt. Naturligtvis aktualiseras alla dessa (klart fördomsfulla) konnotationer inte alltid samtidigt men man kan hävda att de finns tillgängliga som en potential. Troligen är det därför snarast en förolämpning för en blond, yngre kvinna att kallas blondin.

Särskilt intressanta är nationalitetsadjektiv och liknande, tillsammans med motsvarande personbeteckningar. Ett enkelt test kan få illustrera konnotationerna: givet substantiven *teknik*, *elegans*, *disciplin*, kombinera dem med det lämpligaste adjektivet ur gruppen *preussisk*, *tysk*, *fransk*. Testet har närmast väckt munterhet hos de kolleger, seminariedeltagare och andra som tillfrågats, vilket visar hur väletablerade konnotationerna är. I SOB är dessa adjektiv behandlade på olika sätt. För *tysk* finns inga konnotationer antydda, vilket måste anses vara en brist. Vid *fransk* finns en underbetydelse angiven: 'ofta med bibetydelse av fitness, kultur etc./, dvs. en skissartad beskrivning av några av de vanligare konnotationerna. Vid *preussisk* anges också en underbetydelse: '/äv. överfört/ 'som kännetecknas av preusseri'; konnotationerna hänvisas alltså till ett annat lexem. Lösningen för *fransk* är kanske den bästa medan det kan diskuteras huruvida *preusseri* verkli-

gen är lexikaliskt primärt i förhållande till adjektivet; konnotationerna bör ju ligga hos det primära lexemet. Dessutom är det naturligtvis fråga om en karakteriserande, ej en överförd betydelse; jfr Malmgren (1984).

En annan lösning har använts i fråga om en nation som (i likhet med Preussen) ej existerar numera. Adjektivet *bysantinsk* har uppdelats i två lexem, 1. 'som har att göra med Bysans' (standarddefinition av klassificerande adjektiv), 2. 'som kännetecknas av lömska intriger dolda under ett underdånigt och artigt (mönster för) uppträdande'. Här har alltså betydelsefaktorer som i andra fall brukar räknas som konnotationer upphöjts till fullvärdig rang i en egen kärnbetydelse. Mellan de två lexemen måste dock antas råda ett nära semantiskt samband, vilket tyvärr inte kan markeras i SOB:s representationssystem. Hur som helst kan man konstatera att SOB tar hänsyn till vissa nationalitetsadjektivs konnotationer, ehuru i varierande grad. Man kan alltså säga att vissa nationalitetsfördomar har erkänts som inbyggda i svenskans lexikon och därför också givits en lexikografisk representation.

Det sagda ger upphov till två ytterligare frågeställningar. För det första kan nationalitetsfördomar, liksom de tidigare nämnda historiefördomarna, tänkas primärt existera i den hypotetiska "folkencyklopedien", vars hela innehåll kanske inte kan täckas av de motsvarande lexikaliserade fördomarna. Det kunde vara av intresse att spekulera över hur detta innehåll kunde se ut. Om vi tänker oss en "artikel" om Paris i denna encyklopedi skulle den kunna handla om lyx på de stora boulevarderna, synden på Montmartre, fattiga studenter och konstnärer i vindskupor eller på uteserveringar på vänstra stranden etc. etc. Mycket lite av detta kan utgöra etablerade konnotationer hos t.ex. adjektivet *parisisk*. Däremot skulle man kunna förmoda att "folkencyklopedien" styr vår uppfattning om andra länder och tider mer än vi kanske vill tro. Det kunde vara en intressant men kontroversiell forskningsuppgift att närmare undersöka detta ämne.

Den andra frågeställningen är egentligen en del av ett större komplex, nämligen relationen mellan lexikologi och lexikografi. Om lexikologins uppgift, förenklat uttryckt, är att undersöka lexikonet vetenskapligt och lexikografins att beskriva lexikonet för en större grupp språkbrukare borde den lexikografiska beskrivningen i idealfallet direkt avspegla den vetenskapliga undersökningens resultat. Här måste man dock i praktiken ta hänsyn till att en auktoritativ beskrivning, som i en ordbok, gärna uppfattas som normerande, oavsett hur mycket redaktören understryker det enbart deskriptiva syftet. Det finns därför en risk att de s.k. lexikaliserade fördomarna skulle kunna uppfattas som sanktionerade och acceptabla om de redovisas i ordboken. De eventuella riskerna är naturligtvis beroende av vil-

ka lexem och vilka konnotationer som beskrivs. Lexemen *karl* och *blondin* ovan är i sig fördomsladdade och måste så vara; om man vill gardera sig kan man t.ex. vid *karl* lägga in (*enligt förlegade uppfattningar* särsk. med betoning på ...). Nationalitetsadjektiven är givetvis känsligare, även om Frankrike och Tyskland är tillräckligt stora och starka stater för att med jämnmood kunna tolerera lite fördomar. Det finns emellertid betydligt svårare fall. Om vi betraktar lexemet *invandrare* kan man vara ganska säker på att den genomsnittlige svenske språkbrukaren nog inte i första hand tänker sig en amerikansk teknisk expert på ett svenskt storföretag. Lätt karikerat är nog en spridd föreställning om invandrare en svartmuslig person från något krigshärjat land söderut, med låg utbildning, konstigt språk och konstiga sedvänjor, som bor tillsammans med många likadana och är arbetslös. Om lexemet skulle ha sådana konnotationer (vilket tyvärr inte är otroligt) förefaller det mindre lämpligt att ens antyda dem i en ordbok.

De rena folkgrupps- och rasbeteckningarna har givetvis också konnotationer, vilka kan vara väsentliga för att man skall kunna förstå t.ex. äldre litteratur men som skulle kunna betraktas som helt olämpliga i en ordbok. Detta gäller t.ex. *jude* och *zigenare*, vilka traditionellt (särskilt före andra världskriget) förknippades med vissa egenskaper, yrken, etc. Numera kan man undra över eventuella nya konnotationer hos lexemet *muslim*. Lexemet *neger*, som sedan 1960-talet övergått från neutralt till nedsättande, har, som bekant, både positiva och negativa konnotationer. I Higgins (1981) låter författaren en afroamerikansk advokat bestrida att han är något slags artist men tillfoga: "But I've got a great natural sense of rhythm." Vi ser här en lek med en existerande fördom, vilken man nu för tiden knappast skulle våga representera i en ordbok.

Litteratur

- Eddlund, Ann-Catrine 2000. *Sälen och jägaren*. Diss. Umeå.
- Ernby, Birgitta 1992. *Bohuslänska fisknamn*. Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 17. Diss. Göteborg.
- Higgins, George V. 1981. *The Rat on Fire*. New York.
- Järborg, Jerker 2003. *Semantisk uppmärkning. Metoder, problem och resultat*. Research Reports from the Department of Swedish, Göteborg University nr 2 2003.
- Järborg, Jerker 2005. *Introduktion i datamaskinell lexikologi*. Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.

- Malmgren, Sven-Göran 1984. *Adjektiviska funktioner i svenskan*. Diss. Göteborg. Även som *Nordistica Gothoburgensia* 13, 1990.
- Nationalencyklopedin* 1989–1996. Höganäs.
- Sandemose, Aksel 1957. *Varulven*. Oslo.
- Svensk ordbok* 1986. Stockholm.

Alla 65 år

Roger Källström
Göteborgs universitet

1. Inledning

Titeln på det här bidraget skulle kunna läsas som en starkt tillspetsad tidningsrubrik som kommenterar det faktum att det stora antalet "fyrtiotalister" nu uppnår pensionsåldern: *Alla (är) 65 år*. Men titeln är istället avsedd att läsas som en nominalfras *alla 65 år*, där *alla* följs av grundtalet 65 och substantivet *år*. Det speciella med den här nominalfrasen är att substantivet har obestämd form.

Jag började lägga märke till sådana här nominalfraser (i fortsättningen benämner jag den typen "alla 65 år") för ett antal år sedan och tycker att de verkar ha blivit vanligare under senare år. (1) nedan är ett exempel kommer från ett examensarbete på lärarprogrammet.

- (1) Resultatet visar att *alla fyra lärare* var delar av arbetslag som planerade tillsammans och samarbetade.

Här hade jag väntat mig *alla de fyra lärarna* (av typen "alla de 65 åren") eller *alla fyra lärarna* (av typen "alla 65 åren").

Den här artikeln bygger på några mindre undersökningar av fenomenet. Jag kommer att ge preliminära svar på några frågor som jag ställt mig angående "alla 65 år". Hur vanlig är denna typ i förhållande till de mer välbekanta "alla de 65 åren" och "alla 65 åren"? Ökar användningen av "alla 65 år"? Finns det kontexter som gynnar användningen av "alla 65 år"? Hur väl accepteras "alla 65 år" av språkbrukare? Jag kommer också att belysa i hur hög grad "flytande *alla*" i meningar som *De tre barnen mådde alla bra* osv. accepteras i olika kontexter.

2. Tidigare forskning

Jag har ännu inte funnit ”alla 65 år” behandlad någon annanstans än i *Svenska Akademiens grammatik* (SAG). I SAG:s beskrivning är ”alla de 65 åren” grundläggande, och ”alla 65 åren” en variant av den. Man menar i del 2 att artikeln i ”alla de 65 åren” kan utelämnas direkt före ett grundtal, varvid vi får ”alla 65 åren” (SAG 2, s. 371). SAG noterar att också typen ”alla 65 år” finns, men menar att man ”inte så gärna” använder den (SAG 2, s. 372). SAG fastslår dock något utförligare i en fotnot i del 3 om ”alla 65 åren” och ”alla 65 år” att ”[s]ubstantivet måste dock normalt ha bestämd form i dessa nominalfraser. Obestämd form förefaller emellertid bli vanligare” (SAG 3, s. 25). Om man ska tro SAG, så är alltså ”alla de 65 åren” det normala, ”alla 65 åren” en gångbar variant av den, och ”alla 65 år” en ovanlig variant av den senare som eventuellt är på frammarsch.

Julien (2005:133f.) behandlar en tendens till skillnad i användning mellan ”alla de 65 åren” och ”alla 65 åren”. Skillnaden mellan *alle de tre døtrene* och *alle tre døtrene*, menar Julien (2005:134), är att den senare i första hand användas anaforiskt, när ett korrelat finns nära inpå i texten.¹

Julien (2005:131f.) betraktar *alla* som en stark kvantifierare, vilket hon menar förklarar att den kan omfattas av kvantifierarflytning, dvs. så att säga brytas ut ur en subjektsnominalfras och placeras efter den finita verbformen: *Hästarna tycker alla om havre*. (Detta fenomen kallar jag i fortsättningen ”flytande *alla*”.)

3. Metod och material

Jag har använt två huvudtyper av material: dels texter av några olika slag, dels en acceptabilitetsundersökning. Undersökningarna presenteras närmare i samband med resultatredovisningen. För att få en uppfattning om användningen av ”alla 65 år” jämfört med de två andra typerna har jag gjort sökningar på *alla* följt av olika kombinationer av *de* eller \emptyset , grundtal och bestämt eller obestämt substantiv i Parolekorpusen i Språkbanken vid Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet. Paroleprojektet avslutades 1997. För att få en visserligen grov och något otillförlitlig uppfattning om huruvida användningen av ”alla 65 år” har ökat har jag gjort motsvarande undersökning av ca 500 Googleträffar på ”alla 65”.

¹ Julien använder norska exempel, men menar att förhållandena är i stort sett desamma i danska och svenska.

Eftersom Googleträffarna i genomsnitt tycks komma från betydligt nyare texter än Parolematerialet kan man anta att olikheter i den inbördes fördelningen mellan "alla 65 åren" och "alla 65 år" speglar förskjutningar i användningen.

Den andra typen av material härrör från ett acceptabilitetstest. Jag har låtit 86 studenter vid Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet bedöma 18 systematiskt varierade meningar. Hälften av meningarna innehåller sammanhållna nominalfraser av de tre typerna och hälften består av motsvarande meningar med "flytande *alla*", för att göra det möjligt att bedöma effekten av kvantifierarflytning på acceptabiliteten av de tre nominalfrastyperna.

4. Resultat av sökningarna i Parole

Sökningarna i Parolekorpussen i Språkbanken gav en del irrelevanta träffar som "alla + grundtal + obestämt substantiv" föregånget av ett possessivt attribut m.fl. Dessa är bortsorterade. Resultatet av Paroleundersökningen visas i tabell 1. Det visar sig att den konstruktion som SAG pekar ut som den grundläggande inte på långa vägar är den vanligaste i Parolekorpussen – det är istället "alla 65 åren"-varianten, den utan bestämd artikel men med bestämd form av substantivet. I Parole är inte heller "alla 65 år"-typen så mycket ovanligare än "alla de 65 åren".

TABELL 1. *Förekomst av de tre typerna i Parole*

Typ	Antal träffar	Andel	Varav antal som följs av restriktiv relativsats
"alla de 65 åren"	61	22 %	5
"alla 65 åren"	189	62 %	0
"alla 65 år"	41	16 %	10

Om man betraktar bara de två konstruktionerna utan framförstådd bestämd artikel, utgör "alla 65 år" 18 % av träffarna på den typen och "alla 65 åren" tillsammans.

Jag sökte även efter fraser med strukturen "alla de 65 år" i Parole. I alla de 16 träffarna (ej med i tabell 1) följdes "alla de 65 år" (som väntat) av en restriktiv relativsats. Mer intressant är att förekomsten av restriktiva relativsatser efter de andra tre frastyperna tyder på att användningen av "alla

65 år” kanske gynnas av att det följer en relativsats. Som tabell 1 visar är andelen restriktiva relativsatsar efter ”alla 65 år” markant högre än för de andra frastyperna. Särskilt slående är det att den vanligaste typen, ”alla 65 åren”, aldrig följs av en sådan sats.

Paroleundersökningen tyder alltså på att användningen av ”alla X Obest” inte är försumbar och att SAG:s påståenden att man inte så gärna använder den och att det inte är normalt att använda den inte har så stort fog för sig. Det verkar också som om ”alla 65 år” gärna förekommer med en restriktiv relativsats.

5. Resultat av sökningarna med Google

Som nämnts menar SAG i del 3 att användningen av ”alla 65 år” tycks öka. Parolesökningen kan inte ge något svar på om det är så. Jag har därför sökt på Internet med hjälp av Google för att få ett material som vid jämförelse med Parolematerialet kan ge en indikation på om användningen har ökat. På Internet är textmängderna så stora att sökning på konstruktionen med ett specifikt grundtal ger många träffar. Jag sökte på ”alla 65” 2009-10-28 och fick runt 15 700 träffar. Av dessa har jag gått igenom ca 500 för att leta fram dem som innehöll ett belägg på *alla* följt av 65, 650, 6 500 eller 65 000 (och alla inom samma tio-, hundra- respektive tusental) och därefter ett substantiv. Liksom för Paroleundersökningen har jag plockat bort irrelevanta och missvisande träffar. Kvar blev 89 belägg. (Inom parentes sagt dominerade formuleringar som *alla 65-åriga* och liknande.)

Mitt Googlematerial innehåller alltså bara två av de tre frastyperna i tabell 1, ”alla 65 år” och ”alla 65 åren”, och resultatet ska jämföras med Paroleresultatet 18 % ”alla 65 år” och 82 % ”alla 65 åren”. Resultatet avviker kraftigt från det för Parole: träffarna av typen ”alla 65 år” uppgick till 69 (78 %), medan antalet ”alla 65 åren” var 20 (22 %). Men avvikelserna kan bero på skillnader mellan Parolematerialet och Internet i fråga om textgenre. Det är påfallande att många fall av ”alla 65 år”-slaget gäller bloggar och webbsidor med produkt- och prisjämförelser m.m. och att det helt enkelt handlar om en automatisk funktion som t.ex. visar antalet inlägg i en diskussion på nätet: *Visa alla 65 erbjudanden*, *Se alla 65 höjtningar*, *Visa alla 65 produkter*. Det är också påfallande att inga av ”alla 65 åren”-träffarna är av det här slaget. Ingen träff lyder *Visa alla 65 erbjudandena* eller liknande. Den här kontexten där siffran genereras automatiskt gynnar alltså starkt ”alla 65 år”-typen, och kontexten är vanlig på Internet. Men träffarna av det diskuterade slaget var trots allt inte fler än 28, och även utan

dessas är skillnaden mot Paroleresultatet mycket stor: 67 % ”alla 65 år” och 33 % ”alla 65 åren”.

Jag har också undersökt möjligheten att dator- eller ITK-språk i vid mening gynnar ”alla 65 år”, men antalet träffar med innehåll från datorvärlden är lågt och förekommer med båda de undersökta konstruktionerna. Det finns även många belägg på ”alla 65 år” från journalistisk och vetenskaplig text och ur tryckta källor som även webbpublicerats. En doktorsavhandling bidrar till exempel med *alla 65 avhandlingar* och två träffar till.

Sammanfattningsvis är skillnaderna i frekvens i Googlematerialet jämfört med Parolematerialet tillräckligt stora och säkra för att jag ska se dem som ett visst stöd för antagandet att ”alla 65 år”-typen verkligen ökat i användning. Upptäckten av det frekventa bruket av ”alla 65 år” i kontexter av typen ”se alla 65 hojtningar” är viktig. Här är urvalsmängden (t.ex. ’hojtningar’) kontextuellt aktualiserad medan det exakta antalet är obekant. Som vi ska se visar det sig i acceptabilitetsundersökningen att en kontext av liknande slag bidrar kraftigt till ”alla 65 år” bedöms som ”bra”.

6. Resultat av acceptabilitetsundersökningen

86 studenter på grundläggande nivå i svenska på lärarprogrammet, svenska språket och svenska som andraspråk bedömde 18 meningar i december 2009. De fick kryssa i om de ansåg att meningarna lät ”bra”, ”sådär” eller ”fel” i det sammanhang där de stod. Meningarna bjöds med en kontext som bestod av en föregående mening. Tre faktorer varierades: nominalfrasernas konstruktion (*alla de tre barnen*, *alla tre barnen*, *alla tre barn*), om *alla* stod på sin vanliga plats i frasen (*alla de tre barnen* osv.) eller var flytande (*De tre barnen studerar alla...* osv.) och om referenten var introducerad (*Anna har tre barn. Alla de tre barnen...* osv.), icke introducerad (*Jag pratade med Anna igår. Alla de tre barnen...* osv.) eller om urvalsmängden men inte det exakta antalet var introducerad (*Alla som ville fick ställa upp i frågesporten. Alla de tio deltagarna...* osv.). Det interna bortfallet var mycket litet.

6.1. Sammanhållna nominalfraser

Det tycks ha varit rätt svårt för studenterna att bestämma sig för om de sammanhållna nominalfraserna låter ”bra” eller ”fel”. Andelen ”sådär” är mycket hög. Sammanslagna siffror för de tre konstruktionstyperna (tabell

2) visar att studenterna totalt sett bedömde de två konstruktionerna med bestämd form av substantivet mycket lika (runt 140 ”bra”-svar för var och en). ”alla 65 år” accepterades i betydligt lägre grad (85 ”bra”-svar), men resultatet tyder ändå på att denna konstruktion är gångbar för många av studenterna.

TABELL 2. 86 studenters bedömning av de tre sammanhållna konstruktionerna (efter konstruktion)

Konstruktion:	”alla de 65 åren”	”alla 65 åren”	”alla 65 år”
	141–92–25	138–79–38	85–73–99

Siffrorna i cellerna avser i tur och ordning svaren ”bra” – ”sådär” – ”fel”.

När man även för in variabeln med de olika kontexterna, visar det sig att antalet ”bra”-svar är högst för kontexten där urvalsmängden, men inte antalet, är introducerad i den föregående meningen. Denna skillnad beror nästan enbart på att ”alla 65 år” är lika accepterad som de andra två konstruktionerna i den kontexten (tabell 3). Antalet ”bra”-svar varierar i den kontexten mellan 42 och 55, med ”alla 65 år” på medelvärdet 48.

TABELL 3. 86 studenters bedömning av de tre sammanhållna konstruktionerna (efter konstruktion och kontext)

Kontext	Referenten introducerad (<i>Anna har tre barn</i>)	Referenten inte introducerad (<i>Jag pratade med Anna i går</i>)	Urvalsmängden introducerad. antalet obekant (<i>Alla som ville fick ställa upp i frågesporten</i>)
Konstruktion			
”alla de 65 åren”	35–39–12	51–28–7	55–25–6
”alla 65 åren”	55–21–8	41–32–12	42–26–18
”alla 65 år”	21–25–39	16–24–46	48–24–14
Totalt	111–85–59	108–84–65	145–75–38

Siffrorna i cellerna avser i tur och ordning svaren ”bra” – ”sådär” – ”fel”.

Det är intressant att ställa den mycket högre acceptansen för ”alla 65 år” när urvalsmängden är introducerad, men antalet obekant i den tidigare kontexten, i relation till att 28 av de 89 beläggen i Googleundersökningen

var av slaget "Se alla 65 höjtningar". I det senare fallet är urvalsmängden aktualiserad genom kontexten: den här typen av funktion som informerar om antalet inlägg osv. är förväntad. Att det förekommer inlägg på en blogg, liksom att ett antal produkter jämförs på en webbsida med produkt- och prisjämförelser tar man för givet. Det är antalet som är obekant i förväg och därför av intresse. I acceptabilitetsundersökningen aktualiserades urvalsmängden genom en föregående mening.

Acceptabilitetsbedömningarna i tabell 3 ger också visst stöd åt Juliens (2005:133f.) antagande att "alla 65 åren" främst används när ett koreferent korrelat finns nära i den föregående texten. I en sådan kontext gjorde 55 studenter bedömningen att "alla 65 åren" låter "bra" och 35 att "alla de 65 åren" låter "bra", medan siffrorna i stora drag är de omvända i de andra kontexterna.

6.2. Flytande alla

När *alla* framhävts genom att ordet separerats från resten av nominalfrasen och placerats efter den finita verbformen, är studenterna mycket säkrare på vad som är "bra" och "fel". Detta framgår tydligt av tabell 4, som också visar att det i stort sett bara är "de 65 åren...alla" som accepteras. Antalet "bra" för de två andra frastyperna är så lågt att man kan hävda att det är oacceptabelt för de deltagande studenterna att kombinera dem med flytande *alla*. "65 år...alla" accepteras dock av 13 studenter när urvalsmängden är introducerad och antalet obekant.

TABELL 4. 86 studenters bedömning av de tre konstruktionerna med flytande *alla* (efter konstruktion och kontext)

Kontext	Referenten introducerad (<i>Anna har tre barn</i>)	Referenten inte introducerad (<i>Jag pratade med Anna i går</i>)	Urvalsmängden introducerad. antalet obekant (<i>Alla som ville fick ställa upp i frågesporten</i>)
Konstruktion			
"de 65 åren... alla"	62–19–5	33–31–20	82–2–2
"65 åren... alla"	1–4–80	1–9–75	2–18–65
"65 år... alla"	0–10–74	0–6–79	13–23–49

Siffrorna i cellerna avser i tur och ordning svaren "bra" – "sådär" – "fel".

Det är också påfallande att flytande *alla* accepteras i betydligt lägre grad när referenten inte är introducerad, medan faktorn ”urvalsmängd introducerad, antal obekant” tycks öka acceptabiliteten (utom för ”65 åren... alla”). Att ”alla 65 åren” inte tillåter kvantifikatorflytning kan kanske förklaras av hur den kvarlämnade delen på första positionen i meningen ser ut. *Tre barnen* och *tio deltagarna* är för mig ogrammatiska som nominalfraser och tycks mig så gott som omöjliga även om de skulle användas med namnkaraktär. Bara i det svenska försvarets sätt att namnge ting vid positionsangivelser skulle nog sådant som *två träden* kunna förekomma, t.ex. i *Tre fingrar vänster två träden*. I varje fall innehåller inte de 100 första träffarna på *två träden* vid en Googlesökning 2010-02-06 något sådant exempel.

De tre barnen mådde alla bra är den mening som fick 33 ”bra”-svar när den föregicks av *Jag pratade med Anna igår* och referenten alltså inte introducerats. Här ser den ”kvarlämnade” delen av nominalfrasen *alla de tre barnen* ut som en helt normal nominalfras, och man kan tänka sig att detta faktum gör att så många accepterar den i denna kontext. Men det är uppenbart att en faktor ”välformad nominalfras” inte kan vara (hela) förklaringen: *Tre barn mådde alla bra* accepteras inte av någon när den står i samma kontext, trots att *tre barn* är välformad. Däremot leder en kombination av de två faktorerna ”introducerad urvalsmängd och obekant antal” och ”välformad nominalfras” till att 13 studenter anser att *Tio deltagare gjorde alla bra ifrån sig låter ”bra”*, trots att *tio deltagare* är en indefinit nominalfras. Sammanfattningsvis får man nog ändå säga att flytande *alla* i stort sett tycks kräva att det kvarlämnade ska se ut som en välformad definit nominalfras inledd av en determinerare.

7. Summering

De undersökningar jag gjort är inte så omfattande och både fler och utförligare undersökningar behövs för att man ska kunna dra fler och säkrare slutsatser. Ändå tycker jag att de ger en tydlig indikation på att nominalfraser av slaget ”alla 65 år” för många människor är fullt normala och ett fullgott alternativ till ”alla de 65 åren” och ”alla 65 åren”. Något överraskande visade det sig också att ”alla 65 åren” är klart vanligast i Parolekorpusen. Orsakerna till detta har jag dock inte haft utrymme att belysa noggrannare.

Jag anser att en del tyder på att användningen av ”alla 65 år” har ökat. Den typen av fras omnämns inte alls i två avhandlingar om svenska no-

minalfraaser från tiden kring 1990 (Perridon 1989 och Delsing 1993), och inte heller av Julien (2005). SAG uppmärksammar dock typen 1999, men tillskriver den marginell status (även om man antar att den möjligen ökar i användning). Skillnaden i frekvens mellan "alla 65 år" och "alla 65 åren" i Paroleundersökningen och i undersökningen av texter på Internet pekar i samma riktning. Att "alla 65 år" accepteras av så pass många unga människor motsäger i vart fall inte att bruket kan ha ökat, även om det behövs kompletterande undersökningar av hur människor i andra åldersgrupper bedömer konstruktionerna.

Det visade sig att det finns två slags kontext som kan tänkas gynna användningen av "alla 65 år", nämligen när en restriktiv relativsats följer och när urvalsmängden är aktualiserad, men antalet som grundtalet uttrycker obekant. I fallet med automatiskt genererade antalsangivelser av antalet inlägg i en diskussion på Internet och liknande används bara typen "alla 65 år" i mitt material. Detta är också ett fall där kontexten "aktualiserad urvalsmängd och obekant antal" otvetydigt föreligger. Det typiska tycks annars vara att alla tre typerna kan förekomma i alla kontexter. Ett exempel på detta kan man se i en minigenre som är rätt vanlig på Internet, nämligen webbplatser som beskriver hotell runt om i världen. I dessa finns det ofta anledning att tala om någon facilitet som finns i alla rummen, och ofta anges i det sammanhanget antalet rum. Här är urvalsmängden 'hotellens rum' aktualiserad men antalet obekant. Trots det finner man förutom "alla 65 rum" även "alla 65 rummen" och "alla de 65 rummen". Se (2)–(4):

- (2) *Alla de 122 rummen* på detta fina 4-stjärniga hotell har förstklassiga bekvämligheter.
- (3) Vare sig man är på affärsresa eller på semester är *alla 53 rummen* i denna 3-stjärniga fastighet designade att underlätta för gästerna att koppla av i komfort och stil.
- (4) *Alla 248 rum* i detta 4-stjärniga hotell har all komfort och alla bekvämligheter som du har hemma.

Användningen av *alla* ihop med ett grundtal är värd att studeras närmare och att följas i framtiden. Håller de preliminära resultat jag redovisat här vid en större undersökning? Kommer alla tre varianterna att fortsätta att leva parallellt med varandra, eller kommer det att ske en förskjutning i någon riktning? Kommer tendenserna till att olika varianter används i olika kontexter att bli starkare? Kommer någon variant att försvinna?

Litteratur

- Delsing, Lars-Olof 1993. *The Internal Structure of Noun Phrases in the Scandinavian Languages. A Comparative Study*. Lund.
- Julien, Marit 2005. *Nominal Phrases from a Scandinavian Perspective*. Philadelphia.
- Perridon, Harry 1989. *Reference, Definiteness and the Noun Phrase in Swedish*. Amsterdam.
- SAG = Teleman, Ulf, Erik Andersson & Staffan Hellberg 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm.

Sagatid och sagovärld – om tempus i fornisländskan

Ida Larsson
Göteborgs universitet

1. Inledning

I Johannissons (1945) undersökning av växlingen mellan *hava* och *vara* i äldre svenska ingår drygt hälften (185/355) av alla belägg på *hava* med icke-ackusativa verb (*komma*, *somna*) i kontrafaktiska kontexter. I fornisländskan är antalet exempel på kontrafaktiver betydligt lägre – endast någon procent av exemplen med *hava* är kontrafaktiska (1945:60, 97). Skillnaden beror inte i första hand på att kontrafaktiver är mindre vanliga i fornisländska än i fornsvenska utan snarare på att fornisländskan ofta använder preteritum konjunktiv där svenskan skulle ha pluskvamperfekt. Skillnaden i översättningarna av Lucidarius i (1) och (2) är typisk; den svenska översättningens pluskvamperfekt svarar mot preteritum konjunktiv i isländska:

- (1) Hwj kom han ey tha ginstan j then thyman fore noe flodh eller ginstan effter flodhena? – hafde hann kvmit fore flodhena. Tha hafde thes thymas almoge sagt [...] Hadhe han ok kumit ginstan effter flodhena. Tha hafde the sagt [...] (Jöns Buddes bok 18:12; från Johannisson 1945:60 fn. 1)

- (2) Hví kom Guð eigi fyrir Nóa flóð eða þegar eptir?
varför kom guð inte före Noaks flod eller strax efter
 Ef hann kvæmi fyrir flóðit [...] þá mundu menn
om han komma.pret.konj före floden då skulle.pret män
 segia at [...] En ef hann kvæmi i laga tíð, þá
säga att men om han komma.pret.konj i laga tid då
 mundu gyðingar þykkiaz [...]
skulle.pret judarna tänka

(Hauksbók 482:12; fráñ Johannisson 1945:60 fn. 1)

I den här uppsatsen vill jag kort skissera en möjlighet att förstå exempel som (2) som en reflex av ett tempusystem med delvis andra egenskaper än det (forn)svenska.

2. Tempus och kontrafaktivitet

De moderna germanska språken använder tempusförskjutning för att ange att något är kontrafaktivt eller irreellt. Preteritummorfologi har presensbetydelse i en kontrafaktiv kontext, och pluskvamperfekt morfologi tolkas som tempus preteritum. Med presensmorfologi är en kontrafaktiv tolkning utesluten; se (3).

- (3)
- Om Lisa hade en cykel nu, skulle hon slippa gå. (kontrafaktiv i nutiden)
 - Om Lisa hade haft en cykel igår, hade hon sluppit gå. (kontrafaktiv i dåtiden)
 - *Om Lisa har en cykel, slipper hon gå. (ogrammatisk med kontrafaktivt läsning)

I Larsson (2009) antar jag i likhet med Iatridou (2000) att den kontrafaktiska tolkningen introduceras av preteritummorfologi och att det därför krävs två lager preteritummorfologi (dvs. pluskvamperfekt) för att uttrycka att något är kontrafaktivt i dåtiden. På det viset blir det möjligt att förklara varför konstruktionen med preteritum av *vara* + aktivt eller passivt particip får presensbetydelse i kontrafaktiver; se (4) och (5).

- (4)
- Jag önskar att tröjan redan vore tvättad.
 - *Jag önskar att tröjan vore tvättad till festen igår.

- (5) a. Jag önskar att han redan vore hemkommen.
 b. *Jag önskar att han vore hemkommen till mötet igår.

Exemplen med *vara* skiljer sig från exemplen med pluskvamperfekt genom att de enbart har ett lager preteritummorfologi eftersom participet inte bär någon egen tempusbetydelse. I det här avseendet liknar den moderna svenskan äldre svenska. Också i äldre språkskeden krävde kontrafaktiver med dåtidsbetydelse perfektum med hjälpverbet *hava* (se vidare Larsson 2009:163 och jfr Johannisson 1945:117ff.). I språk som danska och tyska, vilka har perfektum med *vara*, kan pluskvamperfekt med *vara* å andra sidan ha dåtidsbetydelse i kontrafaktiver:

- (6) Jeg kunne godt have ønsket mig at han var kommet til mødet i går.

Passiver med *vara* betar sig däremot precis som i svenska:

- (7) a. Jeg havde håbet på at trøjen allerede var vasket.
 b. * Hvis trøjen var vasket til festen igår, ville jeg have brugt den da.

Den här generaliseringen tycks gälla för samtliga moderna germanska språk, liksom för många av de äldre språken (se McFadden & Alexiadou 2007 och Larsson 2009). Över huvud taget är det vanligt i världens språk att pluskvamperfekt morfologi utnyttjas för att uttrycka kontrafaktivitet, oberoende av om språken har konjunktivformer eller inte. Det verkar just vara tempusmorfologin som är viktig – språk som saknar preteritum konjunktiv men har presens konjunktiv väljer (preteritum eller pluskvamperfekt) indikativ i kontrafaktiver (se vidare Iatridou 2000). Med den här analysen bidrar konjunktiven alltså inte med kontrafaktivitet.

Frågan hur man ska förstå det fornisländska bruket av preteritum konjunktiv i kontrafaktiver med dåtidsbetydelse kvarstår alltså. Vi skulle kunna anta att den kontrafaktiska betydelsen kunde etableras på ett annat sätt i fornisländskan än i de moderna språken och att preteritummorfologin i de äldre språken endast hade temporal betydelse. En annan möjlighet är att skillnaden mellan fornisländska och de moderna språken istället speglar en skillnad i tempusystemet. Det senare alternativet skulle bättre förklara varför kontrafaktiver med pluskvamperfekt morfologi återfinns i de germanska språken så fort vi har andra otvetydiga belegg på tempus perfektum. Redan i *Beowulf* finner vi såväl ett fåtal exempel på intransitiva verb i komplementet till *hava* som kontrafaktiver med pluskvamperfekt morfologi; se (8) och (9).

- (8) oðþæt ymb āntid oþres dōgores / wundenstefna
 tills efter väntad.tid andra dagen stävvridna.skepp
 gewaden hæfde / þæt ðā liðende land gesāwon
 gått hade att de sjöfarande land såg
 'tills efter väntad tid på andra dagen det buktade skeppet hade gått så långt att
 de sjöfarande såg land'
 (Beowulf 219–221)
- (9) Hæfde ðā forsiðod sunu Ecgþēowes / under gynne grund,
 hade då gått.under son Ecgtheows under vida jord
 [...] nemne him heaðobyrne helpe gefremede
 om.inte honom stridsbrynja hjälp skänkte
 'Då hade Ecgtheows son gått under den vida jorden, om inte hans stridsbryn-
 ja hade skänkt honom hjälp'
 (Beowulf 1550–1552)

Också fornisländskan kan ha pluskvamperfekt morfologi i kontrafaktiska kontexter; se (10). Preteritum konjunktiv framstår dock snarast som det normala.

- (10) Ok var þó svá mikit, at mér mundi endaz til
 och var då så mycket att mig kunde ändas till
 bana, ef á hefði komit
 bane om på hade kommit
 'och det var så mycket att jag kunde ha dött om det hade skett'
 (Snorra Edda; från Johannisson 1945:60)

Det är alltså ingenting som tyder på att bruket av pluskvamperfekt morfologi för att uttrycka att något är kontrafaktiskt i dåtiden förutsätter någon annan språkförändring än just utvecklingen av perfektum.

Om vi antar att den kontrafaktiska betydelsen etableras av preteritum morfologi i fornisländska, precis som i svenska, svarar kontrafaktiver som i (2) mot faktiver med presens morfologi som i (11).

- (11) Han kommer efter floden och då säger männen att ...

Det står emellertid ganska klart att preteritum morfologin i kontrafaktiver som (2) ovan knappast har nutidsbetydelse i vanlig bemärkelse. Inte heller låter den sig enkelt förklaras som historiskt presens av det slag som återfinns i de moderna språken. Exempelen med preteritum konjunktiv i kontrafaktiver talar tvärtom för att presens hade andra egenskaper i forn-

isländskan än i de moderna språken. Bruket av preteritum konjunktiv i kontrafaktiver med dåtidsbetydelse blir med det här sättet att se ett specialfall av det bruk av presens för preteritum som återfinns i de isländska sagorna.

3. Tempusväxling i de isländska sagorna

Det är välbekant att vi i de isländska sagorna finner en växling mellan preteritum och presens i exempel som (12) och (13) nedan. Presens bibehålls aldrig i några längre passager utan alternerar alltid med preteritum (Kiparsky 1968:32).

- (12) Nú sá æsirnir, hvar hann fór; fara enn
nu såg.pret.3pl asarna var han fara.pret.3sg fara.pres.3pl så
 upp til forsins ok skipta liðinu í tvá staði
upp till forsen och dela laget i två delar
 ”Nu såg asarna vilken väg han tog. De går upp till forsen igen och delar upp sig i två lag”
 (Snorra Edda; från Nygaard 1906:181)

- (13) Austmanninum varð lauss skjöldrinn, ok spruttu
Östmannen bli.pret.3sg lös skölden och tappa.pret.3sg
 honum fœtrnir, ok hrataði hann ofan af þekjunní,
han fotfästet och hasa.pret.3sg han ned från taket
 gengur síðan at þeim Gizuri, þar er þeir sátu
gå.pres.3sg sedan mot dem Gissur där som de sitta.pret.3pl
 á vellinum. Gizurr leit við honum ok mælti:
på marken Gissur titta.pret.3sg på honom och fråga.pret.3sg
 ’Hvært er Gunnarr heima?’ Þorgrímr svarar [...]
var är Gunnar hemma Torgrim svara.pres.3sg
 ’Östmannen tappade skölden och förlorade fotfästet och ramlade ned från taket. Sedan går han till Gissur och de andra där de satt på marken. Gissur tittade på honom och frågade: ’Är Gunnar hemma?’ Torgrim svarar ...’
 (Brennu-Njáls saga, s. 187)

Bruket av presens för preteritum i de isländska sagorna har ibland behandlats som historiskt presens av det slag som återfinns också i de nutida nordiska språken. Nusvenska exempel som (14) liknar också åtminstone ytligt sett de isländska exemplen. Händelseförloppet introduceras i preteritum, men talaren går sedan över till presens:

- (14) Tog upp en kalkon som det stod minikalkon på. Kycklingarna är så här små, kalkonen var så stor. Så ba' kolla vilken minikalkon så här, visar ju upp den för oss då ba' waaoooh ungefär så här. Kommer kärringen ba' "Tänker du köpa nån vara" [...]
(Teleman et al. 1999/4:219f.)

Teleman et al. (1999/4:219) menar att historiskt presens i modern svenska ofta har effekten att "talaren och lyssnaren tycks vara närvarande i det förflutna". Nygaard (1906) anger en liknande funktion för bruket av presens i de isländska sagorna. Han antar att växlingen från preteritum till presens också i fornisländskan placerar berättaren vid tiden för de återgivna händelserna och att berättelsen på så vis blir livligare.

Som påpekats av bland andra Kiparsky (1968) finns det emellertid skäl att anta att bruket av presens i fornisländska inte helt kan likställas med de moderna språkens historiska presens. Presensmorfologin är i de isländska sagorna knappast begränsad till kontexter där berättaren lever sig in i händelserna, och det är inte alls givet vilken (om någon) den narrativa funktionen är (jfr Wennerberg 2000).

Över huvud taget framstår presensformerna som alltför vanliga för att de ska kunna uppfattas som specialfall av det slag som den moderna svenskans historiska presens trots allt är. I vissa sagor är presens till och med den vanligaste tempusformen; enligt Lehmann (1939:53) har *Heiðarvíga saga* omkring 55 % presens. Frekvensen är lägre i yngre sagor: *Gunnlaugssaga ormsstungu* har endast 5 % presens (1939:54).¹ Bruket av presens tycks således förändras under fornisländsk tid.

Det finns sålunda skäl att anta att skillnaden mellan fornisländskan och svenskan när det gäller distributionen av presens speglar en skillnad i språkens tempusystem. Ett sådant antagande ger oss möjlighet att föra samman bruket av preteritum konjunktiv i kontrafaktiver med dåtidstolkning med växlingen från preteritum till presens som narrativt tempus.

4. Anaforiskt tempus

Kiparsky (1968) menar att bruket av presens för preteritum i språk som isländska och grekiska är en konsekvens av reduktion av andrakonjunkten i koordination. Presensmorfologin har i Kiparskys analys inte temporal be-

¹ Det är naturligtvis ingenting som säger att alla presensformer i de isländska sagorna är av precis samma slag.

tydelse utan är en omarkerad verbform som används i satser vars tempus strukits vid samordning. Vi förväntar oss med en sådan analys att satser med presens också visar andra tecken på att vara reducerade. Exempel med subjunktion eller V2-följd (XVS-följd) måste då förklaras på annat vis (jfr t.ex. exempel (2) och (14) ovan).

Nu mera antar man ibland att språk kan ha tillgång till tempuselement vilka liksom vissa pronomen får sin tolkning anaforiskt (jfr Partee 1973, Kratzer 1998). Diskussionen av vad man kan omtala som nolltempus har huvudsakligen rört tolkningen av tempusmorfologi i vissa typer av bisatser. Man har tänkt sig att bisatsens preteritumform i exempel som (15) inte nödvändigtvis ska tolkas som preteritum utan även kan vara ett uttryck för nolltempus. (15) svarar därför antingen mot (16a) eller mot (16b). Endast i det senare fallet är bisatsens tempusmorfologi betydelsebärande.

(15) Peter sa att Frida var sjuk.

- (16) a. Peter sa: "Frida är sjuk."
b. Peter sa: "Frida var sjuk"

Bisatsen får här sin temporala betydelse från en överordnad (eller, hos Kiparsky, samordnad) sats. Kratzer tänker sig att "a zero tense must be anaphoric to the next higher clause [...] Being anaphors, zero tenses can pick up features from their antecedents that make it possible for them to be pronounced in finite clauses" (1998:11). Kratzer uppfattar med andra ord bisatsens preteritum i exempel som (15) närmast som ett kongruensfenomen.

Typiskt för det som analyseras som exempel på nolltempus i de moderna språken är just att tempusformen är identisk med matrisens tempus. För fornisländskans bruk av presens tycks vi därmed behöva en delvis annan analys. Man skulle kunna anta att isländskans nolltempus realiseras med presens som ospecificerad form (default) och att det som man kan uppfatta som underliggande syntaktisk kongruens helt enkelt inte avspeglas i morfologin. Med den typen av analys skulle vi emellertid förvänta oss att presens var regel i bisatser som kan antas ha nolltempus. Så tycks inte vara fallet; jfr (17) där de underordnade verben har preteritummorfologi, precis som i motsvarande nusvenska exempel.

- (17) a. Sveinninn gekk inn og sagði að Blund-Ketill var
 gossen gick in och säga.pret.3sg att Blund-Ketill vara.pret.3sg
 kominn úti og vildi hitta hann.
 kommen ute och vilja.pret.3sg träffa honom
 'Gossen gick in och sa att Blund-Ketill var därute och ville träffa honom.'
 (Hænsna-Þóris saga; från Íslenskt textasafn)

- b. En Barði sagði að hann var engi auðmaður
 men Barde säga.pret.3sg att han vara.pret.3sg ingen rik.man
 né þeir bræður eða frændur þeirra "og eigi munum
 heller hans bröder eller fränder deras och inte ska.pres.1pl
 vér biðja oss fjár til bóta." Snorri svarar: "Eigi
 vi be oss pengar till böter Snorre svara.pres.3sg inte
 mun hér þó hvorki koma fé né mannsektir."
 ska.pres.3sg här då varken komma pengar heller fredlöshet
 'Barde förklarade att varken han eller hans bröder eller fränder var rika. 'Och
 inte vill vi tiggja pengar till böter.' Snorre svarar: 'Det får här varken bli böter
 för det eller fredlöshet.'
 (Heiðarvíga saga; från Íslenskt textasafn)

Växlingen mellan preteritum och presens i isländskan är inte begränsad till bisatser (eller koordinerade strukturer). De verb som står i presens är tvärtom ofta sägeverb, alltså den typ av verb som står i *matrissatsen* i exempel som (15). I (17b) ovan används presens såväl i den direkta anföringen som i sägessatsen *Snorri svarar* (jfr också (13) ovan).

Det är sålunda inte mycket som talar för en analys av fornisländskans presensbruk i termer av nolltempus, bortsett från iakttagelsen att den temporala tolkningen av satser med presens tycks kunna vara densamma som för satser med preteritum. Det finns alltså skäl att närmare granska hur den temporala tolkningen etableras.

5. Temporala argument

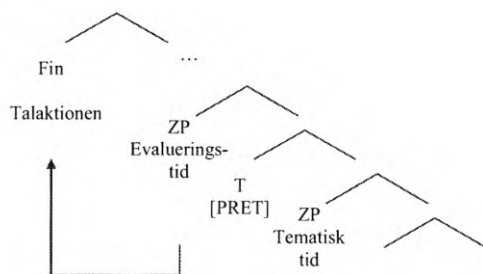
Tempus preteritum uttrycker inte enbart att tiden för en viss aktion ligger före talögonblicket. Aktionens placeras istället vid *en viss kontextuellt given tid* (den tematiska tiden) vilken föregår talögonblicket. Ett exempel som (18a) anger alltså inte att Frida har stängt av kaffet någon gång före talögonblicket, utan att hon gjorde det vid en för kontexten relevant tid (säg, innan hon gick hemifrån). Med (18b) säger vi inte att det inte finns

någon tid i dåtiden när Frida stängde av kaffebryggaren, utan bara att hon inte stängde av kaffet under den tematiska tiden.

- (18) a. Frida stängde av kaffebryggaren.
 b. Frida stängde inte av kaffebryggaren.
 (jfr Partee 1973:602)

Numera analyserar man ibland tempus (liksom temporala prepositioner) som predikat som tar temporala fraser, vilka uttrycker tidsintervall som argument (se Larsson 2009:50 och referenser som ges där). Man brukar då gärna anta att tempuspredikatet placerar den tematiska tiden före, efter eller vid talögonblicket; det är också så vi tolkar finita tempus i påståendesatser som de i (18) ovan. Infinita strukturer tycks emellertid uttrycka relativa tempus: de ordnar inte den tematiska tiden relativt talögonblicket, utan placerar istället den tematiska tiden före, efter eller vid matrissatsens aktionstid (se Eide 2009, Larsson 2009:62 för diskussion). Man kan därför anta att tempusstrukturen också i satser som (18) är något mer komplex. Tempuspredikatet placerar den tematiska tiden före eller efter en evalueringstid, vilken tolkas som talögonblicket eftersom satsen är finit. Syntaktiskt kan tempusstrukturen analyseras som i (19) (se vidare Larsson 2009).

(19)

Med det här sättet att se är det inte tempus utan finithet som etablerar talaktionen som satsens deiktiska centrum. Man skulle därför kunna beskriva den moderna svenskans historiska presens som en manipulation av talaktionen och inte av satsens tidsrelationer. I exempel som (14) ovan placeras talaktionen i dåtiden och etablerar på så vis en känsla av att talare och lyssnare är med när det händer. Precis som i andra finita satser tolkas evalueringstiden som tiden för talaktionen, och presensmorfologin placerar i sin tur den tematiska tiden vid eller efter evalueringstiden. Svenskans

historiska presens betår sig därför syntaktiskt och semantiskt som presens och inte som ett dåtidstempus.

Som framgått kan fornisländskans presens å andra sidan i vissa användningar uppfattas som ett dåtidstempus. Med en analys i termer av nolltempus skulle den tematiska tiden kunna sägas sammanfalla med den tematiska tiden i en tidigare sats (se Stowell 2007 för en sådan analys av tempusföljd i bisatser). Ett alternativ är att anta att presensmorfologin också i fornisländska placeras en tematisk tid vid eller efter en utväreringstid. Utväreringstiden får emellertid inte som i svenska nödvändigtvis sin betydelse anaforsikt. Den behöver alltså inte tolkas i relation till talaktionen utan kan få sin tolkning i relation till ett temporalt argument i den vidare (kon)texten.

Man skulle nu i linje med Kiparskys (1968) analys kunna tänka sig att den del av satsen som introducerar talaktionen helt enkelt kan saknas i fornisländska, åtminstone i koordinerade eller verbinitiala strukturer. Ett sådant antagande fångar dock så vitt jag kan se inte utan vidare alla användningar av presens för preteritum; presens tycks förekomma i alla typer av satser. Istället verkar utväreringstiden i isländskan kunna tolkas antingen som ett bundet eller som ett fritt pronomen, oberoende av om talaktionen är närvarande i syntaxen eller inte.

6. Avslutning

I den här uppsatsen har jag uppfattat det fornisländska bruket av preteritum konjunktiv i kontrafaktiver med dåtidsbetydelse som ett specialfall av det bruk av presens för preteritum som återfinns i de isländska sagorna. Jag har också mycket kort skisserat en analys där isländskans presensmorfologi inte saknar betydelse utan i grunden uttrycker samma temporala relation som i svenskan. Jag har då antagit en abstrakt och komplex tempusstruktur där själva tempuselementet etablerar en relation mellan temporala fraser vilka likt pronomen kan få sin betydelse på skilda sätt. Skillnaden mellan svenskan och isländskan beror då på hur de temporala fraserna tolkas.

Det isländska bruket av preteritum konjunktiv i kontrafaktiver med dåtidsbetydelse skulle kunna utgöra en rest från ett äldre språkskede. Liknande exempel på kontrafaktiver i preteritum konjunktiv återfinns i den gotiska bibeln; se (20). Det kan också noteras att i exemplet från *Beowulf* i (9) ovan står konsekvensen i pluskvamperfekt, medan villkoret ges i preteritum; exemplet återges i (21).

- (20) frauja, iþ weseis her, ni gadauþnodedi broþar meins
herre om vara.2sg.pret.opt. här inte dö.3sg.pret.opt. broder min

'Herre, om du hade varit här, hade min bror inte dött.'

(Joh 11:21)

- (21) Hæfde ðā forsiðod sunu Ecgþeowes / under gynne grund,
hade då gå.under son Ecgtheows under vida jord

[...] nemne him heaðobyrne helpe gefremede
om.inte honom stridsbrynja hjälp skänka.pret

'Då hade Ecgtheows son gått under den vida jorden, om inte hans stridsbrynja hade skänkt honom hjälp'

(Beowulf 1550–1552)

I sin studie över tempus och modus i indoeuropeiska ger Kiparsky (1968) exempel från flera äldre språk (grekiska, fornlatin och forniriska) vilka med avseende på presensbruket uppges bete sig som fornisländska. Det bör dock noteras att det här bruket av presens saknas hos Homeros och att den gotiska bibeln knappast utmärks av ett utvidgat bruk av presensmorfologi på samma sätt som de isländska sagorna. Det som brukar kallas historiskt presens framstår i det indoeuropeiska perspektivet över huvud taget som ett fortfarande olöst problem. Den språkliga variationen låter sig knappast förklaras enbart i termer av narrativa funktioner utan talar tvärtom för att vi måste anta betydande strukturella skillnader mellan de olika indoeuropeiska (och germanska) språken. En fullständig analys av distributionen av tempusmorfologi förutsätter uppenbarligen närmare studier av de olika språkens tempussystem i deras helhet. Den typ av analys av tempusstruktur som har skisserats här utgår från att det grundläggande språkliga formatet är gemensamt för alla mänskliga språk, men den öppnar samtidigt för att skillnader mellan språk kan förstås på flera olika vis.

Källor

Beowulf. Edited by George Jack. Oxford: Clarendon Press 1994.

Brennu-Njáls saga. Utgiven av Einar Ól. Sveinsson. Íslenzk fornrit XII. Reykjavík 1971.

Die Gotische Bibel. Edited by Wilhelm Streitberg. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag 1950.

Íslenskt textasafn. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum. Tillgängligt i elektroniskt format: <http://www.lexis.hi.is/corpus/leit.p>

Referenser

- Eide, Kristin Melum 2009. Tense, finiteness and the survive principle: Temporal chains in a crash-proof grammar. I: M. Putnam (ed.), *Towards a derivational syntax. Survive-Minimalism*. Amsterdam: John Benjamins. S. 91–132.
- Iatridou, Sabine 2000. The Grammatical Ingredients of Counterfactuality. *Linguistic Inquiry* 31. S. 231–270.
- Johannisson, Ture 1945. *Hava och vara som tempusbildande hjälpverb i de nordiska språken*. Lund: Gleerups.
- Kiparsky, Paul 1968. Tense and Mood in Indo-European Syntax. *Foundations of Language* 4. S. 30–57.
- Kratzer, Angelika 1998. More Structural Analogies Between Pronouns and Tenses. *SALT VIII*, MIT.
- Larsson, Ida 2009. *Participles in Time. The Development of the Perfect Tense in Swedish*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.
- McFadden, Thomas & Artemis Alexiadou 2007. Perfects, resultatives and auxiliaries in Early English. Insänd september 2007. Citerad från ling-Buzz/000588.
- Nygaard, M. 1906. *Norrøn syntax*. Oslo.
- Partee, Barbara 1973. Some Structural Analogies between Tenses and Pronouns in English. *The Journal of Philosophy* 70. S. 601–609.
- Stowell, Tim 2007. The syntactic expression of tense. *Lingua* 117. S. 437–463.
- Wennerberg, Jeanna 2000. Tempusväxling i isländsk sagaprosa. En pilotstudie. I: Jurij Kusmenko & Sven Lange (red.), *Kors och tvärs i nordistiken. Föredrag från det fjärde studentkollokviet i nordisk språkvetenskap Stockholm 12–13 november 1999*. Berlin. S. 66–77.

Bakgrunnsdeiksis og demonstrativer

Svein Lie

Universitetet i Oslo

1. Innledning

Når grammatikkene forklarer bruken av demonstrativer, sies det gjerne at de kan brukes deiktisk eller anaforisk. Og deiktisk blir oftest forklart som det som viser til noe i samtalsituasjonen.¹

Jeg vil i denne artikkelen vise at dette er et altfor enkelt bilde av hvordan demonstrativer blir brukt, især i talespråket. For der viser demonstrativer ofte til noe som verken er i talesituasjonen eller nevnt tidligere i samtalen. Jeg kan f.eks. sitte sammen med en gammel kollega og se på gamle bilder og si:

- (1) Det bildet der – det må være fra det der kurset i Marstrand

I den første substantivfrasen her har vi et komplekst demonstrativ *det ... der* som brukes deiktisk i tradisjonell forstand – vi kan jo tenke oss at jeg peker på bildet foran oss. Men i den andre substantivfrasen er det ikke slik. Kurset det refereres til, er ikke nevnt (må vi tenke oss), og det kan heller ikke pekes på direkte, men det "pekes på" i litt mer abstrakt forstand ved demonstrativet *det der*.

Og hvorfor bruker jeg da demonstrativ, kan en spørre. Jo, uttrykksmåten forutsetter at kurset er kjent for samtalepartnerne, som en slags felles bakgrunnskunnskap, slik at jeg kan referere til kurset som om det var nevnt.

Vi kan altså referere til noe som (vi antar) er kjent for begge samtalepartnere, og ved å bruke uttrykk som *den der* o.l., viser vi at dette hører til felles bakgrunn som så å si løftes inn i den aktuelle samtalsituasjonen. Det

¹ Omtrent slik bl.a. Hultman (2003:106f.), Næs (1965:327), Thorell (1973:83) o.a.

er dette jeg her vil kalle *bakgrunnsdeiksis*. Og det er dette jeg vil utdype litt i det følgende og illustrere især med norske eksempler.

2. Noen eksempler

Vi skal se på noen flere eksempler, først i flg. konstruerte eksempel:

- (2) Fikk du den (der) stillingen?

Denne uttrykksformen kan være naturlig i flg. situasjon: Jeg treffer en venn som jeg for lenge siden har fortalt at jeg har søkt på en bestemt stilling, men dette er ikke nevnt før i denne samtalen. Det er altså kjent for begge hva *stillingen* refererer til, men det er ikke aktivert informasjon. Hvis det derimot nettopp har vært snakk om stillingen og at jeg har søkt, så er denne uttrykksmåten mindre naturlig, for da vil en heller si

- (3) Fikk du stillingen?

Eksempler som disse kan vi lett finne i talespråkskorpora, her et par fra NoTa, Norsk Talemålskorpus ved Tekstlaboratoriet, Universitetet i Oslo: ²

- (4) ja da – det er jo det be- nei det det som er det beste for garn er jo så dyrt så går ikke an å så strikke eller l- bare la det ligge
mm – nei # e du vet den der – forretningen som ligger i m
– e Møllergaten # ja # garnforretningen den skal opphøre nå
(NoTa)

Samtalen viser at ”den der forretningen” er kjent for begge (eller rettere sagt: hun som nevner den, antar at den andre også kjenner den, jf. også ”du vet”), derfor kan den refereres til på denne måten.

- (5) jeg husker jo faren min kjøpte da – det kan nok kanskje vært nittenseksti han hadde dilla på de derre – Folkevognene Boblene som vi kalte – # mm # først var det sånn delt bakvindu husker du (NoTa)

² Transkripsjonen er litt forenklet, # angir replikkskifte og – pause.

Her nevnes "de derre Folkevognene", som ikke er nevnt før, men som nok var kjent for de fleste på den tida det her er tale om, og som taleren derfor kan løfte inn i samtalen på den måten. Uttrykket "husker du" viser også at taleren oppfatter det slik som at dette er et kjent fenomen for begge.

- (6) jeg har lyst til å se den derre "King Arthur" (NoTa)
- (7) eneste bra der er kryssordene og de derre quizspørsmålene på baksida (NoTa)

Jeg har ikke tatt med konteksten her, men verken "King Arthur" eller "quizspørsmålene" er nevnt i teksten eller samtalen før. Taleren antar at lytteren likevel gjenkjenner referenten og kan dermed referere til den som noe kjent.

Demonstrativet kan også være *han/hun (der)*, som når en kollega forteller meg om en konferanse i Göteborg (konstruert eksempel):

- (8) På utflukten var det han der Bo Ralph som var guide og viste oss og forklarte innskriftene på omtrent alle runesteinene i Västergötland.

Kollegaen antar at jeg kjenner (til) Bo Ralph og bruker derfor *han der*. Hvis min kollega antar at den som omtales, er ukjent for meg, ville det være mer naturlig å bruke andre uttrykksformer, f.eks.:

- (9) På utflukten var det en hyggelig professor som het Bo Ralph som var guide ...

Slik også i flg. eksempel fra Internett, også med tillagt *der(re)*:

- (10) Hun politikeren var veldig god i går
- (11) Men han der stavangerforfatteren Tore Renberg har skrevet om ...
- (12) For noen år siden var det en film som het "Sliding doors" (med hun derre Gwyneth dama) som handlet om
- (13) Første gangen var det vel hun derre svenske som vant, og så var det hun irske mener jeg å huske.

og i denne replikkvekslingen i NoTa:

- (14) men så så jeg en film for noen uker siden – den derre "Hide and seek" den skumle filmen # ne- er det grøss? #ja det er sånn thriller liksom (...) – og den var ganske fin – den var med han derre – Robert De Niro og så hun lille jenta vet du som er i såne skumle filme (NoTa)

Vi ser her nevnt "han derre Robert De Niro". Dette er jo en berømt skuespiller, han er ikke nevnt tidligere, men siden taleren går ut fra at han er kjent for samtalepartneren, blir uttrykksmåten med *han derre* naturlig.

Også *denne* kan brukes slik, som her i et konstruert eksempel: Jeg er i et byggvarehus og skal kjøpe forskjellig, bl.a. noe maling, noe jeg forteller ekspeditøren. Etter å ha holdt på med andre innkjøp først, kommer så turen til malinga, og ekspeditøren sier:

- (15) Ja, så var det denne malinga, da

Og, hvorfor *denne*? Jo, fordi den har vært nevnt og ligger som en felles, kjent størrelse, som her på ny aktiveres i samtalen. Og et par eksempler fra web:

- (16) Ta nå denne reklamen for kalkun- og kyllingwiener.
 (17) Synes oppriktig synd på denne Solskjær – stakkars mann.

I disse eksemplene refereres det til personer eller fenomener som forutsettes kjent for leseren eller samtalepartneren. Det første eksemplet er fra en blogg der reklamen ikke er nevnt før, men skribenten antar at de fleste leserne ser tv, og at de derfor har støtt på denne reklamen. I det andre eksemplet nevnes en fotballspiller som er allment kjent i Norge (Solskjær), og som her løftes inn i samtalen.

3. Omtale i grammatisk litteratur

Den bruksmåten vi har sett eksempler på ovenfor, er lite omtalt i norsk og nordisk grammatisk litteratur, men vi finner noe. NRG (s. 211) har en kort omtale slik: "Utsagn med *den (her)(der)* og *denne (her)(der)* brukes også uten påpekende funksjon, men om noe som forutsettes kjent, og som altså har spesifikk referanse:

- (18) Jeg tenkte på den (der) boka om jødene

(19) Det dreier seg om den (her) erstatningssaken, vet du”

Også *han* og *hun* er nevnt med denne bruken i NRG (s. 247): ”For det andre opptrer *han* og *hun* som bestemmere ved appellativer som refererer til personer. Her brukes pronomenet på linje med et egentlig demonstrativ. (...)”

(20) Du huskar han styrmannen som eg snakka med? (Fløgstad)”

Spørsmålet om referanse i slike uttrykk tas opp i Dyvik (1979:73), som sier at nominalhypotagmer med *han/den der(re)* alltid har en spesifikk lesning. Dette knyttes til det faktum at nominalet inneholder et lokativt ledd (*der, derre*). Dyviks beskrivelse støttes av bl.a. Lødrup (1982), som også nevner at nominalfraser med *han/hun* som bestemmere har spesifikk referanse (dvs. også uten *der, derre*). Synspunkter i tråd med dette finner vi også i Strahan (2008).

SAG skriver også om bruksmåter som disse, her om *han/hon* + egennavn: ”Vanligen innebär då bruket av pronomen att referenten är känd för både talare och lyssnare utan att han eller hon ändå hör till deras närmaste bekanta eller har aktualiserats tidigare i samtalet” (2:274). Om *han/hon* + *där/här* eller et restriktivt attributt brukt deiktisk (f.eks. *Hon från Vetlanda ...*) heter det at da ”behöver inte talaren syfta på något i den omedelbara talsituationen utan kan använda hela erfarenheten som deiktisk rum” (2:296). Noe liknende sies det om demonstrativene *den här/där*: ”Slutligen kan pronomenen användas deiktiskt för att aktualisera referenter (också sådana som anges med efternamn) som inte finns i den konkreta talsituationen men som ändå både talare och lyssnare har i sin föreställningsvärld” (2:317).

Den som i Norge i særlig grad har interessert seg for *han/hun* som demonstrativ, er Janne Bondi Johannessen, som i flere artikler har beskrevet og analysert denne konstruksjonen, bl.a. i Johannessen (2008a & 2008b). Hun kaller *han/hun* i denne funksjonen psykologisk distale demonstrativer. I Johannessen (2008a) har hun definert bruksbetingelsene for denne konstruksjonen slik (dvs. en av disse tre må passe):³

- Den omtalte er en person som taleren selv ikke kjenner godt
- Den omtalte er en person som lytteren selv ikke kjenner godt
- Den omtalte er en person som taleren tar avstand fra

³ I de første artiklene tas det ikke med eksempler med *han/han der(re)*, men i Johannessen (2008b) er noen slike eksempler med.

I Johannessen (2008b) legger hun til som en fjerde bruksbetingelse at referansen må være spesifikk.

At den omtalte er en person som taleren tar avstand fra, er et synspunkt som er nevnt før av andre. Knudsen (1967:28) nevner det i omtale av *denne (her)*: "I talemålet kan det ofte ligge noe nedsettende, foraktlig eller irriterert i *denne (her)* (brukt om en eller noe som nettopp er nevnt)", og han gjengir så flg. eks. fra Ibsen:

- (21) kanskje det er denne her Mortensgård, som har sat de to op mod hinanden

Den bruken vi her har sett av demonstrativer i norsk, forekommer naturlig nok også i andre språk, og bruksmåtene er omtalt og debattert. En velkjent dikotomi er motsetningen mellom hva som er kjent informasjon, og hva som er nytt i en ytring, ofte knyttet til termene *tema* og *rema*. Denne motsetningen kan også sees på som grader av referensiell tilgjengelighet: Om jeg refererer til noe som er kjent, f.eks. ved at det er nevnt like før, vil min samtalepartner lett vite hvem referenten er, for da er referenten aktivert i minnet. Hvis jeg nevner noe som ikke er kjent eller nevnt, er referenten ikke så lett tilgjengelig, og den som taler, må da på en eller annen måte uttrykke seg slik at referenten blir identifisert.

Dette er en enkel modell, og flere har forsøkt å forbedre den. Chafe (1987) videreutvikler det tradisjonelle skillet *given-new* til en tredeling, der han hevder at en referent i en diskurs kan være *active*, *semi-active* eller *inactive*. En semi-aktiv referent er iflg. Chafe (1987:25) en som "is in a person's peripheral conciousness, a concept of which a person has a background awareness", men som ikke er gjenstand for talerens direkte oppmerksomhet. Andre termer som har vært brukt om det Chafe kaller semi-active, er ifølge Siewierska (1991:157f.) bl.a. *recoverable*, *accessible*, *derivable*.

I en større studie av demonstrativer hevder også Diessel (1999) at demonstrativer kan vise til noe annet enn en referent i diskursen forut eller i situasjonskonteksten, nemlig for å aktivere spesifikk delt kunnskap. Diessel kaller disse *recognitional demonstratives*, og termen indikerer at de refererer til noe som er gjenkjennbart, eller, som han sier: "discourse new and hearer old".⁴

⁴ Diessel skiller mellom *eksoforisk* (eng. *exophoric*) og *endorforisk* (eng. *endophoric*) bruk av demonstrativer. Eksoforiske er demonstrativer som refererer til noe i situasjonskonteksten, mens andre bruksmåter faller inn under endoforisk bruk, som igjen er enten anaforisk, diskursdeiktisk eller "recognitional". Skillet går tilbake til Halliday

Et "givenness hierarchy" som er enda mer sofistikert og enda mer omtalt, er det som stammer fra Gundel et al. (1993), og som i norsk form kan gjengis slik: ⁵

I fokus > Aktivert > Unikt gjenkjennelig > Unikt identifiserbar > Referensiell > Typeidentifiserbar

I dette hierarkiet er det slik at et uttrykk er gitt eller kjent i høyere grad jo lenger en går til venstre i hierarkiet. ⁶

4. Bakgrunnsdeiksis

Jeg skal her prøve å samle trådene. Jeg mener at det er et felles trekk ved bruksmåtene av de nominale uttrykkene med demonstrativ i setninger som

- (22) Husker du den togturen vår?
- (23) Den der hiphop-musikken er ikke noe for meg
- (24) Ta nå dette presidentvalget – jeg synes det tar altfor mye plass i mediene
- (25) Han læreren vår er ikke noe særlig
- (26) Det må være han beundreren din (NRK undertekst 2008)

Nå kan disse setningene forekomme i ulike kontekster, men en mulig og naturlig kontekst for den første er *den togturen* ikke er nevnt i samtalen før, men at den er en bestemt togtur som begge kjenner til – og tilsvarende for de andre frasene. I så fall brukes ikke *den* deiktisk (i vanlig forstand) og heller ikke anaforisk, men for å vise til eller kalle fram felles kunnskap. Referenten for *den togturen* er altså unikt gjenkjennelig (*recoverable* eller *recognitional*). Og når referenten er unikt gjenkjennelig, så er det fordi den hører til en felles bakgrunn.

- (27) ... han beundreren din

& Hasan (1976), som introduserte skillet endophoric/exophoric om referanse, endoforisk innen teksten og endoforisk utenfor. – Diessel kaller denne bruken (dvs. "recognitional") endoforisk, men det kan virke vel så naturlig å kalle den eksoforisk.

⁵ In focus > Activated > Familiar > Uniquely identifiable > Referential > Type identifiable

⁶ Hierarkiet er brukt til analyse av nominale uttrykk i fransk av bl.a. De Mulder (2007).

Denne uttrykksmåten er naturlig når jeg veit at min samtalepartner har en bestemt beundrer. Her er det en felles personlig bakgrunn, men det kan også være referenter vi kjenner til som del av et større samfunnsfelleskap, som når jeg sier:

(28) Hun liker best han der Wallander

Jeg forutsetter da at min samtalepartner kjenner Wallander (som helt i kriminalfilmer eller kriminallitteratur), og jeg kan da bruke *han der* for å uttrykke at jeg viser til en "felles bekjent".

Vi kan dermed si at det vi her refererer til, er noe i en felles *bakgrunn*, og bruksmåten kan kalles *bakgrunnsdeiksis*.

Begrepet bakgrunn blir her brukt på omtrent denne måten i SAG (1:156), og det knytter seg også an til begrepet *grounding* på engelsk, som har vært brukt bl.a. i kognitiv grammatikk om det som Croft & Cruse (2004:60): kaller "the shared knowledge, belief and attitudes of the interlocutors".⁷ Denne bakgrunnen kan være mer personlig eller mer samfunnsmessig. Saaed (2009:201) snakker om *common ground*, som kan være enten *personal* eller *communal*.

Enkelte grammatikere har ment at de demonstrativene som her er omtalt, også har en annen, nemlig nedsettende, funksjon. SAG (2:317) sier at bruk av *den där* kan markere avstand eller "avstandtagande" *Har du ringt til den där Karlsson (du vet)?* Johannessen (2008a:67) hevder at bruken av *han/hun* kan markere at taleren tar avstand fra den som blir omtalt: *Er ikke helt god hu mora mi altså.*

Spørsmålet her er da om dette er en egen funksjon, og om det er en riktig beskrivelse. Til det siste kan det hevdes at denne uttrykksmåten ikke bare skal tolkes negativt – også positiv holdning kan uttrykkes slik:

(29) Hun der franske i gruppe vår – det er dama si, det

(30) Han Skavlan synes jeg er ganske kjekk

Dermed er det kanskje mer korrekt å si at dette er et uttrykk for en ekspressiv eller emotiv holdning til det som det refereres til. Men om nå dette skal sies å være en egen bruksmåte, skal være usagt.⁸

⁷ I Lie (2008) hevdes det at *sånn* kan ha en beslektet, men ikke identisk funksjon, nemlig å løfte inn i samtalen et begrep som ikke har vært nevnt (umiddelbart) før (og som ikke hører til det sentrale ordforrådet): *På museet gikk vi inn i ei sånn årestue, og der fikk vi sånn rømmekolle med flatbrød.*

⁸ Men det er også mulig at emotiv bruk bør tas med som egen kategori, bl.a. pga. ut-

5. Avslutning

I denne artikkelen hevdes det at en viktig bruksmåte for demonstrativer, især i talespråket, er å vise til personer, ting og forhold som ikke, iallfall ikke nødvendigvis, er aktualisert i en samtale, men som er kjent for begge samtalepartnere ut fra deres felles bakgrunn, enten det dreier seg om felles kulturbakgrunn eller felles privat erfaring. Det er dette jeg har valgt å kalle bakgrunnsdeiksis. Denne funksjonen finner vi i norsk ved de uomtvistede demonstrativene *den* og *denne*, ev. med tillegg av *der(re)* eller *her(re)*, men også ved *han/hun* + ev. *der(re)*.

Litteraturliste – faglitteratur

- Chafe, Wallace 1987. Cognitive constraints on information flow. I: Tomlin, Russel S. (ed.), *Coherence and Grounding in Discourse*. Amsterdam: John Benjamins. S. 21–52.
- Croft, William & D. Alan Cruse 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- De Mulder, Walter 2007. Demonstrative Noun Phrases, Givenness, and Relevance Theory. I: Nilsen, Randi Alice et al (eds.), *Interpreting Utterances: Pragmatics and Its Interfaces*. Oslo: Novus. S. 166–184.
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives: Form, Function, and Grammaticalization*. Typological Studies in Language. 42. Amsterdam: John Benjamins.
- Dyvik, Helge J.J. 1979. Omkring fremveksten av artiklene i norsk. *Maal og Minne*. S. 40–78.
- Faarlund, Jan Terje, Svein Lie & Kjell Ivar Vannebo 1997. *Norsk referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget. (= NRG.)
- Gundel, Jeanette K., Nancy Hedberg & Ron Zacharski 1993. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. *Language* 69 (2). S. 274–307.
- Halliday, M.A.K. & Ruqaiya Hasan 1976. *Cohesion in English*. London: Longman.
- Hultman, Tor G. 2003. *Svenska Akademiens språklära*. Stockholm: Svenska Akademien.

trykksmåter som *Det stod DEN dama i kiosken*. Jf. Vangsnes (1993).

- Johannessen, Janne Bondi 2008a. Psykologiske demonstrativer. I: Johannessen, Janne Bondi & Kristin Hagen (red.), *Språk i Oslo. Ny forskning omkring talespråk*. Oslo: Novus. S. 63–77.
- Johannessen, Janne Bondi 2008b. The pronominal psychological demonstrative in Scandinavian: Its syntax, semantics and pragmatics. *Nordic Journal of Linguistics* 31.2. S. 161–192.
- Knudsen, Trygve 1967. *Pronomenene*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lødrup, Helge 1982. *De og dem* i dialekten på Oslo vestkant. *Norskraft* 37. S. 54–58.
- NRG = Faarlund, Jan Terje et al. 1997.
- Næs, Olav 1965. *Norsk grammatikk*. 2. utg. Oslo: Fabritius.
- SAG = Teleman, Ulf et al. 1999.
- Siewierska, Anna 1991. *Functional Grammar*. London & New York: Routledge.
- Strahan, Tania E. 2008. *Sjå på han mannen!* On the definiteness and specificity of Scandinavian pronoun demonstratives. *Nordic Journal of Linguistics* 31.2. S. 193–226.
- Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik* I–IV. Stockholm: Svenska Akademien/Norstedts Ordbok. (= SAG.)
- Thorell, Olof 1973. *Svensk grammatikk*. Stockholm: Esselte Studium.
- Vangsnes, Øystein A. 1993. Intensiverende nominalfraser i norsk. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift*. S. 35–52.

Ekserpert litteratur

NoTa = Talemålskorpus fra Oslo, Universitetet i Oslo:
<http://www.tekstlab.uio.no/nota/oslo/>.

En akademiledamot pensioneras inte – om konstruktioner med s-verb i svenskan

*Benjamin Lyngfelt
Göteborgs universitet*

1. Introduktion¹

Man brukar urskilja två huvudtyper av *s*-verbskonstruktioner i svenskan: passiv och deponens. Förutom ”vanlig” passiv (1a), där subjektet motsvarar objektet till samma verb i aktiv konstruktion, används *s*-suffixet också i s.k. operonlig passiv (1b).

- (1) a. Rymlingarna infångades i fredags (av polisen).
b. Det åts, dracks vin och dansades hela kvällen.

Vanlig passiv är begränsad till transitiva verb och förutsätter en Agent eller Orsak som motsvarar det aktiva verbets subjekt och som optionellt – men vanligtvis inte – uttrycks i ett agentadverbial (1a). Operonlig passiv förekommer med både transitiva och intransitiva verb (se 1b), men förutsätter mänskligt subjekt (se avsnitt 4 nedan). Vanlig passiv kan även konstrueras perifrastiskt, med *bliva* (eller, mindre vanligt, *vara* eller *få*) och perfekt particip, men *s*-passiv är betydligt vanligare och kan uppträda i fler typer av sammanhang (se t.ex. Engdahl 2006). Operonlig passiv konstrueras alltid med *-s* och kan normalt inte ta agentadverbial.

Deponens är en tämligen spretig kategori som snarast definieras negativt ”sådan *s*-form av verb som inte har passiv funktion” (SAG 1:161).² Hit

¹ Tack till Elisabet Engdahl, Fredrik Heinat och Ida Larsson för värdefulla synpunkter på tidigare utkast.

² Termen *deponens* har också använts om verb som enbart förekommer i (motsvarande) *s*-form eller med reflexivt pronomen (Sundman 1987, Kemmer 1993 m.fl.), t.ex. *hoppas* och *nalkas*.

hör absoluta, reciproka, mediala och intransitiva konstruktioner (Lyngfelt 2007):

- (2) a. Tröjan sticks. Kalle retas. (absolut)
 b. Vi träffades i Lund. Parterna har svårt att enas. (reciprok)
 c. Branden utvecklades explosionsartat. Att åldras är vackert. (medial)
 d. Glöm inte bort att andas. Det där är inget att yvas över. (intransitiv)

Absolut funktion innebär ”att ett transitivt verb står utan objekt” (SAG 1:148). Det uttrycks t.ex. inte i (2a) vem som blir stucken av tröjan eller retad av Kalle. Deponens-*s* kan här sägas fylla den detransitiverande funktionen att undertrycka objektet, ett mönster som bl.a. Haspelmath (1990) och Fried (2006) kallar *deobjective*.

Reciprok betyder ömsesidig, och reciproka konstruktioner förutsätter därför flera aktörer. Antingen handlar det om interaktion mellan referenterna i ett pluralt subjekt, som i (2b), eller mellan subjektet och rektionen i en prepositionsfras: *Google enas med bokförlagen*.

I mediala konstruktioner är det Föremålet för aktionen som utgör subjekt. Medial liknar alltså passiv i det avseendet, men utmärker sig genom att inte väcka ”någon föreställning om en aktant som har framkallat satsens aktion och som skulle kunna uttryckas med agentadverbial” (SAG 2:556).

Intransitiv deponens uppvisar vad bl.a. Sundman (1987) och Steinbach (2002) kallar reflexiv betydelse och benämns här *intransitiv* i analogi med intransitiva reflexiver (jfr *yvas/yva sig*, *nalkas/närma sig*; Lyngfelt 2007).³ Gemensamt är då att *s*-suffix respektive reflexiv dels associeras med subjektet, dels inte uppstår någon egen semantisk roll.

Traditionellt räknar man oftast bara med tre typer av deponens, och intransitiva fall – om de alls nämns – sorterar då ofta under absolut deponens (se t.ex. SAG 2:555ff.).⁴ De skiljer sig dock åt genom att de intransitiva

³ En tänkbar alternativ benämning vore kanske *reflexiv* deponens, eftersom konstruktionen tillskrivs reflexiv betydelse, men vad skulle då motsvarande formellt reflexiva strukturer kallas? Reflexiva reflexiver? För övrigt kan även de andra typerna – med undantag för absolut deponens – sägas ha ’reflexiva’ drag (se avsnitt 3 nedan).

⁴ I en del äldre litteratur (t.ex. Öhlin 1918, Wessén 1965) har de snarare sorterat under medial, vilket åtminstone språkhistoriskt sett förefaller vara bättre motiverat (se vidare nedan). Redan Holm (1952:24) går dock på den numera brukliga linjen att gruppera intransitiv och absolut deponens tillsammans – under termen *aktionella*, vilket signalerar vad dessa båda har gemensamt som skiljer dem från medial.

är just intransitiva och *s*-suffixet subjektorienterat, medan *s:et* i absoluta konstruktioner snarast representerar ett undertryckt objektsargument (jfr *retas / reta ngn*). Detta är något som skiljer absolut deponens från alla andra *s*-verbskonstruktioner, inte bara övriga deponenstyper utan också passiv (se vidare avsnitt 3).

Föreliggande uppsats presenterar några reflexioner om hur olika *s*-verbskonstruktioner i svenskan förhåller sig till varandra. Kontentan blir snarast att det finns en del kvar att reda ut.

2. Från reflexiv till *s*-passiv

Det verkar numera råda konsensus om att både deponens och *s*-passiv har utvecklats ur reflexivformen *sig/sik* (Holm 1952, Wessén 1965). Tidigare har det diskuterats huruvida *s*-passiv snarare har influerats av latinets *r*-form (passiv, 1 pers. sing.; se t.ex. Öhlin 1918:94f.), inte minst utifrån antagandet att *s*-passiv varit en primärt skriftspråklig konstruktion. Holm (1952) vänder sig dock mot det antagandet och hävdar kraftfullt, med stöd i bl.a. landskapslagarna, att även om vissa typer av passivanvändning förmodligen influerats av latinets *r* är *s*-passiv "till sin upprinnelse helt inhemsk" (s. 380).⁵ Hos Wessén (1965) nämns inte ens latin-hypotesen, utan det tas för givet att *s*-passiv härrör från reflexiv.

När det gäller deponens-*s* verkar konsensus om ursprunget ha rått länge, "ty det synes redan från början vara klart, att *s*-formen uppstått ur refl. pron." (Öhlin 1918:11). De båda formerna har än idag flera överlappande funktioner: reciprok (*enas / ena sig*), intransitiv (*nalkas / närma sig*) och medial (*förgrenas / förgrena sig*).⁶ Någon *s*-motsvarighet till "vanliga", transitiva reflexiver såsom *utmåla sig* och *skära sig* förekommer inte längre, men användes i fornsvenskan. Öhlin (s. 28) ger exempel som *klæpas* ('klä sig'), *löghas* ('tvätta sig, bada') och *værias* ('värja sig'). Omvänt finns ingen reflexiv motsvarighet till *s*-passiv eller absolut deponens. I stället alternerar *s*-passiv som sagt med perifrastisk passiv, och absolut depo-

⁵ Bland drag som antas ha gynnats av latinets *r* kan nämnas agentadverbial och över huvud taget fall med specifik agens.

⁶ Tämigen märkligt är därför följande uttalande av Wessén (1965:176): "Bruket av *sik* i reciprok betydelse har upphört redan förlitterärt." Även Öhlin (1918:24f.) framhåller reciprok reflexiv som ett urnordiskt fenomen som i stort sett försvunnit redan i fornsvenskan, förutom i uttrycket *sin (i) mellum*, och att det i övrigt har ersatts av pronomenet *varandra* i modern svenska.

nens med morfologiskt omärkerad absolut användning (ex: *Jag gillar att läsa (böcker)*).

Hur den (förmodat) inomspråkliga utvecklingen från reflexiv till *s*-passiv har gått till verkar inte ha undersökts närmare, men ett par olika utvecklingslinjer har föreslagits. Wessén (1965) utgår från att den formella förändringen i huvudsak föregår den funktionella. En trycksvag reflexiv har enklitiskt knutits till verbet och med tiden fått sitt uttal reducerat till endast *-s*. "Därmed hade förutsättningar skapats för funktionsförändringar" (s. 173). Han skissar sedan en betydelseutveckling från reflexiv till medial betydelse där först den reflexiva betydelsen bleknar (till motsvarande intransitiv deponens/reflexiv), och den formella reduceringen därefter öppnar för medial tolkning:

Efterhand som predikatsverb och reflexivum genom ljudutvecklingen sammansmälter till ett ord, kommer den dominerande objektsföreställningen hos predikatet att inriktas mot satsens grammatiska subjekt, som sålunda kommer att fattas mera som föremål för handlingen än som dess utövare. (Wessén 1965:180).

Mot detta talar möjligen att även reflexiv används medialt, och så även under fornsvensk tid (se t.ex. Falk 1997:95ff.). Holm (1952) ser tvärtom den semantiska potentialen som primär:

En förutsättning för utvecklingen har varit, att vad som brukar kallas "reflexivum" icke blott har rent reflexiv betydelse (t.ex. *Han slog sig på knäet*) utan att redan tidigt en mycket viktig funktion varit att intransitivera transitiva verb (Holm 1952:22).

Sannolikt handlar det om flera förändringar som pågått parallellt och påverkat varandra. Klart förefaller i varje fall att medial användning var en förutsättning för den fortsatta utvecklingen till passiv; i båda fallen uppfattas subjektet som föremål för handlingen, men i passiv tillkommer också föreställningen om en orsakande agent. Därefter följer som "[d]et sista stadiet i utvecklingen [...] att den handlande personen anges med hjälp av prepositionen *af*" (Wessén 1965:183).

Wessén (1965:179f.) menar dock att man inte ska se det som att reflexiv utvecklas till passiv via medial, utan snarare att "den reflexiva funktionen utvecklats till medial ("neutral") hos vissa verb, till passiv hos andra" (s. 180). Detta må vara sant om utvecklingen hos enskilda verb, men därmed inte sagt att det gäller utvecklingen av funktionerna som sådana, utan snarare hur deras tillämpning genom analogi utvidgats till att omfatta fler

verb. Jag har svårt att se hur utvecklingen från reflexiv till passiv kunnat undvika att ta vägen över medial. Holm (1952) summerar processen med hjälp av exempelkedjor som följande:

Dörren öppnade sig. Dörren öppnades (dvs. gick upp). Dörren öppnades (av en person som steg in) (Holm 1952:22).

I alla händelser har *s*-formen alltmer kommit att uppfattas som en primärt passiv form. Dels är *s*-passiv numera den mest utbredda passivformen i svenskan (Engdahl 2006, jfr SAG 4:360), dels är passiv den vanligaste användningen av *s*-morfemet.⁷ Vidare har mer reflexiva användningar tappat mark:

Utvecklingen går i varje fall mer och mer därhän, att *s*-formerna upphör att användas i rent reflexiv funktion. De är ersatta av reflexiv form. (Wessén 1965:175)

Intransitiv deponens (som ju kan sägas ha reflexiv betydelse) används fortfarande (se Lyngfelt 2007:114f.), men främst lexikaliserad hos vissa verb (t.ex. *envisas*, *väsnas*, *nalkas*, *vistas*). Det är oklart om konstruktionen fortfarande är produktiv.

Även där reflexiv och deponens förekommer sida vid sida kan ibland reflexiven uppfattas som mer aktiv och deponens som mer passiv. Det kan handla om växling mellan aktiv och medial/passiv (*pensionera sig* resp. rubrikexemplens *pensioneras*) eller mellan medial och passiv (*irritera sig* resp. *irriteras*). Detta är dock inte någon generell skillnad, utan i andra sammanhang verkar formerna likvärdiga (t.ex. de mediala *förgrena sig / förgrenas*).

Absolut deponens behandlas av Wessén som en variant av reciprok och torde rimligen ha utvecklats just därifrån. Reciprocitet förutsätter ömsesidighet, men när verbformer som *slås* eller *retas* uppträder i kontexter där det inte framgår om subjekten agerar ömsesidigt eller gentemot andra öppnas för en absolut tolkning som sedan kan konventionaliseras (jfr Wessén 1965:176). Denna förändring var genomförd i fornsvenskan, vilket kan illustreras av följande exempel:

⁷ Symptomatiskt är att deponens ibland informellt beskrivs ung. ”verb med passiv form men aktiv betydelse” (jfr t.ex. <<http://sv.wikipedia.org/wiki/Deponens>> (091210), <<http://www.eng.gu.se/sv/projects/GrUp/deponens.html>> (091210)).

- (3) Än löskamapär drax älla slas. (Östgötalagen, från Wessén 1965:176)
'om en löskekarl [ung. lösdrivare] drar någon i håret eller slåss'

3. Opersonlig passiv

Även s.k. opersonlig passiv verkar ha förekommit länge, åtminstone med intransitiva verb (ett möjligt exempel ur Gutalagen är (4), Hannesdóttir 1985). Även om mönstret idag i huvudsak är begränsat till *s*-passiv kan man anta att det tidigare uppträtt även med perifrastisk passiv, som för var den dominerande passivformen, och möjligen lånats därifrån (jfr t.ex. danska och tyska, som fortfarande använder opersonlig perifrastisk passiv, samt (5a) nedan).

- (4) Þar sum gangs i garði (Gutalagen, för en diskussion av uttryckets betydelse se Hannesdóttir 1985)

Opersonlig passiv med transitiva verb är dock troligen en senare utveckling. Inte minst är konstruktionen svårare att påvisa säkert utan expletivt subjekt, som i huvudsak växte fram först under äldre nysvensk tid (Falk 1993). Utan expletivt *det* skulle växlingen mellan t.ex. *linet skördades* och *skördades lin* kunna handla om ren ledföljdsvariation, där båda uttrycker "vanlig" passiv fast med olika informationsstruktur. Opersonlig passiv signaleras tydligare i *det skördades lin*, och ännu under 1500-talet uppträdde motsvarande fall utan *det* (exemplen från Falk 1993:261):

- (5) a. och var lagdt bredhe tak öfver vakert (perifrastisk passiv)
b. Bores dhå fram 2 permentz breff med monge hengiende inciglier (*s*-passiv)

I typiska definitioner av opersonliga konstruktioner i modern svenska (t.ex. SAG 1:204) förutsätts expletivt subjekt, vilket utesluter exemplen i (5). Å andra sidan är en sådan restriktion mindre tillämplig på ett språkstadium där subjektstvånget ännu inte etablerats. Det är inte helt givet vad som utmärker en eventuell opersonlig passivkonstruktion i dåtidens svenska. Carnie & Harley (2005) karakteriserar opersonlig passiv (i nederländska) som ett slags existentialkonstruktion, med vilken man anger existensen av en viss aktion (till skillnad från en referent, som i "vanliga" existentialsatser). Ett sådant kriterium passar bättre in på satserna i (5).

Vidare är det inte givet att blotta närvaron av expletivt *det* undanröjer oklarheten, ens i modern svenska. Enligt SAG (4:372) är en sats som *Det skrevs inbjudningskort* strukturellt dubbeltydig, då det postverbala ledet kan betraktas som egentligt (eller postponerat) subjekt lika väl som objekt. Satsen kan alltså antingen betraktas som opersonlig passiv (*inbjudningskort*=objekt) eller som en presenteringskonstruktion (*inbjudningskort*=egentligt subjekt). Detta är precis samma sorts tvetydighet som i (5), där verbkomplementen *tak* resp. *breff* kan betraktas som antingen subjekt (→vanlig passiv) eller objekt (→opersonlig passiv).

Att basera definitionen av opersonlig passiv på närvaron av expletivt subjekt förefaller alltså otillräckligt. Detta gäller inte minst då det s.k. subjektstvånget i modern svenska inte är helt obligatoriskt (se Engdahl 2010).⁸ Helt klart är i varje fall att inte alla fall av opersonlig passiv med transitiva verb kan avfärdas som oklara eller reduceras till andra konstruktioner. I samordningar som (1b) ovan (*åts, dracks vin och dansades*), med både transitiva och intransitiva verb, torde dock endast objektstolkning av verbkomplementet vara möjlig, vilket innebär opersonlig passiv.⁹

4. S-morfemets funktion

Absolut deponens verkar som sagt ha utvecklats ur reciprok, men bör inte längre betraktas som en variant av denna. I alla övriga *s*-verbskonstruktioner lever *s*-suffixets reflexiva ursprung kvar i så måtto att *-s* associeras med subjektet. Gemensamt för intransitiv, medial och reciprok deponens samt passiv är att *-s* verkar markera att subjektet i en eller annan mening är föremål för verbets aktion:

⁸ I (i–ii) ges ett par potentiella exempel på opersonlig passiv utan *det* ur Språkbankens Parole-korpus (<http://spraakbanken.gu.se/parole/>). Jag lutar dock snarare åt att betrakta dessa fall som vanliga passiver med postponerat subjekt, bl.a. därför att det går att infoga agentadverbial.

(i) Dessutom föreslås att målet ska följas upp varje halvår. (jfr *föreslås det att*)

(ii) Ett par månader senare konstaterades att sprickorna blivit större och att balken gett med sig. (jfr *konstaterades det att*)

⁹ Notera inte minst det implicita komplementet till *åts* (buffé?), som får betraktas som ett underförstått objekt snarare än ett dito egentligt subjekt. Rimligen bör det explicita komplementet till *dracks* (dvs. *vin*) hanteras analogt.

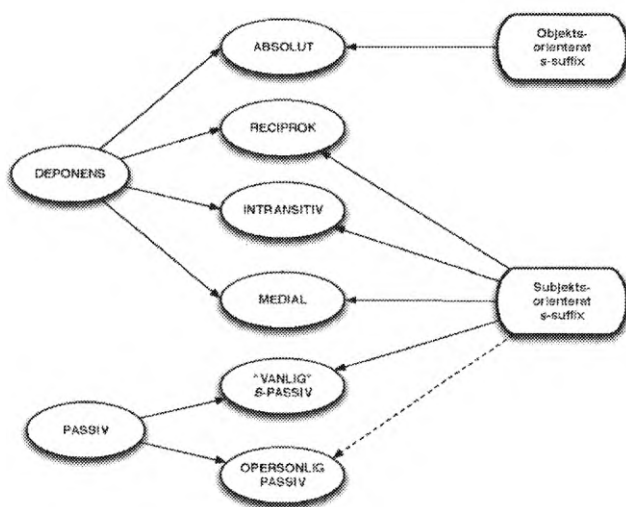
- (6) a. färdas, andas (intransitiv)
 b. samsas, skiljas (reciprok)
 c. åldras, förundras (medial)
 d. knådas, utredas (vanlig *s*-passiv)
 e. (det) dansas, skvallras (opersonlig passiv)

Vid intransitiv deponens (6a) är subjektet aktivt och den reflexiva betydelsen tämligen bleknad, men inte desto mindre kan resultatet av aktionen sägas avse subjektsreferenten, som blir "färdad" respektive "andad". I reciproka konstruktioner (6b) är subjektet både Agent och Föremål, och vid medial deponens och vanlig passiv (6c–d) är subjektet enbart Föremål för eller Upplevare av aktionen. I alla dessa fall kan *s*-morfemet antas markera att subjektsreferenten påverkas av aktionen. Opersonlig passiv (6e) är lite annorlunda i det att *-s* knappast kan markera någon egenskap hos det opersonliga subjektet *det*. Snarare kanske suffixet kan ses som en markör för den undertryckta Agenten. Även en sådan funktion är dock i någon mening subjektorienterad (ett tecken på detta är att opersonlig passiv förekommer med s.k. subjektorienterade adverbial; se vidare avsnitt 5).

Absolut deponens (7) skiljer sig från övriga *s*-konstruktioner i just detta avseende. Här har *-s* inte bibehållit några reflexiva drag, utan markerar i stället ett undertryckt objekt (*retas = reta ngn*).

- (7) Nässlorna bränns. Sluta kittlas!

På grund av denna skillnad antar jag i Lyngfelt (2007) två olika *s*-suffix, ett subjektorienterat och ett objektsorienterat. Distributionen hos dessa fördelar sig enligt figur 1:

FIGUR 1: *Distributionen hos två s-suffix.*¹⁰

Sett till *s*-suffixets funktion är alltså den grundläggande distinktionen inte den mellan passiv och deponens, utan den mellan absolut och alla de övriga. Medial, intransitiv och reciprok grupperar sig tillsammans med passiv i det avseendet. Däremot finns det förstås andra skäl att bibehålla nuvarande distinktion mellan passiv och deponens, inte minst relationen till perifrastisk passiv.

5. Distinktionen mellan aktiv/medial och passiv

Det är välkänt att det inte alltid är lätt att skilja mellan medial deponens och passiv. I båda fallen motsvarar subjektet typiskt föremålet för handlingen, och det som skiljer dem åt är att det i medial "inte finns någon föreställning om en aktant som framkallat aktionen" (SAG 1:197). Denna föreställning kan vara mer eller mindre tydlig, särskilt som Agenten oftast

¹⁰ Baserad på en mer detaljerad figur i Lyngfelt (2008).

är implicit. Många fall kan därför vara tvetydiga utan tillräcklig kontext (exempel 8–9 hämtade via Google):

- (8) a. Journalist samlar bevis för att svininfluensa utvecklades i labb.
b. Men helt klart är att spelet som idag kallas golf utvecklades i Skottland.
- (9) a. Totalt 11 800 anställda pensionerades, vilket är cirka 800 fler än året innan.
b. När Flippan pensionerades var inte ett öga torrt.

I (8) är det inte helt uppenbart huruvida svininfluensa respektive golf utvecklades *av någon* (passiv) eller snarare växte fram (medial). Det är dock fråga om tvetydighet snarare än vaghet i dessa fall; själva distinktionen är alltså tydlig, även om det krävs kunskap om kontexten för att klassificera enskilda exempel.

Mindre tydligt är det med *pensioneras* i (9). Man kan pensioneras av sin arbetsgivare (passiv), uppnå åldersstrecket (snarast medial) eller rentav aktivt välja att pensionera sig själv (vilket dock kanske främst uttrycks med reflexiv), men i praktiken är det nog ofta är ett samspel mellan dessa faktorer; man kanske går med på att låta sig pensioneras eller något i den stilen. Det är dock viss skillnad mellan praktiska omständigheter och språkliga beskrivningar. I (9a) var situationen med säkerhet inte likadan för de 11 800 subjektreferenterna, men de kan ändå samsas om samma verbform. Detta innebär inte att verbet används med flera betydelser samtidigt, utan meningen får betraktas som medial. Yttrandet aktualiserar ingen *föreställning* om en orsakande Agent, även om sådana aktörer i praktiken förekommit i flera av de åsyftade fallen. (9b) kan däremot ses som entydigt passivt, givet att man känner till att Flippan är en häst (Butterfly Flip), som rimligen pensioneras av sin ägare/ryttare. Men återigen kan det skilja mellan språk och praktik. Om inte (9b) väcker någon föreställning om en orsakande Agent, utan snarare tolkas som att Flippan går i pension, är även denna mening medial.

Sammantaget verkar problemen med att skilja mellan medial och passiv snarare handla om hur man tolkar enskilda exempel än om distinktionen som sådan. Ett begreppsligt sett svårare klassificeringsproblem gäller i stället s.k. opersonlig passiv (t.ex. *Här forskas det för fullt*). Redan Holm (1952:10ff.) – som i sin tur hänvisar till antikens grammatiker – konstaterade att opersonlig passiv inte passar in i flera brukliga definitioner av pas-

siv. Och än idag är typen problematisk för exempelvis SAG:s definition av passiv:

om konstruktion, verbfras eller sats som har verb i *s*-form eller *blilvara* + perfektparticip och där predikationsbasen vanligen motsvaras av referenten för ett objekt i korresponderande aktiv (=icke-passiv) sats [...] (SAG 1:207)

Opersonlig passiv fyller det formella kriteriet om verb i *s*-form, men inte det funktionella att subjektet motsvarar ett befordrat objekt. Visserligen har SAG garderat sig genom *vanligen*, men definitionen kan inte reduceras till enbart form eftersom SAG inte räknar medial, reciprok osv. som passiv. Samtidigt framgår det att opersonlig passiv ska inkluderas, eftersom fenomenet behandlas i passivkapitlet under rubriken *Passiva verb med expletivt det* som subjekt (SAG 4:371ff.). Vad som gör opersonlig passiv till just passiv, till skillnad från deponenskategorierna, framgår i alla händelser inte.

Här kan man jämföra med isländskan, där det pågår en intressant diskussion om huruvida en ny opersonlig konstruktion är att betrakta som aktiv eller passiv. Följande exempel kommer från Maling (2006:198):

- (10) a. það var beðið mig að vaska upp (New construction)
 det blev bett mig att diska upp
 b. Ég var beðinn að vaska upp (Canonical Passive)
 jag blev ombedd att diska upp
 c. það var dansað i kringum jólatréð (Impersonal Passive)
 det blev dansat kring julgranen

Diskussionen gäller huruvida (10a) ska räknas som opersonlig passiv, analogt med (10c), eller snarare som ett slags opersonlig aktiv.¹¹ Att (10c) räknas som passiv tas alltså för givet. Intressant för svenskans del är dock att Maling tar upp ett antal kriterier på aktiv kontra passiv:

¹¹ En relevant skillnad avser kasus; jfr *mig* (akkusativ) i (11a) med *ég* (nominativ) i (10b).

- (11) Syntactic properties of active construction with impersonal subject:
- No agentive *by*-phrase is possible
 - Binding of anaphors (reflexive and reciprocal) is possible
 - Control of subject-oriented adjuncts is possible
 - Nonagentive ("unaccusative") verbs can occur in the construction.
- (Maling 2006:203)

Tillämpar vi dessa kriterier på opersonlig passiv i svenskan blir utfallet följande:

- Agentadverbial är normalt inte möjligt. **Det dricks mycket öl av studenterna* är ogrammatiskt. Däremot kan agenten uttryckas genom ett omständighetsadverbial: *Det dricks mycket öl bland studenterna*. (Engdahl 2006:38)¹²
- Bundna anaforer som reflexiv och reciprok är inte möjliga. Varken **Det tvättades sig flitigt* eller **Det kramades varandra hela tiden* är grammatiska. Detta följer förmodligen av att *s*-suffixet är en reducerad reflexivform, varför det tar emot med ytterligare en reflexiv.
- Subjektorienterade fria adverbial är möjliga: *Det arbetas motvilligt på universitetet* (Engdahl 2006:40; jfr Anward 1981:10f).
- Icke-agentiva verb kan är ovanliga, men kan förekomma (Engdahl 2006:38, not 21). Ett autentiskt exempel är *Det dogs alltför lite i den nederländska litteraturen*, med det påtagligt icke-agentiva verbet *dö*.¹³ Däremot förutsätter konstruktionen att den undertryckta subjektreferenten är mänsklig (SAG 4:371, Engdahl 2006:39).

Sammantaget talar (a), (c) och (d) för att s.k. opersonlig passiv är en aktiv konstruktion. Det enda som talar för att den är passiv är (b), som dock

¹² Ett motexempel är *Det dansas på bryggan av alla och envar*. Det är dock något speciellt med just *alla*, och exempel med mer specifik agent verkar svåra att finna. (Ida Larsson, p.k.)

¹³ Exemplet är visserligen översatt från nederländska men inte desto mindre en fullt grammatisk svensk mening. Som kuriosa kan nämnas att meningen *inte* avser litteraturens innehåll (för få mord?), utan går ut på att äldre författare dominerade branschen till den grad att yngre förmågor inte fick chansen.

kan härledas till formen snarare än funktionen.¹⁴ Att konstruktionen är formellt passiv är förstås sant i den mån *-s* är en passiv form, men då kan alla deponenskonstruktioner betraktas som passiva på samma grunder. Funktionellt sett är det främst det undertryckta subjektsargumentet som talar för att konstruktionen är passiv.

Vad är det då annars? Opersonlig deponens? Både Holm (1952) och Lyngfelt (2007) skiljer dock mellan opersonlig passiv och opersonlig deponens. Till opersonlig deponens räknas då uttryck som *Det våras* och *Det vattnas i munnen*. I Lyngfelt (2007:119) urskiljs agentivitet som den avgörande skillnaden. Om så är kunde även *Det dogs...* i (d) ovan betraktas som deponens och (d)-kriteriet följaktligen tala för passiv. Emellertid har svenskan också agentiva mediala konstruktioner (se t.ex. Klingvall 2007, Lyngfelt 2007):

- (12) a. Undrar om lampan säljer bra i Norge? (Google)
 b. En oljepanna sköter sig praktiskt taget själv (Google)

Verben i (12) är agentiva och står i aktiv form, men har ändå handlingens Föremål som subjekt. Agenten kan inte uttryckas som agentadverbial, däremot ibland genom andra sorters adverbial. Klingvall (2007:128f.) och Lyngfelt (2007:121ff.) behandlar sådana fall som mediala, vilket är brukligt också för motsvarande konstruktioner i andra språk.

Följaktligen är inte heller agentivitet ett tillräckligt kriterium på passiv. Som ett mer specifikt kriterium har föreslagits möjlighet att realisera agenten i ett agentadverbial (jfr 11a ovan), men då utesluter man opersonlig passiv. Detsamma gäller som sagt kriteriet att subjektet ska motsvara ett objekt i motsvarande aktiv (jfr SAG-definitionen ovan).

Ett i praktiken förmodligen vanligt skäl att räkna opersonlig passiv som en passiv konstruktion är traditionellt: man brukar göra så. Detta är kanske inget dåligt argument, åtminstone inte när terminologin är såpass etablerad. Men det är teoretiskt otillfredsställande. Nämda oklarhet om statusen hos s.k. opersonliga passiver bottnar i motsvarande oklarhet om passivbegreppet som sådant – och därmed även om deponens, som ju definieras i relation till passiv. Som så ofta visar det sig att svårigheter med att klassificera specifika konstruktioner hänger samman med att vi inte vet tillräckligt om grundbegreppen.¹⁵

¹⁴ Jämför med reciprok deponens, som är inkompatibel med *varandra* (**De möttes varandra*) utan att det gör konstruktionen passiv.

¹⁵ En radikalt annorlunda angreppssätt förespråkas av Croft (2001), som menar att

Referenser

- Anward, Jan 1981. *Functions of Passive and Impersonal Constructions*. Inst. f. lingvistik, Uppsala: Institutionen för lingvistik.
- Carnie, Andrew & Heidi Harley 2005. Existential Impersonals. *Studia Linguistica* 59. S. 46–65.
- Croft, William 2001. *Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Engdahl, Elisabet 2006. Semantic and syntactic patterns in Swedish passives. I: Lyngfelt & Solstad (red.). S. 21–45.
- Engdahl, Elisabet 2010. Vad händer med subjektstvånget? Om *det*-inledda satser utan expletivt subjekt. Ms. Inst. f. svenska språket, Göteborgs universitet.
- Falk, Cecilia 1993. *Non-Referential Subjects in the History of Swedish*. Lund: Inst. f. nordiska språk.
- Falk, Cecilia 1997. *Fornsvenska upplevarverb*. Lund: Lund University Press.
- Fried, Mirjam 2006. Agent-backgrounding as a functional domain: Reflexivization and passivization in Czech and Russian. I: Lyngfelt & Solstad (red.). S. 83–109.
- Hannedóttir, Anna Helga 1985. *Par sum gangs i garþi* – ett uttryck i Gutalagen. Ms. Inst. f. nordiska språk, Göteborgs universitet.
- Haspelmith, Martin, 1990. The grammaticization of passive morphology. *Studies in Language* 14. S. 25–72.
- Holm, Gösta 1952. *Om s-passivum i svenskan. Företrädesvis folkmålen och den äldre fornsvenskan*. Lund: CWK Gleerup.
- Kemmer, Suzanne 1993. *The Middle Voice*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Klingvall, Eva 2007. *(De)composing the middle. A minimalist approach to middles in English and Swedish*. Språk och litteratur. Lunds universitet: Språk och litteratur.

varje konstruktion ska beskrivas på sina egna villkor. Enligt Croft beror svårigheterna med att definiera t.ex. subjektetsbegreppet på att det inte finns något enhetligt subjektbegrepp ens inom ett och samma språk, utan att det i stället handlar om olika subjektbegrepp i olika konstruktioner. Generella begrepp som subjekt, verb och passiv fyller därmed ingen funktion, annat än möjligen som bekväma etiketter. Följaktligen skulle vanlig passiv och opersonlig passiv, eller vad man nu vill kalla dem, definieras oberoende av varandra. Tyvärr finns det inte utrymme här för att närmare diskutera konsekvenserna av ett sådant synsätt.

- Lyngfelt, Benjamin 2007. Mellan polerna. Reflexiv- och deponenskonstruktioner i svenskan. *Språk och stil* 17. S. 86–134.
- Lyngfelt, Benjamin 2008. Relativizing transitivity and voice: Reflexive and deponent constructions in Swedish. Föredrag vid *Fifth International Conference on Construction Grammar (ICCG-5)*. Austin, Texas, september 2008.
- Lyngfelt, Benjamin & Torgrim Solstad (red.) 2006. *Demoting the Agent. Passive, middle, and other voice phenomena*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Maling, Joan 2006. From passive to active: Syntactic change in progress in Icelandic. I: Lyngfelt & Solstad (red.). S. 197–223.
- SAG = Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Svenska Akademien/Norstedts.
- Steinbach, Markus 2002. *Middle Voice. A Comparative Study in the Syntax-Semantics Interface of German*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Sundman, Marketta 1987. *Subjektval och diates i svenskan*. Åbo: Åbo Akademiens förlag.
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax*. Andra upplagan. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Öhlin, Paul 1918. *Studier över de passiva konstruktionerna i fornsvenskan*. Lund: Håkan Ohlssons boktryckeri.

Om kinesiska toner och svenska tonaccenter

Göran Malmqvist

Svenska Akademien och Stockholms universitet

Tomas Riads utomordentligt intressanta studie *Osynliga former i ordbildningen* (Riad 2008) har fått mig att fundera över de tonala accenterna i min svenska idiolekt, som förmodligen är påverkad av dialekter som jag kom i kontakt med under barnåren i Jönköping (1924–32) samt ungdomsåren i Kullabygden (1932–38) och Borås (1938–44). Neutraliserandet av distinktionen *bod/bord* är väl ett småländskt arv; neutraliserandet av distinktionen mellan kort e och ä (*egg/ägg*) stammar kanske från västgötskan, medan mitt uttal av akut och grav accent har tydliga skånska förtecken. Jag är väl medveten om den fara som ligger i att använda sig själv som informant. Det kan tänkas att mitt minne av Brunnbymålets prosodi inte alltid stämmer helt överens med mitt uttal.

Under mina år i Kullabygden fascinerades jag av det vackra Brunnbymålet, sådant det talades, och förhoppningsfullt fortfarande talas i byarna Lerhamn och Lerberget, i vilkas dialekter rena vokaler helt skiljer sig från de stundom ganska gruvliga triftongerna i den närbelägna metropolen Höganäs.

På det sena 1940-talet undersökte jag, med örat som enda hjälpmedel, vissa dialekter i den sydvästkinesiska provinsen Sichuan. Jag ägnade då bland annat uppmärksamhet åt frågan vad det är som i viskat tal ersätter tonerna i vanligt tal. Senare av andra forskare företagna instrumentalfonetiska undersökningar av såväl kinesiska toner som vietnamesiska, serbokroatiska och svenska tonaccenter har klart visat att min uppfattning av sambandet mellan intensitet och tonkurva, som kommer att beskrivas längre fram, är korrekt. Det förhållandet gör att jag här dristar mig att gå mot strömmen och framlägga synpunkter som har formulerats endast med hjälp av mitt eget öra.

Det kinesiska tonsystemet

Innan jag kommer in på tonaccenterna i min idiolekt vill jag ge en kort redogörelse för det kinesiska språkets toner. Gemensamt för alla kinesiska dialekter är att varje *betonad* stavelse (med undantag för interjektionerna, vilka kännetecknas av mikrointonationer) uttalas med en given ton. Obetonade stavelser sägs vara *atonala*. Riksmålet har fyra toner; ingen dialekt har färre än tre toner och ingen fler än nio toner.

Riksmålets toner är antingen fallande (ton 4), stigande (ton 2), både fallande och stigande (ton 3) eller varken fallande eller stigande (ton 1). De relativa tonhöjdsintervallerna mäts på skalan 5-4-3-2-1, i vilken 5 betecknar den högsta tonhöjden och 1 den lägsta. Siffrorna på denna skala kan användas för att beteckna tonhöjden i början och slutet av tonerna 1, 2 och 4, samt dessutom brytpunkten i den fallande-stigande ton 3:

Ton 1 = 55; ton 2 = 35; ton 3 = 214; ton 4 = 51.

Dessa tonhöjdsvärden gäller uttalet av isolerade stavelser. I sammanhängande tal förekommer vissa *tonsandhifenomen*. En räkka sammanhängande tal kan betecknas som (a) b (c) (a) b (c) (a) b (c)..., i vilken serie b betecknar en *tonisk* stavelse, (a) en potentiell *förtonisk* stavelse och (c) en eller flera potentiella *posttoniska* stavelser. (c) är alltid obetonad och därmed atonal; dess tonhöjd betingas av den föregående stavelsens ton. (a) kännetecknas stundom av tonsandhifenomen, som betingas av den toniska stavelsens ton. Riksmålets tonsandhifenomen uppträder huvudsakligen när en stavelse med ton 3 förekommer i förtonisk position. Om den följande stavelsen också har ton 3 får den förtoniska stavelsen en stigande ton: $214 + 214 > 35 + 214$, ett klart fall av dissimilering. Om den följande stavelsen har annan ton än ton 3 får den förtoniska stavelsen en lågt fallande ton: $214 + 55 > 21 + 55$; $214 + 35 > 21 + 35$; $214 + 51 > 21 + 51$. Denna tonsandhiforeteelse gäller även när den posttonala stavelsen är obetonad: $214+0 > 21+0$. För den som behärskar det kinesiska riksmålet ter sig dessa sandhifenomen lika naturliga som den morfologiskt betingade tonala variationen mellan former som *segral/besegra*, *följal/förfölja* för den svensktalande.

Malmqvist (1974) beskriver bland annat tonsandhifenomenen i tvåstaviga och trestaviga sammansättningar och fraser i alla tänkbara tonkombinationer. Dessa tonsandhifenomen uppträder i sammanhängande tal i vanlig samtalsakt. I långsamt tal upphör reglerna att gälla.

I trestaviga sammansättningar och fraser med tonkombinationerna 121, 122, 123, 124 samt 221, 222, 223 och 224 övergår den mellersta ton 2 från den lexikala tonen 35 till 55:

121 Ta lai ting (han kommer för att lyssna) 55+35+55 > 55+55+55

122 ta mei lai (han har inte kommit) 55+35+35 > 55+55+35

123 ta lai mai (han kommer för att köpa) 55+35+214 > 55+55+214

124 zhongguohua (det talade kinesiska språket) 55+35+51 >
55+55+51

221 shei lai ting (vem kommer för att lyssna?) 35+35+55 >
35+55+55

222 shei mei lai (vem har inte kommit?) 35+35+35 > 35+55+35

223 shei lai xie (vem kommer för att skriva det?) 35+35+214 >
35+55+214

224 shei lai zuo (vem kommer för att göra det?) 35+35+51 >
35+55+51

I uttalet av tonkombinationerna 133, 233 och 333 inträffar en kedjereaktion: 133 övergår från lexikaliskt 55+214+214 till 55+35+214 och därifrån till 55+55+214:

133 ta ye mai (han köper också) 55+214+214 > 55+55+214

233 shei xiehao (vem skriver färdigt?) 35+214+214 > 35+55+214

333 ni ye mai (du köper också) 214+214+214 > 35+55+214.

I dessa trestaviga kombinationer har de första två stavelserna bitryck och den tredje stavelsen huvudtryck. Tryckgestaltningarna är identiska i nominaluttryck som *zhongguohua* (det talade kinesiska språket) och verbfraser som *ta bu yao* (han vill inte ha den).

Den sydvästkinesiska dialekt som talas i staden Chengdu (i provinsen Sichuan) har följande toner: ton 1 = 45; ton 2 = 21; ton 3 = 53, och ton 4 = 214. Den korrelation mellan tonkurva och intensitetsmanifestationer som jag har talat om ovan förekommer också i Chengdudialekten. I denna dialekt förlängs slutljudande *-n* och *-ng* i stavelser med stigande ton, och förkortas i stavelser med fallande ton. Själv har jag betraktat denna förlängning som en kompensation för konsonantens relativt lägre grad av prominens (se vidare Malmqvist 1962).

Tonskifte eller allotonisk variation?

Det förhållandet att det kinesiska riksmålets ton 3 får stigande ton (35) framför en stavelse med ton 3 har fått vissa forskare att hävda att ton 3 i detta fall har *övergått* till ton 2, som uppvisar en identisk tonkurva. Att det inte förhåller sig så bevisas av följande företeelser. Stavelser som består av eller som sista led innehåller vokalkombinationerna *iu* och *ui* realiseras fonetiskt på två skilda sätt, beroende av stavelsens ton. I stavelser med ton 1 (55) och ton 2 (35) är uttalet diftongiskt: *tiu* (55), 'att tappa', *niu* (35), 'oxe'; i stavelser med ton 3 och ton 4 är uttalet triftongiskt: *liou* (214), 'sälge', *liou* (51), 'sex'; *hui* (55), 'aska', *hui* (35), 'att återvända'; *huei* (214), 'att ångra sig', *huei* (51), 'att kunna'. Denna tonalt betingade variation gäller inte stigande ton 3 framför en stavelse med ton 3: *iou jiou* (35+214), 'det finns vin'; *huei sun* (35+214), 'att förstöra', i vilka uttryck den första stavelsen behåller sin triftongiska form. Det är helt klart att stigande ton 3 (35) måste betraktas som en allotonisk variant av den lexikaliska tonen 214.

De flesta svenska fonetiker betraktar den prosodiska utformningen av formen *höra* i *förhöra* som belägg för att den grava accenten i *höra* har *övergått* till akut accent. Den ende som så vitt jag vet har anmält en avvikande åsikt är Olof Gjerdmann, som skriver: "Ofta är gravisintrycket alldeles borta. Att i dessa fall säga att gravis övergått i akut synes mig mindre lämpligt, för så vitt man icke vill besluta sig för att kalla för akut all akcent som icke är gravis." (Gjerdmann 1927:70). Avlyssnandet av min egen idiolekt får mig att uppfatta svag betoning på de sista stavelserna i såväl *höra* som *förhöra*, medan den sista stavelsen i ett tvåstavigt ord med akut accent vanligen är obetonad. Den tonala prosodin i det andra ledet i uttryck som *insända* och *infoga*, i min idiolekt med låg tonhöjd på båda stavelserna, synes mig också skild från den tonala prosodin i tvåstaviga ord med akut accent, där den atonala stavelsen har mellanhög tonhöjd. Det förefaller mig därför möjligt att betrakta dessa företeelser inte som en övergång från en accent till en annan utan som en allotonisk variation inom den egna accentkategorien.

Det kinesiska tonsystemets ursprung

De kinesiska tonernas ursprung är ännu otillräckligt utforskat. Enligt en allmänt godtagen uppfattning utnyttjade det talade språket under äldsta tid ett antal morfologiska affix, som bestämde ordens grammatiska funk-

tioner. Dessa affix uttrycktes inte i den logografiska skriften. Under den senare hälften av 1000-talet före vår tideräknings början ersattes många av dessa affix av syntaktiska morfem med väl avgränsade grammatiska funktioner. Samtidigt synes framför allt verbens morfologiska struktur och grammatiska funktioner ha undergått stora förändringar: det antas att vissa suprasegmentala företeelser (tonande och tonlös laryngal aktivitet), som troligen återspeglar ett tidigare system av morfologiska affix, kom att särskilja olika aktionsarter, som transitiv, intransitiv, kausativ och putativ samt även särskilja icke negerbara och negerbara morfem. (För fornkinesiskans vidkommande är det helt tillfyllest att indela orden i dessa två kategorier.) Den danske forskaren Sören Egerod, lärjunge till Bernhard Karlgren, hävdade att de suprasegmentala laryngala aktiviteterna i ett senare skede av språkets historia gav upphovet till tonerna: tonande laryngal aktivitet > stigande ton; tonlös laryngal aktivitet > fallande ton. Enligt Egerod har de laryngala aktiviteterna levt kvar i språket även efter uppkomsten av tonsystemet och bl.a. betingat vissa tonsandhiföreteelser i den nordliga mandarindialekten (se Egerod 1971). Andra forskare hävdar att tonerna har uppstått ur segmentala element: den äldre kinesiskans stigande ton skulle ha ersatt en förlorad glottal stöt, och den äldre kinesiskans fallande ton skulle ha ersatt ett tonlöst suffix *-s*. Anhängarna av denna teori stöder sig huvudsakligen på jämförelser med det tonala systemet i vietnamesiskan, som trots att det språket är helt obesläktat med kinesiskan uppvisar ett näranog identiskt tonsystem. (Sören Egerod framstår för mig som den främste kännaren av fornkinesiskans typologi. Han hade därtill en ingående kännedom om flera av de sino-tibetanska språken i Sydostasien, som har stor betydelse för utforskandet av proto-kinesiskan och den kinesiska tonogenesen. Jag är övertygad om att framtida forskning kommer att visa att Egerods tonogenetiska teorier håller.)

Tonsystemet i det av Bernhard Karlgren rekonstruerade språkskedet Ancient Chinese (medeltidskinesiskan, från omkring 600 e.Kr.) hade fyra toner: *ping* (förmodligen en jämn ton), *shang* (förmodligen en stigande ton), *qu* (förmodligen en fallande ton) samt *ru*, som karaktäriseras av slutljudande *-p*, *-i*, *-k* och därför inte bör uppfattas som en speciell tonkategori; den kunde lätteligen hänföras till den fallande tonen. Dessa toner uppträdde i två register, ett högt, betingat av tonlös begynnelsekonsonant, och ett lågt, betingat av tonande begynnelsekonsonant (se vidare Malmqvist 1976).

Korrelationen mellan intensitetens utbredning och tonkurva

I det kinesiska riksmålet, liksom i samtliga kinesiska dialekter som jag har studerat eller äger kännedom om, finns det en klar korrelation mellan tonkurvans utformning och intensitetens utbredning inom stavelsen. Intensitetens utbredning gestaltas antingen som en progressiv (*crescendo*) eller en regressiv (*diminuendo*) fördelning av luftvolymen under uttalandet av stavelsen. Stigande ton förefaller axiomatiskt kopplad till ett crescendo och fallande ton till ett diminuendo. Ton 2 (35) uttalas med ett tydligt hörbart crescendo; ton 4 (51) med ett tydligt hörbart diminuendo; ton 3 (214) kännetecknas av en tydlig glottal sammansörpning, i emfatiskt tal av en glottal stöt, i brytpunkten av den fallande-stigande kurvan, vilket jag tolkar som en diminuendo-crescendo-manifestation; ton 1 (55) kännetecknas av frånvaron av intensitetsmanifestationer. Det förefaller som om dessa intensitetsmanifestationer vore fysiologiskt betingade: det torde vara svårt, eller åtminstone kräva en stor kraftsamling att sjunga en stavelse med stigande ton och diminuendo-intensitet och en stavelse med fallande ton och crescendo-intensitet. Intensitetsmanifestationerna är särskilt markanta i viskat tal, som ju utesluter tonkurvemanifestationer.

Fonetiska och prosodiska fenomen i viskat tal har under det senaste halvsekleet gjorts till föremål för åtskilliga instrumentalfonetiska undersökningar. Dessa undersökningar har ofta gällt tonspråk som kinesiskan och vietnamesiskan samt språk utrustade med tonaccenter, som serbokroatiskan, svenskan och norskan.¹

Meningarna går starkt i sår vad gäller vilka faktorer det är som gör det möjligt för en lyssnare att uppfatta viskat tal. Noreen hävdade att skillnaden mellan svenskans grava och akuta accent berodde på de skiljaktiga utbredningarna (tilltagande och avtagande) av intensiteten (Noreen 1907–1910:204), en uppfattning som delades av Kock och Gjerdmann. En utförlig redogörelse för de resultat som har framlagts i de i not 1 nämnda verken faller utanför ramen för denna korta artikel. Jag inskränker mig till att konstatera att samtliga forskare erkänner sambandet mellan intensitetsmanifestationerna och de undersökta tonerna och tonaccenterna, samtidigt som de hävdar att dessa bäst kan beskrivas som kontrastiva tonkurvor, förekommande i uttryck med givna betoningsmönster och betingande morfologiska strukturer. Vissa fonetiker, som Malmberg och Witting, gör gäl-

¹ Swadesh 1939; Giet 1950 och 1956; Hockett 1947; Romportl 1953; Fry & Kostic 1939; Trager 1940; Lehiste 1961; Malmberg 1959; Hadding-Koch 1961 och 1966; Gårding 1977; Witting 1959; Segerbäck 1966.

lande att intensitetsmanifestationerna i viskat tal är kompensatoriska. Åter andra hävdar att intensitetsmanifestationerna i samverkan med varierande formantfrekvenser gör det viskade talet begripligt för lyssnaren. Det är möjligt att växlingen mellan tilltagande och avtagande intensitet återverkar på den segmentella nivån. Det kinesiska riksmålets korrelation mellan intensitetens utbredning och gestaltandet av tonkurvor förekommer också i den sydvästkinesiska mandarindialekten, i vilken slutljudande *-n* och *-ng* förlängs i stavelser med stigande ton och förkortas i stavelser med fallande ton. (Det förhållandet att man kan viska fram något som kan likna en stigande skala genom att välja vokaler av lämplig vokalfärg (–o-å-a-ä-e-y-i–) och med stigande formantfrekvenser synes mig sakna relevans i sammanhanget. Manipulationer med foranterna kan väl hos viskaren själv frammana något som påminner om en tonkurva, men frågan är om lyssnaren kan uppfatta den). Att viskaren endast viskar fram vad som i vanligt tal är tonande ljud, medan de tonlösa ljuden förblir oförändrade, kanske också bidrar till förståelsen. Det vore intressant att finna ut i vilken utsträckning en inspelning av ord som *språk*, *skratt*, *kraft*, *kräftpest*, *kratta* och *frakt*, i vilka de tonande ljuden ersatts med brus, skulle uppfattas av lyssnare.

Om två företeelser regelbundet uppträder mer eller mindre samtidigt i en given unik miljö förefaller det mig rimligt att anta att de på något sätt samverkar med varandra. Frågan är vad denna samverkan innebär. Om det förhåller sig så som fonetiker gör gällande att ett ökat subglottalt tryck förekommer mer eller mindre samtidigt med en tonhöjning, förefaller det mig rimligt att anta att tonhöjningen är betingad av, och inte betingar det ökade subglottala trycket. Om en av dessa företeelser ensam kan skapa den unika miljön, måste den företeelsen betraktas som primär och betingande. Det är mot den bakgrunden som jag hävdar att intensitetsmanifestationerna, som i viskat tal ersätter tonerna i artikulerat tal, måste betraktas som primära och betingande.

De svenska tonaccenterna i min idiolekt

Den grava accenten i min idiolekt har endast *en* tonstegring, vars maximum nås i slutet av den första stavelsen, som kännetecknas av crescendointensitet. Den andra stavelsen, med mellanhög tonhöjd, har antingen svagt eller starkt bitryck. Svagt bitryck förekommer i de flesta avledda ord, med undantag för sådana som innehåller exempelvis suffixen *-sam*, *-bar*, *-het*, vilka får starkt bitryck. I sammansatta ord får den andra stavelsen alltid starkt bitryck. I sammansatta ord, som i skrift återges med

förkortningar, får båda stavelserna hos vissa talare stundom huvudtryck: *FN, bh, LO, SM, VM*. I min idiolekt har den andra stavelsen i dessa uttryck starkt bitryck.

Den tonala prosodin i tvåstaviga sammansättningar med grav accent tycks mig bero av ordets position i frasen eller satsen: *en glasklar analys* (i mitt uttal med huvudtryck på båda stavelserna), men *analysen är glasklar* (med bitryck på andra stavelsen); *en svartvit filmfilmen är svartvit*; *ett likblekt ansiktet ansiktet är likblekt*.

Den akuta accenten i min dialekt har svagt fallande ton på den första stavelsen, som kännetecknas av diminuendointensitet. Den andra stavelsen, med mellanhög tonhöjd, är vanligen obetonad men har i vissa fall svagt bitryck.

Mitt uttal av frasen *båda benen* stämmer prosodiskt väl överens med det rikskinesiska uttalet av frasen *bage yaba 35+3 21+3*, ”åtta dövtumma personer”, i vilken de andra stavelserna är obetonade och uttalas på en mellan- hög tonhöjd, här markerad med 3 (skalans medelvärde).

Under arbetet på den här uppsatsen har jag börjat undra om det verkliga är meningsfullt att betrakta ord som *björk, tall* och *väg* som bärare av akut accent.² Vore det inte rimligare att begränsa användandet av termerna accent 1 och accent 2 (akut och grav) till två- och flerstaviga sammansättningar och fraser? Accenten i enstaviga apokoperade morfem i vissa svenska landsmål kan självfallet på språkhistorisk grund betraktas som en allotonisk variant av accent 2.

Källor och litteratur

- Egerod, Sören 1971. Phonation types in Chinese and South East Asian languages. *Acta Linguistica Hafniensia* 13. S. 159–171.
- Fry, D.B. & D. Kostic 1939. *A Serbo-Croatian phonetic reader*. London: University of London Press.
- Giet, Franz 1950. *Zur Tonität der nordchinesischen Mundarten*. Wien-Mördling: Verlag der Missionsdruckerei St. Gabriel.

² Tanken att enstaviga ord saknar accent är inte ny. Den framfördes, förmodligen för första gången, redan 1753, i verket *Swänska språkets rätta skrifsätt*, av Sven Hof: ”Enstafweliga ord hafwa ingen ton. Ty såsom tonen består däruti, att den ena stafwelsen upphöjes för de andra, som därigenom komma att sägas lägre, eller liksom nedsänkas; men enstafweliga ord icke hafwa någon stafwelse, som kan för de andra upphöjas, så är klart att enstafwiga ord icke hafwa någon ton.” (a.a.:14f.)

- Giet, Franz 1956. Kann man in einer Tonsprache flüstern? *Lingua* V. S. 372–381.
- Gjerdman, Olof 1927. Gravis och akut i *jaså* och andra ord. *Nysvenska Studier*. S. 50–97.
- Gårding, Eva 1977. The Scandinavian word accents. *Travaux de l'Institut de Linguistique de Lund*. Vol 11. S. 1–116.
- Hadding-Koch, Kerstin 1966. On the physiological background of intonations. *Studia Linguistica*. Vol. XIX. 1–2. S. 55–60.
- Hockett, Charles 1947. Peiping phonology. *Journal of the American Oriental Society*. Vol. 67. S. 253–267.
- Hof, Sven 1753. *Swänska språkets rätta skrifsätt*. Stockholm: Jacob Merckell.
- Karlgren, Bernhard 1915–1926. *Etudes sur la phonologie chinoise*. *Archives d'études orientales*. Vol. 15 (i fyra delar). Leiden: E.J. Brill.
- Kock, Axel 1878. *Språkhistoriska undersökningar om svensk akcent*. Lund: Gleerup.
- Lehiste, I. 1961. Some acoustic correlates of accent in Serbo-Croatian. *Phonetica*. 7. S. 114–147.
- Malmberg, Bertil 1961. Bemerkungen zum schwedischen Wortakzent. *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft*. Vol. 12. S. 193–207.
- Malmqvist, Göran 1962. Studies in Western Mandarin phonology. *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities*. Vol. 34. S. 129–192.
- Malmqvist, Göran 1974. *Kinesiska är inte svårt*. Stockholm: Aldus.
- Malmqvist, Göran 1976. De kinesiska tonerna i tal och dikt. I: *Kungl. Vitterhetsakademiens Årsbok*. S. 113–126.
- Noreen, Adolf 1907–1910. *Vårt språk*. Bd. II. Lund: Gleerup.
- Riad, Tomas 2008. Osynliga former i ordbildningen. I: *Svenska Akademiens Handlingar*. S. 217–229.
- Romportl, M. 1953. Zum Problem der Töne im Kuo-yu. *Archiv Orientální*. Vol. 21 S. 276–352.
- Segerbäck, B. 1966. La réalisation d'une opposition de tonèmes dans des dissyllabes chuchotés. I: *Travaux de l'Institut du Phonétique de Lund*. Vol 4. S. 1–54.
- Swadesh, M.A. 1939. Condensed account of Mandarin phonetics. I: *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*. Vol. 8. S. 213–216.
- Trager, G.L. 1940. Serbo-Croatian accents and quantities. *Language*. Vol. 16. No. 1. S. 29–32.
- Witting, Claes 1959. Physical and functional aspects of speech sounds. I: *Uppsala Universitets Årsskrift*. S. 1–151.

På grund av upphovsrättsliga skäl kan vissa ingående delarbeten ej publiceras här.

Due to copyright law limitations, certain papers may not be published here.

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Retroflektion

Tomas Riad
Stockholms universitet

1. Inledning¹

Supradentalisering, alveolarisering, postalveolarisering, supraalveolarisering, retroflektion, retroflexering och apikalisering är alla namn på den kanske mest firade av svenska och norska assimilationer. Här ska jag framförallt diskutera regelns segmentellt, prosodiskt och morfologiskt beroende distribution, vilken jag kommer till efter en kort diskussion om artikulationen.

Retroflektion är en assimilation där ett /r/ smälter samman med ett påföljande fonem ur den koronala serien {s,t,d,n,l}. Assimilationen förekommer i de flesta kontexter där /r/ + {s,t,d,n,l} uppträder i sekvens, både inom och mellan morfem.

(1) Retroflektion inom och mellan morfem

	<i>morfeminternt</i>	<i>böjning, avledning</i>	<i>sanmansättning</i>	<i>över ordgräns</i>
[ʂ]	kors, forska	par-s, för-senad	vävar-stuga	går_Sven
[t]	kort, smärta	stor-t	svår-tydd	får_Titti
[d]	färd, fordra	för-d	par-dans	ser_Dan
[n]	barn, varna	lager-n, för-ning	tvär-nit	syр_Nils
[l]	sort, pärla	far-lig	far-led	ger_Lena

Vid sidan av den inarbetade termen *retroflektion* är också *apikalisering* en god term för processen. Jag kommer att använda *retroflex* (med avledning) men noterar att denna term implicerar *apikal*, den på norskt om-

¹ För synpunkter ber jag att få tacka Sara Myrberg, Martin Persson och redaktörerna.

råde förhärskande termen (Endresen 1985, Kristoffersen 2000, Simonsen, Moen & Cowen 2008).

1.1. Artikulation

Antagandet är alltså att /r/ bidrar med sin bakåtböjda tungspetsartikulation vid assimilationen och att det är denna apiko-retroflexa egenskap som för-
enar alla assimilationsprodukter.² I (2) noteras några centrala egenskaper hos de inblandade konsonanterna. De kursiverade termerna är de jag antar är viktigast för den artikulatoriska beskrivningen av assimilationen.

(2) Artikulation

	ställe 1	ställe 2	sätt	fonation
/s/	<i>koronal</i>	<i>laminal</i>	frikativ, sibilant	tonlös
/t/	<i>koronal</i>	<i>laminal</i>	klusil	tonlös
/d/	<i>koronal</i>	<i>laminal</i>	klusil	tonande
/n/	<i>koronal</i>	<i>laminal</i>	nasal, klusil	tonande
/l/	<i>koronal</i>	<i>laminal</i>	lateral	tonande
/r/	<i>koronal</i>	<i>apikal</i>	<i>retroflex</i> , tremulant	tonande

Koronalerna beskrivs som grupp genom sitt artikulationsställe, framtungan, vilken är upphöjd. Koronalerna skiljs åt inbördes genom sekundärt artikulationsställe, artikulationssätt och fonation. Med sekundärt artikulationsställe syftar jag på en mer detaljerad distinktion inom framtungan där man skiljer /r/ som är apikalt (tungspetsen) från alla de andra koronalerna som är laminala (tungbladet). I fortsättningen kommer jag att använda termen *laminal* för att hänvisa till {s,t,d,n,l} som grupp, dvs. de segment som /r/ sammansmälter med. Vidare uttalas /r/ också med tungan bakåtböjd, och termen för den egenskapen är *retroflex*.

Vid assimilation tycks laminalerna inte förlora något annat än sin omarkerade laminaritet, eftersom både artikulationssätt (klusil, frikativ, lateral) och fonation (tonande, tonlös) finns kvar i assimilationsprodukten. Det av-

² Det tillbakadragna artikulationsstället på överkäken hos t.ex. [ʀ] jämfört med [t] kan ses som en följd av det och därför lägger vi *supradentalisering* åt sidan. Den termen lyckas inte förbinda /r/ med de andra koronalerna, eftersom den överhuvudtaget inte används för att beskriva /r/.

görande bidraget från /r/ är apikalitet och retroflekton.³ Däremot förloras tremulering och fonation.

Retroflekteringsregeln varierar något mellan talare. Många personer saknar assimilationen i uttalet av *sorl*, *pär_la*, *Kar_l*, *får_l Lars*, osv. I dialekter som har tjockt *l* i de relevanta positionerna sammanfaller istället uttalen regelmässigt. Det kan således heta [ka:l] för både *Kar_l* och *ka_l*, och ofta är uttalet en flapp ([ɾ]).

1.2. Spridning

Retroflektering kan sträcka sig över flera segment. Den retroflexa egenskapen sprids då från /r/ till den följande laminalen och därifrån vidare till nästa laminal om en sådan följer direkt på. Detta illustreras med dubbel understrykning i exemplet nedan (hämtat från Eliasson 1986:277).

(3) Spridning av retroflektering

Patron ryter: "Var står smorlädersstövlarna?"
[va:st'o'smu: lɛdɛ, st'ø:vlɑnɑ]

Andra exempel är *bortstulen*, *barnstol*, *barnstrumpa*, *gåbortstuxedon* och sällsynta *horststrand*. Den totala assimilationen äger bara rum vid första laminalen. Därefter sprids egenskapen retroflex utan vidare sammanmältning mellan segmenten, i varje fall inte orsakad av retroflekteringsregeln. Eliasson (1986:280) rapporterar dels en begränsning i spridningen, nämligen att [ɾ] inte orsakar vidare retroflektering (*pärltråd* ['pæ:l, tro:d], *pärlnål* ['pæ:l, no:l]) utom till efterföljande [l] (*pärllist* ['pæ:l, list]), dels en utvidgning i spridningen, nämligen att ett /r/ tenderar att bli en approximant eller frikativa efter retroflex (*fordra* ['fu:d, rɑ], ['fu:d, zɑ]).

Någon form av artikulatorisk begränsning hindrar sekvensen [ɾt], sannolikt samma begränsning som gör det svårt att uttala [rt]. I dialekter med tjockt *l* sker dock ofta sammansmältning: *gu*[ɾ]t blir *gu*[t].

³ Dialekter med uvulart [ʀ] eller [ʁ] saknar retroflekteringsregeln.

2. Distribution

Retroflektering uppvisar systematiska begränsningar som blottlägger inflytande från kvantitet, fonation och morfologi. Jag håller mig nedan till förhållandena i svenska, i detaljerna till centralsvensk varietet. Många egenskaper och mycken distribution ligger dock väl i linje med de olika norska och svenska dialekter som har regeln (Eliasson 1986:271; se Kristoffersen 2000:87ff. för de norska förhållandena).

2.1. Utebliven retroflektering 1: långt /r:/ vid morfemgräns

Svenskans kvantitetssystem kräver att antingen vokalen eller den postvokaliska konsonanten är lång i betonade stavelser. Denna *komplementära kvantitet* gäller i de flesta dialekter i Sverige, med viss systematisk variation (Elert 1964, Schaeffler 2005).

Vid långt /r:/ före morfemgräns uteblir ofta retroflektering (Lyttekens & Wulff 1885:196, 233, 262, Noreen 1903:420). Detta illustreras till vänster i (4), medan några undantag listas till höger.

(4) Utebliven retroflektering vid /r:/+laminal över morfemgräns

regelbundet		undantag
bisarr-t		torr-t
borr-s	dörr-spegel	vär-st
borr-ning	dörr-nyckel	stör-st
borr-torn	dörr-trä	
borr-damm	dörr-draperi	
borr-lås	dörr-lås	

Regeln här är enligt Eliasson (1986:280) att ett långt /r:/ (/r/ i hans notation) inte orsakar retroflektering. Vi bör göra tillägget att detta gäller i kontexten över morfemgräns (underförstått i Eliassons system).⁴

Det tydligaste undantaget från denna generalisering är ordet *torr-t* som har retroflektering [tɔt:]. Att det är frågan om just ett undantag stöds av det

⁴ Elert anger i sin inledning till Norstedts svenska uttalslexikon att retroflektering utan sammansmältning förekommer i ord som *borrning*, således [ˈbɔrːnɪŋ] vid sidan av [ˈbɔrːnɪŋ]. I den mån detta förekommer torde det vara ett fonetiskt gradfenomen. Det förekommer i varje fall inte med /s/ i mitt centralsvenska tal, där det skulle ha varit mest hörbart: *borrstål* uttalas [ˈbɔrːstɔl] och inte *[ˈbɔrːstɔl].

faktum att andra ändelser eller efterled inte utlöser regeln efter *torr*: *torr-s*, *torr-skaffning*, *torr-docka*, *torr-näst*, osv. Undantaget *torr-t* kan tänkas motiverat av två skäl. Dels kan man betrakta den adverbliella användningen av formen som enmorfemig (*han svarade torrt*), dels tycks det bara finnas två adjektiv (*torr* och *bisarr*) som slutar på /r/ och som därmed över huvudtaget kan ta den neutrala *t*-formen.⁵ Benägenheten att retroflektera är högre i *torrt* än i *bisarrt* och det beror säkerligen på frekvensskillnaden, och på frånvaron av ett starkt mönster bland adjektiven. Man kan också här påminna om former som *hörs* vilka enligt regeln ska ha lång vokal och retroflektering, dvs. [hœ:ʂ]. Ofta nog så förkortas vokalen i detta och andra frekventa ord, utan att för den skull retroflekteringen inhiberas: [hœʂ:]. Det rör sig således om en frekvensrelaterad avvikelse från huvudregeln.

Det finns några få glosor till som betar sig som *torrt*, t.ex. *värst* och *störst*, där rötterna är morfologiskt bundna (jfr *större*, *värre*), och vokalen kort. Denna morfologiska kontext medger således retroflektering, mot den generella tendensen. En hygglig prövosten är suffixet *-(i)sk* som uppträder både med fria och bunda rötter. Bunden rot som slutar på *r* ger retroflektering: *bar-sk*, *nor-sk*, *kar-sk*, *stur-sk*, *mor-sk*, *fär-sk*. Fri rot tycks inhibera retroflektering. Som test kunde vi karakterisera skämtlynnat hos vår vän *Björnesparr* som *Björnesparr-sk humor*. På liknande sätt *den Schönherr-ska skådespelarkonsten*, *den Kållekärr-ska frikostigheten* eller *med Tuvstarr-skt allvar*. Min intuition föreslår *inte* retroflektering i dessa föreningar.

Det systematiska, produktiva mönstret tycks således vara att retroflektering uteblir vid /r/ plus laminal över morfemgräns.

2.2. Utebliven retroflektering 2: Långt /r/ före tonande laminal

Ett annat systematiskt mönster med utebliven retroflektering finner vi i ordgruppen i (5).

⁵ SAG (1999 Ord §55e) betraktar retroflektering i *torrt* som regelbunden och *bisarrt* som undantaget och missar därmed generaliseringen.

(5) Utebliven retroflekttering vid /r/ + tonande laminal

[r:+d]	[r:+n]	[r:+l]	undantag [d:]
'kurd	nok'turn, nok'tyrn	'Gurli	'gjorde
ab'surd	Sa'turnus		'garden
'Urd ⁶	'burnus		
'urdu			
'hird	'firn		
'sard ⁷	'Narnia		
se'fard			
'dardisk			

Eliasson (1986:281) räknar dem som undantag, med hänvisning till deras främmande ursprung, men som vi ska se är de tvärtom regelbundna. Först kan vi notera att det i denna uppställning förekommer både lånord (*kurd*) och arvord (*hird*). Det går därmed inte att utan vidare avfärda orden som tillhörande ett lånordsmönster. Ett par av orden har alternativa uttal, men alla har ett uttal med kort vokal i den betonade stavelsen som föregår sekvensen *r*+laminal.⁸

Om vi nu antar att dessa ord innehåller ett fonologiskt långt /r/ i sin underliggande form, kommer de att falla under samma kvantitativa generalisering som formerna i (4). Det speciella och något ovanliga med *kurd*, *nokturn*, osv. är i så fall att de har ett distinkt långt /r/ före annan konsonant inom enkelt morfem. Detta är ju en position där konsonanter annars ofta är förutsägbart långa: *gä[s:]t*, *Ke[n:]t*, *bu[l:]t*, etc. Motsvarande ord med lång vokal är sällan enmorfemiga. Man brukar anföra *moln* och *aln* som paradexempel, men sen börjar lexikon tryta.

I andra ord där /r/ står före tonande laminal inom morfemet kan retroflekttering och vokalförlängning mycket väl ske. Det betyder i denna analys att förekommande /r/ i sådana ord inte är fonologiskt långa: /bard/ > [bɑ:d], /sorl/ > [so:l], /barn/ > [bɑ:n], osv. Dessa ord kontrasterar därmed med ord som *kurd* och *firn* med avseende på underliggande kvantitet hos /r/.

⁶ Syster till normorna ([ˈnu:nŋa]) Verdandi och Skuld.

⁷ Tack, Håkan Rosenqvist, för denna glosa.

⁸ Svenska språknämndens uttalsordbok (SSNU) anger två uttal för ordet *hird*, nämligen [hird] och [hi:d], och ett för *firn*, nämligen [fir:n]. Envar kan rannsaka sitt uttal av det kända efternamnet *Hirdwall*. Ordet *burnus* har varierande betoning, vilket har effekter för retroflektteringen: [ˈbœ:nøs] och [bœˈnøs]. Endast det senare uttalet är dock knäsat av SSNU. För ordet *sefard* anges både [seˈfard] och [seˈfɑ:d], medan *sard* endast har uttalet [sar:d] enligt samma uttalsordbok. *Narnia* får också stundom uttalet [nɑ:nja].

Längden hos /r:/ tycks korrelera helt regelbundet med utebliven retroflektion vid kort vokal och tonande laminal ({d,n,l}). Det mindre kända ordet *firn* bekräftar att det är frågan om en regelbundenhet, eftersom också talare som aldrig tidigare stött på det vill uttala det [fir:n] och inte *[fi:n]. Uttal som *[hi:d:], *[fi:n:], *[ˈbøn:øs], dvs. med kort vokal och lång retroflex är närmast omöjliga för dessa ord på svenska. Något undantag finns dock. För [d] finns det högfrekventa *gjorde* som stundom uttalas [ˈjød:ɛ] vid sidan av [ˈju:dɛ]. Därtill finns curlingtermen *garden* (en sten som skyddar en annan sten) som uttalas [ˈgɑ:d:ɛn] av dem som spelar och kommenterar.⁹

Omvänt tycks retroflektion vara obligatorisk när /r/ följs av *tonlös* laminal i samma morfem. *Börs*, *hirs* och *pors* får obligatoriskt lång retroflex: [bœ:s:], [hi:s:], [pœ:s:] (*[bœ:ɕ:], *[hi:ɕ:], *[pœ:ɕ:]). Undantagen från den regelbundenheten är av extralingvistisk natur. Namnet *Ursula* står t.ex. och väger mellan två uttal, varav det ena känns fonologiskt främmande men socialt rätt, nämligen [ˈør:søla] (el. [ˈør:søla]), medan det andra, [ˈø:søla], känns fonologiskt naturligare men socialt osäkrare. Liknande stämningar omger namnen *Silbersky*, *Pärt* och *Suharto*.

Till extralingvistiska faktorer kan vi också ibland räkna ren frekvens. Vanlighet och normalitet kan inte bara förmå ett ord att bryta generaliseringar (jfr *torrt* och *hörs* ovan) utan också att träda in i dem. *Narcissus* (mytologisk figur), *narcissus* (blomnamn) och *narciss* (samma blomma) förväntas uppträda med stigande tendens till retroflektion i den ordning de här angetts. En viss hemtamhetsfaktor får man således räkna med (Cecilia Falk, p.k.).

Kvantiteten hos den tonlösa assimilationsprodukten bestäms av nästa faktor.

2.3. Vokalkvalité

Den underliggande kvantiteten hos /r/ respekteras alltid i assimilationsprodukten. Det betyder att /r:/ aldrig korrelerar med kort retroflex, men att /r/ kan korrelera både med lång eller kort retroflex. I de fall variation förekommer är vokalkvalité en relevant förutsättning.¹⁰ Loman (1967:25)

⁹ Molde och Wessén (1968:46) rapporterar detta uttal som regelbundet för mindre fackspråkliga *garde*, således [ˈgɑ:d:ɛ]. Vid det här laget får det dock betraktas som distanserat av både [ˈgɑ:dɛ] och [ˈgɑ:ɛ]. *Kardborrband* har enligt uppgift också tvenne uttal: [kɑ:d-] respektive [ka:d:-] (Martin Persson p.k.).

¹⁰ Tack till Andrius Raskazovas som riktade min uppmärksamhet på vokalkvaliténs betydelse.

noterar följande korrelationer mellan vokalkvalité och vokallängd i potentiella retroflektionskontexter före /t/. Jag har lagt till några exempel för att generalisera kontexten till tonlös laminal, dvs. {t,s}.

(6) /i ε y ø u/ är korta före tonlös retroflex

hjärta, smärt, snärt, stjärt, ärt, expert, Gert; färs, märsing
myrten; tyrsusstav, hirs
bestört, körtel, mört, pörte, skört, störta, vört, ört; börs, törs
turturduva, hurtig, Kurt; kurs, resurs

(7) /a/ och /o/ är långa i vissa ord, korta i andra, före tonlös retroflex

kort		lång	
kvart		art	kart
svart		arta	karta
vart		artig	part
		fart	urarta
fars		Lars	
bort	porto	porter	
borta	retort	tårta	
eskort	sort	vårta	
kort	sport		
kors			

(8) /u/ varierar mellan lång och kort före tonlöst retroflect [t], i samma ord

fjorton, fort, gjort, hjortron, kjortel, kort (sb), mortel, port, skjorta

Vi kan utgå ifrån att tonlöshet hos klusiler i sig gynnar konsonantlängd vid jämförelse med motsvarande tonande klusiler. Detta är ett välkänt fonetiskt faktum som vi också känner igen från de s.k. hesselmanska lagarna som brukar citeras i samband med kvantitetsskiftet i svensk språkhistoria (Hesselman 1901, 1902). Mönstret i (6) visar att de halvhöga och höga, främre och centrala vokalerna gärna är korta före tonlös retroflex (/i/ tycks saknas i kombination med *rt*, i betonad stavelse). I (7) ser vi tendensen för låga och halvlåga (icke-främre) vokaler att vara långa. Liksom vid kvantitetsskiftet tycks alltså låg vokal gynna vokallängd, i jämförbara kontexter. I (8) slutligen har vi dialektal variation. Det är här fråga om en hög bakre

vokal, som i varje fall i centralsvenskt stadsmål starkt tenderar att vara kort, men som ofta är lång i t.ex. sörmländska varieteter.

Exemplen visar att variationen är delvis förutsägbart utifrån vokalkvalité, på lite olika sätt i olika varieteter. Men eftersom förutsägbarheten inte är fullständig får vi nu användning för den ovan sedda lexikala kvantitetsdistinktionen mellan /r/ och /r:/ i kluster inom morfem.

(9) Kontrastiv kvantitet hos /r/ inom morfem

/fart/	vs	/kvar:t/	vs	/bor:+/turn/
[fɑ:t]		[kva:t]		[bɔ:rtu:n]
/lars/	vs	/fars:/	vs	/bor:-/s/
[lɑ:s]		[fa:s]		[bɔ:rs]

När /r:/ är lexikalt långt bevaras denna längd i retroflexen. När /r/ är lexikalt ospecificerat, förlängs istället föregående vokal. Kvantitetsskillnaden mellan *fast* och *kvarst* är således härledbar till en kvantitetsskillnad hos fonemet /r/, som mot sin vana medger en kontrast också när det står i konsonantkluster efter låg/halvlåg vokal före tautomorfemisk tonlös laminal. Detta gäller således i de fall där kontrast är möjlig. Förutsägbara kontexter som i (6) ska inte specificeras lexikalt i en generativ beskrivning.

2.4. Ett eller två fonem?

Jag har hittills utgått från att varje retroflex assimilationsprodukt är resultatet av en regel. När det gäller retroflektion över morfem- och ordgränser är det självklart fråga om en regel, men inom morfem är det inte givet att man ska tala om en regel när ingen växling föreligger. Det klassiska kommutationstestet ser ut att fungera fint i monomorfemiska former som *bold/~bold/* och *fa/t/~fa/t/* och frågan är vad det finns för argument för att behandla de inomorfemiska kontexterna såsom bestående av separata fonem, *r* + laminal.

Ett argument är de segmentella distributionsmönstren i sig, som ju är i stort sett desamma inom morfem som över morfemgräns. Morfemgränsen är bara en faktor bland många andra, och andra faktorer såsom t.ex. vokalkvalité är giltiga oberoende av morfemstruktur.

Ett annat argument är att det finns vissa morfologiska växlingar, nämligen mellan enmorfemiga namn och deras smekformer. Namnet *Kurt* uttalas [kø:t]. En smekform till *Kurt* är *Kurre*, där grundnamnet har kor-

tats ned till en stavelse och försetts med ett ändelsemorfe. Snittet i *Kurt* går mellan /r/ och /t/ vilket tyder på att de är separata på fonologisk nivå och således utgör två fonem. Smekformen *Kurtan* med bibehållen retroflex förekommer förstås också. För *Lars* finns på samma sätt smekformer med och utan retroflect ljud: *Larsa* respektive *Lasse*. Detta argument fungerar dock bäst för *Kurt* eftersom man av andra skäl (relativt låg sonoritet) skulle ha tippat att /t/ snarare än /r/ skulle blivit kvar (jfr *Maggan* och inte **Marran* av *Margareta*, *Nicke* och inte **Nille* av *Niklas*, Riad 2002:63f.).

Vi ska nog också underkänna kommutationstestet, eller i varje fall kräva att man vid kommutation tar hänsyn till distributionen. Det är när man gör det som man upptäcker att *fi*[n:] inte kan kommuteras med **fi*[r:], vilket är en indikation på att det kanske ligger både äpplen och päron i korgen.

2.5. *Oväntad retroflektion*

Långa tonande retroflexer är inte normala i svenska och vi har hittills bara sett dem som undantag (5). De förekommer också i några kontraktioner.

(10) Långa tonande retroflexer i kontraktioner

herren	herrn	[ˈhæɳ:]
dörren	dörrn	[ˈdœɳ:]
morrn	morrn	[ˈmɔɳ:]
ekorren	ekorrn	[ˈɛk ₁ ɔɳ:]

I (10) har en obetonad vokal strukits i positionen efter ett långt /r/. Det /n/ som följer assimilerar med detta /r/, trots att /r/ är långt och trots att där finns en morfemgräns i flera av formerna. Det är former som *ekorre* och *morrn* som tydligast visar att det är fråga om kontraktion. I de andra formerna förekommer bestämdhetssuffixet som ju varierar mellan formerna *-n* och *-en*. Kontraktionen är dock inte regelbunden eftersom den ju inte uppträder i former som *orren* (**orrn*) eller *virren* (**virrn*).

Själva assimilationsprodukten är avvikande från övriga systemet eftersom långa [ɳ:] inte förekommer i samband med regelbunden retroflektion. Det som möjligen kan motivera retroflektionen är motsvarande bestämda former i obetonad stavelse efter /r/. I former som *hedern*, *kadern* och *katedern* är retroflektion regelbunden. Skillnaden är att /r/ i obetonad stavelse inte kan ha lång kvantitet.

Detta är således inte ett regelbundet fenomen, men i likhet med övrig retroflektion respekteras kvantiteten hos /r/. *Det* är regelbundet.

2.6. Perspektiv på betoningens roll

Retroflektion äger rum med fullkomlig regelbundenhet i obetonade stavelser och där förekommer inga principiella begränsningar som har med morfologi, fonation eller vokalkvalité att göra. Kontexter som in-hiberar retroflektion korrelerar därmed med förekomsten av betoning. Betoning, i sin tur, är en förutsättning för den segmentella kvantitetsdis-tinktionen i svenska och den är själva nyckeln. Exempelvis kan morfem-gränsen bromsa retroflektion endast när /r/ är långt.

(11)	Inom morfem	Mellan morfem
	Ande[s]	Wallande[s] Ystad
	Ge[d]	febe[d]römmar
men	ku[s:]	...lite råku[r:s]om ledde till flera matchstraff...
	Ku[t:]	ba[r:]räd

När /r/ är långt i betonad stavelse uteblir retroflektion före tonande la-minal (*kurd*, *hird*, *firn*). Ibland hamnar en sådan stavelse i en obetonad position t.ex. genom avledning med ett suffix som drar till sig huvud-betoningen. Då blir plötsligt retroflektion möjlig, om än inte alldeles nödvändig.

(12)	Betonad	Obetonad
	'ku[r:d]	Ku[d,]i'stan (el. Ku[r:d]i'stan)
	Sa'tu[r:n]us	satu'[n,]alier
	sa'tu[r:n]isk	satu'[n,]alisk
	Chili con 'ca[r:n]e	ka[n,e]valen i Rio (el. ka[rn]e'val)
	'No[r:,s]unda	No'[st]röm
	'No[r:,t]una	No'[t]ull ¹¹

I dessa ord försvinner kvantiteten när betoningen försvinner. Denna typ av betoningsförlust är huvudsakligen ett avledningsfenomen, och det verkar som om vokaler och konsonanter reagerar lite olika. Exempelvis är det vanligt att viss kvantitet, och framförallt kvalité, ligger kvar hos långa

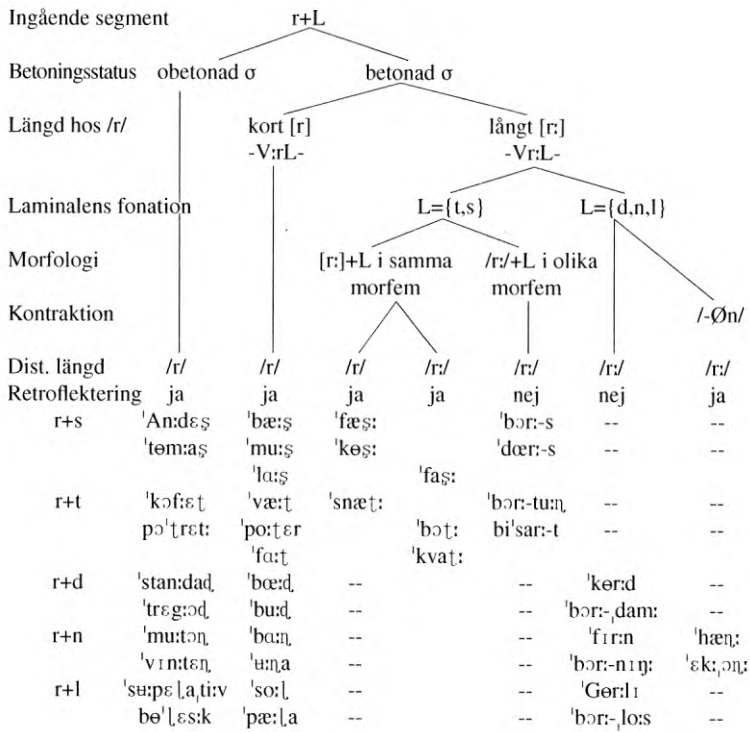
¹¹ Som en parasit på No'[t]ull förekommer 'No[t:,]ulls,gatan med bibehållen retroflex och rytmiskt motiverad initial betoning, vid sidan av No'[t]ulls,gatan.

vokaler när de blir av med en lexikal betoning: ¹gʲ[ʊ:]ta~gʲ[ʊ]te¹ri (inte gʲ[ʊ]te¹ri eller gʲ[ø]te¹ri). Hos konsonanter verkar kvantiteten hellre försvinna helt när betoningen försvinner. Det är i varje fall vad mönstret i (12) indikerar.

2.7. *Distributionen sammanfattad*

I (13) sammanfattas retroflektionen i centralsvenska i ett flödesschema som uttrycker raden av faktorer som påverkar. 'L' står för laminal, 'V' för vokal och 'σ' för stavelse. Flödesschemat läses uppifrån och ned. Den första uppdelningen går vid betonad kontra obetonad stavelse, där den senare kategorin har allmän retroflektion. Bland de betonade stavelserna behöver man skilja ut fallen där /r/ är fonetiskt långt. Den gruppen sönderfaller därefter i två grupper baserat på laminalens fonation, där tonande segment inhiberar retroflektion. När laminalen är tonlös spelar morfologisk gräns in. När både [r:] och laminal befinner sig inom morfemet inträffar retroflektion. Den gruppen går dock att dela i två baserat på huruvida det långa [r:] är underliggande långt (*fars*) eller förutsägbart utifrån vokalkvalité (*färs*).

(13) Flödesschema för retroflektering i svenska

Litteratur

- Elert, Claes-Christian 1964. *Phonologic studies of quantity in Swedish based on material from Stockholm speakers*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Elert, Claes-Christian 1997. Inledning. I: *Norstedts svenska uttalsordbok* (av Per Hedelin). Stockholm: Norstedts.
- Eliasson, Stig 1986. Sandhi in Peninsular Scandinavian. I: Henning Andersen (ed.), *Sandhi phenomena in the languages of Europe*. S. 271–300. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Endresen, R.T. 1985. Norske konsonantar. Fonetiske og fonologiske merknadar [Norwegian consonants. Phonetic and phonological remarks]. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 3. S. 65–103.

- Hesselman, Bengt 1901. Skiss öfver nysvensk kvantitetsutveckling. *Språk och stil* 1. S. 10–25.
- Hesselman, Bengt 1902. *Stafvelseförlängning och vokalkvalitet. Undersökningar i nordiska ljudhistoria, del 1*. Uppsala: Uppsala Nya Tidnings AB.
- Kristoffersen, Gjert 2000. *The Phonology of Norwegian*. (The phonology of the world's languages.) Ocford: Oxford University Press.
- Loman, Bengt 1967. Synpunkter på svenskans fonotaktiska struktur. *Arkiv för nordisk filologi* 82. S. 1–100
- Lyttkens, Ivar Adolf & Fredrik Amadeus Wulff 1885. *Svenska språkets ljudlära och beteckningslära jämte en afhandling om aksent*. Lund: Gleerups.
- Molde, Bertil & Elias Wessén 1968. *Svensk språklära för danskar* (3:e upplagan). København: Rosenkilde og Bager. (1:a upplagan 1948.)
- Noreen, Adolf 1903. *Vårt språk I*. Lund: Gleerups.
- Riad, Tomas 2002. Svensk smeknamnsfonologi. *Studia Anthroponymica Scandinavica* 20. S. 51–98.
- Schaeffler, Felix 2005. *Phonological Quantity in Swedish Dialects: Typological Aspects, Phonetic Variation and Diachronic Change*. Diss. Umeå universitet. (Phonum: reports in phonetics 10.)
- Simonsen, Hanne Gram, Inger Moen & Steve Cowen 2008. Norwegian retroflex stops in a cross linguistic perspective. *Journal of Phonetics* 36. S. 385–405.
- Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson (= SAG) 1999: *Svenska Akademiens Grammatik*. Stockholm: Norstedts.

SPRÅKET I BRUK

Attitydbegreppet i språkvetenskapen

Lars-Gunnar Andersson
Göteborgs universitet

I den språkvetenskapliga litteraturen dyker ordet *attityd* upp i olika sammanhang och på olika sätt. Jag kommer i den här uppsatsen att koncentrera mig på de fall där attitydbegreppet används för att förklara ett fenomen (t.ex. en språklig förändring), och uppsatsens poäng är att attitydbegreppet borde få en mer central roll. Eller för att uttrycka det lite annorlunda: eftersom attityder används i språkvetenskapliga resonemang, borde attitydbegreppet bli en del av den språkvetenskapliga begreppsupsättningen. Till att börja med kan man fundera över hur det ser ut i några olika introduktionsböcker i språkvetenskap. Min undersökningsteknik har i all enkelhet varit att leta efter ordet *attityd* (*attitude*) i registret i olika böcker.

Attityder i allmänlingvistiska introduktioner

Jag tittade i Östen Dahls introduktionsbok i allmän språkvetenskap, *Språkets enhet och mångfald* (2000). Ordet *attityd* förekommer inte i registret. Däremot finns det ett kapitel som heter Språkliga normer och attityder – visserligen det kortaste kapitlet i boken, men ändå ett kapitel. Detta speglar den något märkliga status som termen och begreppet attityd har i många språkvetenskapliga framställningar: begreppet används, men ändå ligger det på något skumt sätt utanför språkvetenskapens fackterminologi.

Per Linells bok *Människans språk* (1978) var tidigare den mest använda introduktionsboken. Ordet *attityd* saknas i registret; däremot finns *attityduttryck* med och det hänvisar till ett avsnitt om talaktsadverbial, dvs. uttryck som anger talarens attityd till ämne och lyssnare.

En annan och ännu lite äldre standardbok är John Lyons *Introduction to Theoretical Linguistics* från 1968. I registret hittar jag ”attitude of speaker” och detta är en term som han använder för att tala om olika modala distinktioner som optativ och konjunktiv. Inte heller här kan man med bästa vilja i världen betrakta termen *attitude* som fackspråk.

Ett självklart ställe att leta är i David Crystals *The Cambridge Encyclopedia of Language* (1987), en bok vars innehåll kort kan beskrivas som lite grann om allting i språkvetenskap. Registret är minst sagt omfattande, men jag hittar inte *attitude*. Det är svårt att dra någon annan slutsats än att *attityd/attitude* inte är del av det språkvetenskapliga fackspråket.

Jag gick vidare till Victoria Fromkins och Robert Rodmans *An Introduction to Language* (1974). Där finns inget *attitude* i registret. Boken har ett kapitel om språkförändring och i detta finns det en underavdelning med rubriken ”Why do languages change?” Här nämns assimilation, analogi, lån men inget om attityder.

Bloomfields *Language* från 1933 är också en språkvetenskaplig introduktionsbok. Han skriver ganska utförligt om rätt och fel i språket, även med en del pedagogiska vinklingar som ger ett modernt intryck. Hans inställning påminner mer om Språkriktighetsbokens (från 2005) än om Wellanders i *Riktig svenska* (1939). Däremot använder han inte begreppet *attitude* i sin beskrivning. Följaktligen finns det inte heller med i registret.

Jag letade även efter ordet i *Språkriktighetsboken* (2005). Man kunde ju tänka sig att ordet skulle användas för att tala om hur olika strukturer bedöms och värderas. Sådana resonemang finns det gott om (t.ex. med fraser som ”många störs av sådana formuleringar”), men ordet *attityd* finns inte med vare sig i termförklaringarna eller i registret. Att ordet inte finns med i Wellanders digra register förvånar mindre.

Attityder i sociolingvistiska framställningar

Så här långt tycker jag att resultatet inte bara är förvånande; det är närmast sensationellt hur fritt det är från resonemang om attityder i böckerna. Å andra sidan, jag har än så länge inte nämnt några sociolingvistiska framställningar.

Jag gick till Peter Trudgills *Dialects in Contact*. I registret finns inte *attitude* men väl ”attitudinal factors in accomodation”. Ett citat kan illustrera den här användningen: ”If a speaker accomodates frequently enough to a particular accent or dialect, I would go on to argue, then the accomodation may in time become permanent, particularly if attitudinal factors are

favourable" (Trudgill 1986:39). I dialektkontaktsituationer samtalar personer från olika dialekter och då sker det en viss ackommodation, ömsesidig anpassning av språkbruket. Talarna konvergerar och ju mer man gillar motparten, desto mer konvergerar man, och det är det här gillandet som är attitydfaktorn i sammanhanget. Ackommodationsteorin utesluter inte divergering, dvs. att talarna snarare glider ifrån varandra än blir mer lika, och det kan då förklaras med negativa attityder. Attitydbegreppet används inte som en fackterm hos Trudgill men det spelar en viktig roll i resonemanget.

Thomasons och Kaufmans *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics* använder attitydbegreppet på ett sätt som liknar Trudgills. Begreppet används i resonemangen men det framställs inte som en fackterm. I registret hittar man inte ordet *attitude* utan formuleringen "attitudinal factors in contact-induced change", vilket väl antyder att uttrycket är en beskrivning av ett fenomen snarare än en fackterm för ett fenomen. Bokens tredje kapitel börjar på följande vis: "The starting point for our theory of linguistic interference is this: it is the sociolinguistic history of the speakers, and not the structure of their language, that is the primary determinant of the linguistic outcome of language contact. Purely linguistic considerations are relevant but strictly secondary overall." (Thomason & Kaufman 1988:35).

Thomason och Kaufman talar här inte om språkförändring generellt utan om den typ av förändring vi finner i kontaktsituationer. De hittar också ett citat av Valentin Kiparsky från 1938 där han på tal om lånord säger att deras förekomst inte beror på den språkliga strukturen utan på inställningen hos talaren: "hängt nicht von den linguistischen Struktur der Sprache, sondern von der politisch-sozialen Einstellung der Sprecher ab".

Talarna lånar ord och uttryck från människor de ser upp till och gillar. Och på makronivå: språket lånar ord från språk och kulturer som har prestige. Jag gissar att de flesta tycker att detta är självklart; det finns inget skäl att argumentera emot den här idén, och det kanske till och med är så självklart att det är meningslöst att argumentera för åsikten att de sociala attityderna är en avgörande faktor vid lån och kanske språkförändring i allmänhet. Men frågan kvarstår: om det nu är så självklart med attitydernas roll, varför har de då en så undanskymd plats i de språkvetenskapliga framställningarna?

I nyare grundböcker i sociolingvistik finns det ofta ett kapitel med en rubrik som Attityder till språk. Det som beskrivs där är undersökningar som med olika metoder (till exempel med direkta metoder som enkäter eller med indirekta metoder som *matched guise*-undersökningar) försöker komma åt åsikter om olika språkliga fenomen. Det finns ett sådant ka-

pitel både i *Språksociologi* (Einarsson 2004) och i *Sociolingvistik* (Sundgren red. 2007), och i båda dessa böcker finns ordet *attityd* med i registret.

Här skall också boken *Attitudes to language* av Peter Garrett nämnas (Garrett 2010). Den här boken, liksom attitydkapitlen i Einarsson (2004) och Sundgren (2007), utgår ifrån det socialpsykologiska attitydbegreppet. Detta begrepp kan beskrivas och definieras på följande sätt.

An attitude is a hypothetical construct that represents an individual's degree of like or dislike for an item. Attitudes are generally positive or negative views of a person, place, thing, or event – this is often referred to as the attitude object. People can also be conflicted or ambivalent toward an object, meaning that they simultaneously possess both positive and negative attitudes toward the item in question.

Attitudes are judgements. They develop on the ABC model (affect, behavior, and cognition). The affective response is an emotional response that expresses an individual's degree of preference for an entity. The behavioral intention is a verbal indication or typical behavioral tendency of an individual. The cognitive response is a cognitive evaluation of the entity that constitutes an individual's beliefs about the object. Most attitudes are the result of either direct experience or observational learning from the environment.

(Wikipedia, maj 2010)

Om man undersöker människors attityder till svordomar, är den här definitionen en lämplig utgångspunkt. Vi har alla (i alla fall alla vuxna) åsikter om svordomar (den kognitiva sidan), vi använder dem ofta, aldrig eller mitt emellan (beteendesidan) och vi reagerar på dem på olika sätt, en del med fasa, en del inte alls (affektsidan). Därmed inte sagt att beskrivningen är enkel. Människor använder språket på ett sätt, men säger sig och ibland tror sig använda det på ett annat sätt, exempelvis använder de flesta svenskar svordomar samtidigt som de ger uttryck för en negativ inställning till dem.

Om man däremot kom på tanken att undersöka människors attityder till omvänd ordföljd, skulle den här definitionen inte fungera. De flesta har aldrig haft en åsikt om omvänd ordföljd. Det är enbart en grammatisk regel de tillägnat sig i treårsåldern och sedan använt undantagslöst. Regeln är inte medvetandegjord. Å andra sidan lägger nog de flesta märke till brott mot regeln på så vis att man tycker att det låter konstigt, att det låter främmande.

Det här beskrivna socialpsykologiska attitydbegreppet används inom sociolingvistik eller snarare inom den gren av sociolingvistik som just studerar språkliga attityder eller åsikter. Men, och här kommer min poäng,

det finns andra fall där vi tillgriper attitydbegreppet som förklaring till språkliga fenomen. Här kommer ett par exempel, men det finns många fler.

Exempel på attitydförklaringar

Göteborgs utveckling är till stor del en följd av Sveriges industrialisering och urbanisering. Människor flyttade in till staden, och de flesta kom från intilliggande landskap, och de hade med sig diverse dialektala drag i sitt språkbruk. En del av de här dragen har blivit del av göteborgskan. Växlingen *la/väl* är ett bra exempel. Den standardspråkliga formen är *väl*, medan den dialektala västsvenska formen är *la* (en linje från Strömstad till Jönköping och vidare till Falkenberg ringar i grova drag in *la*-området). De flesta som flyttade till Göteborg i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet hade helt enkelt med sig ett *la*, och därför finner vi *la* i dialekten.

En del andra dialektala drag lyckades inte etablera sig i stadsspråket. Många av de bohusläningar och hallänningar som flyttade till Göteborg bör ha haft en dialekt där *p*, *t*, *k* efter och mellan vokaler blir *b*, *d*, *g* (*pipa/piba*, *båten/båden*, *kaka/kaga*). Dessa dialektala drag i Göteborgs omgivning lyckades inte få fotfäste i stadsdialekten; man kan tänka sig att de här dragen bara fanns hos en minoritet av inflyttarna.

Det är knepigare med det tjocka *l*-ljudet. Det finns i samtliga dialekter runt om Göteborg (dock inte i södra Halland och större delen av Småland). Mellan 1888 och 1919 växte stadens befolkning från 100 000 till 200 000. Inflyttningen var säkert inte jämt fördelad över åren och en del av befolkningsökningen beror på födsel snarare än inflyttning, men låt oss ändå säga att så där 3000 människor flyttade in till Göteborg varje år under den här perioden. Om 3000 människor flyttade in år 1900, borde väl åtminstone 2500 haft med sig tjocka *l*, och efter ett tag var de tjocka *l*-ljuden borta. Nästa år kommer ytterligare 3000 människor varav nästan alla har med sig tjocka *l*, och så är de *l*-ljuden borta. Och likadant nästa år och nästnästa år, och så höll det på under ett par decennier. Hur är det möjligt? Hur ska man förklara att göteborgskan inte har några tjocka *l*, inte ens i något enda litet uttryck?

Svaret måste rimligtvis vara att tjocka *l* ansågs osofistikerade, lantliga och bonniga, eller vilka ord man ska använda för att beskriva attityden. Jag har inte sett eller hört talas om någon uppgift från den här tiden där den här attityden mot tjockt *l* görs explicit. Däremot finns ju Samuel Columbus uttalande från 1600-talet om hur hovfolket håller tungan vekare och uttalar

med tunt *l*, men det var knappast det uttalandet som var relevant i Göteborg för drygt 100 år sedan.

Min poäng är att det här är ett ganska typiskt exempel. Man noterar att något händer i språket. Det finns ingen rimlig språksystemförklaring och inte heller någon rimlig extern förklaring, t.ex. i demografiska termer. Alltså drar vi slutsatsen att förklaringen ligger i attityderna. Det kan inte vara slumpen som gör att tjocka *l* försvinner hos 2500 personer varje år under ett par decennier. Och det finns fler exempel på annat håll.

I Elin Gunleifsens avhandling behandlas possessiva uttryck i ungdomsspråket i Arendal och Kristiansand. Hon kommenterar det faktum att former på *-ses* som i *hanses*, *hoses* och *Perses* är på väg att försvinna på följande sätt: "Dette kan tyde på at det ikke er en pågående internlingvistisk endring i talemålet som er grunnen till denne endringen. Snarare kan bortfallet av *ses*-formen i språkbruket til informantene i Kristiansand forklares externlingvistisk idet *ses*-former ser ut at ha lav prestisje blant unge språkbrukere i Kristiansand" (Gunleifsen 2009:159).

Exemplet är nog ganska typiskt. Man iakttar en förändring och ingen internlingvistisk förklaring tycks stå till buds. Alltså tar man till en attitydförklaring, och i det här fallet utan att ordet attityd behöver nämnas. Det går alldeles utmärkt att beskriva samma sak i termer av prestige, eller makt eller status.

Ett annat exempel som kan nämnas är Thomas Markeys avhandling från 1969 om *varda* och *bliva*, där han försöker beskriva när, hur och varför dagens dialektala variation mellan *vart* och *blev* uppstått. Han använder fonologiska, morfologiska och semantiska faktorer i den mycket gedigna beskrivningen av den historiska utvecklingen. Men ingenstans hittade jag något resonemang om attityder, åsikter, värderingar eller sociala skillnader i språkanvändningen. I dagens språkbruk är det svårt att betrakta variationen mellan *blev* och *vart* utan att fundera över attityder till och värderingar. Jag skulle säkert inte ha reflekterat över avsaknaden av attitydresonemang hos Markey om jag inte just råkat ha attitydglasögonen på mig. Om en språklig förändring ska förklaras, säger den vetenskapliga metoden att man ska söka efter internlingvistiska förklaringar. Så har det varit för junggrammatiker, strukturalister och generativister.

Khoisanspråken i södra Afrika är alla rikt försedda med klickfonem, vilket betyder att de har två uppsättningar konsonanter, dels de vanliga som bildas på utandning, dels en serie konsonanter som bildas genom att luften strömmar in i munhålan där ett undertryck har skapats genom att luftvägarerna spärras både vid gomseglet bak i munnen och någonstans längre fram (labialt, dentalt, lateralt eller palatalt). De här klickfonemen, eller snara-

re en del av dem, har lånats in till bantuspråk som xhosa och zulu. Detta är konstigt eftersom bantufolket i jämförelse med khoisangrupperna har och hade prestige i området. Khoisangrupperna var underordnade på alla sätt. Den gängse principen, även om den här principen inte har något namn, är ju annars att språklig påverkan går från maktens språk till de underordnade gruppernas språk. Tore Janson och jag har använt förekomsten av klickfonem i bantuspråken som ett tecken på att de sociala förhållandena en gång i tiden var annorlunda mellan bantu- och khoisangrupper (Andersson & Janson 1997). Det är kanske lite vågat att resonera så, men vi gjorde det.

Eller hur ska man förklara att det bakre *r*-ljudet under 1700- och 1800-talen spred sig från söder till norr och tog sig fram till den gräns där isoglossen ligger i dag. Varför förändrade människor sitt *r*-uttal? Det måste rimligtvis ha funnits en positiv attityd till bakre *r* i området vid den tiden. Eller kan en så påfallande uttalsförändring ske utan att några attityder är inblandade?

Eller hur kommer det sig att vi fortfarande använder starka preteritumformer som *gick*, *fick* och *gav* när språksystemet i övrigt bäddat för de svaga formerna *gådde*, *fådde* och *gedde* genom att ha infört *gå-gått*, *få-fått* och *ge-gett*? Varje normalt funtad treåring försöker lansera formerna *gådde*, *fådde* och *gedde* men får så småningom lära sig att det inte heter så, eller att det är barnsligt att säga så. Och detta skulle man ju kunna se som en attitydförklaring, och i så fall kan vi använda attitydförklaringar både till att förklara varför något sker och till att förklara varför något inte sker.

Men vänta nu! Om attitydbegreppet används på ett så här generellt sätt, blir det väl närmast tomt på innehåll. Slutsatsen blir ungefär att vi talar som vi talar därför att vi tycker man ska tala så, dvs. vi följer våra attityder. Det låter rätt platt, men kan det vara på annat sätt? Vårt tal speglar alltså våra språkliga attityder, men det behöver ju inte betyda att speglingen är perfekt, att vi till punkt och pricka talar som vi anser att man bör tala, eller som vi tror att vi talar.

Ett berömt exempel som visar att individernas språkliga attityder inte alltid överensstämmer med deras språkliga beteende är Trudgills undersökning om över- och underrapportering (Trudgill 1974). Han jämförde verkligt språkbruk med rapporterat språkbruk, alltså vad man uppgav sig säga. Vad det gällde variationen mellan *singing* och *singin'* fann han att de flesta informanterna uttalade sig korrekt, dvs. deras rapporterade språkbruk stämde med deras verkliga språkbruk. Men det intressanta var att det fanns en grupp kvinnor som överrapporterade, dvs. de uppgav sig använda standardformer i större utsträckning än de faktiskt gjorde, och en grupp män som underrapporterade, dvs. de uppgav sig använda färre standard-

former än de faktiskt gjorde. När Trudgill förklarar detta använder han termerna (*overt*) *prestige* för att förklara kvinnornas överrapportering och *covert prestige* för att förklara männens underrapportering. I båda fallen är det naturligtvis fråga om attitydförklaringar.

Behovet av ett preciserat attitydbegrepp

En rimlig slutsats så här långt är att termen och begreppet attityd används på många olika håll både i den engelska och i den svenska språkvetenskapliga litteraturen. Ser man på bruket, borde det vara en fackterm. Nagelfar man registren, verkar det inte vara en fackterm. Här finns det plats för en större noggrannhet i framställningarna.

Det är också uppenbart att attityderna används på två sätt. Man kan kanske tala om attityder *till* språk och attityder *i* språk. De flesta träffarna man får på nätet när man söker på ”attitudes, language” och liknande är exempel på attityder till språk. Där beskrivs hur man genom enkäter, intervjuer eller *matched guise*-tester undersökt människors inställning till olika språkliga fenomen. I en del fall är det attityderna i sig som intresserar, men i många fall vill man komma bakom attityderna och försöka förstå hur de uppkommit. Inte sällan blir slutsatsen att attityder till språkliga fenomen speglar attityder till människor och grupper av människor.

I dag är studiet av attityder till språk ett väletablerat fält inom sociolingvistik, och de flesta vet ungefär vad man kan vänta sig av ett kapitel som heter *Språkliga attityder* eller *Attityder till språk*. Det betyder däremot inte att det är speciellt tydligt vilken grad av medvetenhet de här attityderna har. Är det attityder, åsikter och värderingar som finns mer eller mindre färdigformulerade i oss eller är det helt eller halvt omedvetna attityder som forskaren försöker locka fram genom test eller intervjuer? Min gissning är att det är båda delarna, ibland det ena, ibland det andra.

Den andra sidan av attityderna, och den som jag illustrerade med det saknade tjocka *l*-ljudet i Göteborg eller de försvinnande *ses*-formerna i Kristiansand är mer dolda, både för språkbrukaren och språkforskaren. Man kan säga att det är attityder som vi ser eller sluter oss till utifrån språk-användning. Om en talare hade tjocka *l* år 1900 men tunna *l* 1901, så sluter vi oss till att denne talare har en positiv attityd till tunna *l*. Det här resonemanget ligger på mikronivå men är, såvitt jag begriper, en förutsättning för den förklaring jag gav ovan rörande de obefintliga tjocka *l*-ljuden i göteborgskan.

Om det nu är rimligt att resonera på det här sättet, alltså att talarens attityder speglas i de val talaren gör i talögonblicket (eller i skrivögonblicket), så blir konsekvensen att vi förser vars och ens språkförmåga med ett attitydfilter genom vilket talet förmedlas. Och då har vi gjort de språkliga attityderna till något centralt i språkförmågan.

Med den här utgångspunkten glider attitydbegreppet in i den begrepps-sfär som också innefattar begrepp som språkkänsla, stilkänsla och språklig intuition (det sistnämnda en favoritterm under den generativa grammatikens första decennier), och då befinner man sig plötsligt i språkförmågans kärna.

Attityderna blir speciellt relevanta där det finns språklig variation. Föräldrar kallas omväxlande för *mor* och *far*, *mamma* och *pappa* och *morsan* och *farsan*. Vilken beteckning som används i en speciell situation är inte slumpmässigt. En del använder *morsan* och *farsan* bland sina kompisar men *mamma* och *pappa* inom familjen, medan andra följer andra mönster. Den fördelning som talare har mellan de här alternativen är något som de har tillägnat sig genom deltagande i många tusen samtal. Några decenniers sociolingvistiska studier har visat att valen är systematiska, men det är knappast fråga om några överlagda eller genomtänkta val i talögonblicket, utan "rätt" eller "normal" form kommer direkt. Ibland märker man att andra inte väljer som man själv gör, och då kan man reagera på det annorlunda – positivt eller negativt. En del imponeras av ett uttryck som *ett nytt tänk* och införlivar det i sitt eget språkbruk, andra irriteras. Vilken reaktionen blir beror på attityden till uttrycket (och till talaren).

Hela det här resonemanget är måhända besvärande självklart, alltså att det är i de konkreta talsituationerna när vi lyssnar och talar, läser och skriver, som attityderna uppstår och ger sig till känna. I förlängningen kan vi utveckla åsikter om modeord, svordomar, dialektalt uttal osv.

Min poäng är alltså att språkliga attityder hör till det centrala i språkförmågan, på nivå med språkkänsla (kanske en del av språkkänslan). Därför kan man tycka att det är knepigt att attitydbegreppet saknas i så många grundläggande framställningar i språkvetenskap, alternativt behandlas så styvmoderligt. Å andra sidan är inte heller begreppet språkkänsla något som behandlas som en del av fackterminologin. Båda dessa begrepp är måhända så vaga och allomfattande att de inte syns för alla detaljer som står i vägen. Eller kan det vara så att den empiristiska inställningen inom språkvetenskapen, som under olika perioder påverkat forskningen, har fört med sig att detta är något man inte talar om? Det finns ett citat hos Bloch och Trager, två goda representanter för den amerikanska strukturalismen,

som illustrerar detta: "In all this we have said nothing about still another advantage often claimed for a phonemic description, namely that it reflects the native speaker's feeling about the language, his Sprachgefühl. (...) The native speaker's feeling about sounds or anything else is inaccessible to investigation by the techniques of linguistic science, and any appeal to it is a plain evasion of the linguist's proper function. The linguist is concerned solely with the facts of speech. The psychological correlates of these facts are undoubtedly important but the linguist has no means – as a linguist – of analyzing them." (Bloch & Trager 1942:40)

Det är intressant hur författarna i det här citatet (från 1942!) går över till tyska för att riktigt markera sin avsmak för begreppet språkkänsla. De skulle kanske ha sagt ungefär detsamma om attityder: Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen.

Men, alltså, även om begreppet språkliga attityder inte är väldefinierat, är det uppenbart att det ofta används, och faktiskt måste användas, för att förklara variation och förändring i språket.

Litteratur

- Andersson, Lars-Gunnar & Tore Janson 1997. *Languages in Botswana*. Gaborone: Longman Botswana.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Bloch, Bernard & George Trager 1942. *Outline of Linguistic Analysis*. Baltimore: Linguistic Society of America.
- Crystal, David 1987. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahl, Östen 2000. *Språkets enhet och mångfald*. Lund: Studentlitteratur.
- Einarsson, Jan 2004. *Språksociologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Fromkin, Victoria & Robert Rodman 1974. *An Introduction to Language*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Garrett, Peter 2010. *Attitudes to Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gunleifsen, Elin 2009. *Prototypiske attributive possessive uttrykk*. Kristiansand: Universitetet i Agder.
- Linell, Per 1978. *Människans språk*. Lund: Liber läromedel.
- Lyons, John 1968. *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Markey, Thomas 1969. *The Verbs varda and bliva in Scandinavian*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- Språkriktighetsboken*. Utarbetad av Svenska språknämnden. Stockholm: Norstedts Akademiska förlag 2005.
- Sundgren, Eva (red.) 2007. *Sociolingvistik*. Stockholm: Liber.
- Thomason, Sarah Grey & Terrence Kaufman 1988. *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics*. Berkely & Los Angeles: University of California Press.
- Trudgill, Peter 1974. *Sociolinguistics*. London: Penguin books.
- Trudgill, Peter 1986. *Dialects in Contact*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wellander, Erik 1939. *Riktig svenska*. Stockholm: Norstedts.

On the role of finite verbs in overtly mixed and in converged languages

Kurt Braunmüller
Hamburg University

1. Introduction

Non-mixed, or pure, languages seem to be rare from a global typological point of view. Overtly and especially covertly mixed languages – mixed due to various forms of language contact – are obviously more frequent and can therefore be considered to represent the default case.¹ Aikhenvald gives a comprehensive and systematic overview of unilateral, as well as mutual grammatical, contact phenomena. Moreover, she emphasises that there is a kind of a continuum between languages that are more similar to genetically related languages and languages that are more similar to neighbouring languages (Aikhenvald 2007:5). However, whether these similarities are inherited or rather diffused makes no fundamental difference. The purpose of my presentation is to show that the same mechanisms can be observed in both instances, as far as the role of the finite verb is concerned. The finite verb always plays a pivotal role in sentence construction.

2. The role of finite verbs in overtly mixed languages

2.1. Muysken (2000:ch.5) treats all codemixing phenomena as instances of congruent lexicalisation where “both languages contribute to the grammatical structure of the sentence [...]. The vocabulary comes from two or more different languages, but may also be shared” (p.127), and he contin-

¹ Cf. e.g. Thurston (1987:93): “all languages are mixed languages insofar as all have copied lexical forms and other linguistic resources from neighbouring languages.”

ues: "Basically anything goes in congruent lexicalization" (p.128), which seems to be a very strong claim. In the first section I would like to show that this claim can be disputed on the basis of a more thorough structural analysis of the languages involved, between Latin and early Modern German, two distantly related languages. One part of the data examined in this paper is taken from Luther's Table Talks (TT), investigated earlier by Stolt (1964) in her doctoral dissertation as a 'problem of bilingualism'. The other part is taken from anglicised German and from our corpus K8 of colloquial Faroese, which shows traces of another local variety, namely Danish. In all these cases, the languages involved are not mixed arbitrarily as one might suppose. The whole verbal frame is always taken from only one language, which may also be called the *sentence framing language*.

2.2. Finite verbs plus related particles, modals, and negation elements, or even dependent noun phrases, seem to be *fundamental* for determining the typology of the syntactic structure of the rest of the utterance in overtly mixed speech. If two languages get overtly mixed and co-occur in the same sentence, as is the default case in Martin Luther's TT, the finite verb, or more precisely its valency structure, always determines the sentence frame and thus the sentence structure in general. It also determines the language type, in this case the V2 order of German (in declarative clauses), as well as the distribution of thematic and rhematic sentence constituents.

- (1) Ergo *mus* fides in hac carne infirma *sein* (Stolt 1964:53 [2.]²)
'consequently one's belief in this flesh *must be* weak'
- (1') Also *muss* [der] Glaube an dieses Fleisch schwach *sein*.
- (2) Spiritus Sanctus *setzt* mortem *ein* ad poenam (Stolt 1964:53 [4.])
'The Holy Spirit *uses* death as punishment'
- (2') [Der] Heilige Geist *setzt* [den] Tod zur Strafe *einlein* zur Strafe
[emphatic].
- (3) Sic papa *verbeut* verbum *nit* (Stolt 1964:53 [14.])
'as far as the Pope *does not interdict* the word'
- (3') So(fern) [der] Papst das Wort *nicht verbiertet*.

At a first glance, Luther's TT might appear to be an arbitrary mixture of two languages based on principles of congruent lexicalisation as suggested by Muysken (2000:128). Nevertheless, Latin wording often pre-

² The marking of normal vs. italic types of letters has been reversed, however.

vails. Luther's utterances can, however, easily be rendered into German (cf. their translations in (1'), (2') and (3')): The finite verbs (in bold face) and the basic word order principles are taken directly from German or are highly compatible with it, either due to the same genetic origin or the replication of Latin structural features, which entered the German language in the course of literarisation, where Latin functioned as a model language, both with respect to grammatical structures and word order. Only minor changes, such as insertions of articles, will occur when the text is translated into German, and most of these are due to the divergent typological structure of the languages involved. The OV-placement of the finite verb in dependent clauses or the split of complex predicates (the so-called German *Satzklammer* 'sentence bracket') were not yet obligatory.

2.3. Stolt (1964:54) concludes that in all these cases, Luther actually intended to speak German, since the core elements of these sentences are German. For the rest of the utterances, he used Latin sentence constituents or at least Latin wording. The main point to be observed here is that the underlying (or basic) grammatical structures are taken from German, especially the entire verb construction, which consists of the finite verb plus dependent infinitives or (clausal) negations. All these constituents are overtly taken from the matrix or, rather, the sentence framing language, German [2.1.], using German lexical items. We thus observe a mixture of linguistic elements which come from two different languages. Carol Myers-Scotton calls this type of mixed or intertwined languages "composite matrix languages" (cf. Myers-Scotton 2002:101, 172; 2006:271). But it should be observed that the Latin inflectional morphology is preserved (cf. *in hac carne* 'in this flesh', *ad poenam* 'as punishment', *mortem* 'death_{ACC}', *verbum* 'word_{ACC}') in the German verbal frame: (3) ... **verbeut** *verbum*_{ACC}..., (2) ... **sezt** *mortem*_{ACC}. Most other depending constituents follow the German-based sentence construction as well, e.g. *ad poenam* = *zur Strafe*. In most cases, the German verbal constructions, including their satellites, are not clustered together but appear more or less in the same position they would occur in non-mixed (German) speech.

2.4. Furthermore, this way of speaking two languages simultaneously facilitates frequent code-switching, a phenomenon which is typical of Luther's TT. In more recent types of overtly mixed speech, German, with some sentence constituents in English, shows exactly the same mechanism of overt language mixing: in several instances, the main verb is taken from German, whereas other constituents can be filled with English

lexical material (see Braunmüller 1996:323). The following examples are taken from an interview with the German designer Jil Sander, published in the F.A.Z. magazine, March 22, 1996 (italics added):

- (4) Mein Leben ist eine *giving-story*
'my life is a *giving-story*'
- (5) ..., daß man *contemporary* sein muß, das *future*-Denken haben muß
'... that one has to be *contemporary*, must have the *future*-thinking'

In some cases, even the finite verb is taken from English, while the sentence frame and the inflectional endings are still of German origin (cf. *combinen* in (6), *hat ... supported* in (7) and *searcht* in (8)):

- (6) ... daß man viele Teile einer *collection* miteinander *combinen* kann
'... that one can *combine* many pieces of a *collection* with each other'
- (7) Aber die *audience* hat das alles von Anfang auch *supported*.
'But the *audience* has *supported* all of that from the beginning.'
- (7') Aber das [Publikum] hat das alles von Anfang auch *unterstützt*.
- (8) Wer *Ladyisches* will, *searcht* nicht bei Jil Sander.
'Everyone who wants (to buy) [*lady-like things*] does not *search* at J.S.'
- (8') Wer [Damenhaftes] will, *sucht* nicht bei J.S.

The most interesting case is (7), where the English past participle ending *-ed* is considered being equivalent to the corresponding lexeme in German *-t*. Genetic relationship between rather closely related languages seems to facilitate mixing in speech, as will be demonstrated in section 3.

2.5. Even in macaronic business records from late medieval London (cf. Wright 1996), where more than two languages meet – here Latin, Anglo-Norman, a northern French dialect, and English –, the finite verb determines the sentence frame in the same way:³

³ Latin remains in normal script, English is rendered in italics here and French is marked by double underlining. Finite verbs/verbal constructions are in bold face.

- (9) ... *fremasons op[er]ant[es]* in op[er]ib[u]z pontis hoc anno *in hewing & apparelyng lapides vocat[us]* *Bridge asshele* ac in posicôe le Groyne orientā ex p[ar]te boriali illius archus ...
 ‘freemasons **working** in the bridge work this year *in hewing and dressing stones called* bridgeashlar and in positioning the eastern groyne on the northern part of that arch ...’ (Wright 1996:23).

In cases like these, Latin seems to be the matrix language, whereas both English and French can be regarded as embedded languages. Moreover, examples like (9) show that there is actually no clear-cut border between the embedding of one or more languages on the one hand and a composite matrix language on the other.⁴

3. The role of the finite verb in converged languages

3.1. The most interesting cases are, however, not those where the underlying predicate structures have been taken from the other *co-activated* language but where the second language, here Danish, does not show up morphologically. This can be demonstrated by means of data from my research project “Variation on Multilingualism on the Faroe Islands” [SFB 538: K8], which predominantly examines the morphological and syntactic structures of authentic speech between two genetically quite closely related languages, namely Faroese and Danish (as spoken on the Faroe Islands; see Petersen 2009a). In this [K8] corpus, one quite often finds Faroese predicate structures which have obviously been taken from the non-articulated but always co-activated second language [Faroe-]Danish, as can be seen in sentences like (10):

- (10) Vit skuldu **svara uppá** *okkurt skrivtstað*. [NP_{ACC.}; unmarked]
 (Far.; corpus K8)
 ‘We should reply on some Bible verse’

In sentence (10), the Danish predicate construction has been adopted, as can be seen in its Danish translation (10a):

⁴ For a more detailed analysis see Braunmüller (2000) and for some contemporary data (discourses in Alsatian, a German dialect, randomly mixed up with French) see e.g. Gardner-Chloros (1991:98f, 124, 168).

(10a) Vi skulle svare på et eller andet skriftsted. (Danish)

The morphology in (10) is, however, purely Faroese and does not contain elements of the contact language Danish,⁵ as would have been the case in Luther's TT (cf. e.g. *secundum iura publica* ir recht prosequirn; Stolt [1964:116] '[they] prosecute their right according to public law'). Without syntactic influence from the contact language Danish, the prepositional construction would have been replaced by a dative NP, as shown in (10'):

(10') Vit skuldu svara onkrum skriftstaði. [NP_{DAT}; marked]
(‘puristic’ Faroese)

Other examples are ditransitive constructions (11) and compound verbs (12):

(11) ... so hevur mann givið ringin **til** onkran. (Far.; corpus K8)
‘... then has one given the ring to someone’

(11a) ... så har man givet ringen **til** en eller anden. (Danish)

(11') ... so hevur mann givið onkrum ringin [NP_{DAT}-NP_{ACC}]
(‘puristic’ Faroese)

(12) Alt **fyrigekk seg** á donskum. (Far.; corpus K8)
‘Everything [lit.] forewent self/was in Danish.’

(12a) Alt **foregik** på dansk. (Dan.; corpus K8)
‘Everything [lit.] forewent/was [lit.] on/in Danish.’

(12') Alt **gekk fyri seg** á donskum. (‘puristic’ Faroese)

3.2. In deventive constructions (cf. Dahl 2000:320) with *come* + infinitive, the verbal particle can be omitted, the ‘normal’ case in Faroese (*han kemur at siga*), or it can be added, which is also fully acceptable due the coactivated language Danish (*han kemur til at siga*; Dan. *han kommer til at sige* ‘he comes/is going to say’; see Petersen 2009b).

3.3. Other vulnerable domains for congruent lexicalisation due to bilingualism are:

⁵ It has to be observed that Danish has only a few inflectional endings. From a typological point of view it is far more like English than like German or any other highly inflectional Germanic language.

- (a) semantic borrowing (cf. e.g. the use of the modal verb *mátti* 'may; could'),
- (b) analytic comparative (*more*) to synthetic comparative (*-er*),
- (c) analytic superlative (*most*) to synthetic superlative (*-st*), including cases of imperfect imitation of a synthetic comparative (*meira sjúkari* 'more sicker!'),
- (d) *hvaðani* 'whence' to *hvaðani ... frá* 'whence ... from' and *hvar ... frá* 'where ... from') constructions,
- (e) circumpositions, and finally
- (f) verb + particle constructions (cf. Petersen 2009a, b).

In all these cases, it is possible to use Danish syntactic structures in order to minimise the distance between the two (related) languages, which are used in everyday life side by side. As demonstrated above, various convergence phenomena based on Danish grammatical structures are typical for colloquial Faroese but not codeswitching to Danish. This seems to be an accepted strategy in spoken Faroese-Danish, however.

3.4. Similar cases of convergence between Danish/South Jutish and German have been discussed in Fredsted (2008). They show the same mechanism of copying the verbal frame from the underlying language to the activated language, such as in (13):

- (13) ich weiß nicht, ob das pass-t.
(German, Danish/South Jutish co-activated)
'I do not know whether this is true.'
- (13') Ich weiß nicht, ob es stimmt. (German)
- (13'') Jeg ved ikke om det passer. (Danish; Fredsted 2008:958)

In (14), Danish is the matrix language into which a German verb stem has been inserted:

- (14) så ville jeg prober-e at hente den ud
(Danish with a German verb stem)
'then I would try to get it out'
- (14') så ville jeg prøve at få den ud (Danish)
- (14'') dann wollte ich probieren, es herauszuholen
(German: Fredsted 2008:957)

4. Conclusion

4.1. The above observations, as well as further investigations in language contact phenomena, show (see Braunnüller 2009:66f.) that *convergence* between genetically more or less closely related languages is the default case – regardless of whether the converging items are overtly or covertly marked. A good starting point for linguistic convergence is a situation where the languages involved come into very close contact and are used in frequent alternation:

- (A) The first step in a *code mixing hierarchy* is to make use of patterns and lexical entries which enable *congruent lexicalisation* (as discussed in Muysken 2000) and a wide use of (morpho-phonological) *cognates*.
- (B) The next step is an increase in *frequency* of this type of parallel entities in order to redefine the linguistic *norms* of the dominant language. One can also make use of universal strategies when simplifying word order or overgeneralising other grammatical patterns. This is often the case when a socially influential group consists of adult second language learners, as was the case e.g. in Scandinavia during the era of the Hanseatic League in the late Middle Ages.
- (C) Especially in long-term accommodation, inflectional endings from the L1 are frequently preserved in an attempt to accommodate lexically to the genetically very closely related neighbouring target language L2, as demonstrated above.
- (D) *Overt*, but also *covert code mixing*, can be an effective way of achieving social acceptance within a short period of time in cases where most speakers are bilingual. Bilinguals will understand and, in most cases, also tolerate any over-generalised or incomplete acquisition of the grammar of the target language, because they always know what the speaker intends to say.

4.2. Moreover, code mixing may result in new languages. Some of them may be classified as creoloids, double-source creoloids, or jargons (cf. Trudgill 2000) such as Dano-Norwegian/Bokmål or, as demonstrated, colloquial Faroese (and Danish as it is spoken on the Faroe Islands; see Kühl & Petersen 2009). In any case, linguistic convergence between genetically closely related languages/varieties sooner or later results in overt or covert code mixing. Regional varieties can tell us more about how conver-

gence works in individuals, whereas standardised and mixed languages in stable bilingual communities inform us about such a development on a more general societal scale.

Code mixing is inevitable, and the *finite verb* always plays a *pivotal role* when speakers try to find 'shortcut solutions' between the two (or more) languages they use in (frequent) alternation. One may call this phenomenon the *Efficiency Strategy* in bilingualism.

References

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2007. Grammars in contact. A cross-linguistic perspective. In: Aikhenvald, Alexandra Y. & R.M.W. Dixon (eds.), *Grammars in contact. A cross-linguistic typology*. Oxford etc.: Oxford University Press. Pp. 1–66.
- Braunmüller, Kurt 1996. Direkter Transfer und strukturelle Adaption. Überlegungen zum Sprachwandel und zur Mehrsprachigkeit. In: Habermann, Mechthild, Peter O. Müller & Bernd Naumann (eds.), *Wortschatz und Orthographie in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Horst Haider Munske zum 65. Geburtstag*. Tübingen: Niemeyer. Pp. 315–332.
- Braunmüller, Kurt 2000. On types of multilingualism in Northern Europe in the late Middle Ages: language mixing and semicommunication. In: Thórhallsdóttir, Guðrún (ed.), *The Nordic languages and modern linguistics. Proceedings of the Tenth International Conference of Nordic and General Linguistics, University of Iceland, June 6–8, 1998*. Reykjavik: University of Iceland. Pp. 61–70.
- Braunmüller, Kurt 2009. Converging genetically related languages: Endstation code mixing? In: Braunmüller, Kurt & Juliane House (eds.), *Convergence and divergence in language contact situations*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. Pp. 53–69.
- Dahl, Östen 2000. The grammar of future time reference in European languages. In: Dahl, Östen (ed.), *Tense and aspect in the languages of Europe*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. Pp. 309–327.
- Fredsted, Elin 2008. Convergence in verb phrases. *Linguistics* 46. Pp. 949–982.
- Gardner-Chloros, Penelope 1991. *Language selection and switching in Strasbourg*. Oxford etc.: Oxford University Press.

- Kühl, Karoline & Hjalmar Petersen 2009. Converging verbal phrases in related languages. A case study from Faroese-Danish and Danish-German language contact situations. In: Braunmüller, Kurt & Juliane House (eds.), *Convergence and divergence in language contact situations*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins. Pp. 101–124.
- Muysken, Peter 2000. *Bilingual speech. A typology of code-mixing*. Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Myers-Scotton, Carol 2002. *Contact linguistics. Bilingual encounters and grammatical outcomes*. Oxford, New York etc.: Oxford University Press.
- Myers-Scotton, Carol 2006. *Multiple voices. An introduction to bilingualism*. Oxford: Blackwell.
- Petersen, Hjalmar 2009a. Convergence in Dano-Faroese. *Arkiv för nordisk filologi* 124. Pp. 165–185.
- Petersen, Hjalmar 2009b. Related languages, convergence and replication: Faroese-Danish. *International Journal of Bilingualism* (forthcoming).
- Stolt, Birgit 1964. *Die Sprachmischung in Luthers Tischreden. Studien zum Problem der Zweisprachigkeit*. Stockholm etc.: Almqvist & Wiksell.
- Thurston, W.R. 1987. *Processes of change in the languages of northwestern Britain*. Canberra: Pacific Linguistics.
- Trudgill, Peter 2000. On locating the boundary between language contact and dialect contact – Low German and continental Scandinavian. In: Jahr, Ernst Håkon (ed.), *Språkkontakt – Innverknaden frå nedertysk på ande nordeuropeiske språk*, Copenhagen: Nordic Council of Ministers. Pp. 71–85.
- Wright, Laura 1966. *Sources of London English. Medieval Thames vocabulary*. Oxford: Clarendon Press.

Debatt eller demagogi

Några retoriska aspekter på artikeln "Muslimerna är vårt största utländska hot" i Aftonbladet

*Peter Cassirer
Göteborgs universitet*

1. Inventio

Det har i skrivande stund, oktober 2009, utbrutit anseelig turbulens i politiska kretsar med anledning av en debattartikel i Aftonbladet den 19 ds av Jimmie Åkesson, ordförande i Sverigedemokraterna (se appendix). Tidningen gjorde själv PR för uppmärksamheten genom att i en egen ingress hävda att artikeln "enligt höga jurister" kan "uttrycka hets mot folkgrupp". Att man trots detta publicerat artikeln beror enligt samma ingress på att "den mycket tydligt visar på vilka värdegrunder det parti som är på väg in i Sveriges riksdag vilar." Ur pressetisk synvinkel är det, inte minst i ljuset av denna deklARATION, anmärkningsvärt att redaktionen ger artikeln rubriken "Muslimerna är vårt största utländska hot." Detta är nämligen en skärpt och därigenom i vart fall något vilseledande formulering av ett avsnitt i texten: "Som sverigedemokrat [sic] ser jag detta som vårt största utländska hot sedan andra världskriget...". Detta syftar dels på en rad företeelser där muslimska önskemål påverkat svenska förhållanden, dels på "massinvandringen från muslimska länder tillsammans med de relativt höga födelsetalen inom den muslimska befolkningsgruppen". De som möjliggör denna "islamisering" är anhängare av "mångkulturen", måltavlan för de första utgångarna: "dagens mångkulturella svenska maktelit ... är ... totalt blind för farorna med islam och islamisering".

Som textens huvudbudskap ser jag deklARATIONEN: "... jag lovar att göra allt som står i min makt för att vända trenden [den muslimska närvaron i och påverkan på Sverige] när vi går till val nästa år". Som argument för huvudbudskapet anförs ovan nämnda fenomen. Eftersom Sverigedemokraterna vill bryta den "mångkulturella maktelitens" politik är angreppet på mång-

kulturen ett huvudargumentet för huvudbudskapet. Det intrycket förstärks av att det förekommer såväl i början som i slutet av artikeln, dvs. de platser i en text av denna art som betraktas som de viktigaste.

Avgörande för inställningen till artikelns relevans är naturligtvis vad man läser in i "hot" och "faror" och vad det egentligen är som hotas. Här kan man nog tänka sig att faktiskt en stor del av allmänheten ser de nämnda företeelserna om inte som direkta hot ändå som obehagliga förändringar av det svenska samhället. Den officiella hållningen är emellertid tvärtom att influenserna från andra kulturer berikar Sverige. Artikeln är, som det kommer att visa sig, ett märkligt konglomerat av angrepp på svensk integrationspolitik och ett närmast demagogiskt, muslimfientligt utfall.

Till artikelns förväntanshorisont, dvs. den myllas beskaffenhet i vilken Åkessons frön kan tänkas gro (se t.ex. Schutte 1993), hör risken att partiet ska ta plats i riksdagen efter valet 2010 och där komma att spela en s.k. vågmästarroll. Utan dessa farhågor och publicerad i en mindre tidning hade denna artikel knappast fått samma uppmärksamhet. Den avslöjar nämligen inget nytt, okänt eller förvånande om partiets värdegrund. Det finns således flera skäl till en retorisk analys av Åkessons text.

En argumentationsanalys prövar teser och argument med avseende på deras relevans och hållbarhet. Hållbarhet är argumentets sanningshalt eller, om det är omöjligt att avgöra eller skatta detta, dess sannolikhet. Eftersom den analyserade texten har två olika syften, att debattera svensk integrationspolitik å ena sidan och att ta avstånd från den s.k. islamiseringen å den andra, och att texten uppenbarligen vänder sig till såväl politiker som allmänhet, måste vi här göra skillnad mellan graden av reell sanning och grad av sannolikhet. Politikerna har ju möjligheter att låta granska fakta medan allmänheten är beroende av medierna och sina egna slutsatser. Den reella sanningshalten hos ett argument är av mindre betydelse för dess demagogiska effekt; i retoriken är det ju inte sanningen utan sannolikheten som är avgörande för argumentets styrka. Däremot är bristande faktagrund förödande för en artikel med saklig syftning eller i en debatt med en sakkunnig motpart. Även relevansen blir beroende av läsarens inställning – särskilt gäller det om den påtalade islamiseringen verkligen kan betraktas som ett hot och mot vad.

I min modell för argumentbedömning sätter jag en graderingssiffra mellan 0 och 9 för å ena sidan variablerna sanning/sannolikhet och relevans å den andra. De multipliceras för att ge ett grovt mått på argumentets giltighet, dess vikt (se Cassirer 2003). Denna fyrkantiga modell är dock svår att applicera på flera av argumenten, dels beroende på otydliga referenter

i argumenten 11–14, dels därför att inledningens polemik mot företrädare för mångkultur är så snårig. Något enklare är analysen för exemplen av islamiseringen, argumenten 6–16. Argument med en vikt på 56 eller högre kan betraktas som starka.

I mycket grova slängar kunde man ordna inledningens påståenden så:

1. Mångkulturen har många inneboende paradoxer. Stödargument: Företrädarna för mångkultur gör ett universellt anspråk och mångkultur är ett monokulturellt fenomen.

Att företrädarna för idén om mångkultur gör ett universellt anspråk är väl sannolikt eftersom det rör sig om ett ideal. Och det är onekligen paradoxalt att en mångkulturell ideologi kan betraktas som monokulturell eftersom den knappast accepterar något alternativ. Därmed inte sagt att det är just detta Åkesson menar: begreppen mono- resp. mångkultur har en vid tolkningspotential. Någon annan paradox ges inte exempel på, och huruvida argumentet har någon relevans annan än kritisera ”mångkultur” är tveksamt.

2. Mångkulturen bygger enbart på västerländska fenomen och erfarenheter. Detta förefaller inte helt osannolikt. Relevansen hos påståendet bygger på de följande satserna.

3. Västvärlden är postmodern. ”Ett postmodernt samhälle karaktäriseras av att tilltron till objektiva sanningar raserats – inga ideologier eller religioner anses längre tillförlitliga...” (Wikipedia). Påståendet förefaller drastiskt överdrivet; även om sekulariseringen har tilltagit har ju också fundamentalismen tilltagit generellt sett. Den postmoderna ideologin har visserligen relevans för konflikten mellan livsåskådningar, men med tanke på den synnerligen tvivelaktiga sanningshalten kan argumentet knappast tillmätas någon större vikt. (Det är väl inte heller sannolikt att särskilt många av läsarna har någon klar uppfattning om vad postmodernism innebär.)

4. Västvärlden är oikofob. *Oikofob* är en person som föraktar sin hembygd. (Termen är enligt redaktionens fotnot myntad av den brittiske filosofen Roger Scruton.) Här hävdas således att endast människor som föraktar sin hembygd hyser uppfattningen att mångkultur är ett eftersträvsansvärt samhällstillstånd. Detta är ju ett absurt påstående som innebär att förutsättningen för att man skulle hysa kärlek till sitt land vore att man var en radikal chauvinist. Argumentet saknar inte bara vikt, det kastar åtskil-

lig misstänksamhet på företrädaren av åsikten att just själv vara en radikal chauvinist.

5. Klart osant är (tyvärr) påståendet om att västerlandet skulle ha uppnått mångkultur. Genom att stödargumenten för argument (2) är så svaga, får det argumentet knappt någon relevans i förhållande till något av huvudargumenten eller budskapet.

När islam senare i artikeln jämförs med kristendomen skulle man anta att skribenten med "västerlandet" menar den kristna världen – idealet om ett i fred samlevande samhälle stämmer ju väl med kristen ideologi. I argumentkedjan kan emellertid begreppen postmodern och oikofob inte gärna tänkas vara annat än starkt negativt laddade, vilket i sin tur leder till att "västerlandet" i början av artikeln betraktas mycket kritiskt. Tankegången står i ett märkligt motsatsförhållande till de positiva orden om kristendomen i jämförelse med islam. Här delar skribenten uppenbarligen den uppfattning han kritiserar i ingressen, nämligen att västvärlden (här: kristendomen) "ses som ett högre utvecklingsstadium, som resten av världen ... inte hunnit uppnå ännu".

För en överväldigande del av läsarna torde det vara omöjligt att avgöra huruvida författarens påståenden om den muslimska läran är sanna eftersom de flestas kännedom om Koranens innehåll måste bedömas som ytterligt begränsad. Att islam och den muslimska världen aktivt har avvisat upplysningen innebär ingen större skillnad gentemot kristendomen ("ecra-ser l'infame!") och är således inget relevant argument. Argumenten har sannolikt helt annan vikt för en kännare av Koranen och vanlig svensk allmänhet, men kan inte desto mindre komma att uppfattas som sannolika.

Med samma inkonsekvens hävdas i artikeln att de mångkulturella "utgår från att muslimer inte vill någonting hellre än anpassa sig till ett västerländskt levnadssätt och västerländska normer" – dvs. närmast motsatsen till ett mångkulturellt tänkesätt. Snarare är det väl artikelförfattarens åsikt att muslimerna ska assimileras. Samma motsägelsefulla påstående är att "dagens mångkulturella elit" också antar "att man kommer att kunna tämja islam". Mig veterligen finns det inga redskap för den typen av felslut i några analysmodeller. (Om fallasier, se Sigrell 1999.)

Angreppet på mångkulturen är således inte bara snårigt utan också motsägelsefullt och det är svårt att beräkna någon vikt för argumenten. Stilistiskt sett är inledningen också anmärkningsvärd — se del III!

Själva hotet, "islamiseringen", specificeras först i artikeln nionde (av tio) utgångar. Argumenten för denna tes följer här med angivelse om min

skattning av grad av sanning/sannolikhet och relevans. Några stilistiskt intressanta uttryck har uteslutits eller omformulerats; de kommenteras i del III av uppsatsen.

6. Ett tiotal muslimska terrororganisationer har etablerat sig i Sverige. Säkerhetspolisen bedömer ”att det fanns ... cirka 10 terroristorganisationer i Sverige under 1990-talet, men då talar vi övergripande och allmänt om terroristorganisationer/nätverk/grupperingar ... Av dessa ... var några våldsbejakande islamistiska rörelser. Exakta siffror kan jag inte ge dig. Anledningen är att den typ information ... omfattas av sekretess ...” (Säkerhetspolisen 2009).

Åkessons påstående är således överdrivet och sanningshalten ganska låg – kanske 3 medan sannolikheten måste antas vara något större. Relevansen, förutsatt att terrorn riktar sig mot eller får återverkningar på Sverige, måste däremot sägas vara hög (8) och vikten varierar kanske mellan 24 och 48 för olika läsare.

7. Ledande muslimska företrädare har framfört krav på införandet av sharialagar i Sverige. Detta är bekräftat i åtminstone ett fall även om det kanske snarast gäller viss anpassning av svensk lagstiftning till sharia. Då Åkesson använder pluralformen, vilket kan vara en överdrift, kan sanningsgraden inte beräknas högre än kanske 6. Sannolikheten är rimligen något högre. Relevansen är svårbedömd och beroende av tolkningen av tesen, men genomförandet skulle onekligen innebära en ganska betydande muslimsk påverkan på svenska förhållanden och kan möjligen viktas till 8, vilket ger argumentet vikten 48–72.

8. Landsting använder skattebetalarnas pengar till att omskära friska pojkar. Påståendet är osant: ”Den avgift som landstingen tar ut, enligt Socialstyrelsens redovisning för omskärelse varierar från 1 000 till drygt 7 000 kr”. (Sveriges kommuner och landsting 2009). Argumentet har således ingen vikt i en seriös debatt men låter säkert sannolikt och har ju i egenskap av ekonomi automatiskt hög relevans – kanske vikten för allmänheten kan uppskattas upp till 72.

9. Muslimska män är mycket kraftigt överrepresenterade bland förövarna av våldtäkter i Sverige. En person som inte är speciellt insatt i ärendet skulle nog hålla detta påstående för mycket sannolikt, även om Brottsförebyggande rådet meddelar att det inte förs någon statistik över "de lagförda personernas religionstillhörighet" (Brå 2009). Argumentet är således inte giltigt vad sanningshalten beträffar men bör nog ha hög sannolikhet och relevans för en läsare och även det nå upp till 72.

10. Sverige har flest våldtäkter i Europa. Sanningshalten är även här synnerligen svårbedömd. Enligt Brå är det omöjligt att utan vidare jämföra antalet våldtäkter i olika länder eftersom brottet har olika innebörd i olika länder och att svenskar i högre grad anmäler sexbrott (Brå 2009). I skrivande ögonblick hävdas emellertid att den höga siffran i Sverige nog inte bara förklaras av att vi i högre grad anmäler våldtäkter utan att det faktiskt sker fler våldtäkter här (Diesen 2009). Eftersom olika uppfattningar råder om det faktiska förhållandet vore det fel att hävda att Åkessons argument är falskt, men det kategoriska hävdandet är vilseledande. Risken är dock att det accepteras okritiskt. Relevansen är i helt avhängig av det föregående argumentet och om man accepterar detta får argumentet samma vikt.

11. Svenska badhus skall införa/har infört separata badtider för män och kvinnor. Detta är sant vad beträffar vissa badhus och sanningshalten står i proportion till antalet. Argumentet torde emellertid verka vara ganska sannolikt och har relevans till tesen. Dess vikt är kanske också 72 för allmänheten.

12. Svenska kommuner skall överväga/har övervägt att införa köns-segregerad simundervisning i skolorna. Som 11.

13. Frysdiskarna i våra livsmedelsbutiker erbjuder ritualslachtat kött. Detta är korrekt med samma reservation som i 11 och 12, nämligen att detta endast gäller "vissa butiker med stor kundkrets från mellanöstern, men i ringa omfattning" (Svensk Handel 2009). Frågan är hur stor relevans för tesen argumentet kan ha. Vikten kan knappast överstiga 42.

14. Svenska förskolor har slutat att servera fläskkött. Generell statistik förs inte (Skolverket 2009) och sanningshalten är svårbedömd; det gäller uppenbarligen i alla fall vissa skolor. Detta är rimligtvis beroende på andelen muslimska barn i vederbörande skola och har kanske inte särskilt hög relevans. Inte desto mindre skulle jag tro att argumentet får högre vikt än det föregående, åtminstone 56.

15. Svenska skolor har infört/ämnar införa nya lov för att fira avslutningen på Ramadan. Sannolikheten är av samma skäl som i 11–14 svårbedömd och vikten bör väl även här sättas till 56.

16. Kyrkliga skolavslutningar förbjuds på fler och fler skolor. En kontroll av huruvida argumentet är korrekt skulle fordra direkt kontakt med samtliga skolor i landet. Vikten är rimligen högre än det förra argumentets eftersom det innebär en större påverkan på också kristna barn i ett känsligt ärende. Kravet på sharialagar, överrepresentationen av muslimska förövare av våldtäkter, badhustider och könssegregerad simundervisning har fått en vikt som gör att de stöder tesen om islamisering av Sverige. Huruvida de verkligen innebär att islam utgör ett hot (och således vore bokstavligt relevanta) är mindre uppenbart. Även argumenten 13–16 har en vikt som gör dem till ett visst stöd för tesen om islamisering. Samtidigt finns det påtagliga frågetecken för den faktiska sanningshalten i samtliga argument. Endast ett, det om omskärelsen (3), är direkt falskt, men för flertalet läsare kommer nog även detta att framstå som rimligt.

Fundamentalisering anges som stödargument för (eller förklaring till) flertalet av argumenten, och sannolikheten verkar rimlig nog. Ett argument för fundamentalisering är avsnittet om undersökningarna om unga muslimers attityder – som i sanningens namn har givit skrämmande resultat – NB förutsatt att det är sant. (Jag har inte hittat någon bekräftande artikel på nätet.) Men med tanke på att liknande påståenden förekommer titt som tätt i svenska medier är tilltron till dem, enligt attitydundersökningar som redovisas på nätet, avsevärd – oberoende av den verkliga sanningshalten.

Sammantaget ser vi att argumenten för tesen att islamiseringen är ett hot i meningen att de kan påverka svenska seder och traditioner i många stycken också är relevanta. Denna slutsats innebär dock en precisering av flera begrepp som inte är preciserade. Eftersom åtskilligt också kan ifrågasättas beträffande argumentens korrekthet vore ett avståndstagande från insatta personer såväl motiverat som ingalunda utsiktslöst.

2. Dispositio

Dispositionen av artikeln är intressant. Rubriken tar visserligen upp en tolkning av en av huvudteserna ("Muslimerna är vårt största utländska hot") men den härrör som redan påpekats från redaktionen. Den egentliga ingressen, dvs. det allmänt hållna angreppet på mångkultur, visar sig först senare vara ett viktigt stödargument för huvudbudskapet. Det skulle kunna transformeras till "Sverigedemokraterna vill förändra den mångkulturella politiken – dvs. islamiseringen av Sverige". Om man betraktar en disposition som omedelbart anger huvudbudskapet som mest ändamålsenlig för att fånga läsarens uppmärksamhet och intresse, gör denna text en märklig kringgående rörelse genom att börja med angreppet på mångkulturen (och dessutom i en märklig stil – se nedan!). Först i andra utgången nämns huvudmotståndaren, "dagens mångkulturella svenska maktelit", och dess blindhet för "farorna med islam och islamisering". Dess "faror" beskrivs sedan först i nionde utgången av tio.

För en effektiv argumentering för allmänheten hade säkert en initial placering av argumenten 6–16 fångat uppmärksamheten på ett bättre än den tämligen abstrakta ingressen om mångkultur.

3. Elocutio

Dispositionen ger ingen entydig bild av vilken genre debattartikeln vill tillhöra, och samma förhållande gäller stilen. De två meningar som utgör den inledande utgången påminner snarare om en vetenskapligt syftande essä än om ett politiskt debattinlägg och än mindre om det propagandistiska aktstycke texten har bemötts som. Dessa meningar är allt utom lättförståeliga; ingressen består av 43 ord varav 17 långa. Vilken metod för bestämmande av en texts svårighetsgrad man än använder, LIX, LOM, nominalkvot eller förekomst av svåra ord, torde inledningen hamna i topp på svårlesthetskalan (se Cassirer 1977).

Avsaknaden av förklaringar i texten bidrar givetvis till den höga svårighetsgraden. Ingressen står i kontrast till listan över islamiseringen. Det textavsnittet är skrivet för läsare av alla tänkbara kategorier medan ingressen verkar rikta sig till en närmast elitistisk läsare med hög grad av bildning och läsrutin. Intentionen bakom att börja så är rimligen att skribenten vill framstå som kunnig, välinformerad och bildad, på behörigt avstånd från huliganer och skinnhuvuden. Men det är inte någon effektiv början på en agiterande text.

Till ord och uttryck med hemul snarare i demagogi än argumentation hör formuleringar som *totalt blind, tämja (islam), ständigt dödshot*, och överdrifter som att ”sekulära krafter sedan århundraden tillbaka tämjt den europeiska kristendomen och förpassat den till den privata sfären”. Huruvida ”massinvandringen från muslimska länder” är en överdrift eller en acceptabel bedömning beror naturligtvis helt på den enskilda läsarens syn på muslimer och invandring generellt, men att använda ett ord som *massinvandring* utan att bygga under med korrekt statistik är givetvis ett demagogiskt stildrag.

Till effektiva demagogiska grepp räknar jag uttryck som, ”skära av förhuden på fullt friska småpojkar” (argument 8) och det lilla försåtliga *utländska* i ”vårt största utländska hot”. ”Ritualslaktat kött” leder f.ö. tankarna till Viviane Franzéns insinuation 1993 om ett muslimskt ritualmord; ordet *ritual* torde ge uttrycket en betydligt mera negativ stilvalör än ”slaktat enligt halal” eller liknande. (För en analys av Franzéns anförande, se Cassirer 2007.)

Spådomen att ”när den muslimska befolkningen, om nuvarande takt håller i sig, har flerdubblats i storlek och många av Europas större städer, inklusive Malmö, med största sannolikhet har en muslimsk majoritet” är trots villkorssatsen och det begränsande ”med största sannolikhet” effektiv genom det sanningspresupponerande *när* – i stället för *om*! (I sanningens namn har ju faktiskt antalet röstberättigade muslimer i Malmö fått ett mindre angenämt politiskt inflytande.)

Till propagandastil räknar jag också den ambiguitet som ligger i uttrycken *svenska badhus, svenska kommuner, frysdiskarna* etc. när det i realiteten endast handlar om vissa av de nämnda kategorierna. En erfaren motdebattör skulle givetvis kräva specifikationer.

Texten är således en kombination av (någorlunda) saklig debatt och demagogi. Författaren gör – särskilt inledningsvis – uppenbara ansträngningar att framstå som seriöst argumenterande och även de propagandistiska avsnitten är oerhört mycket mer återhållsamma än andra texter (inte minst sånger) som hör till samma och liknande politiska grupperingar.

Dispositionen pekar mot att målet för angreppet i artikeln är den s.k. ”mångkulturella makteliten”, med vilken författaren förmodligen avser i stort sett hela den svenska politiska apparaten. Om skribenten i första hand avsett att skriva ett politiskt inlägg med ett samtidigt syfte att agitera är dispositionen alltså trots allt inte misslyckad. Och det kan ju inte heller råda mycket tvivel om att han har lyckats med sitt uppsåt; Aftonbladets påstående att man publicerat artikeln därför att den avslöjar en värdegrund är

nonsens. Huruvida publiceringen gynnar någon annan än Aftonbladet och möjligen Sverigedemokratern är en öppen fråga.

De debatter som Åkesson har fört mot Sahlin och Olofsson i TV har båda utfallit till hans förmån eftersom de båda damerna inte har bemött (inte har kunnat bemöta?) hans sakpåståenden utan har ägnat sig åt att kritisera hans ideologi och honom personligen. Detta har i stället för att avslöja demagogin i Sverigedemokraternas argumentering förstärkt intrycket av att man helst inte vill ta upp Åkessons påståenden till granskning, vilket i sin tur leder till att dessa kommer att uppfattas som "känsliga" och därmed som ännu mer sannolika.

Litteratur

- Brå = Brottsförebyggande rådet, 2009. (Louise Ekström). Mejl 2009-12-01.
- Cassirer, Peter 1977. *Studier över ordförståelse. Rapport från projektet SVENSKARNA OCH DERAS ORD*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis. Nordistica Gothoburgensia 10.
- Cassirer, Peter 2003. *Stil, stilistik & stilanalys*. Stockholm: Natur och kultur.
- Cassirer, Peter 2007. Insinuation om ritualmord femton år senare. Hur långt räcker bevismedlen ethos och pathos om logos saknas? En liten studie i politisk propaganda. I: Karin Milles & Anna Vogel (red.), *Språkets roll och räckvidd. Festskrift till Staffan Hellberg den 18 februari 2007*. (Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series. 42.) Stockholm: Stockholms universitet. S. 59–67.
- Diesen, Eva F. 2009. Intervju i Göteborgs-Posten 2009-12-05.
- Schutte, Jürgen 1993. *Einführung in die Literaturinterpretation*. 3., überarbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart/Weimar: J.B Metzler.
- Sigrell, Anders 1999. *Att övertyga mellan raderna. En retorisk studie om underförstådda inslag i modern politisk argumentation*. Meddelanden från institutionen för nordiska språk vid Umeå Universitet nr 28.
- Skolverket 2009. Upplysningstjänsten@skolverket.se Mejl 2009-12-18.
- Sveriges kommuner och landsting 2009. (Hasse Knutsson) Mejl 2009-12-15.
- Säkerhetspolisen 2009. (Patrik Peter) Mejl 2009-12-21.
- Åkesson, Jimmie 2009. "Muslimerna är vårt största utländska hot". *Aftonbladet* 2009-10-19. (<http://www.aftonbladet.se/debatt/debattamnen/politik/article5978707.ab>)

Bilaga

”Muslimerna är vårt största utländska hot”

En av mångkulturens många inneboende paradoxer är att den, trots sitt universella anspråk, är ett monokulturellt fenomen som endast funnit grund i den postmoderna, oikofoba* västvärlden och som därför också tar sin utgångspunkt i västerländska fenomen och erfarenheter när man bedömer och analyserar omvärlden. Den västerländska erfarenheten ses som ett högre utvecklingsstadium, som resten av världen bara inte hunnit uppnå ännu.

Detta är också anledningen till att dagens mångkulturella svenska maktelit är så totalt blind för farorna med islam och islamisering. Man utgår från att muslimer inte vill någonting hellre än anpassa sig till ett västerländskt levnadssätt och västerländska normer, liksom att islam i grund och botten är samma sak som kristendom, med den enda skillnaden att muslimer har ett annat namn på gud.

Därmed antar man också att man kommer att kunna tämja islam på samma sätt som sekulära krafter sedan århundraden tillbaka tämjt den europeiska kristendomen och förpassat den till den privata sfären.

Islam skiljer sig dock från kristendom på flera avgörande punkter, till exempel gällande distinktionen mellan andlig och världslig makt och synen på våldsanvändning. Islam har ingen motsvarighet till Nya testamentet och inget allmänmänskligt kärleksbudskap. Dessa skillnader har också gjort att islam och den muslimska världen aktivt har avvisat upplysningen och humanismen.

Detta, tillsammans med nästan 1 400 år av krig och motsättningar mellan islam och det kristna Europa, tror sig nu dagens makthavare kunna övervinna i en handvändning.

Såhär långt tvingas man dock konstatera att islam har påverkat det svenska samhället i betydligt högre utsträckning än det svenska samhället har påverkat islam. Massinvandringen från muslimska länder tillsammans med de relativt höga födelsetalen inom den muslimska befolkningsgruppen talar för att denna utveckling kommer att fortsätta om inte en politisk kursändring sker. Naturligtvis är en betydande andel av Europas muslimer inte bokstavstroende, även om de flesta studier som gjorts på området visar att fundamentalisterna är en stor och växande minoritet.

Rotlösheten, som den mångkulturella samhällsordningen underblåst hos många andra och tredje generationens invandrare, har fått många att söka sig till islam som en identitetsskapande och samlande kraft och vi upplever nu en radikaliseringsprocess bland muslimska ungdomar i Europa.

I Sverige finns mig veterligen inga kända studier på området, men i en brittisk undersökning från 2007 uppgav 37 procent av de unga, brittiska muslimerna att de skulle föredra sharialagar framför brittisk lag och lika många ansåg att den som konverterar från islam skall avrättas. I andra studier från bland annat Frankrike och Tyskland kan samma mönster urskiljas.

För 20 år sedan tror jag att de flesta svenskar skulle ha mycket svårt att tänka sig att islam skulle komma att bli Sveriges näst största religion, att svenska konstnärer som kritiserar eller skojar med islam skulle leva under ständigt dödshot, att ett tiotal muslimska terrororganisationer skulle komma att etablera sig i Sverige, att ledande muslimska företrädare skulle framföra krav på införandet av sharialagar i Sverige, att svenska lands- ting skulle använda skattebetalarnas pengar till att skära av förhuden på fullt friska småpojkar, att Sverige skulle ha flest våldtäkter i Europa och att muslimska män skulle vara mycket kraftigt överrepresenterade bland förövarna, att svenska badhus skulle införa separata badtider för män och kvinnor, att svenska kommuner skulle överväga införandet av könssegregerad simundervisning i skolorna, att frysdiskarna i våra livsmedelsbutiker skulle erbjuda ritualsaktat kött samtidigt som svenska förskolor slutar att servera fläskkött, att svenska skolor skulle införa nya lov för att fira avslutningen på Ramadan samtidigt som kyrkliga skolavslutningar förbjuds på fler och fler skolor och så vidare.

Allt detta är i dag en del av den svenska verkligheten. Frågan är hur det ser det ut om ytterligare några decennier, när den muslimska befolkningen, om nuvarande takt håller i sig, har flerdubblats i storlek och många av Europas större städer, inklusive Malmö, med största sannolikhet har en muslimsk majoritet.

Som sverigedemokrat ser jag detta som vårt största utländska hot sedan andra världskriget och jag lovar att göra allt som står i min makt för att vända trenden när vi går till val nästa år.

*) Oikofob är enligt den brittiske filosofen Scruton en person som föraktar sin hembygd. (Red. anm.)

Jimmie Åkesson, partiledare Sverigedemokraterna

Tre slags sökmaskiner

Reijo Kallio och Christer Laurén
Vasa universitet

1. Inledning

Tvåvetenskaplig forskning är allmänt taget önskvärt. Det betyder emellertid inte att det är en lätt uppgift att samtidigt arbeta med teorier och metoder från två vetenskapliga traditioner på en gång. Olika kombinationer av vetenskaper är olika svåra att hantera. (Vikström 2009 och Picht & Laurén 2000.) Viss matematik och viss språkforskning kan redan ha en gemensam tradition. Ett sådant område är korpuslingvistik, som därtill har fått karaktären av självständig disciplin.

Vi försöker kombinera språkvetenskapliga aspekter med databehandling för att se vad vi kan vinna i synnerhet på området söka på Internet. Från båda hållen kan man föreställa sig att denna kombination kan vara väsentlig för förbättrade sökprogram. Dock kan man invända att det inte har utförts särskilt mycket tvåvetenskapligt arbete för att med språkvetenskap förbättra sökprogram.

För att förenkla vår målformulering: Reijo vill överföra så mycket av textläsningen som möjligt till datorn och därmed få en bättre precision i sökprogrammen. Christer borde nu kunna hjälpa till med precisionen under utnyttjande av vetande om språk, dvs. med vetande om språkliga strukturer.

De tre ”sökmaskinerna” som vi undersöker och jämför är

- Bernt Morelius (BM) som framgångsrikt brukar identifiera föremål som man ringer och frågar om; man kan också kalla hans sätt att arbeta dialog (Vygotsky 1962),
- Sherlock Holmes (SH) som har ett annorlunda sätt att dra slutsatser, ett logiskt sätt att komma fram till en möjlig tolkning,
- Google som representerar i egentlig mening de tekniska sökmaskinerna och som fungerar som redskap för den som söker på internet.

2. Antikvitetshandlaren och hans dialog

I Radio Vega, den finlandssvenska radiokanalen, har under flera år sänts ett program med antikvitetshandlaren Bernt Morelius. Man kan ringa till programmet eller skriva och fråga om man har ett föremål som man vill veta mera om. Intressantast är de samtal som förs mellan den som ringer och experten BM. Han har då tillgång till enbart det samtal med frågor och svar som växer fram.

BM har t.ex. kunnat få felaktiga kännetecken eller felaktiga kategoriseringar och kan oftast ändå genomskåda misstagen och rätta till uppfattningar om föremål. Hans sätt att föra dialogen med uppringaren kräver både vetande och skicklighet. (Laurén & Nordman 2003:16f.)

I ett fall fick han som första information veta att ett porslinskärl troligen var en soppterrin. Hans frågor ledde småningom fram till kännetecknen som antydde att det var frågan om ett nattkärl. Åhörarna fick också veta att nattkärl i porslin kunde ha t.ex. en bild av Hitler eller Stalin i botten.

I ett annat fall gav den som ringde en första information om att föremålet hon hade i sin hand hade ett hål! BM ställde kompletterande frågor och kunde på så sätt korrigera hennes tolkning. Föremålet var en ask med en mellanvägg, alltså hade det inget hål. Slutsatsen blev småningom att vi hade att göra med en snusdosa. Också nu gav antikvitetshandlaren ytterligare information om hur fint gjorda snusdosor kunde vara.

3. Detektiven och hans slutsatsdragning

Conan Doyles Sherlock Holmes (SH) påminner om BM i sitt sätt att dra slutsatser ifrån enstaka kännetecken som han noterar. I "En skandal i Böhmen" (1946:8f.) söker dr Watson upp SH. Deras möte inleds med att Sherlock Holmes drar slutsatser av kännetecken han ser hos sin medarbetare. Dessa två konstruerar var och en sin personliga verklighet (Glaserfeld 1998).

Och du har börjat praktisera igen, märker jag. Du berättade inte för mig att du tänkte gå i selen.

– Hur kan du veta det?

– Jag ser det. Jag drar mina slutsatser. Hur kan jag veta att du nyligen har gått och blivit våt och att du har en mycket slarvig jungfru?

– Käre Holmes, sade jag, detta är för mycket. Om du hade levat för femhundra år sen skulle du säkerligen ha blivit bränd på bål. Det är sant att jag var på promenad utåt landet i torsdags och kom hem i ett bedrövligt

skick, men jag förstår inte att du kan se det, eftersom jag inte har samma kläder på mig. Vad Mary Jane beträffar är hon ohjälplig, och min hustru har sagt upp henne, men det förstår jag heller inte hur du kan komma på.

Han småskrattade och gnuggade sina långa nervösa händer.

– Ingenting är enklare, sade han. På insidan av din vänstra sko, just där skenet från brasan träffar den, ser jag sex nästan parallella repor i skinnet. De har tydligen åstadkommit av någon som på ett slarvigt sätt har skrapat kring sulans kant för att avlägsna fasttorkad lera. Därav drar jag två slutsatser, dels att du har varit ute i fult väder, och dels att du äger en för skodonen mycket fördärlig variant av den londonska hemslavinnan. Och vad din praktik beträffar – ja, då en herre kommer in i ens rum och luktar jod, har ett svart märke av lapis på högra pekfingeret och en utbuktning på sidan av sin höga hatt som förräder var han brukar förvara stetoskopet, så ska man vara ovanligt slö om man inte identifierar honom som en aktivt verksam medlem av läkarskrået.

Jag kunde inte låta bli att skratta åt den lätthet varmed han drog sina slutledningar.

4. Googles egenskaper: kan både generaliseras och specialiseras

Google är den mest använda sökmaskinen (exempel på andra sökmaskiner: Altavista, Ask, Cuil och Yahoo) för internetsökning. Man skriver in ett eller flera sökord och man kan med avancerad sökning ställa formella krav på det man söker. Logiskt sett finns det en klass av sökord som består av ett enstaka ord, t.ex. ett sådant kan vara enbart kortordet KB. Om man då söker belägg från Finland, så får man 4 600 belägg (30.1.2009). Om man avlägsnar den begränsningen så får man ca 193 000 000. KB representerar den enklaste klassen av sökord. Söker man med den enda restriktionen ”på svenska” så får man 9 059 000 belägg, dvs. med minimala krav på begränsning blir sökresultatet helt annorlunda.

Söker man på svenska sidor med ”kb se” får man 8 400 000 belägg, vilket liksom i ovan nämnda fall är en ohanterlig mängd och man måste precisera sin sökning.

Sökordet är emellertid inte formellt sett en fråga. Dessutom söker man strängt taget det man redan vet, dvs. detta uttryck som man har skrivit in. Man söker delar av databasen som kan ha med sökordet något att göra. Därefter söker man vidare enligt samma princip, t.ex. genom att söka i KB:s katalog Regina.

Man kan söka texter med hjälp av text, som då måste omges av enkla citattecken. Man kan på det sättet t.ex. studera graden av intertextualitet, vilket kan vara intressant för den som vill veta hur självständig en semina-

rieuppsats är, eventuellt om den är plagiat. Om en uppsats skrivs på ett annat språk än den eller de källor som kan ha plagierats söker man t.ex. på terminnivå.

Det finns självfallet en mängd vetande som inte kan fås fram genom Google. Den som har studerat konsthistoria i Norden eller Italien har lagt märke till en stenbänk som finns utanför ingången till katedralen i Durham, ett tiotal meter utåt från väggen. Men åtminstone i dag får man inte fram någon bild som visar bänken.

5. Våra slutsatser

En skillnad som finns mellan BM och SH är att SH är så fenomenalt skicklig i att dra sina slutsatser. Det är mycket sällan han gör fel. De kännetecken han utgår ifrån är ofta mycket svaga indicier – om många svaga indicier pekar i samma riktning blir trovärdigheten större. Jämför dock med Palmeutredningen som drog slutsatser av det ena svaga indiciet efter det andra, utan att lyckas. Man har känslan av att berättandet med tiden kan ha slipat av och förenklat tolkningsstrukturen.

BM är däremot mera verklighetstrogen. Han kan då och då justera sina slutsatser. Han kan till och med erkänna att han behöver mera tid, kanske ett foto av föremålet.

BM, SH och Google kan alla ses som sökmaskiner men har alla en egen karaktär. BM och SH kan sägas skanna information i alla medier, tidningar, intervjuer och granskningar med egna ögon och öron eller andra sinnen, på jakt efter kännetecken (ledtrådar) som kan föra dem till gåtans lösning.

Dock kan BM ta fel och han medger detta. SH befinner sig i sitt detektivarbete mellan BM och Google. Både BM och SH är underhållande, vilket i allmänhet inte kan sägas om Google. Det är dock inte Google som söker utan jag själv använder Google för min sökning. Min första sökning (med få sökord) kan ge mycket material. Detta material innehåller kännetecken som gör det möjligt för mig att precisera mitt sökande, och detta leder till allt striktare sökning för varje nivå av precision. Google tar egentligen inte fel. Det är jag själv som felar och kan t.ex. åstadkomma skrivfel och får då kommentar av Google, ibland i form av en rättelse.

Litteratur

- Doyle, A. Conan 1946. *En skandal i Böhmen*. London.
- Glaserfeld, E. von 1998. Konstruktivismus statt Erkenntnistheorie. I: Dörfler, W. & J. Mitterer (Hrsg.), *Ernst von Glasersfeld – Konstruktivismus statt Erkenntnistheorie*, 11–39. Klagenfurt: Drava Verlag.
- Laurén, Christer & Marianne Nordman 2003. *Två sociologer och två sociolekter*. Vasa: Vaasan yliopisto.
- Picht, Heribert & Christer Laurén 2000. Att överföra budskap från en tid till en annan. En semiotisk studie. I: *Fackspråk och översättningsteori. VAKKI-symposium XX*. Vasa. S. 215–223.
- Vikström, Björn 2009. *Tvårvetenskapligt samarbete. En teoretisk diskussion*. Åbo: Åbo Akademi.
- Vygotsky, Lev Semenovich 1962. *Thought and language*. Cambridge, Mass.: MIT Press.

Svenska här och där – ungdomar diskuterar språkbruk

*Catrin Norrby och Gisela Håkansson
The University of Melbourne och Stockholms universitet
Lunds universitet*

I gymnasieelevers diskussioner om exempel på språkbruk har några av deltagarna följande att säga om det gamla språkvårdsörhänget 'han är mycket äldre än mig':

i ett arbete skriver man korrekt svenska då skriver jag han e mycke äldre än va jag är
(Natalie 17 år, grupp 1)

sånt tycker jag e så jävla konstigt de har jag aldrig fattat
(Frida 17 år, grupp 2)

nä de e väl inget fel me de... om man e äldre så får man väl säga de
(Axel 17 år, grupp 3)

de kan ju va en tjej som e kanske gift eller nåt me (.) som e äldre än henne
(Dana 17 år, grupp 4)

Som exemplen tydligt visar reagerar deltagarna på olika sätt: Natalie betonar korrekthet i skolans skrivarbete, Frida förstår inte exemplet alls, medan Axel har en accepterande attityd och Dana kopplar innehållet till en social situation. Som kommer att framgå i det följande är skillnader av det illustrerade slaget inte en slump utan följer vissa tydliga mönster. Dessa mönster kan i sin tur kopplas till deltagarnas språkliga verklighet. Vi undersöker fyra grupper med gymnasieungdomar. Grupp 1 har svensk bakgrund men bor sedan länge i Spanien; grupp 2 är svenska gäststudenter i Spanien; grupp 3 läser vanlig svenska i svenskt gymnasium och grupp 4 läser svenska som andraspråk vid samma gymnasium.

Syftet är att undersöka ungdomars språkliga attityder och uppfattning om språknormer i svenskan. Ungdomars språk har ofta ansetts dåligt och i behov av språkräddande satsningar. Vi frågar oss vilka tankar ungdomarna själva har kring sitt och andras språkbruk. Undersökningen kompletterar därför forskning som fokuserar på ungdomars språkproduktion.

Innan vi presenterar resultaten av vår studie ger vi en kortfattad bakgrund till forskning om ungdomsspråk, språkinlärning och språkförlust, förankrat i en diskussion om språkvårdens roll i Sverige.

1. Bakgrund

Sverige har en lång språkvårdande tradition (Teleman 2002) och svenskar sägs ibland ha ett starkt språkvårdsintresse. Detta märks t.ex. på den rika förekomsten av språkspalter och insändare i dagspressen, radioprogram som *Språket* och populärt hållna böcker om språkbruk (t.ex. Andersson & Ringarp 2007, Josephson 2005). Från officiellt håll har de språkvårdande och språkpolitiska insatserna fokuserat på att svenskan ska vara klar, enkel och begriplig. På ett generellt plan finns således ett starkt intresse för språkvårdsfrågor hos allmänheten.

Under de senaste decennierna har mycket forskningsintresse ägnats åt ungdomsspråket. Man har bl.a. dokumenterat typiska strukturella drag (t.ex. Nordberg 1985, Kotsinas 1994, Eriksson 1997, Nilsson 2005). På senare tid har språkbruket hos ungdomar i mångspråkiga miljöer hamnat i centrum (t.ex. Ganuza 2008, Svensson 2009, Tingsell 2007). Företrädesvis har studierna behandlat språklig produktion men det finns även exempel där ungdomarna har ombetts bedöma grammatisk korrekthet i vissa exempelmeningar (t.ex. Tingsell 2007, Ganuza 2008). Ytterligare en aspekt är att man i de sena tonåren tenderar att närma sig en normativ språkanvändning (Sankoff & Laberge 1978). Detta har att göra med att man blir medaktör på den bredare språkliga marknaden (Bourdieu 1990) när man kommer ut i arbetslivet. Mot en sådan bakgrund är det av intresse att även dokumentera hur ungdomar i de sena tonåren resonerar kring språkvårdsfrågor.

Inom forskning om andraspråkinlärning ser man utvecklingen av andraspråket som en gradvis process mot målspråket. Motsatsen till språkutveckling föreligger när en språkbrukare på grund av minskad kontakt med ett språk inte längre har det fullständiga språkssystemet intakt (Håkansson 1995). I vår studie betraktar vi deltagarna som representanter för svenskt ungdomsspråk, vare sig de är infödda talare som bor i Sverige eller är inbegräpna i en förändringsprocess åt något håll. Det kan gälla utveckling av

svenska som ett andraspråk, eller avveckling av svenskan på grund av att svenskan inte är synligt i det omgivande samhället.

2. Material och metod

Deltagarna i studien utgörs av 16 gymnasieelever jämnt fördelade på fyra grupper. Grupp 1 består av fyra elever som går på Svenska skolan i Fuengirola, Spanien. Alla har bott i Spanien relativt länge, mellan sex och femton år. Grupp 2 utgörs av fyra gäststudenter vid samma skola. De kommer från olika platser i Sverige och tillbringar sitt andra gymnasieår i Fuengirola där de bor i spansk värdfamilj. Grupp 3 och 4 går på samma gymnasium i Vänersborg. Deltagarna i grupp 3 läser alla andra året på samhällsprogrammet. Tre av dem har svenska som förstaspråk och en kroatiska. För grupp 4 gäller att deltagarna har valt svenska som andraspråk. Flera förstaspråk finns representerade i gruppen: dari, romani, somali och franska. För att undvika identifiering har samtliga deltagare tilldelats kodnamn.

Deltagarna fick en lista på tio språkbruksexempel att diskutera i respektive grupp:

1. Han är mycket äldre än mig.
2. Det är inte hundens fel det är den som håller i kopplets.
3. Det handlar om en tjej som ska laga mat till hennes kusiner.
4. Eftersom det regnade inte kunde vi fortsätta i sandaler.
5. Barn till föräldrar med gemensamt efternamn förvärvar vid födelsen det namnet.
6. Johan sa att de skulle aldrig gå med på att han slutade.
7. Hur mycket kostar dem?
8. Imorgon vi måste stiga upp jättetidigt och åka till Arlanda.
9. Han va här, han åkte ut o kom hit o ba va såhåra aaa de va jävligt kul o va med i Idol.
10. Du som är anställd för minst en månad eller har arbetat sammanhängande i 14 dagar har normalt rätt till sjuklön de första 14 dagarna i din sjukperiod.

Exemplen är autentiska och representerar olika genrer och formalitetsgrad. Det finns exempel på klassiska språkvårdsfrågor, formellt skriftspråk, talspråk, ungdomsspråk och inlärarespråk. Exempel 1 berör valet av subjekt- eller objektsform på pronominet; exempel 2 är exempel på

nominalfraser i talspråk och exempel 3 berör anaforisk syftning och val av reflexivt eller personligt pronomen (Tingsell 2007). Exempel 4 och 8 är hämtade från andraspråksinlärares produktion, där det förra belyser placering av *inte* i bisats och det senare illustrerar en kontext där det borde vara omvänd ordföljd. Exempel 5 och 10 representerar formellt skriftspråk, från Namnlagen respektive Försäkringskassans hemsida. Exempel 6 illustrerar huvudsatsordföljd i bisats. I 7 används skriftspråksformen *dem* i subjektsfunktion. Exempel 9 illustrerar ungdomsspråk, transkriberat från ett radioprogram.

Vi betonade att det inte var frågan om rätt eller fel, men vi bad eleverna att ta ställning till några frågor för att få igång diskussionen:

1. Vilken sorts sammanhang tror du att exemplet kommer från (t.ex. om det är tal eller skrift, formellt eller informellt, privat eller offentligt språk)?
2. Vilken sorts person kan ha sagt eller skrivit detta?
3. Skulle du själv uttrycka dig så?
4. Kom överens i gruppen om det är bra eller dåligt att tala/skriva så!

Varje grupp utrustades med en mp3-spelare med inspelningsfunktion (Sansa Clip) och spelade själva in sin diskussion utan att någon forskare var närvarande. Materialet har därefter grovtranskriberats enligt en modifierad CA-metod.

3. Analys och resultat

Generellt sett gäller att grupp 2 – gäststudenterna i Fuengirola – talar längst om exemplen i minuter och sekunder räknat (16 min. och 33 sek.). Diskussionen är livlig: tempot är högt, pauserna är få och det förekommer en hel del sammanfallande tal. På andra plats i tid räknat hamnar grupp 3 i Vänersborg (totalt 13 min. och 43 sek.). Deras tempo är betydligt lägre, de har ganska långa pauser och pratar en och en med få sammanfall. Grupp 1 – de bofasta i Fuengirola – ägnar nio minuter och 20 sekunder åt de tio språkbruksexemplen. Allra minst prat genereras i grupp 4 – andraspråksgruppen i Vänersborg – där man ägnar totalt fem minuter och 22 sekunder åt diskussionen.

Det är inte bara så att de olika grupperna diskuterar olika länge, vår analys visar också stora skillnader i hur man diskuterar exemplen. I det följande tar vi upp aspekter som berör *form eller innehåll* respektive *rätt och fel*.

3.1 Fokus på form eller innehåll

I inledningen illustrerades ungdomarnas synpunkter utifrån korta citat från diskussionen av *Han är mycket äldre än mig*. Två av ungdomarna (Natalie och Frida) anknuter i olika grad till den språkliga konstruktionen medan den tredje (Axel) både ser till den språkliga formen och till innehållet. Den fjärde (Dana) fokuserar tydligt på innehållet och skapar en social verklighet där en tjej är gift med en äldre person. Denna variation mellan grupperna i fråga om fokus på form eller innehåll är ett återkommande mönster i diskussionen av flertalet exempel. I utdrag (1)–(4) nedan återges samtalskontexten där de inledande citaten förekommer.

Grupp 1 kommer snabbt överens om att man säger *äldre än mig*, varpå Natalie lanserar synpunkten att *man säger de men man skriver de inte* (r. 5) vilket ifrågasätts av Johan. På r. 15–17 modifierar Natalie sitt uttalande till att framförallt gälla när man *skriver svenska*, och lite senare (r. 27–30) samarbetar Jenny och Natalie och kommer tillsammans fram till att *i ett arbete skriver man ju de*, dvs. i skoluppgifter.

(1) ur Grupp 1, diskussion av *Han är mycket äldre än mig*.

5. N: man säger de men man skriver de inte
 6. Jo: jo jag skulle abso-
 ...
 15. N: >i å för sej< de beror på fall jag skriver nåt- fall jag
 16. skriver svenska så skriver jag de så (.) alltså eh han e
 17. mycke äldre än va jag är (.) men skriver jag nåt (.) kanske
 18. [historia eller nånting
 19. Jo: [du skriver ju (xx) informellt
 20. Je: men om du prata me nå- (.) om du pratar [me nån
 21. N: [pratar+ jag me
 22. nån så säger jag de så som de står
 23. Jo: eh sh skriver du [informellt (.) om du skriver bara ett
 24. text sms eller vanligt brev till nån eller mejl eller va som
 25. helst (.) skriver du [(.) än vad jag är?
 26. N: [nå då skriver jag (som de står)
 27. Je: [i ett <arbete> skriver man [ju de
 28. N: [i ett
 29. arbete skriver man korrekt svenska då skriver jag han e
 30. mycke äldre än va jag är (.) men sms å sånt så skriver man
 31. ju han e äldre än mej

Diskussionen i grupp 2 är också tydligt formfokuserad. Den inleds med att man konstaterar att det är exempel på talspråk och deltagarna är överens om att man säger så här. Susanne ifrågasätter om det alls finns något

alternativt uttryckssätt (r. 1), och Johanna ger förslag *än jag* (r. 12, 14) som dock inte godtas av Frida och Susanne (r. 15–17 och 20):

(2) ur Grupp 2, diskussion av *Han är mycket äldre än mig*.

1. F: okej (.) han e mycke äldre än mej
2. J: de e ju talspråk
3. F: de e talspråk (°tror jag°)
4. S: å jag: (.) uttrycker mej så
5. F: j-ja de gör jag mä [jag kan säga så
- ...
11. S: hur säger man annars då?
12. J: än jag
13. E: än jag? (.) ja
14. J: än jag är de (.) han e mycke äldre än jag
15. F: sånt tycker jag e så jävla konstigt de har jag aldrig fattat
16. S: de låter jättefel (.) han e mycke äldre än jag (.) är de
17. verkligen så?
18. J: ja (.) jag tror de jag e nästan säker på att de e så
19. E: de de (.) känns (.) lite så
20. F: ja men jag [säger i alla fall han ä mycke äldre än (mej)]

I diskussionen hos grupp 3 kommer en annan aspekt fram. Man kommenterar inte alls konstruktionen *än mig* eller alternativet *än jag*. Meningen accepteras som den är, vilket kan ses som tecken på en oreflekterad och accepterande inställning (r. 14, 18). Istället siktar man in sig på innehållet. Axel avslutar med en kommentar som tydligt anger att han tänker på innebörden i exemplet – *om man är äldre får man väl säga de*:

(3) ur Grupp 3, diskussion av *Han är mycket äldre än mig*.

1. J: jag tror de e tal
2. A: ja
3. M: mm
4. E: och-
5. J: och informellt (.) och privat
6. A: hja där håller jag mä dej
7. J: mm
8. M: vilken sorts person
9. A: kan ha sagt eller skrivit detta?
10. M: (x) flicka
11. E: ja jag tror också de
- ...
16. A: e de bra eller dåligt att tala eller skriva så?
17. (.)
18. A: nå de e väl inget fel me de
19. J: hnä
20. E: nå
21. A: om man e äldre så får man väl säga de

Även i grupp 4 fokuserar man på innehållet och konstruerar en möjlig social verklighet. I samtalsutdraget nedan föreslår Dana att det är *en tjej som e kanske gift... [med någon] som e äldre än henne*, vilket sedan modifieras något av de andra. Man tar alltså fasta på aktörerna i exemplet och de relationer som kan antas gälla mellan dem:

(4) ur Grupp 4, diskussion av *Han är mycket äldre än mig*.

1. D: den här eh första han e mycke äldre än mej de kan ju va en
2. tjej som e kanske gift eller nåt me (.) som e äldre än
3. henne
4. H: ja
5. D: fast de j- [(.) de e ju-
6. B: [eller så kan de va en kille som frågar en tjej som e
7. [(.) yngre än henne (.) ba'a e tillsammans me henne»
8. A: [han e (x)-
9. B: »de behöver ju inte betyda att man e gift=
10. D: =jamen (.) ja (de kan va x)

Innehållsfokuseringen i grupp 4 återkommer i flera exempel. I exempel 3 ser vi återigen att de hittar en verklighet bakom exemplet som fångar deras intresse. En tjej som lagar mat till sina kusiner uppfattas som osvenskt och något som hänför sig till invandrarens umgängesvanor (r. 10):

(5) ur Grupp 4, diskussion av *Det handlar om en tjej som ska laga mat till hennes kusiner*.

1. A: LÄSER: de handlar om en tjej som ska laga mat till hennes
2. [kusiner
3. D: [de e inte svenskt typ (.) SKRATTAR TILL de låter inte så=
4. H: =nä (.) nä
5. A: det handlar om en [tjej (.) som ska laga mat till hennes»
6. H: [asså sen så kan de också va typ (.)»
7. A: »kusiner (.) va menas me detta?
8. H: »dom gör också nåt lätt också
9. D: ja: mamma å pappa (liksom)
10. H: ja (.) de e invandrare som gör de tror jag- tycker jag

Analysen av form – innehåll visar alltså på skillnader mellan grupperna. Grupp 1 och 2 koncentrerar sig på språkexemplens form, medan grupp 4 oftast fokuserar på innehållet. Grupp 3 intar en mellanposition.

3.2. Fokus på rätt och fel

Fokus på form leder in på vad som kan anses vara rätt eller fel i språket. Grupp 1 uttrycker många gånger en traditionellt normativ uppfattning. Detta framkommer tydligt i diskussionen av ungdomsspråksexemplet, där särskilt Anton uttrycker sig fördömande om *ba*. Han menar att *man låter så blåst* (r. 1) och ger det generella omdömet att man *säger inte ba* (r. 5) och avslutar med värdeomdömet *jag hatar de ordet* (r. 9):

(6) ur Grupp 1, diskussion av ...*ba va såhär aaa de va jävligt kul...*

1. A: nä (.) man låter så blåst om man säger såhär
2. (.) NÅGON SKRATTAR TILL
3. Jo: de gör du ju inte
4. Je: om du pratar fort [så blir de ju så-
5. A: [eh man säger inte ba
6. Je: de gör du ju visst=
7. A: =nä
8. Je: säj inte-
9. A: jag säger aldrig ba [(.) jag hatar de ordet

Gäststudenterna i grupp 2 är mindre normativa. De argumenterar ofta för en egen åsikt, även när det inte stämmer med en traditionell norm. Som vi såg i diskussionen av *än jag/mig* visar ett par deltagare förvåning över att det skulle finnas alternativ till *än mig*.

Denna liberala hållning är typisk för denna grupp. Även när exemplet illustrerar typisk inlärsarsvenska har man en reflekterande hållning och försöker hitta olika tolkningsmöjligheter. Deltagarna identifierar genast exemplet *Eftersom det regnade inte kunde vi...* som något icke-svenskt, men ägnar därefter mer än 20 turer åt att diskutera hur man eventuellt kan tolka innebörden.

Frågan om rätt och fel besvaras alltså på olika sätt i grupperna. Grupp 1 är normativa, icke-reflekterande och fastställer hur det är (*de e fel svenska; de stavs såhär*). Grupp 2 är icke-normativa, reflekterande och öppna för olika tolkningar (*inte hundra fel; de skulle jag kunna säga*). Grupp 3 är också icke-normativa, men till skillnad från grupp 2 är de inte reflekterande utan bekymmerslöst accepterande (*de e väl inget fel me de; de e väl bra; skit samma*). För grupp 4 gäller att de faller utanför denna jämförelse då de koncentrerar sig på innehållet.

4. Slutsatser och utblick

Tidigare studier av ungdomsspråk har främst handlat om språklig produktion och en rad drag har presenterats som typiska för ungdomar. Vi vet därför mycket om ungdomsspråket både hos enspråkiga och flerspråkiga ungdomar i Sverige. Däremot har man inte fokuserat på hur ungdomar resonerar kring språkbruk, trots att de är i en ålder där de snart är på väg in i arbetslivet eller vidare studier och kan förväntas bli aktörer på en offentlig språklig marknad (Bourdieu 1990), där de blir morgondagens potentiella språkvårdare.

Det är slående att deltagarna alla visar intresse för uppgiften att diskutera meningarna. Detta tyder på att de ser uppgiften som relevant. Det finns inte någon som signalerar ointresse genom att t.ex. ifrågasätta värdet av att tala om ett sådant här ämne. Samtidigt som det alltså finns övergripande likheter mellan grupperna finns också skillnader i hur diskussionerna gestaltas mer konkret. Dessa skillnader kan förklaras utifrån perspektiv som form – innehåll, rätt – fel. Det finns en variation enligt ett mönster.

De två grupperna i Spanien har tydligt formfokus, vilket kan förklaras utifrån den språkliga verklighet dessa ungdomar ingår i. Att gå i svensk skola utomlands kan betyda att man i första hand tänker på att upprätthålla svenskans form och struktur. Vad man upplever i vardagen sker till stor del på spanska. För grupperna i Sverige gäller att de inte är så formfokuserade.

Angående vad som är rätt och fel i språket visar resultaten att grupp 1 skiljer sig från de andra. De uttalar sig ofta normativt om hur det ska heta, dvs. de har en språkregel att hålla sig till. Detta kan tyda på en språklig osäkerhet där man inte litar på sin intuition. I grupp 2 och 3 är deltagarna inte alls så normativa. I grupp 2 är deltagarna reflekterande och prövar olika tänkbara konstruktioner mot den egna intuitionen om vad som går att säga. I grupp 3 är man dock inte så reflekterande utan snarast accepterande; ett typiskt nyckelord i den här gruppens diskussioner är *de går väl bra*. Grupp 4 gör inga normativa uttalanden, vilket kan ha att göra med att man som andraspråksinlärare ser det som viktigare att förstå och göra sig förstådd än att diskutera språkliga normer.

Litteratur

- Andersson, Lars-Gunnar & Anna-Lena Ringarp 2007. *Språket*. Stockholm: Norstedts.
- Bourdieu, Pierre 1990. *Language and Symbolic Power*. Cambridge Mass: Harvard University Press.
- Eriksson, Mats 1997. *Ungdomars berättande. En studie i struktur och interaktion*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Ganuza, Natalja 2008. *Syntactic Variation in the Swedish of Adolescents in Multilingual Urban Settings*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Håkansson, Gisela 1995. Syntax and morphology in language attrition: a study of five bilingual expatriate Swedes. *International Journal of Applied Linguistics* 5. S. 153–171.
- Josephson, Olle 2005. *Ju*. Stockholm: Norstedts
- Kotsinas, Ulla-Britt 1994. *Ungdomsspråk*. Uppsala: Hallgren & Fallgren.
- Nilsson, Jenny 2005. *Adverb i interaktion*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Nordberg, Bengt 1985. Om ungdomars samtalsstil. Några preliminära iakttagelser. *Nysvenska studier* 64. S. 5–27.
- Sankoff, David & Suzanne Laberge 1978. The linguistic market and the statistical explanation of variability. I: Sankoff, David (ed.), *Linguistic Variation: Models and Methods*. New York: Academic Press. S. 239–250.
- Svensson, Gudrun 2009. *Diskurspartiklar hos ungdomar i mångspråkiga miljöer i Malmö*. Lund: Lunds universitet.
- Teleman, Ulf 2002. *Ära, rikedom & reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid*. Stockholm: Norstedts.
- Tingsell, Sofia 2007. *Reflexivt och personligt pronomen. Anaforisk syftning hos ungdomar i flerspråkiga storstadsmiljöer*. Göteborg: Göteborgs universitet.

NAMNFORSKNING

Om *valv* och det ångermanländska *Valto*

Lars-Erik Edlund
Umeå universitet

Den del av Ångermanland som kallas *Höga kusten* erbjuder naturscen-erier som attraherar inte minst de många turister som sommartid söker sig till trakterna. De som i ord och bild beskrivit detta landskap har också fäst sig vid den dramatiska topografin. Detta gäller exempelvis författaren Bo Rosén och fotografen Stig T. Karlsson som i boken *Nordingrå* berättar om att vägarna här med "möda och i några slingor [arbetar sig] upp för ett berg, krönet nås, en kort sträcka skog passeras och sedan stupar vägen utför och ner i nästa dalgång, där stugorna klänger sig fast vid småhöjder, och sjöblänket bidrar till idyllen" (1958, s. 20). Och den argentinske geologen José M. Sobral – som vid en sydpolsexpedition 1902 träffat några svenskar, lockats till Sverige för studier och 1913 vid Uppsala universitet framlade sin geologiska avhandling om Nordingrå – stannar ibland upp i det annars nyktra arbetet för att kommentera utsikten, såsom här, från Dalberget: "This remarkable scenery would, I think, excite the admiration not only of a geologist but of everybody who loves nature" (Sobral 1913, s. 6). Så är det helt visst!

För några år sedan höll jag i Nordingrå ett föredrag om traktens ort-namn som även de har mycket att berätta om detta dramatiska landskap och dess rika variation.¹ Ett namn som jag uppehöll mig vid, men inte kunde förklara, var *Valto* – eller, för att vara korrekt, namnen *Västervalto* respektive *Östervalto*. Detta uttalas *gvä`rto*,² med grav accent, öppet kort *ä* som i standardsvenskans *kärra*, supradentalt uttal av *rt* och *o* som i stand-

¹ När man talar om namn i denna del av Mellannorrland är utgångspunkten Torsten Buchts *Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Västernorrlands län. Territoriella namn* (SOVn 1–4, 1955–72). Exempel på omtolkningar finns naturligtvis.

² Detta äldre dialektuttal har vid ett besök sommaren 2010 bekräftats av några ordsbor, av vilka en säger att detta bara är ett "öknamn". Detta är det vanliga sättet att uttrycka att uttalet av ett ortnamn avsevärt avviker från den officiella skriftformen.

ardsvenskans *bo*. Namnet sägs av Torsten Bucht (i SOVn 1, s. 53) vara en sammansättning, där huvudleden är *to* 'dalgång (sänka) mellan berg' och bestämningsleden *dunkel*.

Detta senare, och inte så mycket mer, förmedlade jag i föredraget, och lämnade därefter utrymme för diskussion. En äldre man i publiken berättade då vad han hört om *Valto*. Namnet skulle kunna höra samman med ett dialektalt *gvel* – med långt *e* som i standardsvenskans *sed* och kakuminalt *l* – som använts i äldre dialekt. När man plöjde en åker, berättade han, hände det att den annars raka fåran kunde komma att svänga av i en böj när man körde på en liten sten eller i åkern kvarliggande bråte. Den böjen kallades *gvel*. Visserligen ställde sig mannen själv avvaktande till namntolkningen – varför vet jag inte riktigt, kanske var det för att han inte kunde se vilken reell syftning namnet skulle få med en sådan utgångspunkt – men hans berättelse satte igång mina tankar. I denna uppsats söker jag lägga fram en möjlig tolkning av *Valto*.

Valto – äldre former, dialektuttal och etymologisk utgångspunkt

Bucht redovisar (i SOVn 1, s. 53, 54), de äldre formerna av de båda bynamnen, och materialet återges här med undantag för några i sammanhanget knappast intressanta kartformer.

Västervalto — i jordeböcker Hvalto 1542, Vesterhvalto 1543, 1544, Vesterhualto/Westerhualto 1545–59, Hwalto 1550, Vesterhwalto 1555, Vesterhualto 1559, 1590, Västerhualto 1570, 1580, Wester Hualtho 1599, W. Hwalto 1609, Väster Hwalto 1627, Västerhwalto 1690, Wester-Hwalto 1639, Västerwalto/Västerwalto 1714, 1723, Wästervalto 1795, Westervalto 1825, 1879; i tiondelängder Hualto(o) 1557–85, Hwalto 1559.

Östervalto — I jordeböcker Österhvalto 1542, Osterhvlto 1543, Osterhvalto 1544, Österhualt(h)o/Öster hualt(h)o 1545–99, Österhwalto/Österhwalto 1550–1690, Öster Hualto 1590, 1609, Österwa(h)lto 1714, 1723, Östervalto 1795–1879.

Västervalto har som synes alternativt kunnat kallas bara (*H*)*valto*. Det kan noteras att *Valto*, till skillnad från många andra byar i socknen, förefaller saknas i den första jordeboken för området, den från 1535. I denna finns däremot en uppgift om ett bynamn, av Bucht (i SOVn 1, s. 54) läst som Hollsseth, av Sundin & Sundin (1975, s. 241) som Holffetth. Byn nämns mellan Sebäng och Omne, och namnet kan möjligen syfta på *Valto*. Er-

farenhetsmässigt vet man att former i 1535 års jordebok inte sällan avviker från dem man senare möter, varför de, i varje fall inte i första hand, bör läggas till grund för en tolkning. Jag lämnar därför detta äldsta belägg därhän. Enligt Bucht (a.st.) uttalas namnet (-)gvar^{to}, antingen på det sätt som angivits ovan eller – alternativt – med vokalen *a* som i standardsvenskans *kalla*. Ett yngre uttal är *vallto* med grav accent, *a* uttalat som i standardsvenskans *kalla* och *o* som i *bo*.

Både de äldre skriftformerna och det äldre dialektuttal visar att *Valto* haft initialt *hv-*. Fornspråkligt *hv-* (som i fsv. *hvas(s)*, *hvila* och *hviter*) resulterar i många nordiska dialekter i ett initialt *gv-* (alltså *gvass*, *gvila* respektive *gvit*).³ Denna differentiation är karakteristisk för de nordångermanländska kustdialekterna men har även spridits söderut, bl.a. ner mot nordingråområdet, där dialektordsamlingar dokumenterar denna ljudutveckling. Med öknamnet *gveanolingar* betecknar man, signifikativt nog, de nordingråbor som *gvear* när de talar, dvs. använder *gv-* i den typ av ord som det här är fråga om, se Edlund 1984, s. 46, Edlund 1985, s. 109.⁴

Stamvokalen uttalas som synes i äldre dialekt som *ä* såsom i standardspråkets *kär^{ra}*. Detta är det uttal man förväntar sig i dialekten av ursprungligt kort *a* framför *r* eller supradental. I P. Johanssons uppteckningar från Nordingrå (1916, ULMA 275) noteras detta *a*-uttal framför *r* i *kara* v. 'skjuta undan' och *ivara* s. 'grötkräkla' – där stamvokalen i dialekten naturligtvis är förlängd – samt i supradentala förbindelser såsom *knarta* v. 'småspraka', *sva' rste* (oböjl. *svalget* s.) och *vardag* s. 'vardag'. Detta sist-

³ Se bl. a. Bandle 1973, s. 59f., med karta 11, jfr Söderström 1972, s. 116f. och Dahlstedt 1984, s. 33, med karta 1.

⁴ Ljudförändringen ifråga kan emellertid också beläggas i ortnamnen, men förekommer i dessa dels utanför kärnområdet för *hv-* > *gv-*, dels också i element som inte borde uppvisa denna förändring, och som inte har utvecklingen i motsvarande appellativ. Exempel på detta är ångermanländska ortnamn som *Holm* och *Holme*, som uttalats *gvalm* och liknande (med 1500-talsformer som *Huolm*, *Hwolm*; se SOVN 2, s. 38, SOVN 3, s. 40). (I Nordingrå har P. Johansson 1916 upptecknat ett *gvalm* i betydelsen 'liten kulle (för en gård)' (ULMA 275); a.st. sägs detta vara ett ställe där "förr vattnet (*g*)valme, skvalpat", men det hör säkert istället samman med *holm(e)*.) – Ett bynamn *Valmsta* i Nordingrå, från slutet av 1600-talet och framåt ofta skrivet *Hwalmstadh*, *Hwalmsta*, uttalas på äldre dialekt *gvalmsta* (med kakuminalt *l*). Namnet återgår dock uppenbarligen inte på en förled på *hv-* (se SOVN 1, s. 52, för avslöjande 1500-talsskrivningar), och uttalet karakteriseras också (a.st.) som "hyperdialektalt". Jag har noterat en del ångermanländska naturnamn på *gvars-* (där *-rs-* är supradental) som rimligen är bildade till *hals*, på dialekt normalt uttalat *hars*. Det är alltså, betecknande nog, i ortnamn som *gv-* fått sin största spridning.

nämnda ord visar att också ett *a* framför supradental som uppkommit som resultat av en sammansättning ger detta öppna *a*-ljud.

Det supradentala *-rt-* i *gvä`rto* kan, förutom från *r+t*, härledas från kakuminalt *l+t* men också från en trekonsonantförbindelse såsom *-lft-*. I de ångermanländska dialekterna är uttalet av neutrumformen av adjektivet *hal härt* (*halt*), och *hälften* s. ger *hä`rta* o. dyl.

Med tanke på de äldre skrivningarna bör man för namnet *Valto* räkna med en utgångsform med kakuminalt *l* (eller konsonantförbindelse som resulterat i kakuminalt *l*) + *t*.

Att *Valto* får betraktas som en sammansättning synes vara säkerställt, och så har det också tidigare bedömts. Johan Nordlander (1896, s. 318) säger om bynamnet att den ”man, som först slog sig ned på den trakten [...] vallade sin boskap, troligen getter, i dällderna mellan bergen, och därpå blev det namnen V. och Ö. Wall-to. Så lyder sägnen [...] Detta *to* finnes hos Rietz s. 742 med betydelse af dal eller sänkning mellan tvenne berg, en betydelse, som icke heller var min sagesman främmande”. Olov Lundin (1968, s. 63) framhåller att de båda byarna enligt sägnen varit fäbodvall under byn Omne, och att namnet innehåller *vall* ’fäbodvall’ och *to* ’dalgång’. Som redan nämnts ser Bucht i *Valto* en sammansättning med *to* i namnets huvudled (SOVn 1, s. 53).

Om huvudleden *to* behöver egentligen inte mycket ordas. Elementet *to* har i norrländska dialekter neutralt eller feminint genus, och är välstyrkt (se materialet i OSDs). Vissa betydelsenysanser sockenmål emellan kan förvisso iakttas – kanske för att meddelarna, när de uppgivit en ord betydelse, haft utseendet hos en konkret lokal i åtanke – men gemensamt är hela tiden att det rör sig om en dalgång eller en sänka mellan berg.⁵

Bestämningsleden i *Valto* är däremot problematisk. Det av Nordlander och Lundin anförda *vall* får under alla förhållanden föras åsido, då en utgångsform innehållande *vall* rimligen inte skulle ha resulterat i de äldre skriftformerna med initialt *hv-* eller gett de nutida dialektala formerna med *gv-*. Inte heller det inledningsvis nämnda *gvel* om en böj i en plogfåra kan – med avseende på stamvokalen – komma i fråga i *Valto*. Beträffande härledningen av dial. *gvel*, se närmare Edlund (2010b).

Jag vill istället i första hand pröva möjligheten av att bestämningsleden återgår på ett äldre *hvalf* som är välbelagt i terrängbetydelse i dialekter och dessutom finns i åtskilliga nordiska ortnamn. Vad gäller utvecklingen av

⁵ Någon gång finns betydelser som snarast visar en sammanblandning med *tå* ’fägata’. Jfr f.ö. till orden *to* och *tå* och deras betydelseförhållanden Eastmond 1999, s. 15ff., 28ff.

trekonsonantismen i en sådan sammansättning, kan jämföras med de namn som ansetts innehålla ett till fvn. *alpt*, *elptr* 'svan' svarande element. Från ångermanländskt område kan anföras:

Ultrå i Stigsjö sn (SOVn 1, s. 64), med skrivformer som Altreth 1542, 1555, Altrod 1543, 1545 etc., uttalas å`rtræ', och synes vara en sammansättning med bestämmingsleden gen. plur. **älft*- och huvudleden *ed* 'landtunga mellan sjöar'.

Ärtrik i Helgums sn (SOVn 3, s. 26f.), vilket har skrivformer som Altrijck 1543, Altrick 1544, 1545, Elthrick 1546 etc., uttalas ä`rtik, ä`rtrik och tycks innehålla *alpt*, *elptr* och en huvudled *vik*.⁶

Vi ser i dessa namn att trekonsonantismen *-lpt-* > *-lft-* tidigt reducerats till *-lt-*, vilket i äldre dialekt manifesteras som supradental.⁷

Elementet *valv* i nordiska språk

Jag har i annat sammanhang kartlagt användningen av *valv* i nordiska fornspråk, dialekter och ortnamn, se Edlund (2010a), och kan därför här endast lämna en helt kort resumé beträffande detta.

Med *valv* (och därmed samhöriga ord) kan tydligt såväl konvexa som konkava terrängformationer åsyftas. En del, rimligen gamla namn som innehåller *valv*, förefaller syfta på höjder, och möjligen är denna terrängbetecknande funktion den äldre i de nordiska språken. På uppsvenskt område men även i bl.a. Jämtland förefaller det inte sällan röra sig om steniga terrängar, något som dessutom styrks av appellativa betydelse i jämtska och hälsingska dialekter. Andra ortnamn som innehåller elementet *valv* tycks å sin sida hänsyfta på sänkor i terrängen, och i en del fall rör det sig också här om gamla namn. Generellt verkar betydelsen 'sänka' ha en fastare ställning på västligt nordiskt område, och det är intressant att i fvn. en betydelse hos *hvalf* som 'Skjoldets indre, hule eller hvævede Side' (Fritzner 2, s. 110) kan styrkas. Dock har även en höjdbetecknande betydelse av ordet på norskt område aktualiserats i samband med ortnamns härledningar. Dessutom finns lokaler som i något avseende liknar ett *valv*

⁶ Jfr *Ultrå* i Grundsunda sn (SOVn 4, s. 58f.), Vltro 1543–45, Vltrud(h) 1546, 1548, 1549 etc., som uttalas 8`rter och synes vara ett svagt vattendragsnamn bildat till *alpt*, *elptr*.

⁷ Jfr till utvecklingen av *alpt*, *elptr* i ortnamn bl.a. Noreen 1913, s. 5ff., Flemström 1944, s. 25ff., särskilt s. 28ff., Brink 1990, s. 174ff., och jfr Hellquist, s. 14, *Alt-*, och *Norske Gaardnavne*, Forord og Indledning, 1898, s. 48f.

i en ugn, ett källarvalv eller dylikt, och där vi snarast har med likhetsnamn att göra. Dessa sistnämnda namn tycks i en del fall vara yngre.

Att ord med grundbetydelsen 'vara välvd' använts för att beteckna höjder finns många exempel på i de nordiska språken. Appellativet *backe*, exempelvis, anses kunna gå tillbaka på en rot med betydelsen 'vara böjd, välva sig'. Ordet *hop*, jfr tyskans *Haufe*, hör rimligen samman med lat. *cupa* och *cubidum* 'armbåge', alltså: 'något om är böjt'. Appellativet *kulle*, besläktat med *kula*, anses ytterst höra samman med en ordrot som betyder 'vara välvd', se Ejder (1944, s. 97f.), Hellquist (s. 45, 362, 522f. rörande *backe*, *hop* respektive *kulle*, med hänvisningar), Jonsson (1966, s. 202) och Lindquist (1927, s. 130). Den sistnämnde erinrar (a.st.) i förbindelse med analysen av fvn. *dyngia* om "de många fall, där man kan förklara ett ord med betydelsen 'hög, hop' ur en grundbetydelse '(konkav eller konvex) böjning, välvning'".

En växling mellan betydelserna 'något som är konvext' respektive 'något som är konkav' kan iakttas i materialet ovan, men äger ytterligare åtskilliga paralleller i det appellativa ordförrådet. En upplysande och mycket bred exemplifiering finns i Persson (1912, 1, s. 100–115; jfr 2, s. 936–938), där ord och ordgrupper med antingen betydelsen 'Wölbung' eller 'Höhlung' listas från en rad indoeuropeiska språk, inte minst just de germanska.⁸ Jfr för nordiskt vidkommande Hellquist *dal* (s. 132), *huv* (s. 374), *kubb* (s. 520), *kula* (s. 522), *kupa* (s. 526) m.fl. ord.

För ortnamnens del kan också en motsvarande betydelseväxling uppvisas i flera fall. Ivar Lundahl (1936, s. 168) – som vid analysen av ortnamnet *Kovra* kopplar ihop namnet med ett fvn. *kofri*, vars etymologi dock kan diskuteras, till en stam med betydelsen 'välva sig', 'välvning' – noterar "växlingen mellan konvex och konkav betydelse i ord, som utgå från grundbegreppet 'välvning'" såsom välbekant. Jfr Stähle 1946, s. 469, Jansson 1951, s. 93, och Flemström 1972, s. 135, och diskussionen rörande terängordet *köl* hos Lindberg (1941, s. 251ff.).

Valto – dalgången mellan höjderna

Kan då, utifrån naturförhållandena, en tolkning i anslutning till *valv* vara aktuell i namnet *Valto*? Som jag ser är det uppenbart. På var sin sida av en långsträckt och bred dalgång – en formation som man med goda skäl

⁸ En del av de härledningar som redovisas kan dock diskuteras och är även överspelade av senare etymologisk forskning; arbetet har ju ändå ett sekel på nacken.

kunnat beteckna som ett *to* – finns nämligen höjdsträckningar, på vilka byarna Västervalto och Östervalto ligger. Eftersom *to* har betydelsen 'dalgång', förefaller det mycket rimligt att anta att en bestämningsled *valv* i sammansättningen, på samma sätt som i så många andra äldre nordiska ortnamn, betytt 'höjd'. De omgivande höjderna motiverar utomordentligt väl förledsformen **Hvalfa-*. Den ursprungliga betydelsen av namnet *Valto* skulle med en sådan tolkning vara 'dalgången mellan höjderna'. Jag anser mig däremot inte kunna precisera huruvida det rör sig om någon speciell typ av höjd, exempelvis om en stenig mark eller dylikt ursprungligen avsetts med *valv*.

De två fotografierna här belyser konkret områdets topografi, även om det som bekant är mycket svårt att rättvisande fånga just höjdförhållandena fotografiskt. Den breda dalgången ser man tydligt på Fig. 1 – detta är dalgången som kallats *to*. På det andra fotografiet är syftet att förmedla en bild av höjdförhållandena i området – man inser här att byarna ligger på markanta höjdsträckningar i förhållande till dalgången. Betydelsen 'dalgången mellan höjderna' förfaller mig som sagt på ett adekvat sätt beskriva topografien i Valto.

FOTO: JONAS EDLUND, SOMMAREN 2010

FIGUR 1. *Detta fotografi visar den breda dalgång som löper mellan höjderna där byarna Västervalto och Östervalto ligger. De hus vi här ser ligger i byn Västervalto.*

FOTO: JONAS EDLUND, SOMMAREN 2010

FIGUR 2. *Detta fotografi är taget på vägen från Östervalto ner mot Västervalto. De dramatiska höjdförhållandena förmedlas, om ock endast delvis, av detta foto. Det lilla vita enplanshuset man skimtar rakt fram är samma som finns till vänster på höjden i Fig. 1.*

Käll- och litteraturförteckning

Arkiv

Uppsala

Institutet för språk och folkminnen, Uppsala

Dialektordsamlingar i olika format (Dialektavdelningen, bl.a. OÖDs = Ordsamlingar till Ordbok över folkmålen i Övre Dalarna)
 Ortnamnssamlingar (Namnavdelningen)
 OSDs = Arkivet över Ordbok över Sveriges dialekter
 Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning (ordregistret)

Helsingfors

Forskningscentralen för de inhemska språken

FOreg. = registret, Ordbok över Finlands svenska folkmål

Oslo

Universitetet i Oslo

Norsk ordbok. Elektronisk resurs: <http://no2014.uio.no/>

Litteratur

- Bandle, Oskar 1973. *Die Gliederung des Nordgermanischen*. (Beiträge zur nordischen Philologie 1.) Basel & Stuttgart: Helbing & Lichtenhahn.
- Brink, Stefan 1990. *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 57; Studier till en svensk ortnamnsatlas 14.) Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Dahlstedt, Karl-Hampus 1984. Skuleskogen – en dialektgeografisk barriär? I: *Festskrift till Åke Granlund 28. 4 1984* (Studier i nordisk filologi 65). S. 29–48. Helsingfors.

- Eastmond, Maria 1999. To och tå. *En semantisk analys av två terrängord*. Otryckt uppsats på D-nivån, Nordiska språk, vårterminen 1999; Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk, Umeå universitet.
- Edlund, Lars-Erik 1984. *Nordsvenska Ortsboöknamn* (Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie B, 1). Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå.
- Edlund, Lars-Erik 1985. *Studier över nordsvenska Ortsboöknamn* (Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie B, 2), Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå.
- Edlund, Lars-Erik 2010a. Om *valv* i nordiska ortnamn, [under publicering i] *Namn och bygd* 98.
- Edlund, Lars-Erik 2010b. Några avläggare till *hvel* 'hjul' i nordiska dialekter, [under publicering i] *Svenska landsmål och svenskt folkliv*.
- Ejder, Bertil 1944. Studier över några nordiska ord på *sk-* och *skr-*. I: *Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning*. 6. S. 86–101.
- Flemström, Bertil 1944. Svanen i ortnamn inom Jämtlands län. *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift*. S. 25–31.
- Flemström, Bertil 1972. *Jämtländska ortnamn*. Östersund: Wisénska bokh.
- Fritzner, Johan. *Ordbog over det gamle norske Sprog*, 1–3, [2]., omarb., forøg. og forb. udg. Kristiania: Den Norske Forlagsforening, 1889–96; *Ordbog over det gamle norske sprog*. 4. Rettelser og tillegg ved Finn Hødnebo. A–Q, Oslo 1972.
- Hellquist, Elof. *Svensk etymologisk ordbok*. 3. uppl., 4. tr. Lund: Liber-Läromedel/Gleerup 1980.
- Jansson, Valter 1951. *Nordiska vin-namn. En ortnamnstyp och dess historia*. (Studier till en svensk ortnamnsatlas 8; Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 24.) Uppsala & København.
- Jonsson, Hans 1966. *Nordiska ord för vattensamling*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie A:16.) Lund: Studentlitteratur.
- Lindberg, Carl 1941. *Terrängordet köl* (käl, kielas). *En betydelsehistorisk och -geografisk undersökning*. Uppsala.
- Lindquist, Ivar 1927. Fornisländskans *dyngia* och samhöriga ord. *Namn och bygd* 15. S. 97–132.
- Lundahl, Ivar 1936. Namnet Kovra. *Namn och bygd* 24. S. 163–170.
- Lundin, Olov 1968. *Nordingrå i helg och vardag. Minnen och uppteckningar*. Nordingrå: Nordingrå kommun.
- Nordlander, Johan 1896. Några norrländska ortnamnsetymologier. *Svenska Fornminnesföreningens tidskrift* 8. S. 298–318.
- Noreen, Adolf 1913. Sjönamnet Anten. *Namn och bygd* 1. S. 5–10.

- Norske Gaardnavne* = Rygh, Oluf, *Norske Gaardnavne*. Oplysninger samlede til Brug ved Matrikelens Revision efter offentlig Foranstaltning udg. med tilføjede Forklaringer af O. Rygh; bearbejdet af A. Kjær ..., 1–19. Kristiania: I Kommission hos Cammermeyer 1897–1936; Forord og Indledning. Kristiania: W.C. Fabritius & Sønners Bogtrykkeri 1898.
- Persson, Per 1912. *Beiträge zur indogermanischen Wortforschung*, 1–2. (Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps-samfundet i Uppsala 10: 1–2; Arbeten utgifna med understöd af Vilhelm Ekmans Universitetsfond, Uppsala, 12: 1–2.) Uppsala: Akad. Bokh. & Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Rosén, Bo (författare) & Karlsson, Stig T. (fotograf) 1958. *Nordingrå*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Sobral, José M. 1913. *Contributions to the Geology of the Nordingrå Region*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- SOVn = *Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Västernorrlands län* av Torsten Bucht på offentligt uppdrag utg. av Kungl. Ortnamnskommissionen. Territoriella namn 1–4. Uppsala: Lundequistska bokh. 1955–72.
- Stähle, Carl Ivar 1946. *Studier över de svenska ortnamnen på -inge på grundval av undersökningar i Stockholms län*. (Studier till en svensk ortnamnsatlas 3; Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 16.) [Uppsala]: [Lundequistska bokh. i distribution].
- Sundin, Teo & Sundin, Per 1975. *Släkter och gårdar i Nordingrå 1535–1890*. Kramfors: Släkter och gårdar.
- Söderström, Sven 1972. *Om kvantitetsutvecklingen i norrländska folkmål. Gammal kort stavelse i Kalix- och Pitemålen och målen i Nordmalings och Ragunda socknar*. (Studier till en svensk dialektgeografisk atlas 5; Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 52.) Uppsala.

Namnlandskapet i en isländsk roman – Indriði G. Þorsteinsson *Norðan við stríð*

Birgit Falck-Kjällquist

Institutet för språk- och folkminnen

Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Göteborg

Då det gäller att skapa en imaginär värld i ett skönlitterärt arbete använder en författare sig av namn för att skapa och utforma de personer som förekommer i arbetet och likaså för att skapa det fiktiva universum de lever i. Detta framhålls på ett föredömligt sätt av Windt (2008:495f.) som här påpekar att en författare med hjälp av namnen bl.a. kan

- skapa en illusion av realism genom att lägga det ”fiksjonelle onomastikon” tätt intill det ”reelle onomastikonet”, både då det gäller personnamn och då det gäller ortnamn
- etablera nationalitet eller universalitet genom etniska namngrupper
- etablera sociala klasser, klasstillhörighet och andra former av sociala grupperingar
- alludera till historien eller till andra litterära arbeten genom namngemenskap eller associationer
- kommentera och evaluera moral och politiska eller religiösa teman.

Såväl ett litterärt arbetes onomastikon som det onomastikon som förekommer i den verkliga icke fiktionella världen återspeglar tro, ideal, värderingar, känslor, förhoppningar och önskningar hos namngivarna/namnbrukarna.

Med avstamp i ovan anförda synsätt diskuteras här nedan det namnlandskap som Indriði G. Þorsteinsson låter växa fram i sin bok *Norðan við stríð*. Tanken är att genom exempel försöka belysa hur ortnamn och personnamn nyttjas av författaren för att karaktärisera de personer och den

stad som förekommer i boken och därmed används som redskap för att skapa bokens imaginära värld.

Boken handlar om livet i den lilla staden Akureyri på norra Island i början av andra världskriget. Norge och Danmark var ockuperade och staden Akureyris invånare fann sig plötsligt tvingade att ta del i världshistorien, då brittiska soldater strömmade in i landet. Indriði G. Þorsteinsson belyser på ett målande sätt den kulturkrock som uppstår då stridsvana soldater från en krigshärjad omvärld kommer till ett litet isolerat och fredligt ösamhälle. Detta skapar naturligtvis svårigheter och problem av olika slag. En konsekvens härav blir att det på Island så småningom växer fram en samhällstyp som på många punkter avviker från den som fram till andra världskrigets början präglade Island. Boken handlar bl.a. just om Islands brytningstid mellan en gammal och en modern samhällsstruktur speglad i samhällslivet i Akureyri.

Ortnamn, artefaktnamn, varumärkesnamn och personnamn används av författaren för att skildra de olika personer som förekommer i det fiktiva Akureyri och den verklighet i vilken de lever. Genom att lägga bokens fiktiva namnskick nära verklighetens namnskick, i det här fallet så nära som möjligt det namnskick som förekom i Akureyri med omgivningar vid andra världskrigets början, åstadkommer författaren en nära anknytning till den verklighet han önskar skildra. På samma sätt anknyter författaren med namnens hjälp till den historiska verklighet utanför den lilla staden och de händelser i den övriga delen av världen som boken återspeglar.

1. Ortnamn och artefaktnamn

Bokens fiktiva verklighet förankras i den reella världen genom att författaren använder sig av i området välkända namn i allmänt bruk. Namn på gator i centrala Akureyri som *Aðalstræti*, *Norðurgata* och *Nýlendugata* kommer till användning i boken för att beskriva var någon är eller var något inträffar. På samma sätt används närnamnen *Pollurinn*, *Eyrin* och *Brekkann*.

Ortnamn som *Ameríka*, *Evrópa*, *Noregur*, *Danmörk*, *England*, *Kanada*, *Þýskalann* och *Aberdeen*, *Grimsbý* och *Hull* placerar också in berättelsen i en allmänt bekant verklighet och alla läsare finner att de är hemmastadda och kan orientera sig i bokens bild av verkligheten.

Av samma anledning använder författaren sig av namn på för folk som rör sig i Akureyri välkända artefakter som *Skáldkirkjan* och *Samkomuhúsið*.

I boken förekommer också en liten servering med namnet *Fish and chips*. Namnet kan antingen vara ett fiktivt namn eller ha funnits som namn på en servering i verklighetens Akureyri. I vilket fall är namnet bildat efter mönster av namnet på de många "fish and chips"-serveringar som förekom i Storbritannien. I såväl verklighetens som i fiktionens Akureyri växte försäljningen av "fish and chips" fram under den brittiska ockupationen med de brittiska soldater som befann sig på Island som målgrupp.

2. Varumärkesnamn

Som sociala markörer och som välkända begrepp förmedlande hemkänslor i tillvaron används också namn på kända varumärken som cigarettmärkena *Players* och *May Blossom*, båda betecknande billiga engelska cigaretter, och *Craven A*, som betecknar engelska cigaretter av mycket god kvalitet. Den kvalitetswhisky som befälhavaren för de brittiska styrkorna i Akureyri föredrar har namnet *Royal Northern Crea*. Namnet är säkerligen en av författaren gjord förkortning (eller en missuppfattning) av varumärkesnamnet *Lauder's Royal Northern Cream* (royalnortherncream.gif). *Royal* står för kvalitetsmärkning med innebörden att den whisky som betecknas är av högsta tänkbara kvalitet.

Även dessa namn bidrar till att placera in romanen i den verklighet som var för handen i Akureyri i början av andra världskriget. Varumärkesnamn som *Craven A* och *Royal Northern Crea* används av författaren som stilistiska markörer visande på att de personer som använder produkterna befinner sig högt upp på den sociala rangskalan. Författaren belyser genom dem såväl brukarnas sociala status som den sociala status som brukarna eftersträvar och vill ge intryck av att ha uppnått.

3. Personnamn

Mansnamn och kvinnonamn, såväl förnamn som binamn, patronymika och släktnamn, används mycket medvetet för att karaktärisera de olika människorna i boken. Man kan konstatera att vissa personer namnges av författaren medan andra inte förses med något namn, att somliga namnges först då en för deras utveckling omvälvande händelse inträffar, t.ex. då befälhavaren för den brittiska truppstyrkan i Akureyri presenteras för Halla Falkon, och att några bildar en grupp av genomgående namnlösa individer. Personer av stor betydelse för bokens handling eller för den

fiktiva världens anknytning till verkligheten bär ofta namn liksom bipersoner med en viss betydelse för handlingen. Några mera i förbigående vid namn nämnda, allmänt välkända offentliga/historiska personer, som t.ex. *Stalín* ("bonde i Kreml"), *Roosevelt* och *Mannerheim*, förankrar bokens värld i tiden och i det historiska skeendet. Namnlösa är vanligen sådana personer som kan ses som bipersoner av ringa betydelse, vilka huvudsakligen fungerar som staffage, och personer som endast utgör staffage. De flesta i denna kategori omnämns med sina yrkestitlar eller med namn som betraktas som representativa för namnskicket i deras fädernesland. Förnamn som *Bill*, *Bob*, *Harry* och *Jimmy* i förbigående nämnda snarast understryker anonymiteten hos de staffagefigurer som illustrerar ockupationsmaktens trupper på Island. Som ett undantag och i en klass för sig framstår redaktören för kommunisttidningen. Han är tveklöst mycket betydelsefull och en av huvudpersonerna i boken, men författaren har föredragit att göra honom namnlös. Vanligen är det dock först då en person lyfts upp ur den anonyma massan som författaren förser honom/henne med ett namn.

3.1. Förnamn

Som en symbol för det gamla Island, vars undergång skildras i boken, har författaren skapat en gammal kvinna med det symboliska förnamnet *Ísfold*. Hon dör i bokens början och sörjs blott av ett litet fåtal äldre invånare i staden. Hennes namn *Ísfold* innehåller den poetiska benämningen *Ísfold* (*Ísafold*) på Island. *Ísfold* är belagt från 1845 och 1910 och *Ísafold* sedan slutet av 1800-talet som namn på ett fåtal kvinnor. Se vidare NÍ:330, 331.

Bland förnamn använda för att etablera namnbärandens nationalitet kan förutom ovannämnda brittiska soldatnamn nämnas förnamnet på den norske piloten *Per*. Enligt NPL:231 var namnet mycket populärt i Norge från cirka 1920 till cirka 1975 och kom på plats två av samtliga norska mansnamn 1940–64. Namnet saknas i NÍ. Flera förnamn används för att kasta ljus över namnbärandens karaktär. Som exempel kan nämnas *Halla* och *Lilja*.

Halla är ett gammalt isländskt namn, sannolikt en kortform av tvåledade namn som *Hallbera*, *Halldóra*, *Hallveig* m.fl., se vidare NÍ:273f., Janzén (1947:61, 105) och Lind (1905–15:453f.). *Halla*, som förekommer i Landnámabók, i Sturlungasagan och på några ställen i Islendingasagorna, var ett vanligt kvinnonamn på Island under 1600-talet och 1700-talet och blev på nytt populärt under 1900-talet. Vid namngivningen av *Halla* tänkte

kanske författaren på Halla i *Sagan af Fjalla-Eyvindi*¹, där den rika änkan Halla följer fredlöse Eyvind ut i obygdén och i fredlösheten. Båda kvinnorna älskar passionerat och följer sina älskade, den ena ut i obygdén utanför en ordnad samhällstillvaro, den andra följer sin första kärlek till Island och sin andra kärlek ut i en värld fylld av krig.

Förnamnet *Lilja* bärs av en ung kvinnlig huvudperson. Namnet innehåller växtbeteckningen *lilja*. Enligt NÍ:383 förekom enstaka bärare av namnet på Island 1646 och namnet blev populärt på Island från 1840-talet. En viktig bakgrund till namnets popularitet på Island anses vara dikten *Lilja* från cirka 1350 av Eysteinn Ásgrímsson. Namnet *Lilja* har säkerligen givits för att framhäva att namnbäraren är ren och oskyldig som folktron *lilja*. Denna egenskap belyses vid ett flertal tillfällen, t.ex. i följande replik av *Liljas* pojkvän Per Hiört: "Púritani [...] Fallegi púritaninn minn" (Norðan við stríð:212; i svensk översättning: Puritan [...] Min vackra puritan).

I en klass för sig står förnamnet *Svalþrúður*. Namnet är det officiella förnamnet på *Svalþrúður Jóhannsdóttir*, den kvinna som vanligen benämns *Svala-Svala*. Något kvinnonamn *Svalþrúður* tycks inte vara belagt på Island. En förfrågan om namnet ställd till professor Guðrún Kvaran besvaras på följande sätt: "Ég hef engar heimildir um nafnið *Svalþrúður*. Það virðist ekki koma fyrir til forna og hvergi í útgefnum manntölum. Það finnst ekki heldur í þjóðskrá núna. Eina samsetta nafnið með *Sval-* sem ég þekki er *Svalrún* og er það fremur ungt nafn" (Datapostbrev 2009-06-01). Guðrún Kvaran anser det troligt att författaren själv har skapat namnet, och så är det säkerligen. I a.a. påpekast att ett *Þrúður* förekommer som kvinnonamn på Island och enligt NÍ:600 bars namnet av 22 kvinnor år 1703 och av 15 år 1910. Här påpekast också att namnet förekommer på Tors dotter i Snorres Edda och även i Sturlungasagan. Som senare led förekommer *-þrúður* i namn som *Arnþrúður*, *Ástþrúður*, *Brandþrúður*, *Geirþrúður*, *Járnþrúður*, *Sigþrúður*, *Svanþrúður* og *Valþrúður*.

Författaren tycks ha skapat namnet *Svalþrúður* genom att foga *Sval-*, jfr ovan nämnda *Svalrún*, till den i ovan anförda namn belagda senare leden *-þrúður*. Kanske är namnet skapat efter mönster av valkyrianamnen. Valkyriorna samlar döda män som stupat i strid, *Svalþrúður* samlar lev-

¹ Jfr den över hela Norden populära, på danska 1911 skrivna pjäsen *Bjærg-Ejvind og hans hustru* av islänningen Jóhann Sigurjónsson, filmatiserad 1918 av Victor Sjöström (NE 16:435). För tanken om en eventuell anknytning till Halla i denna saga tackar jag lektor Kristinn Jóhannesson, som fäste min uppmärksamhet på såväl sagan som på Sigurjónssons pjäs och Sjöströms film.

ande soldater. Namnet kan i så fall betraktas som skämtsamt givet av författaren.

Som ovan nämnts kallas Svalprúður i vardagslag vanligen *Svala-svala*. Namnet är sannolikt skapat av författaren utifrån kvinnonamnet *Svala*, som enligt NÍ:517 äldst förekommer i Bandamanna saga, *Svala á Svölustöðum* (jfr Lind 1905–15:982f., Lind 1931:773). *Svala* har därefter inte påträffats som kvinnonamn förrän 1910. NÍ anser namnet innehålla fågelbeteckningen *svala*.² Om denna betydelse föresvävat författaren anspelar namnet *Svala-svala* sannolikt på namnbäarens flyktighet. Kvinnan beskrivs nämligen av författaren som vad som närmast skulle kunna kallas ett soldatfnask.

3.2. Släktnamn

Släktnamn används i flera fall som markörer som visar att namnbäarna kommer från eller har vistats en längre tid i länder med annat efternamns-skick. Som exempel kan nämnas namnet *Falkon*, som bärs av *Jón Falkon* och hans hustru *Halla Falkon*. Jón Falkon är en man med sinne för affärer. Eftersom han förstår och talar engelska/amerikanska kommer han att agera som mellanhand mellan akureyriborna och den brittiska befälhavaren över styrkorna i staden. Han är en av de verkligt betydelsefulla karaktärerna i boken. Jón Falkon är infödd islänning som utvandrat till de isländska bosättningarna i Kanada och senare återvänt och bosatt sig på Akureyri. Hans förnamn *Jón* är ett mycket vanligt namn på Island, se vidare NÍ:343f.

Namnet *Falkon* har sannolikt fått funktionen av släktnamn, då Jón befann sig i den isländska bygden i Kanada. Enligt Bessason (1967:132f.) påbjöds det i Kanada som önskvärt att invandrarna från Island inte skulle behålla sina isländska patronymika, vilka enligt kanadensiskt synsätt betraktades som släktnamn, utan anta släktnamn enligt kanadensisk sed. *Falkon* fyller funktionen av ett sådant önskvärt släktnamn. *Falcon*, som är det engelska ordet för isländska fågelbeteckningen *fálki*, är belagt som ett gammalt engelskt binamn senare använt som "surname" (Ewen 1931:333). Enligt Janzén (1947:45, 150) är *fálki* belagt som binamn omkring år 1000 eller senare. Jfr Lind (1905–15:263). *Fálki* och *Falcon* har positiv laddning

² Tänkbart är även att namnet är en feminin bildning till fno. adj. *svalr* 'sval' och att en sådan betydelse har föresvävat författaren i namngivningsögonblicket. I så fall är sannolikt en ironisk bibetydelse knuten till namnet.

och förekommer i berömmande användning. Falken ses som en stor, stark och vacker fågel, som i vissa användningar ses som en symbol för Island. Fågelbeteckningen förekommer i förleden i namnet på den isländska orden *Fálkaorðan* och i namnet på det kanadensiska ishockeylaget *The Falcons*, ett hedrande namn på det första kanadensiska ishockeylag som vann olympisk guldmedalj 1920. Nästan samtliga spelare i laget var isländska invandrare bosatta i de isländska bygderna i Kanada (Wikipedia, The Winnipeg Falcons och där cit.litt.). *Falkon* är följaktligen ett hedrande binamn som bokens författare använder sig av som engelskt-kanadensiskt släktnamn (*Mr Falkon*) samtidigt som intet sägs om ifall de namnbrukare som är akureyribor ser namnet *Falkon* som ett anglicerat isländskt binamn *fálki*, vilket dock mycket väl kan vara fallet i författarens föreställningsvärld. Kanske tycks det i själva verket vara så självklart att så är fallet, att författaren inte ens anser att det behöver framhållas.

Jón Falkons hustru heter *Halla Falkon*. Hon kommer från isländska bygden i Kanada, träffade där Jón Falkon och följde honom som hans hustru från Kanada till Island. Enligt kanadensisk sed bytte hon i samband med giftermålet ut sitt släktnamn mot sin mans och antog alltså giftasnamnet *Falkon*. Detta avviker från sedvanan på Island, där en kvinna inte antar giftasnamn i samband med giftermål. Hallas efternamn *Falkon* är följaktligen en markör som visar att hon kommer från ett land med annat efternamnsskick än Island. Om förnamnet *Halla* se ovan.

Två manliga huvudpersoner kommer även de från andra länder och deras namn är omsorgsfullt valda av författaren för att illustrera detta. Den norske jaktpiloten *Per Hiört* och den brittiske befälhavaren över invasionsstyrkorna *Robert Graves* har båda givits namn som av författaren ses som utmärkande för namnskicket i deras resp. hemländer. Man kan emellertid observera att i bokens början är de båda namnlösa och benämns enbart *piloten* resp. *befälhavaren*. Det är först då den brittiske befälhavaren en ödesmättad afton presenteras av Jón Falkon för dennes hustru *Halla* som han får ett namn, *Robert Graves*. Det förtjänar att påpekas att *Halla Falkon* och *Robert Graves* redan denna första kväll dras till varandra för att senare bli ett par. Den norske piloten *Per Hiört* namnges av författaren först då han har träffat den flicka han älskar. De två män som tidigare inte benämnts med egennamn namnges alltså av författaren i samband med dessa händelser. Sannolikt ser författaren namnet *Per Hiört* som ett typiskt norskt namn. Om förnamnet se ovan. Varför författaren använt släktnamnet *Hiört* kräver ytterligare utredning. Namnet saknas i NEL som endast tar upp *Hjort* (s. 187). Enligt Lind (1920–21:148) förekommer *hiqrtr* som binamn i Hringarfki under Halfdan svartes tid i namnet *Sigurðr hiqrtr* och

i slutet av 900-talet i namnet *Þórir hiqrtr*. Enligt samma källa (a. st.) förekommer också *Hiqrtr* som förnamn. *Hiqrtr* förekommer även bl.a. i *Njála* (Lind 1905–15:549) och i *Sturlunga saga* (Lind 1931:441). Säkerligen har namnet i samtliga ovan nämnda fall funktionen av binamn. Släktnamnen *Hiört* och *Falkon* är båda säkerligen utvecklade ur binamn, som kommer ur appellativa benämningar på djur. Det är troligt att även *hiqrtr* som binamn haft en positiv laddning. Jfr *Falkon* ovan.

Namnet *Robert Graves* är sannolikt ett uppkallelsenamn efter den under 1900-talet verksamme engelske skalden Robert Graves, som dog 1985.

4. Sammanfattning

Då det gäller de förnamn och kortformer av sådana som förekommer i boken, tycks författaren ha eftersträvat att ge sina karaktärer namn, vilka av honom betraktats som typiska för tiden och, i de flesta fall, för namnbäarens nationalitet, som t.ex. *Jón*, *Per*, *Harry* och *Jimmy*. I några fall har författaren valt att ge förnamn som sannolikt är tänkta att belysa namnbäarens karaktär, nämligen *Halla* och *Lilja* sannolikt också *Svalprúðr*. Ett namn har symbolfunktion – *Ísfold*.

Även efternamnen blir redskap i beskrivningen av olika personers ursprung. Bruket av giftasnamn som karaktäriserar andra länders namnbruk till skillnad från det isländska bruket av patronymikon som följer en kvinna oberoende av giftermål, används av författaren t.ex. då det gäller *Halla Falkon*. I något fall kan också ett efternamn få spegla namnbäarens sociala anseende, t.ex. *Falkon*. Slutligen förekommer minst ett uppkallelsenamn, *Robert Graves*.

Det kan konstateras att författaren lagt ner mycket kunskap och omtanke då det gäller att bygga upp ett fiktivt namnlandskap i boken. Den omsorgsfulla namngivningen bidrar i hög grad till att ge djup åt människoskildringen och till att placera in bokens fiktiva värld i den geografiska och historiska verklighet som rådde vid den tid författaren skildrar.

Litteratur

- Bessason, Haraldur 1967. A Few Specimens of North American-Icelandic. *Scandinavian Studies* 39.2. S. 115–146.
- Ewen, C.L'Estrange 1931. *A History of Surnames of the British Isles*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, Ltd.

- Guðrún Kvaran. Datapost 2009-06-01.
- Indriði G. Þorsteinsson 1971. *Norðan við stríð*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Janzén, Assar 1947. De fornvästnordiska personnamnen. I: A Janzén (utg.), *Nordisk kultur 7. Personnavne*. Stockholm: Albert Bonniers förlag, Oslo: H. Aschehoug & Co.s forlag, København: J.H. Schultz forlag. S. 22–186.
- Lind, E.H. 1905–1915. *Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden samlade ock utgivna*. Uppsala: A.-B. Lundequistska bokhandeln. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Lind, E.H. 1931. *Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden samlade ock utgivna. Supplementband*. Oslo: Jacob Dybwads bokhandel, Uppsala: A.-B. Lundequistska bokh., København: G. E. C. Gads boghandel.
- Lind, E.H. 1920–21. *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden samlade ock utgivna med förklaringar*. Uppsala: A.-B. Lundequistska bokhandeln.
- NE 16 = *Nationalencyklopedin*, bd 16. 1995. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- NEL = Olav Veke 2001. *Norsk etternamnleksikon. Norske slektsnamn – utbreiing, tyding og opphaf*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- NÍ = Guðrún Kvaran og Sigurður Jónsson frá Arnarvatni 1991. *Nöfn Íslandinga*. Reykjavík: Heimskringla Háskólaforlag Máls og menningar.
- NPL = K. Kruken & O. Stemshaug 1995. *Norsk personnamnleksikon 2*. utgåva, ved Kristoffer Kruken. Oslo: Det Norske Samlaget.
- royalnortherncream.gif = <http://www.google.com> = royalnortherncream.gif. 2009-11-26.
- Sagan af Fjalla-Eyvindi. I: *Íslenskar þjóðsögur og ævintýri*. Safnað hefur Jón Árnason. II. Ný útgáfa 1961. Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga.
- Wikipedia = http://en.wikipedia.org/wiki/Winnipeg_Falcons 2009-04-28 10.18.
- Windt, Benedicta 2008. Islandske navn i Sigrid Undsets verk. Fortællingen om Viga-Ljot og Vigdis. I: *Norræn nöfn – Nöfn á Norðurlöndum. Hefðir og endurnýjun. Nordiska namn – Namn i Norden. Tradition och förnyelse. Handlingar från Den fjortonde nordiska namnforskarkongressen i Borgarnes 11–14 augusti 2007*. Red. av Guðrún Kvaran, Hallgrímur J. Ámundason, Jónína Hafsteinsdóttir og Svavar Sigmundsson. NORNA-rapporter 84. Uppsala: NORNA-förlaget. S. 495–506.

Kriterier på propriäritet i svenska ortnamn

Jonas Löfström

Université Haute Bretagne, Rennes

Bo Ralph införde i uppsatsen "Namnighet" (Ralph 1994) en ny svensk term på ett begrepp som under senare år uppmärksammats allt mer till följd av det vaknande intresset för en synkronisk analys av egennamn. Begreppets svenska benämning verkar inte ha fått någon efterföljd, men intresset för fenomenet verkar så här femton år senare ha etablerats under benämningen *Propriärität*, *propriality* och *propriality* inom tysk-, engelsk- och franskspråkig forskning, om än i mycket begränsad utsträckning. Man finner (hösten 2009) några få referenser vid en googlesökning på Internet, 67 för den tyska, 45 för den engelska och bara 7 för den franska termen. Som vanligt måste man ta med i beräkningen att dubletter och referens till andra fenomen får räknas in i de angivna talen.

I denna artikel ämnar jag föra ett resonemang kring begreppet 'namnighet' eller 'propriäritet' och föreslå ett utkast till beskrivning av kriterierna på propriäritet med begränsning till de svenska ortnamnen i ett synkroniskt perspektiv. Man kan konstatera att de uppvisar en stor formell variation från enkla, oanalyserbara lexem, via i olika grad genomskinliga avledningar och sammansättningar till syntagmer. Den interna morfologin och betoningmönstret varierar också och avviker i vissa avseenden från förhållandena i det övriga ordförrådet. Presentation sker efter typ av betoningmönster.

I den aktuella forskningen har bland andra van Langendonck (2007) ägnat uppmärksamhet åt egennamnen och han föreslår en "propriäritetshierarki" av toponymer. Han presenterar en synkronisk subkategorisering av ortnamnens interna struktur och indelar dem i prototypiska (enkla), proprio-appellativa och appositionella. Dessa förhållanden relateras sedan till semantiska kriterier som bygger på beboelighet och närhet, där den mänskliga faktorn är avgörande. De formella kriterierna delar upp toponymerna i omarkerade, sådana med olika slag av suffix samt sådana med

klassifikatorer (engelska "classifier"). Med dessa kriterier kommer författaren fram till en hierarki där han ser en överensstämmelse mellan innehållsliga och formella kriterier.

Resonemanget är nytt och intressant men en tillämpning på svenska ortnamn tycks inte bekräfta resultaten. Bidraget här avser att ge ett alternativt förslag till "namnighetshierarki" för svenskan sedd i ett synkroniskt perspektiv. För övrigt torde olika språks hierarkier skilja sig åt beroende på språkens olika inre morfosyntaktiska och fonologiska strukturer. Redan i van Langendoncks resonemang som gäller olika språk ser man avsteg från den allmänna och kanske universella hierarki som han vill uppställa.

Enkla ortnamn

För att kunna segmenteras bör ett givet ord utgöra eller innehålla ett igenkännligt ordled från det allmänna svenska ordförrådet; om detta inte är fallet, kan ordet ifråga anses utgöra egennamn. Sålunda kan ord som *eva*, *per*, *hjo*, *sarek*, *gunnar*, *gunilla*, *partille*, *muddus* och *korpilombolo* genom sin yttre form lätt identifieras som möjliga eller troliga egennamn eftersom de inte hör till de vanliga appellativa substantiven och heller inte har någon möjlig böjnings- eller avledningsändelse. De ortnamn man finner i listan är *'Hjo*, *'Sarek*, *`Partille*, *'Muddus* och *Korpi'lombolo*;¹ de har varierande prosodisk form. Att klassificera dessa ord som person- eller ortnamn är en fråga om lexikalisk kunskap om inget annat kriterium kan tillämpas. Det finns skillnader mellan person- och ortnamn men från dessa bortses i detta sammanhang. Resonemanget här kommer att gälla ortnamnen och personnamnen kommer inte att behandlas.

Komplexa ortnamn med ordgruppsbetoning

Övriga mer eller mindre komplexa ortnamn, som är helt eller delvis gemenskinliga i den bemärkelsen att de har åtminstone ett och eventuellt flera från det allmänna ordförrådet igenkännliga ordled, kan analyseras utifrån sin inre struktur. De kan beskrivas med utgångspunkt i bland annat prosodin, ordbildningstypen, antalet stavelser i för- och efterled eller huruvida för- och efterledet är propriellt eller appellativt. Avseende prosodin

¹ I exemplen markeras huvudbetoning med skillnad mellan akut (´) och grav (`) accent.

observerar man sålunda en kategori ortnamn med ordgruppsbetoning och en annan med grav eller akut accent innehållande olika typer av sammansättningar och avledningar.

Ortnamn med ordgruppsbetoning kan delas in i åtminstone tre undergrupper. En första grupp innehåller endast *proprialia element*, som *Upplands-Väsby*, *Dals Ed* och *Dala Järna*; i de givna exemplen utgörs båda leden av ortnamn. Förledet som bestämmer efterledet har *genitivform*. Typen *Skanör-Falsterbo* karakteriseras däremot av att de två ortnamnen inte står i ett *determinativt förhållande*.

En andra grupp med ordgruppsbetoning har ett *appellativt förled* som bestämmer det *proprialia efterledet*. Som i den första gruppen finner man *syntagmer*, *Lilla Edet*, *Västra Frölunda*, men även *sammansättningar* som *Öster färnebo*. Man kan notera skillnaden mellan den *oböjda formen* av väderstrecksbenedningen i *Öster färnebo* och den *bestämda formen* i syntagmen *Västra Frölunda*. *Lexikaliserade ortnamn* som *Västra Frölunda*, *Lilla Edet* eller *Nya Guine* karakteriseras inte bara av ordgruppsbetoningen utan även närvaron av *adjektivet* i *bestämd form* och *avsaknaden* av *framförställt definit attribut* (som i syntagmen *det idylliska Sala*). Det är ordgruppsbetoningen, frånvaron av ett *framförställt det* samt *adjektivets bestämda form* som gör att *adjektivattributen* utgör en del av de *lexikaliserade ortnamnen*. Till *betoningskriteriet* får alltså läggas ett *syntaktiskt* och ett *morfosyntaktiskt kriterium*. Man kan också notera att *huvudordet* i ortnamnen kan vara ett *ursprungligt appellativ* i *bestämd form* (*Edet*) eller ett *proprium* (*Frölunda*, *Guinea*). Andra *egennamn*, som *namn på institutioner*, bildas också med ordgruppsbetoning och *avsaknad* av *framförställt definit attribut*, t.ex. *Sveriges Radio*, *Svenska Akademin*, *Vita huset*.

Det är värt att lägga märke till att de *lexikaliserade ortnamnen* av typen *Västra Frölunda*, *Lilla Edet* eller *Nya Guine* som har ordgruppsbetoning karakteriseras av att *bestämningen* *Västra*, *Lilla*, *Nya* och så vidare innebär att ortnamnet *betecknar* en helt ny och annan *geografisk enhet* än de enkla efterleden *Frölunda*, *Edet* eller *Guine* använda *självständigt*. En *sammansättning* som inte *betecknar* en ny *geografisk enhet* utan *avser* en *aspekt* av den *enhet* som *motsvarar* efterledet tar vanlig *sammansättningsaccent*: *Västsahara*, *Nordnorge* (se nedan).

En tredje grupp med ordgruppsbetoning utgörs av *sammansättningar* med *efterled* som *tenderar* att ta *huvudtryck*, *Göteborg*, *Marie stad*, *Örnsköldsvik*, *Oskarshamn*, *Karlslund* (samtliga med *proprialt förled*) eller *Örebro*, *Östersund*, *Nykvärn*, *Hässleholm* och *Landskrona* (jfr SAG 2:131). Listan över dessa efterled kan diskuteras eftersom undantag förekommer. Gemensamt för de nämnda morfemen är, med undantag för

-krona, att de betecknar naturformationer eller mänskliga konstruktioner som hör till sfären geografiska objekt.

Komplexa ortnamn med akut accent på förledet

En annan lista över suffixliknande morfem brukar användas vid beskrivningen av ortnamnens betoning. Denna lista innehåller åtminstone *-by*, *-land*, *-löv*, *-stad* (SAG 2:131). Ortnamn med dessa efterled tar akut accent och kan exemplifieras med ortnamnen *'Norrby*, *'Halland*, *'Eslöv* och *'Karlstad*. Förledet är ett enstavigt appellativt eller propriellt led. Andra liknande suffixliknande efterled återfinns i ortnamn som *'Hallsberg*, *'Dansbo*, *'Perstorp* och *'Vännäs*; regeln om akut accent gäller alltid under förutsättning att förledet är enstavigt.

Efterledets status

Den ovan nämnda listan över suffixliknande morfem kan sannolikt göras längre men en avgörande punkt ligger förmodligen i frågan om efterledet kan betraktas som ett appellativiskt morfem eller som ett suffix. Redan de ibland använda uttrycken *suffixliknande*, *suffixoid* osv. antyder att analysen behöver förbättras. Problemet kan preciseras med det faktum att gränsen mellan sammansättningar och suffixavledningar i allmänhet inte är så klar. Å ena sidan har genomskinliga, ofta använda sammansättningar en tendens att förlora sin grava accent plus bibetoning och i stället ta akut accent på förledet (*'trädgård*, *'tisdag*). Denna typ av lexikalisering kan mycket väl tillämpas på ortnamn med igenkännbara ordled så mycket lättare eftersom ortnamn i princip inte är betydelsebärande. Å andra sidan har även vissa regelbundna prefix- och suffixavledningar sammansättningsaccent (se Engstrand (2004:178–181) medan andra har obetonade suffix. Ett annat faktum att beakta är att variationen i bruket är stor. Uttalet av ortnamnet *Karlstad* anges i Hedelin (1997) med fyra varianter, från det med akut accent utan bibetoning och utan finalt *d* till ett uttal med grav accent inklusive bibetoning och uttalat *d*. I jämförelse därmed har man *Gnesta* med ett enda uttal, akut accent utan bibetoning. Man lägger märke till att uttalet och stavningen av efterledet sammanfaller med strukturen i den första uttalsangivelsen för *Karlstad*.

Bland de komplexa ortnamnen är avledningarna en grupp som visserligen inte är klart avgränsad vid en synkronisk analys men som är karakte-

ristisk med sina suffix som är lexikaliskt igenkännbara som ett kriterium på propriäritet. *Eslöv, Ringhals, Romelanda, Ulltuna, Berga, Eriksmåla, Emmaboda, Steninge, Lammhult, Ramsle* och *Gnesta* utgör sådana exempel. Den plats dessa suffix har i språksystemet kan kanske klassificeras som ett mellanting mellan grammatiska och lexikaliska enheter. I en synkronisk analys har de flesta av dem ingen klar betydelse men väl en funktion: att bilda ett ortnamn. Exempelen ovan har olika betoningsstruktur och det är genom kombination av de här använda och diskuterade kriterierna förmodligen möjligt att förfina analysen.

Det faktum att ett och samma efterled, fullvärdigt (geografiskt) morfem eller suffix, kan förekomma i ortnamn med olika betoningsmönster är inte i och för sig motsägelsefullt eftersom förledets stavelsestruktur och propriäritet bidrar till hela ortnamnets betoningsmönster.

Komplexa ortnamn med grav accent på förledet

Den stora gruppen av ortnamn med vanlig sammansättningsbetoning kan indelas i åtminstone fyra undergrupper med olika karakteristika. Följande kriterier beaktas: antal stavelser i för- respektive efterled, appellativa eller propriella led, efterledets form.

Den första undergruppen har ett enstavigt efterled som kan vara ett suffixliknande morfem; förledet är flerstavigt och kan vara appellativt eller propriellt: *˘Björkeby, ˘Västanfors, ˘Markaryd, ˘Gullbrandstorp* samt *˘Ingatorp* är exempel på ortnamn i denna grupp.

I den andra undergruppen är både för- och efterled enstaviga; förledet kan vara appellativt eller propriellt. Efterledet däremot innehåller endast riktiga appellativ och inga suffixliknande morfem. Exempel: *˘Nyhem, ˘Bergsäng, ˘Drängsmark, ˘Lammhult, ˘Ramsjö* och *˘Gothem*.

Den tredje gruppen har liksom den andra ett enstavigt, appellativt eller propriellt, förled medan efterledet är flerstavigt. Typiska exempel är *˘Backåkra, ˘Nyåker, ˘Nyhammar* och *˘Ramberget*. En annan typ är ortnamn med propriellt efterled, som i *˘Nyköping, ˘Nydala, ˘Storuman*. Till denna grupp får också föras de ovan nämnda *˘Västsahara* och *˘Nordnorge*, men förmodligen även ortnamn med ett proprium i förledet: *˘Kristdala, ˘Rhendalen, ˘Dalälven*.

Till den fjärde gruppen förs ortnamn med flerstaviga för- och efterled. Förledet är appellativt eller propriellt medan det är oklart om efterledet kan ta ett proprium: *˘Västerbotten, ˘Härjedalen, ˘Eriksmåla, ˘Vindelälven* och *˘Riddarhyttan*.

Avslutning

Den klassificering som van Langendonck gör kan delvis jämföras med de svenska ortnamnens enkla, avledda och sammansatta former och ordgrupper, men den appositionella strukturen förekommer knappast i svenskan, där sammansättningen är dominerande. När man däremot kommer till hans hierarkiska jämställande av typen av geografiskt objekt med den form ortnamnet har är det svårt att följa resonemanget för svenskan och för den delen även andra språk. Idén att suffixen inte skulle förekomma bland namn på byar och städer, vilka antas ha enkel, prototypisk form, men på länder och större enheter än städer stämmer kanske för engelska men inte i svenskan. Det förefaller i stället som om stavelsestruktur, propriäritet hos leden samt skillnaden mellan suffix och sammansättningsled i ortnamnen möjliggör en bättre identifiering av dem som ortnamn. Deras grad av propriäritet kan förmodligen också beskrivas med dessa kriterier. Kriterierna i kombination bidrar även till att förutse betoningsstrukturen hos ortnamnen. Betoningsstrukturen i sin tur är ett viktigt kriterium för att identifiera ortnamn i kontext.

Analysen av de svenska ortnamnens betoningsstruktur tycks tyngas av motexempel och undantag men den variation i bruket som kan konstateras inbjuder till en förfining av analysen. Ett beaktande av varianternas regionala tillhörighet, vilken typ av geografiskt objekt benämningarna avser, ortnamnens karaktär av primära eller sekundära namn osv. torde kunna eliminera en del av de fall som för närvarande ses som undantag. Förhoppningen är att man ska finna de kriterier som tillåter att så uttömmande som möjligt kunna definiera de svenska ortnamnens namnighet.

Litteratur

- Engstrand, Olle 2004. *Fonetikens grunder*. Lund: Studentlitteratur.
- Hedelin, Per 1997. *Norstedts svenska uttalslexikon*. Stockholm: Norstedts. (NSU)
- Löfström, Jonas 2005. Namn på främmande länders orter i det svenska språket. I: *Svenskans beskrivning 27*. Växjö: Växjö University Press. S. 172–180.
- Ralph, Bo 1994. Namnighet. I: *Spår av odling. Festskrift till Hugo Karlsson*. Meijerbergs Arkiv för Svensk Ordforskning. 19. Göteborg. S. 239–245.

- SAG=Teleman, Ulf, Staffan Hellberg & Erik Andersson 1999. *Svenska Akademiens grammatik*. Stockholm: Svenska Akademien.
- van Langendonck, Willy 2007. *Theory and Typology of Proper Names*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs. 168. Berlin. New York: Mouton de Gruyter.

LEKIKOGRAFI

Från ankomst till åtkomst

Några lexikaliska iakttagelser i arbetet med SAOL och SO

*Sture Berg och Louise Holmer
Göteborgs universitet*

1. Inledning

Den trettonde upplagan av *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket* (SAOL 13, 2006) tar upp ett 50-tal ord som slutar på *-komst*, t.ex. *ankomst*, *åtkomst*, *högtidssammankomst*, *kapitalinkomst* etc. I denna artikel undersöker vi detta material närmare. För enkelhetens skull betecknar vi de partikelförsedda orden *ankomst*, *åtkomst* etc. (liksom *hemkomst*, *hågkomst* och ytterligare några) som basord, dels av det skälet att *komst* saknas i modern svenska, dels för att de flesta av dessa ord förekommer som både förled och efterled i sammansättningar. Artikeln ger också en utblick över motsvarande material i *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien* (2009, hädanefter benämnd SO), och dessutom görs en jämförelse med SAOL:s första upplaga från 1874. Vi försöker också belysa den viktiga frågan om urvalet av uppslagsord i en kommande upplaga av ordlistan. Som bakgrund ges en inblick i hur SAOL-redaktionen arbetar och vilka verktyg som står till buds.

2. SAOL

SAOL har en lång tradition i Sverige. Den första upplagan har alltså inemot 140 år på nacken, medan den senaste, SAOL 13, utkom i bokform 2006 och i en cd-version med många utökade sökmöjligheter året efter (SAOL Plus, 2007). De tre senaste upplagorna (1986, 1998 och 2006) har haft sitt redaktionella säte vid Lexikaliska institutet, Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, där också arbetet med en kommande upplaga förbereds (planerad till mitten av 2010-talet). Huvudredaktör

för SAOL 11–13 var Martin Gellerstam, efterträdd 2007 av Sven-Göran Malmgren. Författarna till denna artikel arbetar båda vid redaktionen.

Sedan länge har SAOL betraktats som den vedertagna normen för stavning och böjning av svenska ord. Uttalsuppgifter finns också liksom förklaringar till vissa av orden. Dessutom ges en hel del formella och stilistiska kommentarer. Antalet ord i ordlistan har växlat över tid, från första upplagans 35 000 via den nionde med 155 000 till dagens notering på ca 125 000 uppslagsord. Det starkt utökade antalet beror förstås på de många sammansatta orden som tillkommit under årens lopp. Svenska språket tillåter ju i stort sett obegränsade möjligheter till sammansättning, vilket får till följd att redaktören inför varje ny upplaga av ordlistan står inför den svåra uppgiften att välja mellan många goda kandidater till nya ord som bör tas med. Samtidigt måste det hela tiden – om inte annat så av platsskäl – ske strykningar av mer eller mindre inaktuella ord.

Om man vill följa principerna för ordlistans struktur i de olika upplagorna kan man få en hel del information genom att läsa inledningarna till respektive upplaga. Under årens lopp har arbetet med och frågor kring SAOL också fått sin belysning i olika samlingsvolym, senast i *SAOL och tidens flykt* (red. Gellerstam, 2009). Här medverkar bl.a. Bo Ralph med kapitlet ”När ordboken blev en ordlista”, där Svenska Akademiens tidiga språkarbete beskrivs, ett arbete som resulterade i ordlistans första upplaga 1874.

Av de 125 000 uppslagsorden i SAOL 13 är så många som 88 000 sammansättningar. Bläddrar man i den tryckta versionen av ordlistan och träffar på ordet *fest*, kan man konstatera att det också finns 31 sammansatta ord som börjar på *fest-* (*festarrangör*, *festblåsa*, *festdag* etc.). Insprängda bland dessa sammansättningar hittar man även verbet *festa*, adjektivet *festlig* och substantiven *festival*, *festong* m.fl., eftersom ordlistan sedan den 12:e upplagan är strikt alfabetiskt ordnad med varje ord förtecknat på egen rad. Vad läsaren däremot inte lika lätt hittar är de ord i ordlistan som slutar på *-fest*. Vill man veta om *firmafest*, *inflyttningsfest* och *Nobelfest* finns angivna, får man leta på tre olika ställen.

SAOL Plus, den digitaliserade versionen av 13:e upplagan, har här ett klart försteg framför boken. Man får förstås samma information som i den tryckta ordlistan om man letar initialalfabetiskt, men man har också möjlighet att söka finalalfabetiskt och därmed hitta samtliga ord som slutar på *-fest*. Då träffar man på inte bara de tre exemplen ovan utan också *brakfest*, *folkfest*, *födelsedagsfest*, *köpfungst* etc., inalles så många som 69 stycken.

3. Arbetsverktyg

Vår kunskap om språkbruket i framför allt skriven text har under årens lopp ökat starkt genom datateknikens hjälp. Utvecklingen har gått snabbt mot mycket stora sökbara textdatabaser (idag har vi tillgång till närmare 250 miljoner ord i redaktionens textkorpusar). Inför utgåvningen av den 13:e upplagan hade vi också tillgång till Svensk morfologisk databas (SMDB), en databas byggd på SAOL 12 innehållande samtliga uppslagsord inklusive alla existerande böjningsformer (se vidare Berg & Cederholm 2001). Genom körningar av ordlistan mot textmaterialen blev det då möjligt att snabbt få tillgång till frekvenserna för samtliga ordlistans ord, samtidigt som de ord i textmaterialen som saknades i ordlistan registrerades. Resultaten av samkörningarna bidrog till att ca 5 000 ord togs bort inför den 13:e upplagan medan ca 10 000 tillkom.

I arbetet med en kommande 14:e upplaga har redaktionen fått utökade möjligheter att få fram information från SMDB. Bättre och snabbare än tidigare kan vi nu kontrollera hur orden i ordlistan står sig i förhållande till den stora textmassa som vi har tillgång till. När vi söker fram de 31 orden på *fest*-, konstaterar vi att *feststämning* (alltså med frekvenserna för grundform och böjningsformer sammanräknade) kommer överst (313 träffar) och att *festkantat* återfinns längst ner med tre träffar. På motsvarande sätt undersöker vi orden som slutar på *-fest*. I topp ligger *folkfest* och *Nobelfest* med 755 respektive 588 träffar, och mot slutet av listan återfinns *förbrödningssfest*, *sekularfest*, *fröjdefest* och *recentiorsfest* som är ytterst svagt företrädda i texterna.

Men inte nog med detta. Vi kan också via en speciell modul i programmet söka fram de sammansättningar som finns i textkorpusen men saknas i SAOL och dessutom få fram dem *samtidigt* med SAOL-orden, antingen i bokstavsordning eller – vilket är än viktigare – i frekvensordning. Orden som ingår i SAOL är markerade på ett sätt och orden som saknas i ordlistan på ett annat. Anger vi söksträngen *fest* i kombination med inställningarna 'Efterled' och 'Frekvensordning' presenteras sammansättningarna i lemmatiserad form. Vi kan nu lätt avläsa samstämmigheten mellan orden i ordlistan och frekvensen i texterna. Bland ord som inte finns i ordlistan uppenbarar sig *fofbollsfest*, *publikfest*, *schlagerfest*, *premiärfest* etc. Också när vi tillämpar ett liknande förfarande på *fest* som förled, hittar vi frekventa sammansättningar som saknas i SAOL. Ord som *festarrangemang*, *festglad*, *festgudstjänst*, *festkänsla* etc. kan sättas upp på listan över tänkbara tillägg i en kommande upplaga.

4. Om basorden på *-komst* och dess sammansättningar

För att nu övergå till artikelns huvudtema kan konstateras att svenska språket av idag inte har något enkelt ord *komst*, men att detta funnits tidigare och då med betydelsen 'ankomst'. I SAOB (K 1985, tryckt 1936) ges följande upplysning:

KOMST, r. l. f. († utom ss. senare led i ssg) vbalsbst. till KOMMA, v.; ss. enkelt ord anträffat bl. i bet.: ankomst. HOORN *Jordg.*1: 197 (1697). Så väl vid Komsten hit, som Resan här ifrå. ELDH *Myrt.* 62 (1725). /.../

Det tidigast belagda exemplet är som synes från 1697 medan det citerade språkprovet dateras till 1725. Ordet betraktas numera som utdött, utom som senare led i sammansättningar. Ordet *ankomst* anges som ett verbal-substantiv av *ankomma*. Etymologiskt härstammar *ankomst* från lågtyskans *ankumpst* med samma betydelse som i svenskan. När det gäller ordet *åtkomst* anges i SO första belägg till 1664 (SAOB har ännu inte hunnit till bokstaven *å* i sin utgivning).

I tabellen nedan förtecknas i bokstavsordning 55 ord som alla slutar på *-komst*. Av orden återfinns 53 i senaste upplagan av SAOL, 23 i SO och 21 i SAOL 1. Alla orden i SO (förutom *basinkomst*) finns naturligt nog i SAOL 13. SAOL 1 däremot är ensam om *ditkomst*. I tabellens femte kolumn ges också aktuella frekvenser från SMDB, databasen som alltså bygger på redaktionens stora textkorpus.

TABELL 1. *Uppslagsord som slutar på -komst i SAOL 13, SO och SAOL 1 med frekvenser från SMDB. De ord som betraktas som basord återges i fetstil*

ORD	SAOL 13	SO	SAOL 1	TotF
ankomst	+	+	+	2 684
arbetsinkomst	+			408
avkomst	+		+	0
B-inkomst	+			8
basinkomst		+		8
biinkomst	+	+		8
bruttoinkomst	+	+		68
bruttonationalinkomst	+			108
dagsinkomst	+			11
ditkomst			+	0
exportinkomst	+			172

extrainkomst	+			150
framkomst	+	+	+	143
förekost	+	+	+	1 649
förvärvsinkomst	+			116
genomsnittsinkomst	+			75
hemkomst	+	+	+	1 257
hitkomst	+		+	1
hågkomst	+	+	+	312
härkomst	+	+	+	841
höginkomst	+			4
högtidssammankomst	+			37
inkomst	+	+	+	14 088
kapitalinkomst	+			201
livsinkomst	+			78
låginkomst	+			3
löneinkomst	+			54
medelinkomst	+			281
medianinkomst	+			44
mellankomst	+	+	+	2
merinkomst	+			4
månadsinkomst	+			161
nationalinkomst	+	+		33
nedkomst	+	+	+	150
nettoinkomst	+	+		81
pensionsinkomst	+			18
premieinkomst	+			29
realinkomst	+			51
ränteinkomst	+			126
sammankomst	+	+	+	945
sidoinkomst	+	+		41
skatteinkomst	+			363
snittinkomst	+			17
statsinkomst	+		+	59
tillbakakomst	+			2
tillkomst	+	+	+	1 123
toppinkomst	+			3
totalinkomst	+			10
uppkomst	+	+	+	924
utkomst	+	+	+	192
valutainkomst	+			7
välkomst	+	+	+	28
årsinkomst	+	+		496
återkomst	+	+	+	2 792
åtkomst	+	+	+	40

Av de 53 orden på *-komst* i SAOL 13 betraktar vi alltså 19 stycken som basord. Återstoden utgörs av 34 efterledssammansättningar, alla med *-inkomst* som slutled förutom en enda med *-sammankomst*, nämligen *högtidssammankomst*. Frekvenskolumnen i tabellen visar – inte oväntat – att ordet *inkomst* är överlägset mest frekvent, följt av *återkomst* och *ankomst*. I botten ligger *avkomst* utan träffar, *hitkomst* med en träff samt *mellankomst* och *tillbakakomst* med vardera två.

SAOL är ju inte främst inriktad på att ge definitioner till uppslagsorden, men ordlistan ger ändå besked om betydelse i många fall. I det aktuella materialet kan konstateras, att nio av de osammansatta orden har fått betydelseangivelse, t.ex. *ankomst* 'anländande', *mellankomst* 'medling' och *utkomst* 'bärgning', 'uppehälle', medan *framkomst*, *inkomst*, *uppkomst* m.fl. anses självförklarande. Samtliga ord som slutar på *-inkomst* saknar också betydelsebeskrivning med undantag för *förvärvsinkomst* som försetts med ett syntaktiskt språkprov: *taxerad förvärvsinkomst*.

I SO däremot följs samtliga uppslagsord av definitioner. Inne i artiklarna ges också sammansättningsexempel och språkprov för de flesta av orden. Dessutom anges etymologi och årtal för första belägg i svenskan. För orden som slutar på *-komst* kan noteras att de flesta har funnits länge i vårt språk. Fem av orden i SO dateras till 1500-talet, nämligen *ankomst*, *framkomst*, *hemkomst*, *inkomst* och *sammankomst*. Allra nyast, och det enda ordet från 2000-talet, är *basinkomst* 'medborgarlön'.

Av tabellen framgår också att SAOL 1 förtecknar ett tjugotal ord som slutar på *-komst*. Alla efterledssammansättningar som tas upp i SAOL 13 saknas i den första upplagan utom *statsinkomst*. Viktigt att påpeka är att det givetvis kan finnas andra sammansättningar med *-komst* som efterled i första upplagan, men eftersom vi inte vet vilka dessa är kan vi inte heller på ett enkelt sätt söka fram dem.¹

Två av orden på *-komst* i SAOL 1 har försetts med kommentarer, nämligen *afkomst* och *förekomst*. För *afkomst* ges en definition ('afkastning, inkomst'), vilket ger en fingervisning om att ordet inte ansågs vara självklart i allmänspråket, och ordet *förekomst* har fått bruklighetskommentaren "ett ord som på senaste tid börjat användas, mest i naturvetenskapliga ämnen". En jämförelse med SAOL 13 visar att ordet *avkomst* där har definitionen 'avkastning av fastighet' och alltså fortfarande inte anses självförklarande.

¹ Detta blir dock möjligt när projektet "SAOL Hist" har kommit en bit längre. Projektet går ut på att skanna in de äldre upplagorna av SAOL så att hela ordlistematerialet från den första upplagan till den sista blir sökbart på nätet.

5. Ankomst, inkomst och välkomst

För att belysa några av basorden i tabellen ovan och dess förhållande till bruket görs i det följande en jämförelse gentemot textmaterialen. Jämförelsen gäller både förleds- och efterledssammansättningar och syftar till att visa på skillnaderna mellan SAOL 13 och SO och till att utvärdera de ord som finns med, samtidigt som man får en uppfattning om vilka ord som saknas. Kanske finns det några goda kandidater bland dessa?

Artikeltitels ord *ankomst* har sex förledssammansättningar i SAOL 13, nämligen *ankomstdag*, *ankomstdatum*, *ankomsthall*, *ankomstort*, *ankomstplats* och *ankomsttid*. I SO anges endast *ankomsttid* som morfologiskt exempel. SAOL 1 saknar helt sammansättningar där *ankomst* utgör förled. I textmaterialen däremot finns ytterligare några goda kandidater som *ankomstceremoni*, *ankomstkommun* och *ankomstland*.

Exempel där *ankomst* utgör efterled saknas i SAOL 13, och inte heller i textmaterialen hittar vi några högfrekventa sådana.

Det mest frekventa basordet med *-komst* är *inkomst*. Alla ordlistans 41 förledssammansättningar finns belagda i texterna (med *inkomstskatt* på en klar förstaplats). Att inga nollfrekventa sammansättningar finns med får anses som ett gott betyg åt ordlistan. Ytterligare ett fyrtiotal ord skulle dock kunna tas med av frekvensskäl, t.ex. *inkomstdeklaration*, *inkomstliga* och *inkomstskattesänkning*. I SO återfinns sju av SAOL:s sammansättningar som egna uppslagsord: *inkomstbortfall*, *inkomstbringande*, *inkomstkälla*, *inkomstpension*, *inkomstskatt*, *inkomsttaxering* och *inkomsttrygghet*, och dessutom finns här – till skillnad från SAOL – kortspelstermen *inkomstkort* medtagen. Även när det gäller förledsorden på *inkomst* skulle urvalet kunna ses över. En särskilt god nyordskandidat är *inkomstliga*, ett ord som ofta används i frasen *toppa inkomstligen*.

Tittar vi på ord i SAOL 13 där *inkomst* utgör efterled, konstaterar vi att 33 sådana förtecknas i ordlistan, alla med skiftande antal träffar i textmaterialen. Mest frekvent är *årsinkomst*, följt av *arbetsinkomst* och *skatteinkomst*. Längst ner på skalan hittar vi ett antal ord med frekvens under 10, t.ex. *höginkomst* och *låginkomst* (däremot är *höginkomsttagare* och *låginkomsttagare* åtskilligt mera frekventa). I SO medtas sju efterledssammansättningar på *-inkomst*, av vilka som tidigare nämnts en saknas i SAOL än så länge, nämligen *basinkomst*. Går vi till textmaterialen och söker ord som saknas i ordlistan, hittar vi flera hundra sådana. Många – kanske de flesta – är tillfälliga bildningar använda en enda gång, men här finns också högfrekventa och därmed intressanta nyordskandidater som till exempel *oljeinkomst*, *miljoninkomst* och *hushållsinkomst*.

Till skillnad från *inkomst* har *välkomst* inga efterledssammansättningar i ordlistan, och inte heller textmaterialen visar på någon sådan användning. Ordet *välkomst* är i sig också tämligen ovanligt. Ett fåtal belägg finns i textkorpusarna, men de utgörs ofta av särskrivningar eller sammansättningar med skiljetecken använda på felaktigt sätt. En fråga man kan ställa sig är om substantivet *välkomst* verkligen förtjänar sin plats i ordlistan och i ordboken, när det nu nästan uteslutande förekommer som förled i sammansättningar. Kanske borde i stället de vanligaste bland dessa vara uppslagsord? I SAOL 1 hittar vi två sammansatta ord med *välkomst*-, nämligen *välkomstbägare* och *välkomsthälsning*. Bägaren har försvunnit under resans gång och saknas i SAOL 13, medan hälsningen fortfarande finns kvar. Orden på *välkomst*- i den senaste upplagan är *välkomstceremoni*, *välkomstdrink*, *välkomstfest*, *välkomsthälsning*, *välkomstord*, *välkomststal* och *välkomsttala*. Efter att ha gått igenom hela textkorpusen ser vi att man av frekvensskäl också skulle kunna ta med ord som *välkomstbrev*, *välkomstkommitté* och *välkomstpresent*.

I SO finns inga sammansättningar med *välkomst*- som egna uppslagsord. Däremot hittar man inne i artikeln *välkomst* – som för övrigt har försetts med kommentaren ”vanligen i sammansättningar” – de morfologiska exemplen *välkomstapplåd*, *välkomstdrink*, *välkomstfest* och *välkomstskål*. Applåden och festen skulle kunna bytas ut mot eller i varje fall kompletteras med *välkomstkommitté* och *välkomstpresent*.

6. Sammansättningar med andra ord på *-komst*

Några ord skall också sägas om sammansättningsbenägenheten vid de 16 andra basorden på *-komst*. När det gäller förledsorden förtecknar SAOL 13 ett tiotal fall av typen *framkomstväg*, *härlkomstort* och *tillkomsthistoria*, alla med låga frekvenser enligt SMDDB. Går man till textkorpusen utan alltför högt ställda frekvenskrav skulle också fall som *framkomstmöjlighet*, *hemkomsttid* och *åtkomstskydd* kunna platsa. När det gäller efterledsorden har det tidigare nämnts att SAOL 13 vid sidan av de många fallen på *-inkomst* bara tar upp ordet *högtidssammankomst*, ett ord med ett 30-tal träffar i textmaterialen och ofta använt i samband med olika akademihögtidigheter, främst då Svenska Akademiens högtidssammankomst den 20 december. Lika frekvent i texterna visar sig ordet *familjesammankomst* vara, och kanske bör också denna sammansättning tas med. Ett annat ord som ofta uppträder som efterled är *förekomst*. Antalet olika sammansättningar

i texterna är stort men frekvenserna relativt låga. Kanske kunde man ändå tillföra ordlistan några fall som *alg-*, *cancer-* och *mögelförekomst*.

7. Avslutning

Den här artikeln har velat ge en inblick i arbetet med SAOL (och SO), främst när det gäller frågeställningar kring urvalet av ord. Problemet är förstås störst när det gäller SAOL, eftersom en av intentionerna med ordlistan bland annat är att ge ett fylligt urval av sammansättningar, aktuella för sin samtid.

När redaktionens nya möjligheter att ranka sammansättningar anmälde sin ANKOMST för något år sedan och vår ÅTKOMST till frekvenserna ytterligare förenklades, kunde vi snabbt konstatera en glädjande stor överensstämmelse mellan innehållet i ordlistan och träffarna i textmaterialen, åtminstone när det gäller de övre frekvensskikten. Det är inte så ofta man träffar på ett högfrekvent ”missat” ord, även om det händer. Men går man längre ner på frekvensskalan uppstår snart frågan varför vissa ord tas med och inte andra som känns minst lika bra. Och hur är det med ord som över huvud taget inte får några träffar?

Det är självklart att det måste finnas ord, både i ordlista och ordbok, som är lågfrekventa eller inte alls representerade i våra textmaterial, inte minst av det skälet att dessa material kunde vara bättre balanserade mellan olika texttyper än vad fallet är idag. Men ändå! Jämfört med vår kvartsmiljardkorpus kan vi konstatera att ca 10 % av orden i SAOL 13 saknar träff, ca 5 % uppvisar en träff och 10 % 2–4 träffar. Med andra ord har alltså ungefär en fjärdedel av de i ordlistan ingående orden mindre än fem träffar i den stora textmassan. Detta bör betyda, att en kommande upplaga – i alla fall om den ska vara av ungefär samma omfång som idag – måste utsättas för en nog så kraftig bearbetning med hänsyn till urvalet av uppslagsord: många ord kan utgå till förmån för åtskilliga nya.

Litteratur

Berg, Sture & Yvonne Cederholm 2001. Att hålla på formerna. Om framväxten av Svensk morfologisk databas. I: *Gäller stam, suffix och ord. Festskrift till Martin Gellerstam den 15 oktober 2001*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 29.) Göteborg. S. 58–69.

Gellerstam, Martin (red.) 2009. *SAOL och tidens flykt. Några nedslag i ordlistans historia*. Stockholm.

SAOB = *Ordbok över Svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. Lund 1893–.

SAOL1 = *Ordlista öfver svenska språket utgifven af Svenska Akademien*. 1 uppl. 1874. Stockholm.

SAOL13 = *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*. 13 uppl. 2006. Stockholm.

SAOL Plus = *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*. 13 uppl. Cd-rom. 2007. Stockholm.

SO = *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien*. 2009. Stockholm.

En tysk polyglott erövrar svenskan

Om Hiob Ludolfs *Dictionarium Sueco-Germanicum*

Lars Holm
Uppsala universitet

Under sin *grand tour* besökte Jesper Swedberg många lärde i England, Frankrike, Tyskland och Holland. I sin *Lefwernes Beskrifning* redogör han för resan. Han lämnar Heidelberg i februari 1684, och

§.4. Omsider kommer jag til *Franckfurt wid Main* [...] Ther kom jag i bekantskap med then lärda *Ludolf*: som ock war mykit Swensk sinnad, hollande mykit af the Svenska. Som ock här i Swerige varit hade, och här rest omkring; och kunde någorlunda tala Svenska. Nemde ock för mig, at Latinernas *Novalia* wore af vårt *nywelle*. Thet och mykit annat han nemde af thet han hade vpteknad i ene bok, then han mig wiste [...] (Swedberg 1941:100.)

Ludolf var kanske en inspiratör till Swedbergs *Swensk Ordabok*. Men boken som han antecknade i – var finns den?

Hiob Ludolf var en europeisk berömdhet, född 1624 i Erfurt, död 1704 i Frankfurt/M. Här väver jag samman uppgifter om honom från *Neue deutsche Biographie* och Lindqvist 1945: juris doktor vid 21; språkstudier med efterhand 25 ”behärskade” språk; lärare för den svenske envoyén Schering Rosenhanes söner Axel och Bengt i Paris 1648; deltagare i en svensk beskickning till Rom, med uppdrag att söka svenska handskrifter – där mötte han en lärd etiopier som lärde honom sitt språk och därmed lade grunden för Ludolfs stora forskarinsats i etiopiska (lexikon och grammatik 1661 etc.); 1649–50 i Sverige, informator hos Rosenhane och studier i Uppsala och möten med bl.a. Georg Stiernhielm; tjänst som *Gelehrter für alles* hos hertig Ernst den Fromme av Sachsen-Gotha; 1678 flyttning till Frankfurt am Main som fri forskare och ibland som diplomat; 1681–97 brevväxling med f.d. eleven Bengt Rosenhane.

Lindqvists redogörelse är uttömmande, utom på en punkt: Ludolfs *Dictionarium Sueco-Germanicum*, handskriften R 588 i Uppsala UB:

För det svenska språkets studium intresserade han sig livligt. [...] Sitt främsta uttryck har dessa studier fått i hans handskrivna, till vår tid bevarade svensk-tyska ordbok.

Detta 'Job. Ludolfi Dictionarium Sueco-Germanicum Manus. tm [!] a me ipso collectum e difficilioribus vocabulis constans', som dess titel lyder, är [...] så gott som helt tillkommet under vistelsen i Sverige 1649–51. [...] Ordboken är i korthet omnämnd av E. H. Lind och A. Noreen, men synes f.ö. icke alls ha beaktats av forskningen. Orsaken här till är tydligtvis, att den ansetts vara en av en utlänning "i praktiskt syfte" [not: Noreen] utarbetad ordsamling och som sådan sakna dokumentariskt värde för kändedomen om tidens svenska språk. [...] Det är förf:s förhoppning att vid ett annat tillfälle få lämna några närmare meddelanden om handskriften och utdrag ur dess innehåll. (Lindqvist 1945:614f.)

Eftersom Lindqvist inte vidare har avhört i saken, vill jag nu axla hans mantel och ta itu med innehållet i Ludolfs *Dictionarium*.

Carolinas handskrift R 588 är en kvartovolym med senare paginering 1–319. Många sidor är tomma, andra så fullskrivna att läsbarheten äventyras. Mitt intryck är att samma hand fört pennan i hela texten. Ordboken är alfabetisk med utmätta sidor för varje bokstav A–Z. Å och Ä finns under A, Ö under O. Inom varje bokstav är alfabetiseringen mindre noggrann.

Jag har gjort en preliminär avskrift av hela ordboken men för denna uppsats koncentrerat mig på uppslagsorden på B och R (av skäl som anas av skarpsinniga). Detta material utgörs grovt räknat av en tiondel av hela ordboken, varav B står för drygt dubbelt så många uppslagsord som R – 173 mot 81. Siffrorna kan synas så låga att det vore meningslöst att alls ägna tid åt *Dictionarium*. Swedbergs *Swensk Ordabok*, t.ex., har ca 10 gånger så många uppslagsord på både B och R. Men det finns uppslagsord och uppslagsord, mängd och originalitet. Ludolfs *Dictionarium* sägs vara "e difficilioribus vocabulis constans" (sammansatt av svåra ord). Det kommer att visas.

Jag vill söka preliminära svar på frågor som: Vilka typer av ord tar Ludolf upp i sin ordbok? Vilka slags kommentarer tillfogar han – vilka ofta, vilka mera sällan? För vem skriver han sin ordbok – för trycket eller för sig själv?

Ordbokens titel är vilseledande: *Dictionarium Sueco-Germanicum* är snarare ett *polyglottlexicon* med svenska som källspråk. Utöver detta dominerar – som väntat – tyska, och därefter latin. De flesta artiklarna är korta och ser oftast ut som de som följer här. (Jag skriver uppslagsord i *Dictionarium* med **halvfet**, latin och romanska språk med *kursiv*.)

Boskap. Rind. *Pecus.* stoor boskap. *Armentum.* gödeboskap. Mastviehe.

Uppslagsordet åtföljs av en tysk ekvivalent och en latinsk. Dessutom finns en fras med uppslagsordet, översatt till latin, och ett med uppslagsordet sammansatt ord, översatt till tyska.

Raam. *pavicula.* Estrichscheidt, ther medh man jemkar golfwet.

Här har den latinska och den tyska ekvivalenten bytt plats, kanske för att den tyska följs av ett förtydligande.

Bodskap, *annunciatio.*

Enklast tänkbara, nästan. Tyskan saknas.

Boota. Verbessern. bussen. Verändern.

Nu saknas latinet, men tyskan består med tre synonymer.

Raad. Eine Zeile in einem buch.

Åter bara tyska, men ekvivalenten får en precisering. Tre typer dominerar *Dictionarium*: latin + tyska under 50 ord på B och 30 på R; latin men inte tyska under 47 på B och 19 på R; tyska men inte latin under 60 ord på B och 20 på R.

10 ord på B och 9 på R är nakna, saknar ekvivalenter och kommentarer. De på B: **Bedaga, Befefningar, Beleigde, Bohagh, Booting, Böer, Bordewendh, Brotter, Bygges, Byrdemän.** Vad t.ex. **Beleigde** eller **Bordewendh** betydde får vi aldrig veta. De kan inte identifieras i SAOB. Var Ludolf själv osäker, eller hade han inte tid att förklara orden?

Latin och tyska var givna i svenska ordböcker alltifrån 1500-talet. Franska var 1600-talets *lingua franca* och språket i Ludolfs brev till Bengt Rosenhane. Ändå kan man undra varför det finns i ett svensk-tyskt lexikon, i sex artiklar under B och sju under R: t.ex. **Befatta sigh** – *se mester de quelque chose*; **Bödel** – *Bourreaux* och **Raafsteen. Raaf** – *ambre jaune*; **Ralla.** – *railler*. Förklaringen till franskans roll i *Dictionarium* är nog dess roll som metaspråk. Ludolf påpekar inte att orden är franska; han etiketterar ord på alla språk utom svenska, tyska, latin och franska.

De första lexikonerna mellan svenska och engelska kom först inemot mitten av 1700-talet (Serenius). Men Ludolf visar sina kunskaper i engelska i två artiklar under B och två under R: **Blek** – *ab Angl. black*; **Börd.** *angl.*

Birdh; **Reesa** – *uices alias*, gång, mahl. time. *foies*; **Root** – *Angl.* root. Han tycks helst ta upp engelska ord, när de liknar de svenska.

Det samma gäller holländska, som överraskar i en svensk-tysk ordbok, t.ex:

Barnsööl. Hol. Kindesbier. Kindtruffe.

Holländska tycks stå ensamt som målspråk, men Kindesbier kan också vara tyska. Andra exempel: **Bryggia** – brugge. holl; **Bröllophögtjdh.** bruyloopshoghtjdt. Dessa uppslagsord har också tyska ekvivalenter vilkas form inte liknar de svenska orden; Ludolf hade nog språkkomparativt syfte.

Ännu ett europeiskt kulturspråk visar sig fyra gånger: italienska. T.ex. **Ribalderij** – *Italicum Ribalderia* och **Breefdragare.** *Portalettere.* Varför inte tyska och/eller latin? Polyglottens kapris? 25 språk trängdes ju i hans hjärna!

Det förekommer fler språk i *Dictionarium*, men sällan. Grekiska finns men inte under B eller R. Ett hebreiskt ord ingår i artikeln **Boo.** Finska och lapiska är mera oväntade, men så finns de också i artikeln

Renner. Rennthiere. Rendiur. *Ranglier. Animal Lapponie id milliarum Suecica uno die conficere facile potest. Lappis dicitur* [svårläst] Finn. Reen.

Tysk ekvivalent, svensk synonym, fransk ekvivalent, latinsk kommentar (djur i Lappland, det kan lätt på en dag tillryggalägga flera svenska mil) samisk ekvivalent och finsk, som dock råkat bli svensk; ren heter *poro* på finska.

Från målspråkens *ekvivalenter* till övriga informationskategorier. *Uttalsangivelser* blir inte allmänna i ordböcker förrän under 1900-talet, men Ludolf kan vara en pionjär:

Barlast. *qvod pronunciant* Pallas. blosse schifslast.

SAOB skriver 1900 i en anmärkning till BARLAST / BALLAST att dessa båda former sedan länge växlar, och våra nutida ordböcker jämför de båda formerna.

Böjningsformer kan förekomma i ordboksartiklar, både med grammatiska etiketter och i fraser och meningar. Jag har funnit 17 uppslagsord i urvalet ur *Dictionarium* med böjningsformer, 11 under B och 6 under R. Ett

exempel på substantiv med pluraletikett är **Broo** – *p.* Broer; ett ”omvänt” är **Byxor** – *Sing. est* Byxa. Verben har oftast etiketterade böjningsformer, som **Bidia** – *p.* badh. och **Biuda** – böödh. *pro quo abusive dicitur.* badh – *p. p.* Bode. *pl.* bodne. Något system enligt vilket vissa får böjningsformer, andra inte, har jag inte spårat.

Fraser, vari uppslagsordet ingår, är en något vanligare informationskategori. Jag har noterat 18 artiklar under B och 9 under R, som innehåller fraser, satser eller meningar med uppslagsordet; det är drygt 10 % av artiklarna. Ludolf tycks därvid följa sin intuition mera än något system. Två exempel under B: **Bar** – under baran himmel; **Burspråk** – Kongen hölt burspråk medh almogen. Ett under R: **Rifwas**. *de canibus. ut:* När två hundar rifwas om ett ben, plägar gerna then tridie thet bortaga [sic].

Swedbergs *Swensk Ordabok* sätter redovisningen av *polysemi* i system, oftast med markören *item* (även). Ludolf är här en föregångare. Jag har noterat nio fall under B, två under R. Explicit polysemi finns i **Belägra**. *beschaffen. 2. belägern.* (kärlek och krig i nämnd ordning); **Bruuk**. *usus. gebrauch. Item dicuntur officina laboratorum, sive ferre [...]* Han hafwer monge bruuk (’sedvana’ och ’industrianläggning’). Ett för Ludolf kanske personligen kännbart exempel är:

Brytas. *frangi.* gebrochen werden. *dicitur etiam de lingua seu sermone male loquentium.* han bryter på tyska. *male loquitur ut audiri possit quod Germanus sit.*

Många artiklar innehåller *synonymer* till uppslagsordet. Det är den vanligaste informationskategorin efter ekvivalenter på olika målspråk. Jag har noterat 25 artiklar under B och 13 under R med *synonymer*, ibland flera än en. Två under B:

Baakdantan. *förtaal. Calumnia. Obtrectatio.*

Båår Skogkärre. *schubkarren.*

Som synes avstår Ludolf ibland från tyska eller latin – men inte båda samtidigt. Kanske valde han att ge svenska *synonymer* för att öka sitt svenska ordförråd. I ett av exemplen under R för Ludolf ett resonemang på latin om *synonymi*:

Rödia. *Außreuten, cædere sylvam et complanare. hoc quodammodo convenit cum Swedia* (fälla skogen och jämna till [marken]. detta är ungefär det samma som ...).

Ett exempel på att ett grundord kan ha hyponymer ges i artikeln om **Råå**: Siörråå, Skogzråå, Bergsråå.

Att en utländsk iakttagare tar ställning i *stilfrågor* i värdlandets språk är nog inte vanligt – men Ludolf var ingen vanlig turist. Man kan nog gissa att han diskuterade språkfrågor med pojkarna Rosenhane. Jag har funnit tre fall under B och två under R, t.ex. dessa två:

Bajjorer. eller Ryske befälningmänn. *præfecti in Russia. Vulgo* Boyaren.

Bojarerna, som de nu kallas, hade alltså ett finare och ett folkligare namn. Att han fått språkliga förhållningsorder hos sin förnäma värdfamilj kan anas bakom artikeln

Rompa. *Cauda. honeste pro podice.* sitt på rompan.

Det opassande ordet är nog *röf*. Sådan salongsfäihighet bekajade inte Swedberg, när han skrev sin *Swensk Ordabok*.

Etymologi är en vetenskapsgren som länge bedrevs med mera iver än insikt. Lindqvist berömmar Ludolf i denna fråga: "... [han skattade] i mindre grad än vanligen under denna tid åt ett kritiklöst etymologiserande." (1945:619). Ett tjugotal inslag som får rubriceras som "etymologiserande" finns under B och R, ofta signalerade med *a* eller *ex* (*av*), *hinc* eller *inde* (därav). Ett exempel:

Rädzla. *Pavor. Entsezung a redd, pavidus.*

Ludolf ger korrekt uppslagsordets grundord; strax före har han tagit upp det med andra ekvivalenter: **rädd**. furchtsam. *timidus*. Svenskan ses ibland som ursprunget till tyska ord:

bara penningar. bloss geld, daher kömt das teutsche bar geldt.

Root. *radix. hinc est Germ. Außrotten. roota uth. q. d. Außwurzeln extirpare.*

Rot heter ju Wurzel på tyska, men Ludolfs slutsats är en folketyologi (se Hellquist 1957:1291). Svenskans beroendeställning av tyskan ser Ludolf i

Bedda. *sternere lectum a Germ. bettn.* och

Roßbår – welcher herkömt, von teutschen Roß, unt Schwedisch bära. tragen.

Men även engelskan ges rollen av långivare, till både svenskan och tyskan:

Blek. – *ab Angl. black nigrum. hinc bleich Germ.*

Närbesläktade med etymologiska kommentarer är *språkhistoriska*. Ludolfs korta kontakt med språket räckte för att ge honom kunskaper om äldre svenska, som i artikeln **Börd** – *pro quo nunc dicitur* födelse, *nativitas, in solemnibus tamen scriptis retinetur* efter Christi bördh (för vilket nu säges ... men i högtidliga skrifter behålles ...) – en glimt språkhistoria, men också en stilkommentar.

Ludolfs kunskaper om svenskan sträcker sig ända till *dialekterna*. I artikeln **Banden** ingår en upplysning om sädeskärvar: Ein garbe (Neek Smland) korneek [sic]. *Dictionarium* innehåller två artiklar **Räfsa**: den första gäller Carl XI:s reduktion (se NE: förmyndarräfssten); den andra lyder så:

Räfsa. (*Westergothis et Smol. Rifwa.*) *Rastrum. Ein Rechen.*

Sin egen tyska dialekt – han var född i Thüringen – berör han i en artikel på tyska om **Budkafler**, vars singularform han översätter med *Thuring. Ein wilger*; ordet återfinns inte i moderna tyska ordböcker men väl i Grimms *Deutsches Wörterbuch*.

Det mest påfallande inslaget i *Dictionarium* är nog de *encyklopediska* artiklarna om svenska förhållanden – ibland små essäer – på latin eller tyska. Metaspråket är latin i **Burspråk** (se ovan) och **Bonde**, med en indelning i Skattabonda, Cronanbonda och Frelserbonda, liksom i

Barkabrödh. *q. d. Rindenbrodt. panis qui conficitur ex corticibus quem septentrione et tempore famis manducant. vide Chron. Gust p. 19. et p. 198.*

(bröd som bakas av bark och som man äter under vintern och under hungersnöd).

Lika vanligt som latin är tyska som metaspråk. Det nyss citerade uppslagsordet **Barkabrödh** har en tyskspråkig motsvarighet:

Barkakaka. *vide kaka. Wenn man die eusserste gerbe schalen von Tannenbaum abschabet, so kommet eine dike haut, die ganz weiss ist, die [...] undt düren sie, unt bekam brot darauß. daß ist, die schale darinnen die waldleute die Erdt [...] unt himbern [...] bringen.*

Piffades barkkakorna verkligen upp med smultron och hallon?! Felläsning kan föreligga. Barkbrödet däremot tycks bättre motsvara sentida föreställningar. En förklaring av hur allmogon höll reda på tiden ger artikeln

Runstaf. ist ein 6 oder [viereckiger?] staf, darauf Runische buchstaben unt andere Zeichen unt figuren geschnitzt sint, darauß die Baueren einen immer [...] Calender haben unt alle Feste sehen können.

Bland de encyklopediska artiklarna finns några som beskriver olika slag av *folktrö*. *Dictionarium* innehåller två homonyma uppslagsord **Barn**. Den ena gäller vad vi väntar oss; den andra lyder så:

Barn. Also heissen die gemeinen leute ein Zauberisch ding das die milch aussauget, etliche sagen daß, sie es gesehen haben, undt solle aussehen wie eine graue katze. Vndt daß er den Zauberinnen die Milch zu hause bringet. Man heisset auch wohl so lose diebische weiber die ins holz[?] gehen undt der kuhe die milch abmelken undt sterben.

Det är den fruktade mjölkharen det handlar om, även kallad *bjära* och *bara* (NE). **Byting**, 'bortbyting' förklaras på latin – med reservationen att det kan röra sig om kärringsnack (*anilis fabula*).

Var och från vem hämtade Ludolf sina kunskaper i svenska? Han umgicks en tid dagligen med svenskar, i arbetet och privat. Som diplomat använde han latin och säkert även franska och tyska. Som lärare hyllade han kanske tesen *docendo discimus*; det händer att språklärare lär sig elevernas språk. I artikeln **Råå** nämner Ludolf uttryckligen sin arbetsgivare, pojkar-nas fader, "Dr. Rosenhanio *Ostrogothiæ præfecto*". Schering Rosenhane blev mycket riktigt landshövding i Östergötlands län 1637 (Elgenstierna, del 6, 1931:482).

Men Ludolf nämner också tryckta källor. Under **Barkabrödh**: *vide Chron. Gust. p. 19. et p. 198*. Sidangivelsen stämmer med Erich Jörens-sons [Tegel] krönika om Gustaf Wasa (1622). Samme kung gäller även ett annat ord som finns i andra verk: **bitzare knifwar**. *Bitza. p. 117*. SAOB behandlar ordet i formen BISSAREKNIF och belägger det i två källor: *Peder Swart* (1870) och *Girs* (1670). Ludolfs sidangivelse stämmer varken med Swart eller Girs, men båda verken finns i olika handskrifter/utgåvor, och han kan ju ha haft tillgång till ett av dem eller båda. Under **Barsa** hänvisas till *in Legibus* (i lagarna), och att Ludolf haft tillgång till någon upplaga av Landslagen (och Stadslagen) är högst troligt. Men Ludolf har också – hos värdfolket eller annorstädes – tagit del av en svensk ordbok, som han tillåter sig att kritisera:

Råtta. *mus major. male pro glire in Com. et alibi. is enim est Ein Ratz.*

Com. torde stå för [...] Comenii Vpläste Gyllene Tungomåls Dör [...] Janua lingvarum, översatt av Ericus Schroderus och tryckt i Stockholm 1640, -41, -42, -43 och -47 (Holm 1986:3:50). (Jag avstår från att söka slita tvisten om hur *råtta*, *mus* och *hasselmus* bör översättas till tyska och latin.)

Det är tid för en preliminär summering. *Dictionarium* redovisar främst innehållsord, inte formord. Antalet informationskategorier som Ludolf använder är imponerande, men det är svårt att finna något genomgående system i hans artiklar. De flesta kategorier förekommer bara en handfull gånger. Han tycks skriva ner vad som för tillfället faller honom in under varje uppslagsord. En iakttagelse, som jag kan styrka bara med mitt intuitiva intryck, är att de många svenska ord som skulle vara lättigenkända för tyskspråkiga nästan helt saknas i *Dictionarium*; här finns inte ord som *bad* och *bok* eller *rask* och *resa*. I stället finns ord för svenska specialiteter inom t.ex. förvaltning och folktro, även sådana som man kan undra hur Ludolf alls har fått nys om.

Det är inte troligt att Ludolf skrev sitt *Dictionarium* med syftet att publicera det; den kraften lade han på sitt etiopiska lexikon. Han hade ju mött Stiernhielm och delade nog dennes syn på liv och studier: *quam dulce est sapere* (så härligt det är att veta). Jag tror att han samlade svenska ord något för den praktiska nyttans men mest för sitt höga nöjes skull – *är inte det tillräckligt?*

Hur *Dictionarium* hamnade på Carolina är en fråga som jag hoppas kunna ta upp en annan gång. Men är det alldeles säkert att handskriften på Carolina är densamma som den Swedberg såg, när han besökte Ludolf i Frankfurt? De talade ju om att "Latinernas *Novalia* wore av vårt *nywelle*". Ordet finns i Swedbergs *Swensk Ordabok* liksom i (just) tolfte upplagan av SAOL – men det saknas i Ludolfs *Dictionarium*.

Källor och litteratur

Otryckt

Ludolf, Hiob, *Dictionarium Sueco-Germanicum* [...], handskrift R 588 i Uppsala UB.

Tryckt

- Comenii Vpläste Gyllene Tungomåls Dör [...] *Janua lingvarum* 1640, -41, -42, -43 eller -47, övers. Ericus Schroderus. Stockholm.
- Elgenstierna, Gustaf 1931. *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* 6. Stockholm.
- Girs, Aegidius 1670. *Kon. Gustaffs den I. Och Kon. Erichs den XIV. Chronikor* [...]. Stockholm.
- Grimm, Jacob und Wilhelm 1960. *Deutsches Wörterbuch*, 14:2. Leipzig.
- Hellquist, Elof 1957. *Svensk etymologisk ordbok*, 3 uppl. Lund.
- Holm, Lars 1986. *Jesper Swedbergs Svensk Ordabok – bakgrund och tillkomsthistoria*. Uppsala.
- Jörensso[n] [Tegel], Erich 1622. *Then Stoormechtighe Höghborne Furstes och Christelighe Herres / Her Gustaffs Fordom Sweriges / Göthes och Wendes Konungs etc. Historia* [...]. Stockholm.
- Lindqvist, J.C. Sune 1945. *Hiob Ludolf och Sverige. I: Donum Grape-anum* [...]. Uppsala.
- NE = *Nationalencyklopedin* 1989–96. Höganäs.
- Neue deutsche Biographie* 15. 1987. Berlin.
- Peder Swart 1870. *Gustaf Is krönika af Peder Swart* [...] utg. af G. E. Klemming. Stockholm.
- Swedberg, Jesper 1941. *Lefwernes Beskrifning*, utg. av Gunnar Wetterberg. Lund.
- Swedberg, Jesper 2009. *Swensk Ordabok*, utg. av Lars Holm. Skara.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*, utg. av Svenska Akademien 1893–. Lund.

En ældre ordsamling og sproghistorien

Guðrún Kvaran
Háskóli Íslands

1. Indledning

Artiklen handler om en ældre islandsk ordsamling og dens vigtige rolle i enhver undersøgelse af sprogets historie. Kilden er universitetsrektor Björn M. Ólsens samling fra slutningen af det 19. århundrede. Björn var uddannet lingvist fra København og meget interesseret i det islandske sprog, dets historie og dets udvikling. Foruden at skrive ord ned fra talesproget på sine rejser samt deres betydning noterede han usædvanlige bøjningsformer og lokal udtale som i dag er til stor hjælp til senere undersøgelser. Især disse bemærkninger om ordenes fonologi og morfologi er grundstammen i denne artikel.

2. Nogle få ord om Björn M. Ólsen

Björn Magnússon Ólsen stammede fra Skagafjörður i Nordlandet og blev født i 1850. Han rejste ganske ung til Reykjavík for at gå på gymnasiet Reykjavíkurskóli og blev student i 1869. Han havde tænkt sig at rejse direkte til København for at studere videre, men måtte udsætte sit studium i nogle år på grund af sygdom. Endelig rejste han til København i 1872 og tog sin eksamen i sprogvidenskab fra universitetet i 1877. Han rejste hjem igen i 1878 og blev adjunkt det efterfølgende år på Reykjavíkurskóli og fastansat året efter. Björn var lærer ved gymnasiet indtil 1895, hvorefter han blev skolens rektor og var det til 1904. Mens han var lærer ved skolen rejste han igen til København og skrev sin disputats i sprogvidenskab i 1883. I 1911 blev det første universitet i Island grundlagt, Háskóli Íslands, og Björn blev professor i islandsk og tillige universitetets første rektor.

Han søgte sin afsked både som professor og rektor i året 1918 på grund af dårligt helbred og døde 1919.

Dette er Björn M. Ólsens livsløb i nogle få ord. Han var meget interesseret i det islandske sprog og havde blandt andet planer om at samle og arbejde på en islandsk ordbog om nutidssproget. Han søgte støtte fra det danske Carlsbergfond til sit projekt. Støtten fik han og det ser ud til at han var på rejser af og til i tyve år. I 40 lommebøger noterede han de ord og ordforbindelser som han hørte eller spurgte om og som han syntes var værd at notere. De er nu opbevaret i den leksikografiske afdeling i Árni Magnússon institut for islandske studier. Den første lommebog er dateret til juni 1872, hvor Björn var på Sydlandet, mens den sidste er fra august 1892 hvor han var på Østlandet. Derefter havde Björn hverken tid eller helbred til at bearbejde sit materiale, men overlod samlingen til ordbogsforfatteren Sigfús Blöndal, som bl.a. brugte lommebøgerne ved redaktionen af *Íslensk-dönsk orðabók* som udkom i årene 1920–1924. I forordet til Blöndals ordbog (viii) fremkommer det, hvor vigtig Björns samling af det lokale ordforråd var for ordbogsarbejdet, og nærmere granskning viser at i de fleste tilfælde hvor et ord er markeret som lokalt stammer oplysningerne fra ordsamlingen (Kvaran 2003:150).

Jeg har her ikke i sinde at behandle lommebøgerne ud fra de enkelte ords betydning eller udbredelse, men vil se på de oplysninger han som lingvist syntes var af interesse og skrev ned om bøjning og fonologi. I eksemplerne bruger jeg Björns stavemåde.

3. Bøjning af verber

De fleste kommentarer gælder verberne. Jeg nævner her nogle eksempler, men udførlige undersøgelser og forespørgsler er nødvendige før oplysningerne forsvinder sammen med den ældste generation.

3.1. *hanga*

Det første eksempel er verbet *hanga* 'hænge' som i almindelighed har stærk bøjning, men Björn har to gange noteret svag bøjning:

- (1) a. *hanga – hékk – hængum – hangið* (stærk)
- b. *hanga – hángdi – hángt* (svag)
- c. *hanga – hangdi – hangað* (svag)

Ved eksempel (1) b er noteret Húsavík og Svarfaðardalur i Þingeyjarsýsla (på Nordlandet) og ved eksempel (1) c Árnessýsla (på Sydlandet). Blöndal har den svage form *hángt* fra Þingeyjarsýsla med i ordbogen og han har sandsynligvis sit eksempel fra Björns notat.

3.2. *veðja*

Björn nævner fire gange verbet *veðja* 'vædde'. Den almindelige bøjning er:

- (2) a. *veðja – veðjaði – veðjað*

men Björn noterer:

- b. *veðja – vaddi – vatt*
 c. *veðjast – vaddist*

Eksemplerne på bøjningen i (2) b har Björn fra Rangárvallasýsla (på Sydlandet) og Múlasýslur (på Østlandet), mens eksempel (2) c stammer fra Vestur-Skaftafellssýsla (den vestlige Skaftafells syssel på Sydøstlandet). I den leksikografiske afdelings seddelsamling fra trykte kilder findes der kun to eksempler på *vöddu* (3.p.plur.) og ét på *vöddust* (3.p.plur.med.) Blöndal noterer Múlasýslur ved (2) b og har sandsynligvis sine oplysninger fra Björn, mens han markerer at (2) c er fra Austur-Skaftafellssýsla (den østlige Skaftafells syssel på Sydøstlandet).

3.3. *troða*

Verbet *troða* 'træde, trampe, proppe' noterer Björn tre gange. Verbet har almindeligvis stærk bøjning:

- (3) a. *troða – tróð – tróðum – troðið*
 b. *troða – traddi – troðið*
 c. *troða – trauð – troðið*

Björn har datiden i (3) b fra Svarfaðardalur (på Nordlandet), mens han har noteret *trauð* i Austur-Skaftafellssýsla. Blöndal har ikke bøjningsformen *traddi* i datid (3.p.sing.) med i ordbogen, mens han ved *trauð* noterer både

Kjalarnes (på Sydvestlandet) og Skaftafellssýslur. I instituttets seddel-samling findes der ingen eksempler på *traddi*, mens der findes fire på *trauð*: to fra Halldór Laxness, ét fra Þórbergur Þórðarson, som stammede fra Austur-Skaftafellssýsla, og ét fra Vestmannaeyjar. Det ene af Laxness eksempler stammer fra forordet til den anden udgave af bogen *Barn náttúrunnar* (1964:7), hvor han skriver at en sprogkyndig mand, som slog op i manuskriptet til bogen, i den trykte udgave savnede usædvanlige ord som en korrekturlæser havde taget bort. Blandt dem var den abnorme datidsform af verbet *troða* som Laxness havde lært at bøje *trauð*, men ikke *tróð*. Orðabók Háskólans har også et eksempel på *truðu* (3.p.plur.), som stammer fra en bog af Þórbergurs broder Steinþór (1970:269) og som viser at bøjningen Björn noterede stadig eksisterede i Austur-Skaftafellssýsla.

3.4. *stökkva, ausa, auka*

Fra Langanes i den nordøstlige del af landet har Björn M. Ólsen noteret verbet *stökkva*. Den almindelige bøjning er:

- (4) a. *stökkva – stökk – stukkum – stokkið*
 ausa – jós – jusum – ausið
 auka – jók – jukum – aukið
- b. *stökkva – stökk*

Björn noterede specielt at datiden er *stökk* med *-o-* i (4) b selvom infinitiven er skrevet med *-ö-*. Blöndal har ikke denne form med i ordbogen og selv har jeg ikke fundet trykte kilder i instituttets samlinger. Det er værd at undersøge om formen eksisterer i talesproget endnu.

Fra Vestur-Skaftafellssýsla har Björn nutiden *eg stökki*, *þú stökkir* af *stökkva*, *eg ausi*, *þú ausir* af *ausa*, *eg auki* af *auka* og *eg aukist* af *aukast* i stedet for *eg stekki*, *þú stekkur*, *eg eys*, *eg eyk*, *eg eykst*. Blöndal har formen *eg stökki*, men hverken *auki* eller *ausi*. Björn noterede i en anden lommebog datiden *austi* af *ausa* i stedet for *jós* i (4) a og hans kilde var fra Örfæfi í Austur-Skaftafellssýsla.

3.5. *stíga* og *víkja*

Verberne *stíga* og *víkja* er interessante eftersom Björn noterer datid-formerne *stjeg* og *vjek* fra Vestfjordene. Disse to verber er ikke helt sammenlignelige. Den almindelige bøjning er:

- (5) a. *stíga* – *steig* – *stigum* – *stigið*
víkja – *vék* – *vikum* – *vikið*

Fire verber med -g- i stammen: *stíga*, *síga*, *míga* og *hníga* var i datid *sté*, *sé*, *mé*, *hné* eller *steig*, *seig*, *meig*, *hneig*, dvs.:

- b. *stíga* – *sté* – *stigum* – *stigið*
síga – *sé* – *sigum* – *sigið*
míga – *mé* – *migum* – *migið*
hníga – *hné* – *hnigum* – *hnigið*
- c. *stíga* – *steig* – *stigum* – *stigið*
síga – *seig* – *sigum* – *sigið*
míga – *meig* – *migum* – *migið*
hníga – *hneig* – *hnigum* – *hnigið*

Senere opstod der i det 18. århundrede nye datidsformer ved et sammenfald af de to andre former:

- d. *stég*, *ség*, *még*, *hnég*

Blöndal nævner ikke *stjeg*, men noterer at datid af *víkja* enten er *vjek* eller *veik*. Det samme gælder Jón Þorkelsson i hans værk om stærk bøjning af verber (1888–1894:548). Han nævner uden kommentarer datidsformerne *vék* og *veik* i nutidssproget, men nævner ikke *ség*. Björn har ingen eksempler i lommebøgerne på *hníga* og *síga* i datid, mens instituttets seldelsamling fra talesproget har eksempler på såvel *hnég* som på *ség* fra den nordlige del af Vestlandet og fra Vestfjordene som fremkom ved forespørgsler i instituttets radioudsendelser (Kvaran 2006).

3.6. *smíða*

Verbet *smíða* har sædvanligvis svag bøjning:

- (6) a. *smíða – smíðaði – smíðað*

Björn noterede datidsformen (1., 3.p.sing.) *smeið* i Vestur-Skaftafellssýsla. Blöndal nævner også i ordbogen at den stærke bøjning bruges både i Vestur- og Austur-Skaftafellssýsla og har Hf. i parentes, hvilket betyder at hans kilde er fra Hornafjörður i Austur-Skaftafellssýsla. Kilden kan således ikke kun være fra Björn. Den stærke form er sikkert ikke almindelig i skriftsproget, og i instituttets seddelsamling fra skriftsproget findes ingen eksempler.

3.7. *sjá, deyja, slá*

Den almindelige bøjning er:

- (7) a. *sjá – sá – sáum – séð*
deyja – dó – dóum – dáðið
slá – sló – slógum – slegið

Konjunktiv i nutid dannes af første stammeform, mens konjunktiv i datid dannes af den tredje. Den korrekte konjunktiv i datid er således *sæi, dæi, slægi*. I en af lommebøgerne har Björn M. Ólsen noteret *sjæði, dæði* og *slæði* og hans kilde var fra Vestur-Skaftafellssýsla. I en anden lommebog har han et eksempel på *slæði* fra Hornafjörður og et på *sjæði* fra Reyðarfjörður på Østlandet, hvilket viser at disse former blev brugt i et stort område. Jeg behandlede disse konjunktivformer i en artikel i 2006 og henviser til den. Klaus Otto Schnelzer (2008) har f.eks. senere sammenlignet forandringen i bøjningssystemet med tilsvarende ændringer i konjunktiv i dialekter i Bayern i Tyskland.

3.8. *snúa, gróa, róa*

Det ser ud til at Björn M. Ólsen var særligt interesseret i de såkaldte *-ri*-verber, dvs. verberne *snúa, gróa, róa* som får bøjningsendelsen *-ri* i 1.p.plur. i datid. Han nævner ikke *núa* som er et af disse fire verber:

- (8) a. *núa – neri – nerum – núið*
snúa – sneri – snerum – snúið
gróa – greri – grerum – gróið
róa – reri – rerum – róið

Verberne *róa* og *snúa* nævnes på den anden side i mange lommebøger og *gróa* nævnes i tre bøger. Det ser ud til at han skelner mellem udtale med *-e-* og udtale med *-é-*, dvs. *-je-*. Eksempler på *-e-* er følgende:¹

b.	<i>veri</i> Skag. V-Skaft. Skaft.	<i>greri</i> Skaft.	<i>sneri/sneru</i> V-Skaft. Vf.
c.	<i>rjeri</i> Árn Rang. Eyf. Borg. Skaft.	<i>grjeri</i> Eyf. (2x)	<i>snjeri/snjerum</i> Árn. Rang. Eyf. (2x) Borg. Skaft.
d.	<i>röri</i> Eyf. Lón Af. A-Skaft.	<i>gröri</i> Múl.	<i>snöri(st)</i> Vf. Eyf. A-Skaft. Þing.

Fra (8) b–d ses at Björn havde eksempler på alle formerne *-e-*, *-je-* og *-ö-* fra Skaftafellssýslur og kun former med *-ö-* fra Østlandet. Fra den vestlige del af Sydlandet og fra Vestlandet har han kun noteret former med *-je-*, mens han fra den østlige del af Nordlandet har såvel *-ö-* som *-je-*. Björn synes ikke at have undersøgt verberne systematisk, for han ikke har nogen eksempler fra nogle af de områder han besøgte og verberne er desuden brugt i hele landet. Det ser også ud til at man ikke har brugt vokalerne i

¹ Skag. = Skagafjörður, Skaft. = Skaftafellssýslur, V-Skaft = Vestur-Skaftafellssýsla, Vf. = Vestfirðir (Vestfjordene), Árn. = Árnæssýsla, Eyf. = Eyjafjarðarsýsla, Rang. = Rangárvallasýsla, Borg. = Borgarfjarðarsýsla, Múl. = Múlasýslur, Lón = i Austur-Skaftafellssýsla, Af. = Austfirðir (Østfjordene), Þing. = Þingeyjarsýsla, A-Skaft. = Austur-Skaftafellssýsla.

alle verberne på den samme måde i enkelte områder. Således bruger en af hans hjemmelmænd i Þingeyjarsýsla ifølge lommebog nr. 19 på den ene side *rjeri* og på den anden *snörist*, og et andet sted står der at de mest gængse former på Nordlandet er *snjeri* og *grjeri*, men i Eyjafjord er det *snöri* og *grjeri*. Disse bemærkninger kræver en nærmere undersøgelse af disse verber.

3.9. *kalli*, *hugsi* og andre verber på *-i*

Björn var også interesseret i de såkaldte *ö*-verber som får endelsen *-i* i 1.p.sing. i stedet for *-a*. De eksempler han har noteret er:²

(9)	1.p.sing.nutid	
	<i>kalli</i>	S-Þing., Eyf., Þing.
	<i>hugsi</i>	S-Þing., Fljót, Sigl.
	<i>ætli</i>	Eyf.
	<i>iðrist</i>	Eyf. (jeg iðrist ekki eptir það)
	<i>hári</i>	Eyf. (jeg hári þeim, þ.e. lömbunum)
	<i>tali</i>	Sigl.
	<i>hnenni</i>	Sigl.
	<i>hósti</i>	Sigl.
	<i>pissi</i>	Sigl.

Der findes ingen speciel undersøgelse af disse verber som man har ment blev mest brugt i Þingeyjarsýslur (Karlsson 1993). Af Björns eksempler ses at de fandtes i størstedelen af Nordlandet. Forespørgsler i instituttets radioudsendelser for omkring ti år siden viste at de ikke brugtes længere, men at ældre mennesker huskede dem ganske godt. Man kan derfor ikke forvente at finde eksempler på lokal brug i talesproget i dag.

Mange andre oplysninger om lokale ændringer i bøjningen af verber kunne nævnes fra lommebøgerne men af pladshensyn kan jeg ikke komme ind på dette her. Björns bemærkninger om substantiver er også af stor interesse, men de må vente denne gang og jeg går nu over til eksempler på lokal udtale.

² Sigl. = Siglufjörður, Fljót = i Skagafjörður.

4. Udtale

I lommebøgerne findes der mange bemærkninger om lokal udtale som er til nytte for dem der arbejder med islandsk fonologi. Oplysninger om udtale i slutningen af det 19. århundrede er begrænsede og alt som findes er derfor af stor vigtighed. Björn bruger ikke lydskrift, men forsøger at gengive udtalen gennem bogstavering.

4.1. *Stemt l*

Adskillige steder i lommebøgerne nævner Björn ”l med stemme” (l með rödd) eller ”l tönend” (taget fra tysk) og ”ustemt l”. I forbindelse med ”l med stemme” nævner han gang på gang ordene *hjálpa* ’hjælpe’ og *mjólk* ’mælk’ som han har eksempler på fra den østlige del af Nordlandet og fra Østfjordene:

(10) *hjálpa, mjólk*: Langanes, Húsavík, Af., Eyf.

mens han nævner eksempler på ustemt l i ordene *allt* ’alt’ og *mjólk* fra Østfjordene, Vestur- og Austur-Skaftafellssýsla og fra Eyjafjörður.

(11) *allt*: Af., V-Skaft., Eyf.
mjólhk: A-Skaft.

Han har sandsynligvis valgt disse få eksempler på stemt og ustemt udtale af *-l-* af lingvistisk interesse for senere at beskrive udtalen som han hørte i samtaler med folk.

4.2. *Spirant + klusil*

Som eksempel på en stemt spirant foran en klusil nævner Björn ordet *maðkur* ’maddike’ fra Langanes på Nordøstlandet og fra Østfjordene og kommer med den bemærkning at udtalen *maþkur* (dvs. med en ustemt spirant) ikke høres. Fra Vestlandet (Mýrasýsla) noterer han udtalen *blaþka* (= *blaðka*) ’bredt blad’ *maþkur* og *griþka* (= *griðka*) ’tjenestekvinde’ med ustemt spirant. Han nævner ingen eksempler på stemt spirant fra Nordlandet, hvor denne udtale er kendt i dag.

4.3. Klusil foran -ð

Björn noterede ret mange eksempler på klusil foran -ð i ordene *lagði* (datid af *leggja* 'lægge'), *hafði* (datid af *hafa* 'have'), *sagði* (datid af *segja* 'sige'), *höfði* (subst. 'forbjerg'), *grúfði* (datid af *grúfa* 'ligge fremover'), *brögð* (pl. subst. 'kneb'):

- (12) *lagði*: Húsavík, Þing., Snæf.
habði/habbði: Langanes, Þing., Eyf., Snæf., og
sagði: Langanes, Eyf., Mýr.
höbði: Húsavík
grúbði: Snæf.
bröggð: Eyf.

Denne udtale er ganske kendt på Nordlandet i dag, mens der i andre dele af landet udtales spirant foran -ð. Da Björn kun med ganske få undtagelser nævner kilder i lommebøgerne så er det svært at bedømme om udtalen var udbredt på Snæfellsnes også.

4.4. Udtalen -fð-, -gð-, -rð-

I lommebøgerne findes der også nogle eksempler på udtale med klusil i staveforbindelserne -fð-, -gð- og -rð- (*höfðinu* 'hovedet', *frigd* og *frigdun* 'fryd, glæde', *mig frigðar* 'jeg glæder mig', *bragð* 'kneb', *heyrdu* 'hør', *heyrdi* 'hørte', *gerði* 'gjorde'):³

- (13) a. *fð*: *höbdinu* Vestfj.
 b. *gð*: *frigd*, *frigdun*, *mig frigðar* Dýr., *bragð* Sigl.
 c. *rð*: *heyrdu*, *heyrdi* og *gerdi* Fljót

Selvom Björn nogle gange noterer at klusiludtalen forekommer i omegnen Fljót findes der dog også bemærkninger om blandet udtale:

- (14) a. *lagði* og *laggði* Fljót
 b. *hövdi*, *havdi*; ikke så ofte som *höbði*, *habði*

³ Dýr. = Dýrafjörður.

Datiden *lagði* 'lagde' synes både at have været udtalt med spirant + klusil som i *lagdi* og med klusil + -ð som i *laggði*, og *höfði* og *hafði* synes også at have haft to slags udtale.

4.5. Udtale af visse vokaler

Til slut vil jeg ganske kort nævne den udtale som på islandsk kaldes "flámæli". Dermed menes en åben udtale af -i- og -y- og dermed sammenfald med -e-, men også sammenfald af -i- og -u-. Björn noterer kun enkelte ord som han har hørt udtalt på denne måde, dog uden kommentarer:

- (15) a. Fra Hornafjörður:
hlötur (= *hlutur*), *skröma* (= *skruma*), *föma* (*fuma*), *þöma*
 (= *puma*), *set* (= *sit*), *fet* (*fit*)
- b. Fra Örfæfi i Austur-Skaftafellssýsla:
skelið (= *skilið*), *heimeli* (= *heimili*), *meðvetund* (= *meðvitund*),
reta (= *rita*), *mekill* (= *mikill*) og *andletinu* (= *andlitinu*)

Selvom Björn kun nævner disse få eksempler på "flámæli" er de vigtige for en historisk undersøgelse af denne udtale som man modarbejdede aktivt og nu næsten helt er forsvundet. Det kan være en tilfældighed at han ikke nævner eksempler på sammenfald af -u- og -ö- i Örfæfi. Udtalen *set* og *fet* fra Hornafjörður viser tydeligt den ret uheldige udvikling, hvor der sker et sammenfald af ordene *set* 'siddeplads' og *sit* (1.p.sing.) af *sitja* 'sidde' og substantiverne *fet* 'skridt, skridtgang' og *fit* 'svømmehud; bort på en strømpe'.

En grundig undersøgelse af udtalen i hele landet blev foretaget i den første halvdel af det tyvende århundrede af Björn Guðfinnsson, professor ved Háskóli Íslands, som jeg henviser til for nærmere oplysninger om sammenfaldet af vokaler (Guðfinnsson 1964:81–117).

5. Afslutning

Adskillige andre oplysninger findes i Björn M. Ólsens lommebøger om bøjning og udtale som jeg kunne have nævnt. Han var på sine rejser først og fremmest optaget af at samle ord og ordforbindelser fra talesproget til den ordbog han havde planer om at lave. De oplysninger

han har noteret, har sandsynligvis været af mere personlig end af en systematisk og videnskabelig karakter. Vi kunne have ønsket at have fået flere og nærmere oplysninger om adskillige bemærkninger, f.eks. om hjemmelsmanden var opvokset i omegnen, eller om han var tilflyttet, om der kun var én kilde, eller om der var flere som brugte bøjningen eller udtalen, men samtidig skal man være glad for alt det lokale materiale som han noterede fra slutningen af det 19. århundrede, som ellers ville være gået tabt. Materialet skal bruges med forsigtighed, men kan ikke forbigås ved et historisk ordbogsarbejde, eller en historisk beskrivelse af sproget.

Kilder

- Blöndal, Sigfús 1920–1924. *Íslensk-dönsk orðabók*. Reykjavík: Prentsmiðjan Gutenberg.
- Guðfinnsson, Björn 1964. *Mállýskur II. Um íslenzkan framburð*. Ólafur M. Ólafsson og Óskar Ó. Halldórsson unnu úr gögnum höfundar og bjuggu til prentunar. *Studia Islandica* 23. Reykjavík.
- Karlsson, Stefán 1993. Að hneigja upp á –i. I: *Orðaforði heyrjaður Guðrúmu Kvaran 21. júlí 1993*. Reykjavík.
- Kvaran, Guðrún 2003. Sigfús Blöndal og vasabækur Björns M. Ólsens. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 25. S. 149–172.
- Kvaran, Guðrún 2006. Nokkur orð um staðbundnar beygingar. *Hugvísindaping 2005*. Erindi af ráðstefnu Hugvísindadeildar og Guðfræðideildar Háskóla Íslands 18. nóvember 2005. Reykjavík: Hugvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Laxness, Halldór 1964. *Barn náttúrunnar*. Reykjavík: Helgafell.
- Schnelzer, Klaus Otto 2008. *Konjunktiv kontrastiv. Zur Morphologie bairischer und isländischer Verben*. Regensburg: Edition Vulpes.
- Þorkelsson, Jón 1888–1894. *Beyging sterkra sagnrða í íslensku*. Reykjavík.
- Þórðarson, Steinþór 1970. *Nú-Nú, bókin sem aldrei var skrifuð*. Minningar Steinþórs Þórðarsonar á Hala í Suðursveit. Reykjavík: Bókaútgáfa Guðjóns Ó. Guðjónssonar.

I språkets utförsbacke – om icke-lingvistisk språkkritik

Kristina Nikula

Tammerfors universitet

Språkkritik eller kritisk bedömning av språkliga uttrycksmedel pågår mer eller mindre kontinuerligt men upplever en högkonjunktur då en ny ordbok utkommer. Särskilt påpassad är SAOL, som är ”det mest äkta Sverige har”. (Internetkälla 8.) Språkkritik utövas av såväl lingvister som av icke-lingvister. I denna artikel analyserar jag typiska exempel på den kritik som lekmän riktat mot den trettonde upplagan av SAOL från 2006. Som lekmän har räknats alla som inte är språkforskare av facket, sålunda också författare, journalister, lärare och andra professionella språkbrukare.

Min undersökning bygger på skriftligt material som med hjälp av olika sökord hämtats på webben. Materialinsamlingen har pågått till dess att nya typer av kritik inte påträffats, men av utrymmesskäl är analysen inte heltäckande. Detta innebär självfallet en svaghet och kritiken kan inte heller anses stå för hela språksamfundet därför att de ”stumma” medlemmarna, dvs. det stora flertalet språkbrukare, inte offentliggör sin kritik (jfr Griesbach 2006:129f.). Gränsdragningen mellan lingvister och lekmän, vilken också utgör ett problem, har underlättats av att skribentens yrke ibland framgår. Vissa texter kan dessutom varken till innehåll eller till ordalydelse ha skrivits av en seriös lingvist. Det är ändå inte omöjligt att en lingvist verkligen smugit sig in på en blogg och att han där känner sig friare att framför andra (kontroversiella) åsikter än han skulle göra i ett strikt vetenskapligt sammanhang.

I undersökningen drar jag delvis nytta av etnometodologiska principer eftersom denna i första hand inte gäller språket i sig och hur det används utan tar sikte på lekmannens reflexion över språkliga fenomen. I centrum står sålunda lekmannens reflexioner utgående från vilka jag skapar de kategorier som ligger till grund för den mera språkvetenskapliga analysen av kritiken (jfr Griesbach 2007:16–20, Antos 1996:301–303.)

Studiet av den s.k. lekmanna- eller folklingvistiken, med vilken avses lekmäns reflektion över språket¹ (Griesbach 2006:52), är en tämligen ny gren inom lingvistik. Då det gäller att beskriva hur lekmän uppfattar och bedömer språket har intresset inom språkvetenskapen hittills inte varit särskilt stort. Lingvister har inte sällan tecknat bilden av en okunnig offentlighet som förblindats av fördomar och vars bedömning av språket är oseriös, odifferentierad och oriktig. Lekmannen å sin sida är inte heller alltid särskilt tilltalad av att få sina åsikter kritiserade. (Niedzielski & Preston 2003:1, Griesbach 2006:1.) Internationellt känd för sin forskning inom folklingvistiken är den amerikanske professorn Dennis Preston, som gav ut boken *Folk linguistics* tillsammans med Nancy A. Niedzielski år 2000 (jfr Niedzielski & Preston 2003). Boken utgör en introduktion till folklingvistisk teori och metod och presenterar ett större folklingvistiskt forskningsprojekt. Om ordkritik, dvs. kritiken mot lexikala element i ett enskilt språk, handlar Thorsten Griesbachs omfattande undersökning *Unwort und laienlinguistische Wortkritik* från 2006. Undersökningen bygger på lekmannakritik som samlats in med hjälp av en enkät.

En av orsakerna till det tidigare ointresset för folklingvistiken bland lingvister har sannolikt varit bristen på material. (Niedzielski & Preston 2003:3–7.) Numera är situationen delvis en annan då också gemene man tämligen enkelt kan framföra sina åsikter i olika medier. Detta hindrar naturligtvis inte att en stor del av så kallat vanligt folk fortfarande aldrig yttrar sig offentligt i språkfrågor. Också terminologin utgör ett problem. Lekmannen känner inte gängse språkvetenskaplig terminologi och lingvisten kan ha svårigheter att tolka innebörden i lekmannens kritik (jfr avsnitt 7).

1. Differentiering av ordkritiken

För att differentiera och systematisera ordkritiken presenterar Griesbach (2006:20–42) fyra språkvetenskapliga modeller och koncept som i tillämpliga delar följs också i denna artikel. Grundläggande för granskningen av kritiken är dikotomin *langue* och *parole*. Denna tudelning gör det möjligt att skilja åt kritik mot tecknet som beståndsdel i en varietet, som exempelvis standardspråket (*langue*), och kritik av realiseringen (*parole*)

¹ T.ex. Antos (1996:3, 13) avser med *Laien-Linguistik* en till den stora allmänheten riktad språk- och kommunikationslära där att icke-lingvister uppträder som experter och behandlar språkligt-kommunikativa teman och problem.

och därmed också av talaren. (2006:21f.) En annan differentiering gäller ordet, dess uppbyggnad och beståndsdelar. Analysen har som grund den semiotiska triangeln (tecken–begrepp–referent) i modifierad form. En tredelning av begreppskomponenten i *totalbetydelse*, *delbetydelse(r)* och *semantiska särdrag*, som visar tecknets interna struktur, gör det möjligt att behandla kritiken mera nyanserat. Med utgångspunkt i denna ”trapetsmodell” och dikotomin *langue – parole* betraktas tecknet som en del av systemet. För ordet i bruk krävs att modellen utvidgas med konnotationer, ko- och kontext samt pragmatiska egenskaper eftersom dessa faktorer kan utgöra den konkreta orsaken till kritiken. (2006:25–32.)

Kritiken av tecknet i bruk kan ytterligare differentieras om hänsyn tas till de förväntningar språkbrukaren ställer på bruket, dvs. till de kommunikativa principerna. Utgångspunkt är i detta fall Grices kooperationsprincip och kommunikationsmaximer. Grices teori grundar sig visserligen på språkhandlingar och inte på det enskilda ordet men har ändå ansetts vara användbar eftersom enskilda ord vid användning kan försvåra eller omöjliggöra begripligheten och därmed bryta mot konversationsmaximerna.² Av de fyra maximerna *quality*, *quantity*, *relevance* och *manner*, som kan uppfattas som maximer för ordbruket, är kvantitetsmaximen intressant eftersom den kan tolkas så att ord och ordanvändning ska vara så informativa som möjligt men inte heller mera informativa än nödvändigt. Också sättsmaximen som handlar om *hur* någonting sägs kan tillämpas i detta sammanhang eftersom en grundläggande regel är att man ska uttrycka sig så klart som möjligt. (Griesbach 2006:32–37.)

Ett ords tillhörighet till en viss språklig varietet kan också utgöra orsaken till kritik. Regionala, sociala, fackliga, situationsbundna etc. varieteter kan ses som ”delspråk” som ger upphov till ”intern flerspråkighet”. Eftersom knappast någon behärskar alla varieteter uppstår ett potentiellt kommunikationshinder, något som det är viktigt att ta hänsyn till om man vill förstå den folkliga språkkritiken. Hänsynen till mängden varieteter och standardspråkets mångfunktionalitet erbjuder möjligheter att ytterligare differentiera ordkritiken. (Griesbach 2006:37–41.)

För ökad systematik och ökade möjligheter till jämförelser kan lekmanakritiken också ses ur en *estetisk-formell* och *etisk-moralisk* synvinkel. (Griesbach 2007:124–126.) Denna indelning utelämnas i detta fall eftersom någon jämförelse inte kommer att företas. Av utrymmesskäl måste det teoretiska resonemanget också begränsas.

² Närmare om avvikelserna från Grice i Griesbach (2007:33f.)

2. Kritiken av SAOL

Kritiken mot SAOL kan grovt delas in i följande kategorier vilket dock inte innebär någon rangordning kategorierna emellan. Gränserna mellan olika kategorier är därtill flytande och samma ord kan kritiserar ur flera olika synvinklar.

2.1. Härstamning

Många kritiker angriper SAOL därför att nytillskotten i ordlistan ofta inte är svenska till sitt ursprung. I synnerhet kritiserar att *keff* och *guss* med sin bakgrund i invandrar-svenskan införlivats i svenskans standardspråkliga lexikon. Dessa ord ställs mot dialektala ord som har hög frekvens i vissa regioner men som inte getts utrymme trots att de har sina rötter i fornsvenskan. (Internetkälla 1.)

Främmande ord, och i synnerhet *keff* och *guss*, upplevs som ett hot mot svenskan och mot hela den svenska kulturen. Dessa båda lånord har förorsakat en långt massivare kritik än de engelska lånorden, låt vara att t.ex. den omfattande användningen av engelska vid universiteten också anses undergräva svenskans ställning (Internetkälla 8). Även om de engelska orden har hög frekvens i tal (jfr avsnitt 7) anses detta likväl inte vara en tillräcklig anledning till att införliva orden i lexikon och uppföra dem i ordlistan. (Internetkälla 3.)

Kritiken mot *keff* och *guss* verkar i första hand vara av utomspråklig, social karaktär eftersom orden härstammar från språket i lägre samhällsskikt. (Jfr Griesbach 2007:306.) Kritik kommer både från personer som säger sig "inte vara rasister, men..." och från uttalat invandrarfientliga kretsar.

Kritik behöver emellertid inte alltid vara negativ. Språkbrukare med utländsk bakgrund och ett annat modersmål än svenska finner det "helt underbart" att *keff* och *guss* numera finns i ordlistan och därmed etablerats som "riktig svenska". (Internetkälla 4.) Modersmålstalande i sin tur anser inte ordlistan vara rätta stället för att med främmande ord bekräfta användarnas medborgarvärde eller för att dessa ska "positionera sig själva i den fina mediavärlden". (Internetkälla 3.)

2.2. *Begriplighet*

Många nya ord anses vara obegripliga. Satsen *Tjabbande gussen dissas blatten* består enligt en kritiker av ord som en stor del av det svenska folket inte förstår och som följaktligen inte borde finnas i ordlistan. (Internetkälla 1.) I de fall ord karakteriserats som obegripliga rör det sig bl.a. om provinsiella (*tjabba*), och vardagliga ord (*blatte*, *dissa*, *guss*) (SO). Eftersom kritikern av allt att döma inte kan se något semantiskt innehåll i de kritiserade orden handlar kritiken närmast om brott mot Grices sättsmaxim.

2.3. *Politisk korrekthet*

Flera kritiker anser att den senaste SAOL innehåller ord som tagits med enbart därför att det är politiskt korrekt. Hit hör först och främst *keff* och *guss*. Åtskilliga ord har därtill försetts med markeringen ”kan uppfattas som nedsättande”, bland annat *blatte* och *negerboll*, medan andra som *svenne* (Internetkälla 2) och *homofob*, som också är kränkande, saknar denna markering (jfr nedan). Kritikerna drar av detta slutsatsen att ”akademien varit styrd av de nya lustiga små myndigheter som har till uppgift att hjärntvätta svenska folket och förse dem med statligt godkända värderingar”. (Internetkälla 1.) Den kritik som det här är frågan om drabbar de redaktörer som svarar för att ord av den här typen getts utrymme i ordlistan. Också förändrad betydelse hos vissa ord antas ha kommit till ”i heliga PKs namn”. (Internetkälla 9.)

2.4. *Kränkning*

Flera kritiker finner det förkastligt att vissa ord fått markeringen ”kan uppfattas som nedsättande” men andra inte. Ett ord kan upplevas som kränkande såväl vid tilltal som vid omtal. Enligt många kritiker är *guss* ett sådant ord. Enligt andra är också *homofob* och *svenne* kränkande, men vardera ordet saknar markering. (Internetkälla 1, 2.) *Svenne* brukas inte enbart internt, indirekt kränkande bland invandrare, utan kan som en kritiker påpekar också ofta brukas i formen *jävla svenne* vid tilltal. (Internetkälla 12.) Kritiken gäller här relationen mellan betydelse och denotation. En kritiker påtalar också att ord getts markeringen ”kan uppfattas som nedsättande” då det enligt denne gott kunde ha räckt med att man

i detta och motsvarande fall genomgående använt enbart markeringen ”invektiv” precis som vid t.ex. *skitstövel* (Internetkälla 1).

2.5. Arkaismer och neologismer

Föråldrade ord med låg frekvens har strukits. Detta upprör många kritiker som upplever att ”det gemensamma kulturarvet” genomgått en ”lemlästning” till förmån för ”moderna obegripliga ordkonstellationer, talspråksuttryck och slangord”. Som exempel på historiska ord som saknas nämns bland annat *kimbrer*, *teutoner* och *vandaler* som ersatts av förkastliga nyheter som *bonusbarn*, *guss*, *keff*, *pucko*, *sabb* och *suv*. (Internetkälla 6.) Andra anser strykningen av ord ha skett ”för att ge plats åt invandrarvänliga ord” (jfr 3) som *brötig*, *keff* och *promota* (Internetkälla 2) av vilka det i själva verket enbart är *keff* som har sina rötter i invandrarvenskan. Strykningen av föråldrade ord vinner emellertid också uppskattning för ”[d]en som tycker om budoarstämning behöver ju faktiskt inte ha SAOL att luta sig mot”. (Internetkälla 7, 11.)

Vissa nya ord anses vara onödiga eftersom det redan finns ord för ett fenomen, dvs. *guss* behövs inte eftersom svenskans lexikon redan innehåller tillräckligt med (nedsättande) beteckningar på flickor, vilket innebär ett brott mot kvantitetsmaximen. Eftersom nyord i princip accepteras verkar det i första hand vara ordets härstamning från invandrarvenskan som gör detta olämpligt: ”Visst kan jag köpa att ord som ’hjärnsläpp’ och ’mingla’ införs, precis som att ’blogg’ har blivit mer och mer vanligt. Men ’svenne’ och ’guzz’?” (Internetkälla 7).

2.6. Skilda varieteter

Förutom att *keff* och *guss* tillhör invandrarvenskan hör de också hemma i slangspråk. Att mindre kretsar och subkulturer håller sig med egna ord som bara används inom gruppen accepteras av många men att talspråksuttryck och slangord också upptas i SAOL är förkastligt. (Internetkälla 1.) Kritikern utgår här från en viss normuppfattning som finner slang och sociala varianter som *guss*, *keff*, *pucko* och *sabb* opassande i standardspråket. I kritiken av de vardagliga orden finns också ofta inbyggt kritik av användargrupperna, t.ex. invandrare.

Medierna får ofta stå till svars för nybildningar som inte faller kritiker-
na i smaken. Hit hör bland annat *nakenchock* som får flera kritiker att ta

avstånd eller att direkt skämmas. (Internetkälla 8, 10.) Vilka egenskaper hos ordet, form eller innehåll, som framkallar skammen framgår emellertid inte.

2.7. Försvenskningen av ord

En kritiker anser att engelska lånord först efter en lång anpassningsprocess, som försvenskat både uttal och stavning, kan upptas i SAOL. Trots att kritikern säger sig ha använt "ha rätt feeling" allt sedan 60-talet, anser han att *feeling* inte hör hemma i ordlistan. Samme kritiker kritiserar också den betydelseförskjutning som de engelska orden ofta genomgår i svenskan. I kritiken påtalas ytterligare s.k. "översättningslån", men det är uppenbart att översättningslån för kritikern har en annan innebörd än för lingvisten även om det förblir oklart vad som egentligen avses. Främmande ord må gärna användas men de hör egentligen inte hemma i SAOL. (Internetkälla 3.) Andra kritiker ser däremot inte något fel i att de engelska lånorden behåller sin ursprungliga stavning om, som det sägs, "de passar". (Internetkälla 10.)

SAOL rekommenderar numera svenska motsvarigheter till engelska ord, t.ex. *bakstreck* i stället för *backslash* och *styrekonom* i stället för *controller*. Detta finner en kritiker lika litet tilltalande som den tidigare försvenskningen av stavningen av engelska ord, t.ex. *jos* < *juice* och *jass* < *jazz*. (Internetkälla 10.)

2.8. Ordledsavstavningen

En kritiker uppger sig för första gången ha konfronterats med ordledsavstavningen i Nationalencyklopedins ordbok. Även om denne inte [!] sett de senaste upplagorna av SAOL antar han att man framhärdat med ordledsavstavning i stället för att som tidigare presentera en föredömlig sammanfattning av reglerna. (Internetkälla 6.)

2.9. SAOL och normen

Viss kritik av SAOL har tillkommit på felaktiga grunder antingen så att kritikerna förbisett vissa saker eller inte konsulterat ordlistan utan framfört sin kritik oberoende av denna (jfr avsnitt 8). I sin kritik av SAOL:s

normlöshet uppger sig en kritiker ha hittat ordet *språkpolis* men hävdar att *språkvårdare* saknas, "antagligen för att omsorgen om språket förknippas med något positivt" (Internetkälla 1). I själva verket ingår *språkvårdare* i ordlistan. Detsamma gäller också *teuton* och *vandal* som en annan kritiker säger sig sakna (Internetkälla 6.)

Många kritiker utgår ifrån att SAOL har varit och ska vara normerande men åsikterna går isär i vad mån ordlistan fyller detta krav. Med utgångspunkt i ordlistans förord kritiserar att SAOL numera avsagt sig den normerande uppgiften och enbart ger rekommendationer (Internetkälla 1), men man konstaterar också att ordlistan tack vare rekommendationerna äntligen vågar erkänna sin funktion som normkälla för svensk stavning och böjning "och i viss mån lämnar sin vacklan mellan den normerande och beskrivande rollen" (Internetkälla 11). "Men en sak är säker, saol är inte mera vad den brukade vara. Nu representerar boken närmast ett dåligt språkbruk, istället för något man skulle sträva till!" (Internetkälla 9.) En påfallande enighet verkar råda om att SAOL ska vara normerande. "Alla måste få lära sig riktig svenska [...]. Och sen när vi kan riktig svenska får vi alla tala och skriva precis som vi vill". (Internetkälla 3).

3. Sammanfattning

Kritiken av SAOL är mångskiftande men gemensamt för de flesta inlägg är kritiken av *keff* och *guss* som i förlängningen följs av annan ordkritik och inte sällan av kritik av skolsystemet och i princip av hela samhället. Att just *keff* och *guss* utlöst och fått utgöra måltala för kritik är sannolikt en följd av att bl.a. dessa båda ord fick exemplifiera nyheterna i SAOL i medierna då ordlistan kom ut 2006.

Kritiken mot att det i svenskans lexikon infogats neologismer alternativt strukits arkaismer kan ses som kritik mot ingrepp i det språkliga systemet (*langue*). Om orden upplevs som obegripliga eller förenade med negativa konnotationer riktar sig kritiken mot innehållssidan hos ord i bruk. Kritiken av att SAOL innehåller en betydande mängd ord som inte anses tillhöra standardvarieteteten aktualiserar den s.k. interna flerspråkigheten. En betydande del av kritiken kan relateras till brott mot Grices kooperationsmaxim och konversationsmaximerna.

En grundmurad uppfattning förefaller vara att svenska språket är på väg att förfalla och att SAOL bidrar till detta förfall. Detta framgår tydligt av rubriker som *Svenska Akademien urholkar svenska språket, SAOL våldta-*

gen... och *Ny SAOL med nya obegripligheter* (se litteraturförteckningen). Svenska språket är m.a.o. i utförsbacken med SAOL i spetsen.

Även om lekmanakritiken vid ett första påseende förefaller både okunnig och odifferentierad vore denna värd en ordentlig undersökning. Att folk kritiserar innebär att man ger akt på språket. Kritiken utgör inte enbart kritik av ord utan kan innehålla iakttagelser av olika språkliga fenomen som är så pass nya att de inte registrerats av språkvetenskapen. Griesbach (2009:477) går t.o.m. så långt att han i lekmannen ser en kollega ute på fältet som i de fall kritiken är ordentligt motiverad kan bidra med iakttagelser av tendenser i samtidens språk.

Källor och litteratur

Internetkällor

- 1 = Behövs Svenska Akademiens ordlista? http://www.captustidning.se/index_magazine.php?page=article&id=284 (12.7.09).
- 2 = Multikultianhängare går lös på det svenska språket! <http://www.patriot.nu/artikel.asp?artikelID=407> (2.11.09).
- 3 = Ebba och blattarna: Är SAOL till för att bekräfta mig? http://kultur.blogs.com/kultur/2006/05/ebba_och_blattna.html (20.8.09).
- 4 = Rinkebysvenskan slår sig in i SAOL. http://svt.se/2.58360/1.450464/utskriftsvanligt_format?printerfriendly=true (8.9.09).
- 5 = SAOL searching. <http://hem.bredband.net/b140510/funderingar.html> (2.11.09).
- 6 = Svenska Akademien urholkar svenska språket. <http://etc.se/insandare/12659/svenska-akademien-urholkar-svenska-spraket> (8.9.09).
- 7 = Ny SAOL med nya obegripligheter. <http://www.shsweb.fi/forum/1/188598/> (2.11.09).
- 8 = *Värna svenskan i akademins ordlista!* http://www.svd.se/opinion/synpunkt/artikel_313772.svd (9.9.09).
- 9 = SAOL våldtagen. <http://www.shsweb.fi/forum/1/188598/> (2.11.09).
- 10 = Nakenchock, bonusbarn och blogg. http://www.svd.se/nyheter/inrikes/artikel_311278.svd (9.9.09).
- 11 = En tyst men stor revolution. http://www.svd.se/kulturnoje/mer/sprakspalt/artikel_312338.svd (9.9.09).
- 12 = Uttrycket "jävla svenne". <https://www.flashback.info/showthread.php?t=965453> (2.9.09).

Litteratur

- Antos, Gerd 1996. *Laien-Linguistik. Studien zu Sprach- und Kommunikationsproblemen im Alltag. Am Beispiel von Sprachratgebern und Kommunikationstrainings*. Tübingen: Niemeyer.
- Griesbach, Thorsten 2006. *Unwort und laienlinguistische Wortkritik. Zur Erforschung des sprachkritischen Denkens in Deutschland*. Aachen: Shaker Verlag.
- Niedzielski, Nancy A. & Dennis R. Preston 2003 [2000]. *Folk Linguistics*. Berlin & New York: Mouton & de Gruyter.
- SAOL = *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket* 2006. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- SO = *Svensk ordbok utgiven av Svensk Akademien* 2009. Stockholm: Norstedts i distribution.

Brenwins-advocat, hemul och testamente Om arvet efter Lexikografisk tradition i Sverige

Lena Rogström
Göteborgs universitet

1. Inledning

Under åren 1987–1991 genomfördes det lexikografihistoriska projektet *Lexikografisk tradition i Sverige* vid Institutionen för svenska språket vid Göteborgs universitet med medel från HSNR. Projektet leddes av Bo Ralph och resulterade, förutom ett stort antal artiklar, i tre avhandlingar: Johansson (1997) *Lexicon Lincopense*; Rogström (1998) *Jacob Serenius lexikografiska insats* och Hannesdóttir (1998) *Lexikografihistorisk Spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga*. Tillsammans ger avhandlingarna en både djup och bred bild av hur svensk lexikografi utvecklats från 1400-talet fram till 1850-talet, då Dalins *Ordbok öfver svenska språket* kom ut. I projektet kartlades hur 1700-talets lexikografer i allt större utsträckning systematiserar och beskriver svenskt ordförråd utifrån svensk i stället för latinsk språkstruktur, som fram till dess varit fallet (se t.ex. Hannesdóttir 1998 och Hannesdóttir 2000). De tvåspråkiga ordböckerna från 1700-talet spelar således en viktig roll för svensk språkhistorisk beskrivning, inte minst den grammatikhistoriska.

Vilken roll spelade då 1700-talets ordböcker för etableringen av svenskans ordförråd? Frågan kan tyckas märklig med tanke på att man vanligen associerar ordböcker med ordförråd. En naturlig följd borde därför vara att äldre ordböcker skulle vara alldeles utmärkta att använda för att undersöka hur svenskans ordförråd växte fram och stabiliserades. Fullt så enkelt är det emellertid inte.

För det första var 1700-talsordböckerna vanligen två- eller flerspråkiga, och hade ofta latin som metaspråk. Innehållet i ordböckerna präglades ofta av utländska förlagor, och det svenska innehållet kan därför ha en oklar status. Jacob Serenius engelsk-svenska ordbok (1734) hade t.ex.

en engelsk-fransk ordbok som förlaga, och de svenska ekvivalenterna är starkt beroende av den utländska förlagan. Det är därmed ganska osäkert i vilken mån det svenska ordförrådet i den engelsk-svenska ordboken kan sägas vara representativt för 1730-talets svenska. Ordförrådets värde för undersökningar av framväxt och normering av svenskt ordförråd, s.k. lexisering, kan därför diskuteras.

Då kan Serenius svensk-engelska ordbok från 1741 däremot vara mer intressant eftersom Serenius där använt ett urval av sitt ordförråd från den engelsk-svenska ordboken, varvid man kan anta att han då valt ut ord som dels är representativa för den tidens svenska, dels tjänade ett syfte för ordboken vars huvudfunktion var att förbättra förbindelserna, inte minst de merkantila, mellan England och Sverige.

Ordböckers funktion utgör ytterligare en svårighet i användningen av tvåspråkiga 1700-talsordböcker för undersökningar av lexisering. Många ordböcker, som Serenius, hade ett syfte som bör beaktas i lexikologiska undersökningar av ordbokens innehåll. I de fall när lexikografens syften inte framgår är det emellertid mer vanskligt att oreserverat utgå ifrån att ordboken skildrar det samtida ordförrådet ur ett allmänt perspektiv.

En tredje svårighet vid denna typ av forskning är att det saknas representativa korpusar att jämföra innehållet i ordböckerna med. För att kunna använda äldre ordböcker som språkhistoriska källor är det således viktigt att man vet en del om ordbokens bakgrund och tillkomst för att man ska kunna värdera de resultat man får fram.

Den ingående beskrivningen och kartläggningen av svenska ordböcker inom projektet Lexikografisk tradition i Sverige gav goda förutsättningar för att förstå bakgrunden till ordböckernas tillkomst, varvid bedömningen av dem som källmaterial blivit säkrare att göra. Det har därmed också blivit lättare att kartlägga hur ordförrådet i ordböckerna gestaltar sig i förhållande till annan samtida litteratur.

Följande undersökning har till syfte att ge exempel på hur man kan gå tillväga i utforskandet av en enskild ordboks ordmaterial, och vikten av den lexikografihistoriska kartläggning som ligger till grund för undersökningen.

2. Material och metod

Huvudmaterialet i denna undersökning kommer från Serenius (1741), den första svensk-engelska ordbok som publicerades i Sverige. Ordboken är en vändning av en tidigare engelsk-svensk ordbok av samme förfat-

tare (Serenius 1734). Den svensk-engelska ordboken är betydligt mindre än sin förlaga (ca 18 000 ordklassangivna ord jämfört med ca 35 000 i den engelsk-svenska ordboken), och man kan förutsätta att Serenius i den svensk-engelska ordboken gjort ett aktivt urval av ord som tjänar hans syften: att främja handel och sjöfart, främst mellan England och Sverige. (För en utförligare beskrivning av ordböckerna och deras inbördes förhållanden hänvisas till Rogström 1998.) I undersökningen framgår att Serenius i urvalet av svenska ord för sin svensk-engelska ordbok tagit med en del ord av fackordskaraktär, typiska för de områden som han med sin ordbok ville befrämja (Rogström 1998:312ff.). Förutom ett rent sjöfartsregister finns det också en hel del ord som bl.a. ansluter till handel, exportvaror och juridik. Rågången mellan fackterm och allmänord är inte klar – vissa ord är av klar fackordskaraktär, t.ex. *äffa* ('slam i alun- eller saltkokeri') medan andra snarast är att betrakta som mer allmänna, såsom *advocat*. Vad man undrar är naturligtvis hur stor hemortsrätt dessa fackordsliknande ord hade i samtidens svenska, och hur man ska kunna få reda på det.

I föreliggande undersökning analyseras en mindre del av de ord som jag i avhandlingen excerperat som fackord i Serenius (1741), nämligen de juridiska orden. Dessa jämförs med förekomster i 1734 års lag och Swedbergs *Swensk Ordabok* (2009). Valet av jämförelsematerial motiveras med att Serenius (1741) och lagboken är mer eller mindre samtida. De borde därmed kunna uppvisa stora likheter i det ordförråd som undersöks, förutsatt att de båda är representativa för det juridiska språk som var etablerat vid denna tid. 1734 års lag var den första samlade lagen för både stad och land i Sverige, och dess tillkomst hade föregåtts av ett långt arbete som finns skildrat i protokollen till lagkommissionens arbete (Sjögren 1900–1909). En viktig del i arbetet var den språkliga bearbetningen, och det finns all anledning att tro att lagkommissionen på ett ytterst medvetet sätt försökt att ersätta främmande och stilistiskt avvikande ord med något mer inhemskt och lämpligt, i syfte att ge lagen en enhetlig och värnadsfull språkdräkt med stark förankring bakåt i tiden. Bl.a. ville man ersätta latinska ord med svenska – ett arbete som till stora delar lyckades, om än inte fullt ut (Rogström 2009). Inte minst av denna anledning är det intressant att jämföra ordförrådet i lagen med ordförrådet i en ordbok från samma tid.

För att få ytterligare en jämförelsepunkt används också Jesper Swedbergs *Swensk Ordabok*, utgiven 2009 av Lars Holm. Denna ordbok skrevs under 1730-talet, men med tanke på att den inte trycktes förrän 2009 är sannolikheten liten att Serenius ska ha påverkats av den. Serenius bör heller

inte ha kunnat påverka Swedberg i någon större utsträckning eftersom den svensk-engelska ordboken kom ut 1741, alltså efter det att Swedberg färdigställt sitt ordboksmanus (Holm 2009:25). Till skillnad från Serenius ville Swedberg skapa en allmänspråklig ordbok, baserad på språket i bibeln. Han hade också klart normerande syften, inte minst ortografiskt, vilket var en av orsakerna till att ordboken inte trycktes under Swedbergs levnad (Holm 2009, förordet).

Undersökningsmaterialet utgörs av 93 stycken ord ur Serenius svensk-engelska ordbok (1741), och de har alla en anknytning till det juridiska området. I något fall har Serenius själv benämnt dem *lagord*, och då verkar de ha hämtats från landskapslagarna, men i övriga fall har jag bedömt dem såsom tillhörande ett semantiskt fält med juridiska ord. (För en närmare diskussion om urvalet samt terminologin hänvisas till Rogström 1998:312ff.) Excerpteringen av materialet från 1734 års lag har utförts i en elektronisk upplaga i form av fritextsökning, och orden ur *Swensk Ordabok* har excerpterats manuellt från den tryckta ordboken. Eftersom alla källorna tillämpar delvis olika ortografisk norm väljer jag att återge exemplen med modern stavning och böjning.

Undersökningen har genomförts på så sätt att jag utgått från Serenius ordmaterial och kontrollerat om hans ord finns med i 1734 års lag respektive *Swensk Ordabok*. Vad som inte framkommer med ett sådant tillvägagångssätt är vilka eventuella lagord som kan finnas i *Swensk Ordabok* men som inte finns hos Serenius. Att 1734 års lag innehåller lagord som inte återfinns hos vare sig Serenius eller Swedberg tror jag är ganska sannolikt, men det framkommer heller inte i en jämförelse med den metod som tillämpas här.

3. Resultat

Tabell 1 redovisar antalet belägg i de olika jämförelserna, och en närmare redogörelse för respektive kategori ges i respektive avsnitt.

TABELL 1. *Fördelning av belägg på de olika undersökningsmaterialen*

Alla källor	30
Serenius + Lagboken	19
Serenius + Swedberg	15
Enbart Serenius 1741	29
Totalt	93

3.1. *Gemensamma ord i alla källor*

Knappt en tredjedel av ordmaterialet, 30 av 93 ord, är gemensamt för alla tre källorna. Exempel på gemensamma ord är: *arv*, *bevis*, *borgen*, *dom*, *domare*, *jäv*, *lag*, *rätt* och *rättegång*, alltså sådana ord som visserligen används mest i juridiska sammanhang men som ändå inte kan betraktas som regelrätta facktermer. Att ord av denna typ är gemensamma för alla tre källorna är ganska naturligt och borde tyda på att orden i fråga ansågs allmänna och vanligt förekommande av sin samtid. De flesta är också vanliga idag.

Alla ord känns emellertid inte lika naturliga för en nutida språkbrukare. Ett sådant ord – *biltog* ('fredlös', 'landsflyktig') – var förmodligen vanligare i juridiskt språk då än nu, eftersom det betecknar en företeelse som inte finns längre. Ytterligare ord som är förknippade med rättsliga förfaranden som var praxis då men inte nu är *edsöre* och *danaarv*, där det första ordet betecknar den ed som kungen skulle svära, och där *danarvet* betecknar ett arv där det inte finns några arvingar (varvid arvet tillföll staten). För att kunna bedöma ordens fackspråkskaraktär är det naturligtvis en fördel att känna till något om bakgrunden till de texter de excerperats ur, men man bör också sätta dem i relation till det juridiska systemet under 1700-talet. Intressant att notera är att en tredjedel av orden ändå finns i alla källorna, inte minst i Swedbergs ordbok, som ju har ett något annorlunda syfte jämfört med Serenius ordbok.

3.2. *Ord gemensamma för Serenius (1741) och 1734 års lag*

Några av orden finns bara i Serenius ordbok och 1734 års lag. De är 19 till antalet, och man skulle kunna anta att dessa är av mer specifikt juridisk karaktär, eftersom de finns i lagboken men inte i Swedbergs ordbok. Flera av exemplen är snarare fraser än ord och många har med testamenten att göra, såsom uttrycken: *den som får testamente*, *den som gör testamente*, *göra testamente*, *förvalta ett testamente* etc. Ytterligare exempel på ord och fraser som är gemensamma för Serenius (1741) och 1734 års lag är *lagfara med en sak*, *laggift hustru*, *lagsökning*, *lägga någon biltog*. Även dessa fraser ger ett mer allmänspråkligt intryck, och skulle kanske av den anledningen ändå ha kunnat vara representerade i *Swensk Ordabok*. Den ordboken har emellertid en stringentare lexikografisk struktur än Serenius, och omfattar inte uppslagsord med sådan fraskaraktär som dessa exempel har. Det kan således vara en lexikografisk snarare än fackspråklig orsak

till att orden inte kommit med i Swedbergs ordbok. Vi kan därmed ha att göra med en kategori begrepp som ännu inte lexiserats, dvs. fått formen av ett enhetligt ord. I brist på en lämplig ordform återges begreppen i stället i form av en fras, och denna är besvärlig att ha som uppslagsform i en ordbok.

Detta förmodande aktualiserar en viktig faktor i undersökningen av ett språks lexisering och hur den kan studeras i ordböcker, nämligen frågan om när ett visst begrepp får en viss form som därmed är sökbar i en ordbok.

Den lexikografiska undersökningen av Serenius ordböcker som genomfördes i Rogström (1998) visar som sagt att den svensk-engelska ordboken är en vändning av den engelsk-svenska. Serenius har alltså valt att använda den målspråksenhet han etablerat i sin engelsk-svenska ordbok som en källspråksenhet i den svensk-engelska ordboken. I de flesta fall är detta ganska oproblematiskt, men i de fall då ett engelskt ord i den engelsk-svenska ordboken översatts med en fras i stället för en ettordsenhet uppstår problemet att det inte alltid finns en naturlig uppslagsform att välja. Ska man placera frasen *få testamente* under *FÅ* (v) eller under *TESTAMENTE*? Serenius har valt att placera allt som berör testamenten i artikeln *TESTAMENTE* i sin svensk-engelska ordbok. Denna mer semantiskt grundade princip fyller en funktion genom att man som användare lätt hittar ord som hör ihop och behandlar samma ämne. Det är emellertid svårt att veta om Serenius tillämpade denna princip för att han tyckte att det var enklast så, eller för att det inte fanns någon etablerad ettordsenhet att tillgå. Att det svenska ordmaterialet i den svensk-engelska ordboken står i ett starkt beroendeförhållande till den engelsk-svenska ordboken visar sig t.ex. i att Serenius valt att skriva *den som får testamente* trots att han hade kunnat använda ordet *arvinge* som han har som artikel i sin svensk-engelska ordbok, och som därmed torde kunna anses vara ganska etablerat. På samma sätt kan man resonera om en del andra ord som enligt SAOB funnits vid denna tid, men som inte används av Serenius. Ett sådant exempel är *testator*, som enligt SAOB har ett förstabelägg 1657. Serenius väljer i stället frasen *den som gör testamente*. Orsakerna till detta kan man bara spekulera kring, men ett rimligt antagande är väl att *testator* på 1730-talet inte var tillräckligt etablerat för att användas som uppslagsord i en icke-juridisk ordbok. Ur ett lexikografihistoriskt perspektiv är det således svårt att värdera ett visst ordförråd i en ordbok om man inte riktigt vet varför lexikografen valt att placera orden och fraserna som han gjort. Är det av språkliga skäl eller följer han en viss lexikografisk princip som inte är så vanlig idag?

Man kan givetvis misstänka att Serenius använt fraser i stället för ettordsenheter för att det inte fanns några naturliga ord att tillgå, och för att

de lexikografiska principerna för tvåspråkiga ordböcker inte var riktigt utvecklade vid den tiden. Jämförelsen med 1734 års lag är i detta sammanhang viktig, eftersom man där får bekräftat att de fraser som Serenius har i sin ordbok till stor del verkar ha varit ganska gängse även i officiella juridiska sammanhang. Lexiseringen på området verkade således inte ha nått så långt. Detta ger i sin tur viktig kunskap om ordbokens värde som källa till ordförrådsundersökningar om 1700-talets ordförråd.

3.3. Ord gemensamma för Serenius och Swedberg

Den minsta kategorin ord i undersökningen, 15 stycken, är den som är gemensam enbart för de båda ordböckerna. Att denna kategori är så liten är intressant inte minst med tanke på att det trots allt rör sig om två ordböcker från samma epok, om än med olika syften. Några av de gemensamma orden är sammansättningar med förleden *lag-* t.ex. *lagklok*, *lagstiftare*, *lagfaren* och *laglös*. Intressant att notera är att de två ordböckerna inkluderar orden *jurist*, *mened*, *protokoll*, *testamentera*, *åklagare* och *åtal*, vilka alltså inte återfinns i 1734 års lag. *Testamente* finns med i lagen, men verbet används inte. I stället skriver man *göra testamente*. Att dessa, för en modern läsare, så typiskt juridiska orden inte finns med i 1734 års lag beror förmodligen på strävan att försvenska det utländska ordmaterialet i lagboken (se Rogström 2009). Lagkommissionen föreslår t.ex. att *dagbok* eller *handlingar* ska användas i stället för *protokoll*, och i 1734 års lag kan man se att *handlingar* används. I stället för *mened* används ordet *vrångeod* i lagen. Uppenbarligen har lexikograferna här varit mer öppna för de ord som kommit att bli de gängse, och som kanske redan var det 1734, trots att de inte användes i lagboken.

3.4. Unika ord för Serenius

Det är nästan lika många ord som är unika för Serenius som de som är gemensamma för alla källorna, nämligen 29 stycken. Mot bakgrund av vad som tidigare sagts skulle man kunna tänka sig att de ord som är unika för Serenius har en tydligare fackordskaraktär och därför inte finns med hos Swedberg, samt att orden ifråga är av alltför avvikande stilistisk karaktär för att de ska komma med i lagboken. Det skulle också kunna vara så att en del av orden snarare ansluter till engelsk juridisk tradition än svensk, och därför inte finns med i lagboken. Så verkar också vara fallet.

Serenius har tagit med en del ord som är beteckningar för yrken av juridisk art såsom *advokat*, *fiskal*, *justitiarius*, *justitiekansler*, *principal* samt det lite roliga *brännvinsadvokat*. Förutom det sista ordet, kan man inte säga att de andra kan förväntas finnas i en allmänspråklig ordbok eller ens i den svenska lagboken från 1734, inte minst för att de nog till viss del återspeglar engelska förhållanden, men också för att de har en alldeles för latinsk prägel. Att *advokat* förmodligen ändå var det gängse ordet under 1700-talet trots att lagboken väljer att inte ta med det, visas också av den lexikaliserade sammansättningen *brännvinsadvokat*. Hade *advokat* varit ett ovanligt ord hade man förmodligen inte bildat en sådan sammansättning, än mindre tagit med den i en ordbok.

Några av exemplen är fraser som hade varit naturligare som verb, t.ex. *göra laglig* som kunde ersatts av *legalisera*. Swedberg har heller inte med detta verb, och en rimlig orsak är nog att ordet inte var aktuellt på 1700-talet. Enligt SAOB är förstabelägget från 1837. Enligt Landqvist (2003:66) är det också så att substantiv dominerar som ordklass i fackspråk jämfört med t.ex. verb. (Att fackspråk på detta vis föredrar nominala uttryck är förmodligen också förklaringen till exemplet rörande *testamentera* – *göra testamente* i 1734 års lag, som omtalas ovan.)

Bland de för Serenius unika orden finns också några som är starkt juridiska och som kanske tagits med just för att underlätta handelsförbindelserna med England och administration i förbindelse med den verksamheten, nämligen *attest*, *oktroj*, *prejudicat* och *process*.

4. Sammanfattning

Trots den ringa omfattningen av det ordförråd som undersökts verkar man ändå kunna dra några slutsatser, dels beträffande Serenius (1741), dels beträffande värdet av lexikografihistorisk forskning.

För det första kan man se att Serenius vinnlagt sig om att införliva ett juridiskt ordförråd med viss fackordsprägel i sin ordbok. Att det är juridiskt präglat var visserligen utgångspunkten för excerperingen, men detta intryck förstärks vid en jämförelse mellan Serenius (1741) och 1734 års lag samt Swedbergs *Swensk Ordabok*. De allmänna orden finns med i alla källorna, de mer fackordspräglade uttrycken finns mest i Serenius och lagboken, men inte i *Swensk Ordabok*. Att Swedberg inte har med fullt så många juridiska ord som Serenius kan förmodligen förklaras med att Swedbergs ordbok snarast var av normativ art och till stor del tog fasta på ordförrådet

i bibeln. Vad som återstår att se är om *Swensk Ordabok* innehåller juridiska ord som inte finns hos Serenius, och vilka dessa i så fall är.

Undersökningen har också visat att utformningen av det svenska ordmaterialet i Serenius ordbok till viss del är avhängigt av den engelska lexicologiska strukturen. Serenius har haft engelskan i fokus och velat att hans ordbok skulle användas aktivt, för att man skulle kunna uttrycka sig på engelska. Detta är viktigt att veta om man vill använda ordbokens svenska material för att skärskåda struktur och innehåll i svensk 1700-talsvokabulär. Man behöver utan tvekan ha ett jämförelsematerial. Slutligen kan man säga att utan de kunskaper om lexicografiska principer och tillämpningar som kartlades inom projektet Lexikografisk tradition i Sverige hade resultaten i föreliggande undersökning inte kunnat förklaras ens så pass som de förklarats här. Projektet skapade ett viktigt hjälpmedel till gagn för utforskandet av den ordsfatt som finns, mer eller mindre väl strukturerad, i svenska ordböcker från 1500-talet fram till den moderna lexicografins genombrott med Dalins ordbok.

Litteratur

- Dalin, Anders Fredrik 1850–53. *Ordbok öfver svenska språket*. Stockholm.
- Hannedóttir, Anna Helga 1998. *Lexikografihistorisk Spegel. Den enspråkiga svenska lexicografins utveckling ur den tvåspråkiga*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 23.) Göteborg.
- Hannedóttir, Anna Helga 2000. Ordböckernas roll i svenskans grammatiska standardisering. *LexicoNordica* 7. S. 23–40.
- Holm, Lars 2009. Se Swedberg, Jesper 2009.
- Johansson, Monica 1997. *Lexicon Lincopense. En studie i lexicografisk tradition och svenskt språk vid 1600-talets mitt*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 21.) Göteborg.
- Landqvist, Hans 2003. Abolition, militärmål, rusdryck och kåkfarare. *Studier i ett svenskt juridiskt ordförråd 1800–2000*. Rapporter från ORDAT. Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000. Nr 20. Göteborgs universitet.
- Rogström, Lena 1998. *Jacob Serenius lexicografiska insats*. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 22.) Göteborg.
- Rogström, Lena 2009. Språkplanering i praktiken? En lexikalisk studie av förarbetena till 1734 års lag. *Språk och stil* 19. 2009. S. 5–34.
- Serenius, Jacob 1734. *Dictionarium Anglo-Svethico-Latinum*. Hamburg.
- Serenius, Jacob 1741. *Dictionarium Suethico-Anglo-Latinum*. Stockholm.

1734 års lag. Se Sveriges rikes lag.

Sjögren, Wilhelm 1900–1909. *Förarbetena till Sveriges rikes lag : 1686–1736 : efter offentligt uppdrag / utgifna af Wilhelm Sjögren*. Uppsala.

Swedberg, Jesper 2009. *Swensk Ordabok. Utgiven efter Uppsala-handskriften, med tillägg och rättelser ur övriga handskrifter, av Lars Holm*. Skara: Stiftelsen för utgivande av Skaramissalet.

Sveriges rikes lag. Gillad och antagen på Riksdagen åhr 1734. 1780. [1984]. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Lund.

Bland nötkärnor, fyrbåkar och skållade råttor Om konventionaliserade liknelser i svenskan

Emma Sköldberg
Göteborgs universitet

1. Inledning

Uttrycken *frisk som en nötkärna*, *lysa som en fyrbåk* och *springa som skållade råttor* är bara några av alla de etablerade liknelser som finns i svenskan. Sådana liknelser utgör, delvis i motsats till vad Wikberg (2008:127) hävdar, en del av svenskans fraseologi som inte tidigare undersökts i särskilt hög grad. I den här artikeln kommer jag att resonera kring form och betydelse hos liknelser samt bruket av dem i samtida svenska texter. Även uttryckens relevans i ordböcker kommer att diskuteras.

2. Bakgrund och material

I fokus för denna artikel ligger alltså svenska *konventionaliserade liknelser*. Med en konventionaliserad liknelse avses ett inom ett visst språksamfund, (ofta) figurativt, relativt fixerat flerordsuttryck som används för att göra en explicit jämförelse mellan två led, ett sakled och ett bildled (se bl.a. Moon 1998:22 och Wikberg 2008:127–128 för olika definitioner). I uttrycket *darra som ett asplöv* är *darra* sakled och *asplöv* bildled. Jämförelsen mellan de två leden lyfts i svenskan fram genom jämförelseledet *som* (eller *liksom*). På detta sätt skiljer sig liknelsen från metaforen där jämförelsen är implicit (Wikberg 2008).

Det är inte helt enkelt att avgöra när en liknelse kan betraktas som konventionaliserad, dvs. väletablerad, i ett visst språk (jfr Svanlund 2001:56–59). Moon (2008) utgår i sin undersökning av engelska liknelser från att det ska finnas fyra förekomster av liknelsen i British National Corpus för att den ska betraktas som mer än tillfällig. I det här artikeln har jag istället

valt att ta fasta på den uppsättning liknelser som behandlas i Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien (2009; härnäst SO).

Moon (2008:11–12) menar att det finns minst tre sätt att resonera när man vill uttala sig om antalet liknelser i ett språk. Många liknelser har nämligen liknande betydelse och vissa gemensamma lexikala komponenter. Som exempel kan uttrycken *smal som en pinne*, *smal som en sticka* och *smal som en vidja* anföras. Dessa tre uttryck kan även relateras till *mager som ett skelett* och *mager som en skrika*. Ett första sätt att räkna kan, enligt Moon, karakteriseras som konceptuellt, eftersom det är kopplat till konceptuella metaforer. Moon (2008:11) beskriver detta konceptuella räknesätt på följande sätt:

Here a particular quality is emphasized through something which prototypically or essentially has that quality. Any synonymous words and expressions which conform to the central figuration are possible (irrespective of distinctions in connotation), though some recur in corpus evidence and many do not.

I samband med konceptet SMAL kan man därmed tala om ett liknelsekluster som bl.a. inkluderar *smal/mager/x som en pinne/sticka/vidja/skelett/skrika/y*. Dessa uttryck kan enligt det konceptuella sättet att räkna betraktas som en enda liknelse. Ett andra och mindre abstrakt sätt att gruppera liknelser baseras på de adjektiv, verb och substantiv som används (Moon 2008:12). Detta synsätt leder till att *smal som en pinne/sticka/vidja* räknas som en liknelse och *mager/smal som ett skelett* som en annan. Detta sätt att räkna är mer lexikografiskt, eftersom det är typiskt för ordböcker där man på grund av platsbrist sammanför olika uttryck. Det tredje sättet kan kallas lexikalt; varje variant räknas då som en enskild liknelse. Med andra ord räknas *smal som en pinne*, *smal som en sticka*, *smal som en vidja* individuellt. Enligt Moon (2008:12) är denna syn på liknelser lämplig vid exempelvis korpusstudier och mer kvantitativa undersökningar. Det är också denna utgångspunkt som jag har i min artikel.

Utifrån detta lexikala synsätt handlar det om 219 liknelser som redovisas bland idiomerna i SO. Jag har därmed skilt på liknelser som redovisas tillsammans i ordboken. Följaktligen räknas t.ex. *envis som en terrer/eräsna* (s.v. **envis**) som två olika belägg. Antalet svenska uttryck går att jämföra med de ca 230 engelska liknelser som undersöks av Moon (2008). Mitt material torde kunna betraktas som omfattande, men det inkluderar knappast alla konventionaliserade liknelser i modern svenska. I materialet saknas t.ex. *glänsa som guld* och *tyst som i graven*, dvs. två väletablerade uttryck som borde ha behandlats i SO, men som saknas. Detsamma

gäller kanske i viss mån *smidig som ett kylskåp* som är upptaget i svenska Wikipedias lista över liknelser (se Wikipedia). SO kan alltså kompletteras ytterligare (jfr Heinonen 2009:148 som diskuterar varför många liknelser saknas i finska ordböcker). Att söka efter ytterligare liknelser i bl.a. andra svenska lexikografiska verk faller dock utanför ramen för denna studie.

3. Liknelsernas form och struktur

Kännetecknande för många liknelser är att de inkluderar slutrim, vilket har en sammanbindande effekt och torde bidra till att man som språkbrukare lättare minns dem: *mätt som en plätt* och *lång som en flaggstång*. Även alliterationer är vanligt förekommande: *falla som en fura* och *god som guld* (jfr Holm 1980:7 som konstaterar att rim och rytm "räddat livet på massor av ordspråk"; se även Moon 2008:5).

Moon (1998:150–152) konstaterar att engelska liknelser vanligen har strukturen (as) + ADJECTIVE + as + Nominal group. Två uttryck av denna typ är (*as*) *clear as crystal* och *dead as a doornail*. En annan vanlig struktur är (VERB) + like NOMINAL GROUP med exempel som *stick out like a sore thumb* och *like water off a duck's back*.

De flesta liknelserna i mitt material ingår i dessa övergripande grupper, men man kan också precisera deras struktur ytterligare. Ca 40 % av liknelserna utgår från adjektiv. De flesta av dem har strukturen ADJ som NP. Nominalfrasen utgörs här av ett substantiv i obestämd form singular med eller utan artikel (*bred som en ladugårdsdörr*, *ful som stryk*) eller av ett substantiv i bestämd form singular (*envis som synden*).

Närmare 50 % av liknelserna i materialet utgår från verb. De flesta har strukturen V som NP. Nominalfrasen kan bestå av ett substantiv föregått av en obestämd artikel (*komma som ett skott*), ett substantiv i pluralis (*falla som käglor*) eller ett substantiv i bestämd form (*tiga som muren*). Många gånger finns det också en attributiv bestämning till substantivet (*komma som en räddande ängel*). En annan stor grupp har den mer komplexa strukturen V som NP PP (*växa upp som svampar ur jorden*). Ytterligare andra liknelser har formen V som SATS (*ljuga som en häst travar*). Det finns sålunda, strukturellt sett, synnerligen enkla men också mer komplexa svenska liknelser.

I materialet finns dock även uttryck som saknar såväl ett inledande adjektiv som ett verb, t.ex. *som en liten blå* med betydelsen 'väldigt ihärdigt' (s.v. **blå**). Uttrycket är försett med följande språkprov: *han städade som en liten blå inför släktkalaset*. Språkprovet ska i kombination med defini-

tionen illustrera att uttrycket vanligtvis föregås av verb som betecknar någon form av fysisk aktivitet.

4. Liknelsernas funktion och semantiska egenskaper

Liknelsernas huvudsakliga funktion är att uttrycka någon form av emfas (Norrick 1986:46, Moon 1998:150–152). Något förenklat kan man också säga att t.ex. *pigg som en mört*, *slita som ett djur* och *läcka som ett såll* betyder 'mycket pigg', 'slita hårt' och 'läcka kraftigt'. Eftersom de flesta liknelser är just intensifierande ifrågasätter Heinonen (2009:148) om de över huvud taget behöver behandlas i en allmän ordbok. Författaren menar att språkbrukaren inte behöver ordboken för att tolka en liknelse rätt – det räcker med att han eller hon känner igen den syntaktiskt. Om liknelserna utelämnas är dock ordboken bristfällig för den användare som vill kontrollera om ett visst uttryck förekommer i språket (Heinonen 2009:148).

Den rent intensifierande funktionen är emellertid inte så vanlig bland liknelserna i mitt material. Som exempel kan *sitta som tända ljus* och *sitta som på nålar* anföras. I dessa fall handlar det inte om att sitta mycket eller länge. Genom dessa liknelser preciseras snarare det sätt som man sitter på. Enligt SO (s.v. **sitta**) betyder nämligen uttrycken 'sitta alldeles stilla och uppmärksam' respektive 'sitta och vara mycket otålig, ängslig eller nervös'. Liknelsernas betydelser är sålunda inte alltid självklara, och det är därför befogat att de anges även i en receptionsordbok (se vidare Farø & Lorentzen 2009:79).

Vid en diskussion kring liknelsernas semantiska egenskaper kan man vidare ta fasta på deras sakled, deras bildled, och förhållandet mellan dessa led.

4.1. Sakled

Enligt Norrick (1986) består den största enskilda gruppen sakled i engelska liknelser av färgbeteckningar. Också bland sakleden i mitt material förekommer färgbeteckningar även om de inte är så många – det finns bara fem sådana uttryck: *röd som en kräfta*, *röd som en pion*, *röd som en tomat*, *svart som natten* och *vit som ett lakan*.

Eftersom liknelser tjänar till att förstärka t.ex. ett adjektiv är det inte förvånande att vissa frekventa adjektiv eller adjektiv som ofta intensifieras, förekommer i ramar med varierande substantiv (Moon 1998:150–152).

Som exempel anför Moon bl.a. *clear as crystal – clear as day*. Jämför de tydliga svenska motsvarigheterna *klar som kristall* och *klar(t) som dagen*.

4.2. Bildled

Norrick (1986:39) menar att bildledet i en liknelse "should generally be something members of the community know quite well". Mer än 25 % av bildleden i mitt svenska material inkluderar en djurbeteckning (se Norrick 1986:40 för liknande iakttagelser i engelskan). Några exempel är *äta som en häst*, *gå som katten kring het gröt*, *fara som en tätting*, *hal som en ål*, *dö som flugor* och *vig som en apa*. Det kan sålunda vara en beteckning på ett hus- eller tamdjur, en fågel, en fisk, en insekt eller ett mer eller mindre exotiskt vilt djur. De djurbeteckningar som återkommer flest gånger bland mina liknelser är *katt* och *häst* (enligt Norrick 1986:41 är *dog* vanligast i hans engelska material).

Vanligt förekommande är också bildled som betecknar kroppsdelar eller föremål etc. i naturen (se t.ex. *fort som ögat*, *slät som en barnrumpa*, *fräsch om en nyponros*, *snabb som vinden*, *sjunka som en sten*, *falla som en mogen frukt* och *vara lika som bär*). Även beteckningar på redskap o.d. förekommer: *vit som ett lakan*, *lugn som en filbunke*, *lysa som en fyrbåk* och *vara som en öppen bok* (jfr Norrick 1985:40).

Vid den semantiska analysen av liknelserna måste man också ta hänsyn till bl.a. de konnotationer som bildledet förmedlar (Norrick 1986:46). I stort sett kan man säga att *envis som en åsna* och *envis som synden* har samma betydelse, dvs. 'mycket envis', men eftersom de båda uttrycken inte har samma konnotationer torde de knappast vara utbytbara i samtliga kontexter.

4.3. Förhållande mellan sak- och bildled

Förhållandet mellan sak- och bildled kan vara bokstavligt eller metaforiskt (Norrick 1986:43). Jämför t.ex. *hal som såpa* och *hal som en ål*. Båda liknelserna tjänar till att förstärka adjektivet *hal*. I det första fallet är det dock den bokstavliga betydelsen hos *hal* som avses medan det i det andra är den bildliga. Denna skillnad i uttryckens betydelse framträder också tydligt i SO, där uttrycken anges betyda 'mycket hal' respektive 'undfallande och opålitlig' (se Moon 1998:150–152 för engelska exempel).

Kopplingen mellan sak- och bildled kan upplevas som mer eller mindre motiverad, vilket givetvis får konsekvenser för hur genomskinlig liknelsen är för språkbrukarna. I vissa fall är liknelsen mer objektiv och kan sägas bygga på fakta (*röd som en tomat, hård som flinta*). I andra fall baseras liknelsen på konventionaliserade, kulturellt betingade tankemönster som stöds av bl.a. olika fabler (*listig som en räv, from som ett lamm*; se Allwood 1983:28; Norrick 1986:42). Vidare kan ironi skapa motivation mellan sak- och bildled. Bildledet utgör då ett tydligt exempel på motsatsen till det som sakledet uttrycker. Som exempel anför Norrick (1986:44) och Moon (1998:150–152) bl.a. engelskans *clear as mud* och *swim like a stone*. En svensk liknelse med klara ironiska drag är det på Wikipedia nämnda *smidig som ett kylskåp*.

Det finns också gott om liknelser där likheten mellan sak- och bildled kan tyckas långsökt. Man kan exempelvis undra varför man gör något *som en kratta* eller *som en påse nötter* (i bemärkelsen 'oskickligt' eller 'dåligt'). Det är inte helt enkelt att besvara denna fråga; just dessa uttryck är inte upptagna i SAOB. Det senare uttrycket kan eventuellt kopplas till det homonyma substantivet *nöt* 'tamt oxdjur', som används bildligt om personer som anses dumma eller naiva (jfr t.ex. *ditt nöt!* och *jag mitt dumma nöt!*). I detta sammanhang kan även uttrycken *röka/supa/svära som en borstbindare* lyftas fram. Man kan fråga sig om just personer som tillverkade borstar levde särskilt vilt och hade ett mer ovårdat språk än andra. Enligt SAOB (s.v. **borstbindare**) härrör åtminstone *supa som en borstbindare* från tyskans *wie ein Bürstenbinder saufen*, en ordlek i anslutning till *Bürsten* 'dricka, festa, rumla'. Den i våra ögon konstiga bilden kan alltså – precis som vid andra uttryckssätt – få sin förklaring om man tittar närmare på liknelsens etymologi.

5. Bruk av liknelser i autentiska texter

Moon (1998:150–152, 2008:20–21) konstaterar att engelska liknelser inte används särskilt ofta i British National Corpus, men att det dock finns ganska stora skillnader i frekvens mellan olika uttryck. I vilken mån används då svenska liknelser i samtida texter? Som exempel kan vi ta tre liknelser som utgår från adjektivet *blek*, nämligen *blek som ett lakan*, *blek som ett lik* och *blek som (ett) lärft*. Om man granskar textmaterialen i Lexikaliska institutets utvidgade version av Språkbanken (ca 270 miljoner ord, i huvudsak tidningstext) finns det sammanlagt åtta förekomster av *blek som ett lakan* samt en förekomst vardera av *blek som ett lik* och

blek som lärft. Däremot saknas varianten *blek som ett lärft*. Intressant nog är sju av dessa totalt tio belägg hämtade från korpusens romanmaterial. Tidningsskribenterna väljer istället icke konventionaliserade formuleringar som t.ex. *blek som en novembergryning* (press 97), *blek som en engelsk lady* (press 01) och *blek som ett vindspöke* (press 04). I vissa fall, som i *blek som en visnen sparris* (press 01) och *blek som en gammal ål* (SvD 08), är inte kopplingen mellan sak- och bildled lika tydlig som i de konventionaliserade *blek*-liknelserna, men detta torde inte förta liknelsernas förstärkande funktion.

Vanligare är liknelser som *sitta som en smäck* (drygt 100 belägg), *sprida sig som en löpeld* (drygt 160 belägg) och *stå som spön i backen* (drygt 200 belägg), men uttrycken är ändå relativt lågfrekventa med tanke på korpusens storlek. När dessa liknelser används kan man också notera att skribenten ofta frångått en mer typisk kontext. Som exempel kan det redan nämnda uttrycket *stå som spön i backen* anföras. Endast i ett fåtal fall används detta på det typiska sättet om just regn. Istället möter man exempel med *fornfynd* (press 01), *rea-skyltar* (press 03), *sportklyschor* (press 01) etc.

Mycket talar alltså för att skribenter undviker att använda konventionaliserade liknelser, i synnerhet i tidningstext. Kanske upplevs dessa som nötta klichéer (jfr Svanlund 2001:41–42). Många liknelser kan dock, trots de låga frekvenserna i tidningstext, betraktas som levande i svenskan. Man måste nämligen beakta den valda korpusens begränsningar – användningen av den här typen av fraseologi är synnerligen genrebunden. Moon (2008:22) har kommit fram till att det finns en klar koppling mellan de engelska liknelser som hon undersöker och mer populära texttyper. Moon (2008:29) betonar också att man måste skilja på språkbrukarnas aktiva och passiva ordförråd – många känner till dessa uttryck utan att för den sakens skull använda dem. I svenskan stöds också vissa liknelser av näraliggande sammansättningar (jfr t.ex. *tung som bly – blytung*, *torr som snus – snus-torr*, *hal som såpa – såphal*).

6. Avslutning

Konventionaliserade svenska liknelser kan betraktas som nötta klichéer. Men dessa uttryck är både roliga och intressanta om man undersöker dem närmare.

I samband med denna artikel har de 219 svenska konventionaliserade liknelserna i SO granskats. Undersökningen visar att ca 30 % av dem, t.ex. *pigg som en lärka*, har en enkel struktur. Många av dem inleds med ett ad-

jektiv, men det finns också enkla uttryck som inleds av ett verb, t.ex. *sova som en stock*. I många fall är dock verbliknelserna mer strukturellt komplexa, t.ex. *ljuga som en häst travar* och *komma som en blix från en klar himmel*.

Liknelserna fyller en i huvudsak intensifierande funktion. Det gäller också uttrycken *pigg som en lärka* ('mycket pigg') och *sova som en stock* ('sova djupt'). Liknelsen *komma som en blix från en klar himmel* betyder däremot 'komma plötsligt och oväntat'. Många liknelser har sålunda en mer komplex betydelse än man kan tro, och de bör därför tas med i en ordbok som ska användas vid reception (jfr Heinonen (2009:148 ovan). Men konventionaliserade liknelser förtjänar också en plats i en ordbok avsedd för produktion – även om man kanske inte ska uppmuntra brukarna att använda sådana uttryck i alla texttyper. I många av liknelserna råder ett relativt komplext förhållande mellan sak- och bildled och de måste betraktas som synnerligen oförutsägbara.

Undersökningen väcker också frågor, t.ex. förhållandet mellan liknelser i svenskan och i andra språk. Visst finns det svenska uttryck med ekvivalenter i andra språk, t.ex. *listig som en räv* och *sova som en stock*. Samtidigt varierar liknelserna mellan språksamfunden (Allwood 1983:28). Till exempel finns det i danskan många uttryck utan direkta – eller åtminstone bokstavliga – ekvivalenter i svenskan, exempelvis *bande som en tyrk* 'svära kraftigt och ofta' och *grine som en flækket træsko* 'skratta högt och obehärskat'. Det vore onekligen intressant att jämföra de uttryck som undersökts i denna artikel med de danska liknelser som finns upptagna i t.ex. Den danske ordbog (2003–2005).

Litteratur

- Allwood, Jens 1983. Naturen som metaforfält. I: Allwood, Jens, Tore Frängsmyr & Uno Svedin (red.), *Naturen som symbol*. Stockholm: Liber. S. 23–49.
- Farø, Ken & Henrik Lorentzen 2009. De oversete og mishandlede ordforbindelser – hvilke, hvor og hvorfor? *LexicoNordica* 16. S. 75–92.
- Heinonen, Tarja Riitta 2009. Idiom, liknelser och kollokationer i två finska ordböcker. *LexicoNordica* 16. S. 141–159.
- Holm, Pelle 1980. Om ordstäv och ordspråk. I: *3530 ordspråk och talesätt i urval av Pelle Holm*. Stockholm: Bonnier Fakta. S. 3–14.
- Moon, Rosamund 1998. *Fixed expressions and idioms in English. A Corpus-Based Approach*. Oxford: Clarendon Press.

- Moon, Rosamund 2008. Conventionalized *as*-similes in English. A problem case. *International Journal of Corpus Linguistics* 13:1. S. 3–37.
- Norrick, Neal R. 1986. Stock similes. *Journal of Literary Semantics* XV/1. S. 39–52.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien 1898–*. Lund: Gleerups.
- SO = *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien 2009*. Stockholm: Norstedts.
- Svanlund, Jan 2001. *Metaforen som konvention. Graden av bildlighet i svenskans vikt- och tyngdmetaforer*. Acta Universitatis Stockholmiensis 23. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Wikberg, Kay 2008. Phrasal similes in the BNC. I: Granger, Sylviane & Fanny Meunier (eds.), *Phraseology. An interdisciplinary perspective*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. S. 127–142.
- Wikipedia, se <<http://sv.wikipedia.org/wiki/Liknelse>>, hämtat 2010-08-23.

Anmärkning:

Studien har gjorts inom ramen för min forskartjänst som finansieras av Svenska Akademien.

Liktydingar med anor

Om den latinska synonymlexikografins utlöpare i Sverige

Bo Svensén

Svenska Akademiens sekretariat

I samband med en bemärkelsedag för ganska länge sedan fick jag av föremålet för denna festskrift en present i form av ett väl bibehållet exemplar av en bok med titeln *Synonymiskt handlexikon öfver latinska språket af Prof. Ludv. Ramshorn*, en utomordentligt väl uttänkt present med tanke på min bakgrund som latinist och mitt senare tillkomna intresse för lexicografi. Jag betvivlar inte ett ögonblick att Bo Ralph visste vad det var han gav mig, men jag hoppas ändå att en lite mer ingående beskrivning av ordboken – dess föregångare, uppbyggnad, innehåll och efterföljare – kanske skulle kunna duga som ett ringa och senkommet återgåldande av gåvan, och möjligen också kunna läsas även av andra ordbokshistoriskt intresserade.

1. Föregångare

Ordboken har en inte ointressant förhistoria, som här – efter förebild av en välkänd svensk språkhistoria under arbete – skall följas baklänges i tiden.

Vår baklängesresa börjar 1846, som är det tryckår som anges på titelsidan.¹ Där framgår också att boken är tryckt i Uppsala hos Leffler och Sebell.

Vi backar ett steg. På titelsidan anges också att bokens förra hälft har blivit ”granskad, tillökt och i åtskilligt omarbetad af Prof. A. Törneros”, medan den senare hälften blivit ”genomsedd af andra Kännare i Latinska Språket”. En av dem som lade sista handen vid boken före tryckningen var alltså Adolph Törneros (1794–1839), klassisk filolog och professor i latin

¹ Libris har tryckåren 1838–46. De första tretton arken publicerades nämligen 1838, varefter verket i sin helhet utgavs 1846.

i Uppsala från 1832, men mest känd som spirituellt brevskrivare. Vi får anledning att återkomma till honom längre fram.

Av en annan uppgift på titelsidan framgår också att det som Törneros m.fl. granskade var en översättning, utförd av John Olof Leffler.²

Den förlaga Leffler utgick ifrån var tysk, hade titeln *Synonymisches Handwörterbuch der lateinischen Sprache* och var utgiven i Leipzig 1835. Författaren, Johann Gottlob Ludwig Ramshorn (1768–1837), var utöver sina arbeten inom synonymiken³ även författare till en omfattande latinsk grammatik.

Förordet till Ramshorns handordbok tar oss ytterligare ett steg bakåt i tiden. Det framgår där att boken utgör en förkortad version av hans egen, mer utförliga *Lateinische Synonymik* (I–II, Leipzig 1831–33).

Den utförliga versionen av Ramshorns synonymik har i sin tur en förebild. Enligt titelsidan har latinets synonymik där blivit ”nach Gardin-Dumesnil’s *Synonymes latins* neu bearbeitet und vermehrt”. Ramshorn syftar här på *Synonymes latins, et leurs différentes significations, avec des exemples tirés des meilleurs auteurs*, utgiven 1777 i Paris av filologen och rektorn för Collège Louis-le-Grand, Jean Baptiste Gardin-Dumesnil (1720–1802).

På titelsidan i *Synonymes latins* redovisar Gardin-Dumesnil i sin tur vad som har varit hans inspirationskälla: verket har tillkommit ”à l’imitation des *Synonymes françois* de M. l’abbé Girard”. Gabriel Girard (1677–1748), kyrkoman, framstående filolog och grammatiker, ledamot av Franska Akademien, utgav 1718 i Paris en synonymik med titeln *La justesse de la langue françoise, ou les différentes significations des mots qui passent pour synonymes*, i senare upplagor ändrad till *Synonymes françois, leurs différentes significations, et le choix qu’il en faut faire pour parler avec justesse*. Detta verk – som Voltaire ansåg skulle fortleva lika länge som franska språket självt och t.o.m. bidra till dettas fortbestånd – var den första distinktiva synonymiken över ett modernt språk som utgavs i bok-

² 1813–84, blivande skolman, läroboksförfattare och riksdagsman. Han är dock inte identisk med den ena av tryckarna, som i stället är läkaren, skriftställaren och bokförläggaren Sven Peter Leffler (1776–1850). Denne, som tillhörde en annan gren av släkten, blev 1836 tillsammans med sin måg Frans Viktor Sebell ägare till det akademiska tryckeriet i Uppsala.

³ För säkerhets skull skall påpekas, att ”synonymik” här generellt är liktydigt med distinktiv synonymik, dvs. att det för varje synonym explicit anges hur den skiljer sig från andra synonymer med avseende på betydelsen, användning i olika kontexter osv.; detta till skillnad från kumulativ synonymik, där synonymerna i stort sett utan kommentarer grupperas tillsammans och läsaren själv får avgöra i vilket sammanhang var och en av dem är lämpligast att använda.

form och skulle komma att utlösa en våg av imitation över hela Europa (Hausmann 1990:1068).

Den bok jag fick i present har alltså en lång förhistoria. I själva verket utgör den ett led i en nästan tvåtusenårig tradition. En viktig förebild för Girards *Synonymes françois* var nämligen de latinska synonymikerna, en livskraftig genre som ofta helt enkelt benämns *differentiae* och som har rötter ända borta i antiken. Ett av de viktigaste verken är Ausonius Popmas *De differentiis verborum* (Antwerpen 1606), som utgavs i bearbetade upplagor ända fram till slutet av 1700-talet, och som startpunkt för hela genren brukar man nämna Cornelius Frontos *De differentiis vocabulorum* från 100-talet e.Kr. (Hausmann 1990:1067f.).

Därmed har vi nått slutpunkten för vår baklängesresa. Nu är det dags att se lite närmare på den ordbok där resan började.

2. Uppbyggnad och innehåll

Ordboken är tvåspråkig, med latinet som utgångsspråk och med svenskans som beskrivningsspråk. Den omfattar totalt 402 sidor och innehåller 1 043 artiklar. Antalet latinska synonymer är cirka 5 000.

Megastrukturen⁴ innefattar, utöver lemmalistan, tre förtexter och en eftertext. Förtexterna utgörs av en titelsida samt, på dess baksida, ett kort förord (ett 15-tal rader) och en ännu kortare användarhandledning (1½ rad). Lemmalistan omfattar s. 1–369. Eftertexten består av ett register över de latinska synonymerna (s. 371–400).

Makrostrukturen, som är alfabetisk, kan närmast beskrivas som glatt-alfabetisk: lemmana anförs i striktalfabetisk ordning utan gruppering. Dock är I och J resp. U och V (av historiska och språkspecifika skäl) samsorterade: vi finner exempelvis en sorteringsordning som *vallis*, [...], *ubique*, [...], *vita*, [...], *umbrae*, [...], *vulgaris*.

Lemmat avviker från vad man är van vid i allmänordböcker. Framför allt måste det i samtliga fall beskrivas som ett flergångslemma (dvs. det representerar fler än ett lemmatecken), eftersom samtliga i en artikel behandlade synonymer anförs i lemmaposition:

73. *Amittere, Perdere, Deperdere.*

I lemmat "*Amittere, Perdere, Deperdere*" fungerar den första synonymen (*Amittere*) som ledelementbärare, dvs. dess stavning bestämmer artikelns

⁴ Metalexikografisk terminologi här och i fortsättningen efter Svensén 2004.

insortering i lemmalistan. Det är svårt att avgöra vad som bestämmer den inbördes ordningen mellan synonymerna inom lemmat (och därmed alltså artikelns plats i lemmalistan), men det är uppenbarligen inte alfabetet.

Av exemplet framgår också att varje artikel inleds av ett nummer. Numren avspeglar inte någon systematik utan är infogade i löpande följd sedan artiklarnas alfabetiska ordning väl har fastställts. De utgör enbart element i den yttre åtkomststrukturen och har i huvudsak två funktioner: att utgöra adresser för hänvisningar inom lemmalistan och för de angivelser som förekommer i registret.

De ord som anförs i lemmaposition i samma artikel kan i ett stort antal fall inte betraktas som riktiga synonymer utan bör snarare uppfattas som tillhörande samma semantiska eller ibland rentav ontologiskt-encyklopediska fält, varigenom ordboken i stor utsträckning får karaktär av tesaurus.⁵ Som exempel kan anföras lemmat i den artikel som behandlar begreppsältet man–kvinna, make–maka, hufvader–husmoder, äktenskap, samboförhållande:

260. *Conjux, Maritus — ta, Pater — Materfamilias, Mas, Uxor, Matriona, Mulier, Femina; Conjugium, Connubium, Matrimonium, Contubernium.*⁶

Till detta intryck bidrar också att ord tillhörande olika ordklasser ofta sammanförs i samma lemma. Följande lemma upptar i tur och ordning substantiv, verb och adjektiv:

519. *Humus, Solum, Tellus, Terra; Humare, Sepelire, [...], Tumulare; Humilis, [...], Abjectus, [...], Supplex.*

Man kan därför säga att lemmat representerar ett begreppsält som utgör sammanfattningen av de i lemmat ingående lexikaliska enheternas semantiska eller ontologiskt-encyklopediska egenskaper. Men ibland anläggs också ett etymologiserande perspektiv, här exemplifierat av serien *Humus* 'jord, mark' – *Humare* 'begrava' – *Humilis* 'låg' (eg. 'marknära'). Vidare har man när det gäller synonymerna till adjektivet *Humilis* i stort sett enbart tagit fasta på dess överförda betydelse 'undergiven, ödmjuk', vilket får till följd att kedjan fortsätter med *Abjectus* 'modlös, nedslagen' och *Supplex* 'ödmjukt bönfällande, skyddsökande'. Till slut har man alltså avlägsnat sig ganska långt från *Humus* 'jord, mark'.

Ett och samma ord kan givetvis förekomma i flera lemman, nämligen om det är polysem. Detta är dock inte särskilt vanligt. De flesta av de ca

⁵ Hela ordboken karakteriseras f.ö. av Hannesdóttir (1987, nr 163) som en tesaurus.

⁶ Tankstrecken är plattshållarsymboler, en av de få typerna av kondensering som förekommer i ordboken: "*Maritus — ta*" skall alltså utläsas som "*Maritus Marita*" och "*Pater — Materfamilias*" som "*Paterfamilias Materfamilias*".

5 000 orden förekommer bara i ett lemma; ca 250 ord uppträder i två lemman, ca 20 i tre lemman och 7 i fyra lemman, det är allt.

Mikrostrukturen (eller kanske hellre: artikelstrukturen) avviker givetvis från allmänordböckernas.

Artikeln indelning i underavdelningar är oftast grundad på de synonymer som anförs i lemmaposition. Dessa synonymer anförs dock inte bara på den platsen utan också i inledningen till sina respektive underavdelningar, där var och en (direkt eller indirekt) utgör adress för de flesta avvikelser som förekommer inom avdelningen i fråga. "Skelettet" i en typisk, okomplicerad artikel har normalt detta utseende:

240. *Communicare, Participare, Impertire; Communis, Publicus.*
Communicare [betydelse, exempel]. *Participare* [bet., ex.]. *Impertire*
 [bet., ex.]. — *Communis* [bet., ex.]. *Publicus* [bet., ex.].

De synonymer som anförs i lemmaposition skulle kunna beskrivas som utflyttade dit från sina respektive underavdelningar, dock så att var och en av dem – till skillnad från vad som sker vid "normal" utflyttning – har lämnat kvar en kopia av sig själv på den ursprungliga platsen. Denna kopia skulle då kunna uppfattas som ett slags sublemma.

Att gå in på en systematisk beskrivning av de olika informationstyperna och deras behandling skulle föra för långt; i stället skall här ges ett par smakprov, med kommentarer. Den "påklädda" versionen av "skelettet" ovan ser ut på följande sätt:

240. *Communicare, Participare, Impertire; Communis, Publicus.* *Communicare*, göra det hela af något gemensamt för en annan, meddela det åt honom; icke behålla det för sig: **consilia, curam cum aliquo; Provinciam Galliam cum Antonio communicavi. Cic.** *Participare*, gifva någon en del af det hela, göra delaktig och blifva delaktig: **Servum sui participat consilii. Plaut. Qui alteri exitium parat, pestem participat parem. Cic.** [Dock brukas äfven *communicare* i denna bem.]; *Impertire*, mera sällan *Impertiri*, tilldela, gifva någon den honom ämnade delen: **Salutem alicui och salute aliquem, helja. Indigentibus de re familiari impertiendum. Cic.** — *Communis*, gemensam, till hvars begagnande alla hafva lika rätt: **Mare commune est omnibus. Plaut. Publicus**, för folket såsom stat gemensam, egen, angående betsamna; offentlig: **Via, pecunia publica.**

De typografiska strukturindikatorerna är de traditionella: antikva för latinsk text och fraktur för svensk. Antikvan har mager kursiv för lemman och sublemman (även när de uppträder i exempel) och rak fetstil i övrig exempeltext och i författarangivelser.

I artikeln kan man på den latinska sidan bl.a. återfinna konstruktionsuppgifter, dels som döda exempel (**consilia, curam cum aliquo; Salutem alicui, salute aliquem**), dels som levande, autentiska exempel med författarangivelser adresserade till sig (**Provinciam Galliam cum Antonio communicavi. Cic.**).⁷ Ofta ges också kollokationsuppgifter, dels enbart i form av representativa baser (**Via, pecunia**), dels inbäddade i exempel av olika slag (**Servum sui participat consilii. Plaut.**).

Här och var förekommer också morfologiska, etymologiska och encyklopediska uppgifter.

På den svenska sidan är betydelsebeskrivningen givetvis huvudsaken. Adresseringsstrukturen är enkel: nästan alla betydelseangivelser är lemmatiskt adresserade. Infralemmatisk adressering är mindre vanlig, vilket innebär att användaren i regel antas förstå vad exemplen betyder.

För det mesta utgör de enskilda underavdelningarna självständiga enheter; det är ganska ovanligt med betydelsedifferentierande diskussioner med två eller flera synonymer inblandade. Detta får till följd att synonymiken, och därmed artikelstrukturen, mestadels utgår från latinet. Det finns dock fall där svenskan faktiskt har fått bestämma artikelstrukturen, vilket ju är mer i överensstämmelse med vad den nutida användaren väntar sig att finna i en tvåspråkig synonymordbok. Några sublemman kan det då förstås inte bli fråga om. Som typografisk strukturindikator tillkommer i sådana fall ofta spärning av frakturstilen:

241. Comparare, Componere, Conferre, Contendere, *
 jämföra, brukas alla fullkomligt synonymt, då meningen är sammansätta till jämförelse, för att utröna eller visa, huru vida och i hvad aff. föremålen äro lika eller olika: [ex.] — Jämföra = jemlikna, d. ä. ställa något på lika grad med ett annat, och antaga det för jemngödt (**aequale**) dermed, heter *Comparare*, *Conferre* och, hos poeterna, *Componere*: [ex.] — Jämföra = förlikna, likna vid, d. ä. i esthetisk mening antaga för något likt (**simile**) ett annat, som då blir det bild och liknelse, heter *Comparare*: [ex.]*

⁷ Författarangivelserna är ett viktigt inslag: det gällde ju att ge auktoritet åt ordvalet genom att hänvisa till bruket hos "les meilleurs auteurs" (för att tala med Gardin-Dumesnil), och här står Cicero givetvis i särklass.

3. Användning

Vad är nu ordboken tänkt att användas till? De funktioner som den moderne läsaren i första hand kommer att tänka på när det gäller en tvåspråkig synonymordbok är väl L2-produktion och L1→L2-översättning. I sådana fall kan synonymordboken vara till stor nytta när den ekvivalentdifferentierande information som ges i en vanlig L1→L2-ordbok inte räcker till.⁸ Men då borde väl ordboken åtminstone delvis utgå från L1 och ha antingen en L1-lemmalista och ett L1-register (eventuellt också ett L2-register), eller i nödfall en L2-lemmalista och ett L1-register. I vår ordbok är dock både lemmalistan och registret av L2-typ, varför dess allmänna uppläggning och inriktning verkar tyda på att den snarare är avsedd för L2-reception och L2→L1-översättning. Men när det gäller dessa funktioner är behovet av differentierande information betydligt mindre eftersom valet då står mellan ekvivalenter på användarens modersmål; mot den bakgrunden kan man börja undra vilken nytta man egentligen har av en sådan här ordbok. En tänkbar förklaring till ordbokens uppläggning kan vara följande passus i förordet till Ramshorns stora synonymik (s. VI):

In der lateinischen Sprache werden sinnverwandte Wörter einzeln und neben einander sehr häufig gebraucht, und eine genaue Kenntniss derselben ist nicht nur dem Erklärer römischer Schriftsteller unentbehrlich, wenn er ihren wahren Sinn auffassen und ihre Schönheiten beurtheilen will, sondern auch demjenigen, der seine eignen Gedanken in dieser Sprache darstellt, wenn sein Ausdruck römisches Gepräge erhalten soll. Hieraus ergibt sich nun der Umfang und die Behandlungsweise einer Synonymik.

Att förutsätta att varje tvåspråkig synonymordbok i första hand skall vara avsedd för L2-produktion och L1→L2-översättning är enligt min uppfattning alltför ensidigt modernspråkligt tänkt och innebär att man bortser från latinets speciella ställning. När Gardin-Dumesnils synonymik utkom 1777, var den process som brukar kallas "folkspråkens seger över latinet" i huvudsak avslutad. Latinet var nu ett s.k. dött språk, men det var fortfarande ett viktigt språk i skolorna och vid universiteten. Det var också bärare av en litterär och språklig kanon bestående av en begränsad, sluten

⁸ Man kan exempelvis jämföra graden av ekvivalentdifferentiering i den ovan citerade artikel 241 med motsvarande i en samtida svensk-latinsk ordbok, Anders Otto Lindfors' *Fullständigt Swenskt och Latinskt Lexicon* (1–2, Lund 1815–24): [**Jem**]-**föra** v. a. comparare; conferre; componere; contendere; assimilare; æquiparare; [exempel].

korpus av klassiska texter som fortfarande dels lästes och kommenterades, dels utgjorde språkliga och stilistiska förebilder vid egen textproduktion.

Den tvåspråkiga latinska synonymordboken bör därför uppfattas såsom avsedd för alla fyra funktionerna, såväl L2-produktion och L1→L2-översättning som L2-reception och L2→L1-översättning. Den är helt enkelt vad vi brukar kalla en bidirektionell ordbok. Om man hårdrar tolkningen av Ramshorns formulering en smula, kanske man t.o.m. skulle kunna hävda att L2-reception och L2→L1-översättning har ett visst försteg framför de andra två funktionerna; ordboken skall i första hand hjälpa läsaren att uppfatta och på modersmålet så exakt som möjligt återge de finare betydelsenyanserna hos de latinska orden, vilket i så fall skulle kunna utgöra förklaringen till dess uppläggning. Den som vill använda ordboken L1→L2 måste först slå upp ifrågasvarande svenska ord i en vanlig svensk-latinsk ordbok (eller också, om latinkunskaperna räcker till, ur minnet producera någon av de tänkbara latinska synonymerna) och därefter via registret ta sig fram till rätt synonymgrupp.

4. Törneros

Synonymiken framskymtar på ett par ställen i Törneros' korrespondens med vännerna, och det är inget tvivel om att granskningsarbetet har blivit till en tung börda för honom. Till Claes Otto de Frese skriver han den 18 oktober 1838:

Wid hemkomsten feck jag straxt 2^{ne} sättare på halsen: den ena ville ha mscpt till den Latinska Synonymik, med hvilkens utarbetande jag sedan i fjor varit sysselsatt [...]. På länge blef mig ej en gång en timmas ledighet gifven till andra tankar, än latinska [...]. Hela den återstående delen af mellanterminen har Synonymiken och dess skrifning och tryckning upptagit mig dageligen och stundeligen, för att hinna undan dermed så, att den första afdelningen måtte kunna utgifvas under terminens lopp.⁹

Till Otto Joël Gumælius den 5 november samma år:

[...] genom Doctor Lefflers försorg är ett exemplar af Ramshorns Latinska Synonymik, med hvars redigerande jag en tid varit sysselsatt, öfversänd [sic] till Dig [...]. [...] Jag kan icke hjälpa, att arbetet är ofärdigt i dubbel mening: 1° att blott hälften ungefär af det hela nu är publicerad, 2° att många bestämningar både af Ramshorn och af mig äro haltande. Den

⁹ Cit. efter Afzelius' utgåva, s. 233.

förra bristen hoppas jag skall afhjelpas inom $\frac{3}{4}$ år; den sednare till en del genom en ny upplaga, och resten får en kunnigare och skarpsinnigare man än jag förbättra.¹⁰

En av hans biografer, Richard Bergström, dramatiserar rejält i inledningen till sin utgåva av breven: "[I stället för att resa] förblef han under sista sommarn af sin lefnad till och med alldeles stillasittande i Uppsala, uttömmande sina yttersta kroppskrafter på ett verk, som troligen derigenom närmast föranledde hans död."¹¹

Vad gjorde nu Törneros för ingrepp i boken? Om detta ger oss användarvägledningen klart besked, trots sin lapidariska form: "Parenthes-tecknen [] utmärka *tillägg*, och Asteriskerna * * innesluta *omarbetningar*." En genomgång av bokstaven C (155 artiklar omfattande 54 sidor, dvs. ca 15 % av det totala omfånget) visar att han i detta parti har underkastat ett 20-tal artiklar en fullständig omarbetning,¹² som i flera fall har inneburit en betydande omfångsökning, och att han i inte mindre än 60 artiklar har skrivit om större eller mindre partier. Vidare har han lagt till ytterligare synonymer i ca 15 artiklar, en åtgärd som i sin tur naturligtvis påverkar betydelseförklaringarnas omfång; utöver detta har tillägg gjorts till förklaringarna i ca 30 artiklar, och slutligen har exemplen kompletterats i ett tiotal artiklar. Törneros har alltså lagt ned mycket arbete på ordboken, dock kanske inte så mycket att man helt vill hålla med Bergström: "[...] han upptäckte snart brister, dem hans samvetsgrannhet ej tillät honom lemna ofhulpna, och nitet för sjelfva saken hänförde honom ändtligen till ett nära totalt omarbetande."¹³

Normalt är exemplen i ordboken enbart försedda med författarangivelser; ställangivelser förekommer i regel inte, och detta gäller även den tyska förlagan.¹⁴ I det undersökta partiet förekommer dock nio artiklar där det faktiskt ges ställangivelser, sammanlagt 21 stycken. Det är intressant att konstatera, att 20 av dessa uppträder i fullständigt omarbetade artiklar; det verkar som om Törneros har känt ett behov av att motivera de större ingreppen i förlagans text genom en mer exakt redovisning av de klassiska auktoriteter han stöder sig på.

¹⁰ Op. cit., s. 236.

¹¹ Bergströms utgåva, s. XXI.

¹² Den ovan citerade artikel 241, där hela förklaringsdelen innesluts av asterisker, är alltså ett exempel på en fullständigt omarbetad artikel.

¹³ Bergströms utgåva, s. XXI.

¹⁴ I Ramshorns större synonymik är däremot alla författarangivelser försedda med ställangivelser.

5. Latinsynonymikens sista suck

Törneros fick alltså se första hälften av synonymiken tryckt och publice-rad 1838, men det blev honom inte förunnat att slutföra arbetet. Han upphjans av döden redan den 20 januari 1839, och andra ”Kännare i Latinska Språket” fick ta vid.

Var då *Synonymiskt handlexikon öfver latinska språket* den latinska synonymlexikografins sista utlöpare i Sverige? Inte riktigt. Ett drygt halvsekel senare utgav Ludvig Lindroth¹⁵ ett litet anspråkslöst häfte på 56 sidor med den omfångsrika titeln *Bihang till den latinska språkläran. Innehållande stilistiska regler och öfningar, blandade syntaktiska och stilistiska exempel, troper och figurer, kortfattad synonymik* (Stockholm 1893). Den latinska språklära som titeln hänvisar till är den av Lindroth och Ragnar Törnebladh¹⁶ utgivna *Latinsk språklära till skolornas tjänst* (3 uppl., Stockholm 1891).

I den Lindrothska synonymiken – som upptar ganska precis halva häftet och innehåller ca 150 artiklar och ca 570 latinska synonymer – känner sig den nutida läsaren förmodligen mer hemmastadd än i den Ramshornska. Lemmalistan är nämligen svensk, och i eftertexten finns två register, ett svenskt och ett latinskt. Så här ser en typisk artikel ut:

Makt. Myndighet. Väld. *Potestas*, rättslig makt, ämbetsmakt, laglig myndighet: *tribunicia*. — *Imperium*, militäriskt öfverbefäl, hög makt; konkret: väld, världsväld: *imperium alicui dare; imperium orbis terrarum; imperium Romanum*. — *Regnum*, konungamak eller oinskränkt enväld: *appetere*. — *Dominatio*, despotism, tyranni: *Dominationem expectant*. — *Potentia*, faktisk makt, personlig makt och inflytande, särskildt politiskt: *Pompeius potentia omnes antecellebat*. — *Opes*, maktmedel, hjälpkällor, som stå någon till buds: *Opes Lacedæmoniorum creverunt*. — Se äfven **Kraft**.

Även här har författaren genom att ge exempel lyckats få med några informationstyper som bidrar till ekvivalentdifferentieringen: kollokationer (*tribunicia, appetere*), fraser (*imperium Romanum*) och konstruktioner (*imperium alicui dare*).

¹⁵ 1845–1931, huvudlärare i latin och grekiska vid Beskowska skolan i Stockholm 1871–1910.

¹⁶ 1833–1912, skolman, politiker och läroboksförfattare, lektor i latin vid Kalmar läroverk 1858–79, därefter rektor för Södra Latin i Stockholm.

Båda registren hänvisar till sida i lemmalistan, vilket inte hjälper användaren ända fram till den önskade informationen; detta kompenseras till stor del av det varierade utbudet av typografiska strukturindikatorer som underlättar sökningen på sidan.

Hur är då Lindroths synonymmik avsedd att användas? Med tanke på de två registren skall den uppenbarligen fungera bidirektionellt, alltså både $L1 \rightarrow L2$ och $L2 \rightarrow L1$. Dessutom ger Lindroth själv i en efterskrift vissa allmänna upplysningar rörande häftet som helhet. Det "afser icke att bereda ytterligare mödor åt dem, som utan anlag för språkstudier arbeta med latinets elementära delar". I stället vill det, "med anlitande af de vaknare lärjungarnes eftertanke och särskildt på jämförelsens väg, föra ett litet stycke längre in i latinets och modersmålets inre byggnad samt föranleda till reflexion öfver de olika sätt, hvarpå språkmaterialet återgifva eller afbilda tankar och föreställningar". En ambitiös målsättning!

Om den Lindrothska synonymikens vidare öden vet vi ingenting, utom att den i likhet med den Ramshornska aldrig trycktes om eller utkom i ny upplaga och veterligen inte heller fick någon efterföljare. Vid den för oss okända tidpunkt då den slutligen upphörde att användas i undervisningen bör alltså den latinska synonymiken i svensk tappning anses ha utandats sin sista suck.

Litteratur¹⁷

Hannesdóttir, Anna Helga 1987. Förteckning över äldre svenska ordböcker. Tiden fram till 1850. Rapport inom projektet "Lexikografisk tradition i Sverige". Göteborgs universitet, Institutionen för nordiska språk. [Dupl.]

Hausmann, Franz Josef 1990. The Dictionary of Synonyms: Discriminating Synonymy. I: Hausmann, F.J. & al. (red.), *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires*, 2. Berlin/New York: Walter de Gruyter. S. 1067–1075.

Svensén, Bo 2004. *Handbok i lexikografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik*. 2 uppl. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.

[Törneros, Adolph 1891]. *Bref och dagboksanteckningar af Adolph Törneros*.

Ny upplaga, utgifven af Rich. Bergström. Stockholm: Fahlerantz & Co.

[Törneros, Adolph 1960]. *Brev och dagboksanteckningar av Adolph Törneros*. Utgivna av Nils Afzelius. 3: Brev 1830–1838. Stockholm.

(Svenska författare utgivna av Svenska Vitterhetssamfundet, XX.)

¹⁷ För bibliografiska uppgifter om berörda ordböcker o.d. hänvisas till de ställen i texten där de nämns för första gången.

På grund av upphovsrättsliga skäl kan vissa ingående delarbeten ej publiceras här.

Due to copyright law limitations, certain papers may not be published here.

GÖTEBORGS UNIVERSITET

LITTERATUR- OCH KULTURHISTORIA

Den goda smaken eller "fädrens hjärtliga tungomål" Wallins psalmrevision inför 1819 års psalmbok

Martin Gellerstam
Göteborgs universitet

1. Kritik av den karolinska psalmboken

Den karolinska psalmboken kom ut 1695. Drivande kraft var Jesper Swedberg som redan 1694 hade gett ut en psalmbok som kritiserades och omarbetades av landets biskopar innan den året därefter fick sin slutliga officiella form. Den blev en verklig folkbok som lär ha kommit ut i 1,5 miljoner exemplar innan den avlöstes av den wallinska psalmboken av år 1819. Swedbergs försiktiga revision av äldre psalmer och biskoparnas ännu försiktigare gjorde dock att den karolinska psalmboken rätt snart blev svärbegriplig för många. Kritiken lät inte heller vänta på sig. Sven Hof fann sig föranlåten att ge ut sin *Förklaring öfver besynnerliga och ej allmänt bekanta ord, som uti Swenska psalmboken [...] finnas* (Hof 1765). Den äldre svenskan, menar Hof, "innehåller många ord, samt ordens ändelser, böjelser och sammanfogningar, hwilka nu äro obrukeliga, och dels af myckenheten ej förstås, dels ock låta sällsamt och löjligt". Man kritiserade också verstekniska brister, kläna rim, ojämn meter och en prosodi som inte tog hänsyn till ordens betoning i prosa. Formen i psalmerna betraktades, särskilt i litterära kretsar, som otidsenlig och den blev till och med skottavla för skämtsamma författare under en tid då parodin och satiren hörde till det litterära modet. Dalins Kalottpredikningar och Fredmans epistlar blev uppskattade nummer. Den som undrar hur Bellman fick ihop sina bibelparodier med sin psalmdiktning kan tänka på J. G. Oxenstiernas ord om att skilja mellan Bibeln, "själva saken" som han vördar och "stylen" som han finner oemotståndligt komisk och imiterar för att roa sin omgivning.

Kritik hördes också från väckelserörelserna, som kom med sina egna sångsamlingar, "Mose och Lamsens wisor" samt "Sions sånger", med en mer personligt hållen psalmdiktning.

Behovet av en genomgång av 1695 års psalmbok ledde till två revisionsförslag vid 1700-talets slut. I ett första förslag av en kommitté ledd av Olof Celsius ägnade man stor omsorg åt den språkliga formen med en "delicatare" smak som riktmärke. Förslaget möttes inte av någon entusiasm, man talade om "rimmad lärobok" eftersom det innehöll varje upptänkligt moment i teologins läroinnehåll. En ny kommitté ledd av ärkebiskop von Troil tillsattes för att slutföra revisionen. Det nya förslaget från 1793 signalerar en omsvängning från inriktningen på människans religiösa angelägenheter till en mer allmänt moraliserande sång: människan är inte "syndig" utan "svag", Gud visar inte "kärlek" utan "godhet" osv. Inte heller detta förslag blev framgångsrikt men fick bilda grunden för fortsatt revision.

2. Wallin och den goda smaken

1807 kommer Wallin in i bilden när han tillsammans med Michael Choraeus ger ut sin *Omarbetning af Swenska Psalmer* (Choraeus & Wallin 1807), ett arbete ägnat att korrigera och modernisera gamla psalmer i 1695 års psalmbok. I förordet säger Wallin att behovet av omarbetade psalmer har blivit allt kännbarare i en tid "då det ej mera är fåfänglig mennisko-visdom, att åt vår Heliga Lärans sanningar läna smakens föreställningssätt". Han säger sig inte framträda med andra anspråk än att ge läsaren "rent språk och ledig tankegång". Revisionsprinciperna avviker inte från dem som varit rådande under 1700-talets slut: det gällde att rädda de gamla psalmerna genom att ge dem en efter tidens smak anpassad form. Inga anmärkningar kunde få riktas mot bristande poetisk och språklig korrekthet i psalmerna.

Ett exempel på hur Wallins omarbetning kunde se ut vid den här tiden är början på den kända sommarsalmen "Den blomstertid nu kommer", i 1695 års psalmbok tillskriven Israel Kolmodin (något som på senare tid ifrågasatts).

1695 års psalmbok:

Then blomstertid nu kommer
 Med lust och fågning stor:
 Nu nalkas liuve sommar,
 Tå gräs och örter gror:
 Then blida Sol uppvärmer
 Alt hvad har varit dödt:
 Tå hon oss skrider närmer,
 Blir thet på nyo födt.

Wallins revision 1807:

Den blomstertid är inne,
 Som ger, till jordens hopp,
 Ny fröjd åt hvarje sinne,
 Nytt lif år varje knopp.
 Hur lifligt solen strålar!
 Hur majestätiskt mild
 För dödliga hon målar
 Odödlighetens bild

Den gamla psalmens bristfälliga rim (*kommer – sommar*) rättas till och ålderdomliga ord och böjningar ersätts (*liuve sommar, skrider närmer*). Detta tvingar Wallin till rätt stora textändringar som gör att man inte enkelt kan identifiera originalet bakom den omarbetade psalmen. Den nya texten formuleras på ett sätt som är omisskännligt gustavianskt: solen är *majestätiskt mild* och en bild av *odödligheten*. Sommarpsalmens hänvisningar till naturen avspeglar viktiga skillnader mellan original och omarbetning. Det som för Kolmodin var exempel på en skapelse till människans glädje och en påminnelse om ”guds godhets rikedom” blir hos Wallin ofta en metafor för en andlig verklighet där solen – som i detta fallet – blir en bild för odödligheten.

Ännu större skillnad mellan 1695 års version och omarbetningen finns i femte strofen. Detta beror egentligen inte på att rimmen är dåliga (om man bortser från betoningen i paret *Zion: Libanon*) utan kanske mer på det ålderdomliga språket (*tu, tin, blomster sköna, värdes, til stort tal*). Resultatet är i alla händelser en helt annan text, även om det finns en viss innehållslig likhet mellan Kolmodins *Värdes själen kröna/ Med dygder i stort tal* och Wallins *Låt oskulden och friden/ Få i vårt hjärta rum*.

Tu Sarons blomster sköna,
 Tu Lilja i grön dal,
 Ach! Värdes själen kröna
 Med dygder til stort tal:
 Tin nåd låt henne fukta,
 Som dagg utaf Zion,
 At hon må liffligt lukta,
 Som ros i Libanon

Blif när oss! – Ond är tiden
 Och snart blir dagen skumm,
 Låt oskulden och friden
 Få i vårt hjärta rum,
 Begärens stormar tystna,
 Och själen uti ro
 Till dina budord lyssna
 På dina löften tro!

Wallin byter ändå ut rimmen och önskar med gustavianska formuleringar att *oskulden och friden* ska få rum i vårt hjärta och att *begärens stormar* ska tystna (jfr Lenngrens dikt "Jag minns den ljuva tiden").

Avslutningsversen, som i originalet var en bön om *nödorftig föda* blir hos Wallin en önskan om att landet ska bli *rikt på gröda* och folket *rikt på dygd*.

Ett annat exempel på Wallins omarbetningar 1807 är hans version av Swedbergs slutpsalm i 1695 års psalmbok.

Herre, signe tu och råde,	Oss välsigne och beware
Och beware nu oss väl!	Herren Gud den helige!
Herre, tit Ansikt i nåde	Nådigt öfwer oss förklare
Lyse alltid för vår siäl!	Han sitt milda anlete!
Herre Gud, tit Ansikt vänd,	Blicke Han till oss med frid
Och tin frid oss allom sänd:	Nu och uti ewig tid!
O Gud Fader Son och Ande,	Höre Han hwar suck wi blande
Tig ske pris i allo lande!	Hör oss, Fader, Son och Ande!

Här blir den gamla psalmen grundligt omarbetad, särskilt de ålderdomliga orden och formerna: *signe tu och råde, Ansikt, tu, tig, tit, tin, allom, allo lande*. Rimmen ändras också förutom slutrimmet på *Ande* som behålls men nu inte längre kopplat till *i allo lande utan hwar suck wi blande*. Detta blev dock inte Wallins sista ord – Swedbergs slutpsalm blev senare i nästan oförändrat skick avslutningsversen i Wallins psalmbok.

Wallin ger en samlad redovisning av sina revisionsprinciper 1809 i *Journal för litteraturen och theatren* (Wallin 1809) som (anonymt) publiceras under titeln "Några reflexioner öfwer förbättringen af vårt kyrkowäsende". Här säger han bland annat att modersmålet "hvad styrka, renhet och behag angår" redan har haft en klassisk ålder som knappast kommer att överträffas. "Jag tror, att det är Kellgrens, Lehnborgs och Gyllenborgs enkla, kraftiga och harmoniska språk, som både är värdigt att höras i helgedomarna och att der förwaras".

3. Wallins förändrade syn på äldre psalmspråk

Wallin kom med i det officiella arbetet på psalmboken först 1811 då han tog plats i den Kungliga psalmbokskommitté som fick till uppgift att arbeta vidare på pastoralutskottets förslag från 1809. Även om kommittén bestod av medlemmar som Oxenstierna, Adlerbeth, Leopold och

Franzén så blev det Wallin som snart kom att sätta sin prägel på arbetet. I ett Memorial inlämnat till kommittén 1812 signalerar Wallin en omsvängning i inställningen till de gamla psalmerna – samtidigt som han poängterar vikten av att nydikningen skall anpassas till tidens krav. Han anser nu att de gamla psalmerna ”böra behållas i deras antika skick utan någon bifogad omarbetning”. Han tillägger också att ”hvarje försök att omarbeta sådana psalmer har varit ett oskyldigt misstag”. Vissa ändringar anser han visserligen befogade men de bör göras omärkligt. Språkliga arkaismer får nu ett egenvärde:

Icke bör man i dessa psalmer utdöma arkaismer som *nåde, gamman, Herre kär, Fader blid, allan tid, lösan sand, städse, glader, nådelig, hjärtelig, innerlig, evinnerlig* osv. Dessa göra ej meningen otydlig, snarare gifwa de åt uttrycken en viss enfald och ledighet, ja även högtidlighet.

Även det gamla psalmspråkets kärva formuleringar om synd, död och helvete tycker han att man kan ha kvar ”fastän god ton länge funnit dem umbärliga”. I ett protokoll heter det: ”Ordet helvete i tredje versen bibehålles för den starkare effekt det gör på menigheten än den substituerande expressionen ”brottets avgrund”.

Om den nyskrivna psalmen säger han dock fortfarande att den bör

vara så korrekt, så enkel, så lyrisk, så fri från enjamberingar, inversioner och dylikt, att en far t.ex. ännu efter hundra år skall kunna säga till en son som vill rida ut i vitter tygellöshet: ”Läs Din psalmbok, min gosse, så lär Du Dig modersmålet”. (Wallin 1812).

Kommittén presenterade sitt förslag 1814 men Wallin arbetade jämsides med ett eget förslag som blev klart 1816. Där framlägger Wallin i förordet sin definitiva syn på psalmboksarbetet:

En äkta psalm är ej ett akademiskt vitterhets-stycke; den är ej gjord att kittla örat och inbillningen med granna bilder, frappanta vändningar och hänförande verskonst [...]. Den sjunges ej eller läses, på det smaken må renas, världskännedomen höja och språkfärdigheten förkovras, utan blott för hjärtats rening, andaktens höjande och själens förkovran [...].

Vidare heter det om de gamla psalmerna att de är ”klenoder, som, kanske någon gång i ett århundrade, må besigtigas och, der så är af nöden, afdammas, men ingalunda uppsmältas och formas på ny modell.”

Innan vi ser på hur denna ”avdamning” kunde se ut så kan man fundera över hur Wallin kom att ändra sin syn på de gamla psalmerna. Först tycks

en växande förståelse för stormaktstidens diktning och för det gamla kyrkospråket ligga i tiden. Nyromantikerna önskar en "sedligt-religiös pånyttfödelse" där fädernas religion ska väcka samtiden till en ny livsstil. I den litterära skämttidningen Polyfem – där fosforisterna roade sig med att driva med Wallin och andra "smakens" företrädare – yrkar Geijer på en återgång till det gamla suggestiva och högtidliga bibelspråket. Detta kan förklara Wallins uttalande redan 1812 om att de gammaldags uttrycken i stormaktstidens psalmer är "av eget interêt för det religiösa sinnet". En fullständig omsvängning handlar det inte om. När de gamla psalmerna skulle "avdammats" kunde man tillfoga nya arkaismer när omarbetningen så krävde. Revisionen av en gammal psalm kunde också kräva enskilda nydiktade strofer (t.ex. för att ersätta ett stoff som av någon anledning fick utgå) – och då var det naturligt att anpassa dessa efter den nya tidens krav. I själva verket har revisionen av de gamla psalmerna gått längre än man skulle kunna tro när man hör Wallins tal om "avdämning" av de gamla klenoderna. Esbjörn Belfrage har sett på hur resultatet har blivit av bearbetningarna och påpekar att nästan ingen psalm från 1695 års psalmbok återkommer oförändrad i Wallins psalmbok från 1819 (Belfrage 1987).

Ett exempel på relativt stor omarbetning är den gamla nordiska dagvisan ("Den signade dag"), reviderad av Wallin 1812 och kategoriserad som en av "gamle i någor måtto förbättrade psalmer." Psalmerna går tillbaka på en dansk reformationspsalm med rötter i medeltida källor. Första strofen låter så här i Swedbergs version (nr 354) och i Wallins bearbetning (nr 424).

Then signade dag, som vi nu här se	Den signade dag som vi nu här se
Af Himmelen til oss nedkomma,	Af himmelen till oss nedkomma,
Han lyser för oss ju längre och mer,	Han blifve oss säll, han låte sig te
Oss allom til glädie och fromma.	Oss allom till glädje och fromma.
GUD lät oss ej ske i thenna dag	Ja, Herren, den Högste, oss alla i dag
Hvarken skam, last, synd eller våde.	För synder och sorger bevar!

Vi ska först se på revisionen och sedan på några större ändringar i form av tilldiktade strofer. Wallin är fortfarande angelägen om att putsa upp rim och meter men han är också nogga med att i lämplig utsträckning behålla förlagans ålderdomliga språkdräkt. Det finns en arkaiserande tendens som särskilt kommer till uttryck i ordböjningen: *oss allom, nådenes sol, låtom oss, gack in* osv. Hit hör också flitiga bruk av konjunktiver, tre fall enbart i första strofen (där Swedberg inte har några): *blifve, låte, beware*. Wallins ökande förståelse för det gamla kyrkospråket daterar sig just från den tid då han genomförde revisionen av denna psalm. Den nya inställningen ytt-

rar sig inte bara i att Wallin släpper igenom gamla böjningsformer här och var utan också i att han vid behov skapar nya former med förebilder i kyrkospråket. "Genuina" bibelformer som *jordene, höjdene* ger exempelvis i andra psalmer upphov till former hos Wallin som *glädjenes, kraftenes, nödenes*. Swedbergiska former som *allo lande* inspirerade till formuleringar i Wallins originalpsalmer som *dino folke* osv. Från bibelspråket hämtar Wallin verbet *werka* i dess intransitiva betydelse 'arbeta' i en av de tilldiktade strofer i dagvisan, en betydelse som man annars letar förgäves efter i 1695 års psalmbok. Hos Spegel, Lagerlöf och andra är ordet väl belagt men då i sin transitiva betydelse 'frambringa, åstadkomma'. Den wallinska användningen av *werka* dyker sedan upp i senare psalmdiktning. Ordet *tåligen* finns också i en av Wallins tilldiktade strofer ("Vaka och tåligen lida"). Adverb med denna form härstammar i flera fall från 1695 års psalmbok (*dagligen, lyckligen, mildeligen, redeligen*). Andra exempel är att hänföra endast till Wallins psalmer (*andeligen, oupplösligen, redligen, rikeligen, tåligen*).

Syntagmen i *hjärtelig fröjd* ser ut att vara av gammalt märke men undersöker man närmare de fall som förekommer i äldre psalmer så ser man att ordet *hjärtelig* aldrig används som adjektivattribut utan alltid som adverbial (t.ex. i psalm 362 i 1695 års psalmbok "Vi tacke dig, rätt hiertelig"). Ord- och formförrådet i Den signade dag ger alltså exempel på Wallins medvetna strävan att arkaisera.

Om de reviderade stroferna i Den signade dag ger exempel på både en försiktig hantering av Swedbergs version och en medveten arkaisering i samband med ändringar, så utgör de tilldiktade stroferna tydliga exempel på Wallins och tidens smak. Tilldiktningarna tillkom som ersättning för två strukna strofer, dels strof 3 med bön om beskydd för "diefulens falska snaro" och strof 4 med temat Kristi kors som utplånar synder. Av Wallins två nya strofer införs den första efter strofen om Kristi födelse och den andra som ingress till temat om levnadsdagens slut (här presenteras de två stroferna bredvid varandra).

Ack, saliga dag, ej uppenbar
För werldens fäfangliga trålar!
Du strålar så skön, du lyser så klar
För fromma och menlösa själar,
För enfaldens öga och oskuldens tro,
Nu och förutan all ände.

Ack låtom oss lofwa och bedja vår Gud,
När stunderna wexla och skrida;
Så skole wi stärkas att hålla hans bud
Och waka och tåligen lida;
Ja, låtom oss werka med allvar och flit,
Så länge oss dagen förunnas.

Här handlar det inte så mycket om arkaiserande tendenser i ordförråd och form utan mer om principen att nydiktning skall anpassas till tidens krav. Här finns exempel på Wallins retoriska stil med synonymhopningar och andra parallellistiska konstruktioner: *du strålar så skön, du lyser så klar; fromma och menlösa själar, enfaldens öga och oskuldens tro, när stunderna wexla och skrida, allvar och flit*. Exempel på liknande formuleringar förekommer för övrigt rikligt också i den reviderade texten, i samband med ändringar av rim och meter: *synder och sorger, lovsång och böner, härlig och blid, glad och förnöjd*. Denna tendens till symmetrisk formgivning – där samordnade motiv uppfyller korresponderande metrisk enheter – är (t.ex. enligt forskare som Sten Malmström) karakteristisk för gustaviansk vers och särskilt för Wallin. Det är också en tydlig skillnad mellan de gustavianska psalmdiktarnas symmetriska formuleringar och barockpsalmernas uppradande av t.ex. naturföremål eller som i första strofen av Swedbergs version av dagvisan: *GUD lät oss ej ske i thenna dag/Hvarken skam, last, synd eller våde*.

Tilldiktningen ger också exempel på den ”høge” Wallin (enligt Geijers formulering) med högtidliga, majestätiska uttryck: *werldens fåfängliga trälar, när stunderna wexla och skrida*. Här finns mönster i den profana, klassiskt inspirerade litteraturen, i Gamla testamentet och i predikan och psalm.

Ett annat retoriskt drag är de personifikationer som inte finns i Bibeln men däremot är omvitnat populära i den fransk-klassiska diktningen. Formuleringen *enfaldens öga och oskuldens tro* är en av många i den wallinska psalmboken: *dygdens mantel, känslans offer, yrans larm, flitens möda, överdådets makt* osv.

4. Slutligen

Ser man på Wallins revisioner av psalmer i 1695 års psalmbok så är skillnaden stor mellan de tidiga förslagen i *Omarbetning af Svenska Psalmer* och hans samlade psalmboksförslag från 1816. Man kan följa Wallins reträtt från en akademiskt korrekt omarbetningsprincip till en syn på de bästa gamla psalmerna som ”Fornfädrens ädlaste kvarlåtenskap” som man inte fick förändra. Men Emil Liedgren anser att Wallins omvändelse till en mer konservativ uppfattning om psalmspråket inte alltid tar hänsyn till de gamla kyrkosångernas ”ordskatt, stämning och stil”. [...]. ”Där ändringar i någon större utsträckning skett, har han gärna fallit för frestelsen att försköna och stilisera efter sin samtids smak” (Liedgren 1926:489). Vi har

sett hur detta kunde se ut i revisionen av bland annat den gamla nordiska dagvisan som fick behålla en del av Swedbergs äldre ord och böjningar men också i stil och innehåll tillfördes mycket av "den goda smaken", inte bara i de nydiktade stroforna. Detta har på senare tid påtalats i samband med revisionsarbetet inför den senaste psalmboken (antagen 1986). Där har t.ex. dagvisan åter reviderats, en hel del wallinskt har försvunnit och äldre förlagor från Swedberg och bakåt har påverkat utformningen.

Litteratur

- Belfrage, Esbjörn 1987. Johan Olof Wallin som psalmbearbetare. I: *Wallinsamfundets skriftserie*. 26. Stora Tuna: Wallinsamfundet.
- Choraeus, Michael & Johan Olof Wallin 1807. *Omarbetning af Svenska Psalmer*. Stockholm.
- Hof, Sven 1765. *Förklaring öfwer besynnerliga och ej allmänt bekanta ord, som uti Svenska psalmboken [...] finnas*. Stockholm.
- Liedgren, Emil 1926. *Svensk psalm och andlig visa*. Stockholm.
- Wallin, Johan Olof 1809. Några reflexioner öfwer förbättringen af vårt kyrkowäsende. I: *Journal för Litteraturen och Theatern*.
- Wallin, Johan Olof 1812. *Memorial inlemnadt till psalmmittén*.
- Wallin, Johan Olof 1816. *Förslag till Svensk Psalmbok, utgifvit af J.O. Wallin*.

Ti år med Ibsen

Dag Gundersen
Universitetet i Oslo

I prosjektet *Henrik Ibsens Skrifter (HIS)*, ferdig i 2010, var undertegnede en av ca. 30 leverandører av ord- og sakkomentarer, hver på sitt område. Mitt eget, som skulle være språkhistorie, kom til å omfatte dette pluss ortografi, grammatikk og leksikalsk betydning der det ikke var dekket av andre. Det nær daglige samliv med den litterære Ibsen i så lang tid og et slikt omfang bød på et utall observasjoner, overraskelser og små mysterier, særlig mange siden jeg startet som ordforsker og ikke Ibsen-forsker. Jeg skal trekke fram noen ganske få.

Samtidsreferanser

At Ibsen trakk begivenheter fra samtiden inn i dramaene, er velkjent, men at han gjorde det i et slikt omfang, var nytt for meg. *Kjærlighedens Komædie* (1862) er den rene katalog. Bl.a. drikker man "the de boeuf", dvs. buljong, to år før Justus Liebig anla sin fabrikk for tørrbuljong; det fantes et forstadium på 1850-tallet (Salmonsens: *kødekstrakt*).

Er man først blitt oppmerksom på hyppigheten av Ibsens samtidsreferanser, går man på leting der noe uventet dukker opp. I *Samfundets støtter* (1877) sier fru Rummel at "Lona Hessel er nok også en af solpletterne i den Bernickske familjelykke". Et uventet ord hos fru. Hvor har hun det fra? Var solflekker et aktuelt tema? Det var det iallfall for den berømte svensk-amerikanske oppfinner John Ericsson, som nettopp på 1870-tallet arbeidet særlig intenst med sin "solmaskin", basert på å samle solvarme med speil for å utnytte den som drivkraft. Om dette utgav han *Solar investigations* i 1875 og skrev om det i *Contributions to the centennial exhibition* i 1877 (*Nordisk Familjebok* 1907:769). Hans tanker har sikkert spredt seg til nabolandet i unionen gjennom pressen.

”Så drev jeg op i klubben og læste en rejseberetning fra nordpolen,” sier den innbilt syke Hilmar Tønnesen i samme stykke. Her er han forut for sin tid; men det er lett å tenke på A.E. Nordenskiölds *Redogörelse för den svenska polarexpeditionen år 1872–1873* (1875, Stockholm: Norstedts).

Ibsens bøyingsverk under forvandlingens lov

Ibsens dikteriske produksjon går fra *Catilina* i 1850 til *Når vi døde vågner* i 1899. Av sene dikt nevner han i brev 8.1.1899 ”et lidet utrykt digt, der oprindelig blev skrevet som et slags introduktion til «Bygmester Solness»” (1892). Og 28.4.1896 skrev han det siste registrerte, et to linjers rim til en 1 år gammel pike som fikk Brand i presang. Det eldste registrerte brevet er fra 20. mai 1844 og begynner med en av Ibsens vanligste brevinnledninger gjennom hele livet, en unnskyldning for at han svarer så sent på brev. Det siste registrerte er fra 17. mars 1905 til Bjørn Bjørnson og inneholder ett ord: ”Hilsen!” pluss dato og underskriften: ”Henrik Ibsen”.

I løpet av dette tidsrommet skjer det store endringer i norsk ortografi og bøyingsverk. Flertallsbøyning av verb forsvinner gradvis av seg selv. En rettskrivningsreform i 1862 fjernet dobbeltskriving av lang vokal og understøttende e (ennå vanlig i familienavn som Steen og Moe). Det nordiske rettskrivningsmøtet i Stockholm 25.–30.7.1869, der Ibsen deltok, gjentok de nevnte endringene fra 1862 og tilrådet bl.a. liten forbokstav i substantiver, å for aa (offisielt tilrådet i 1917, obligatorisk først i 1938), fjerning av *j* etter *g* og *k* i framlyd, og *ej* for *ei*. Ibsen sluttet seg, med vekslende entusiasme, til de fleste vedtak og forslag. Han likte ikke at fjerningen av dobbeltskrevet lang vokal tvang ham til å markere kort vokal ved å dobbeltskrive etterfølgende konsonant, men da han først godtok det, gjorde han det grundig, også i ord som *komm* og *till*, det siste i flere tiår i brev før han oppga det. Han var skeptisk til rettskrivningsmøtets forslag om bruk av aksenttegn for å skille ”en vis [= viss] mand” fra ”én vís mand”, men aksentbruken øker sterkt i løpet av senere tiår.

Noe som imidlertid fortsatte å plage ham i nåtidsdramaene, var fordelingen av lengre og kortere former i bøyningen av verb som *be(de)*, *bli(ve)*, *bry*, *by(de)*, *dra(ge)*, *få*, *gi(ve)*, *gå*, *ha(ve)*, *la(de)*, *lægge*, *se*, *si(ge)*, *spørge*, *stå*, *ta(ge)*. Forkortinger markeres – eller markeres ikke – med apostrof: *gi't/git* (eller *givet*), *si'/sige*, *la'/lad* (imperativ). Står den foran en konsonant, erstatter den en utelatt vokal (*be'r*, *sa'*, *ble't*). Står den etter en konsonant, så står den i stedet for dobbeltkonsonant (*nåd'*, *skyd'*, begge typer

fra *Rosmersholm*, 1886). En viss vakling fram og tilbake kan illustreres ved en jamføring av *Bygmester Solness* (1892) og *Lille Eyolf* (1894):

Solness (1892)	Eyolf (1894)
gået, gåt gå't	gåt
si, siger, si'r	sige, siger
spurte	spurgte
tar, ta't	ta'r, taget

Oppstillingen viser at Ibsen kan vende tilbake til en eldre form i et senere stykke. Noe av den vakkende fordelingen er intendert for å karakterisere skikkelsen, men en del kan ikke forklares med det. I *Hedda Gabler* (1890) veksler *gi't/git* hos frk. Tesman og *si'/sige* hos Tesman. Det er ikke rimelig når han sier *sige* til hustruen Hedda, men det mindre høytidelige *si'* til fru Elvsted, som selv sier konsekvent *sige*. Til fordelingen av lang og kort form hører også at lang ofte er brukt i sceneanvisninger og i sammensetninger der kort ellers er brukt i replikker.

Jeg går nå over til et par av hva jeg kalte "små mysterier".

Hvem var student Paulsen (*Sancthansnatten*, 1852)?

I brev 19.9.1897 til Julius Elias i anledning av en samlet utgave av dramaene tar Ibsen totalt avstand fra *Sancthansnatten*: "Stykket er et miserabelt produkt, der ikke egentlig hidrører fra min hånd. Det er bygget over et løst, fuskeragtigt udkast, som jeg i sin tid modtog fra en studiekammerat, bearbejdede og satte mit navn på men som jeg nu umulig kan vedkende mig. Jeg må derfor be indstændig Dem og dr. Schlenter ikke yderligere insistere på at dette makværk bliver offentliggjort." Han sier at han i mange år har "betragtet det som uskrevet og ikke eksisterende".

Man kan undres over hvorfor dette lille ungdomsverket skulle være så mye dårligere enn et par andre som kanskje kunne nevnes. Én ganske interessant skikkelse peker seg iallfall ut, student Julian Paulsen. Han er en mangesidig type, stifter av "Selskabet til Norrønatingens Restitution", og "opvoxte under lutter nationale Paavirkninger – for min Fader var Landhandler". Denne landhandlerske opprinnelse – samtidig innenfor og litt på siden av landsens miljø – har ikke vært bare heldig for ham; han dras mellom "det folkelige Element" og sitt "æsthetiske Jeg". Det siste ytrer seg i en sterk sjonglering med fremmedord, noe som er interessant også for-

di Ibsen neppe tidligere har brukt personenes ordvalg til en så tydelig personkarakteristikk.

Noen helt lykkelig student er han ikke; han er fylt av "Weltschmerz" og sier at det skal lite til før han blir "mørk og bitter". Hans venn Jørgen Kvist karakteriserer ham som "en ægte Digter mørk og vild" skjønt han ikke hadde utgitt noe ennå.

I løpet av stykket går det som i et par andre, ufullførte, ungdomsverker, Rypen i Justedal (1850) og Fjeldfuglen (1860), at de som skulle ha hverandre, etter hvert heller vil ha hver sin av de andre personene i stykket. På slutten ser det lovende ut for at Julian kan overta Juliane, "De omfavne og kysse hinanden", og dermed slutter stykket.

I kommentarbindet HIS I s. 358 heter det at "Denne dikterskikkelsen kan lede tankene hen til romantikkens forestillinger om Lord Byron". Videre at "Paulsen kan også ha lånt trekk fra Henrik Wergeland". Meg forekommer det at han like snart har lånt trekk fra Ibsen selv: en ung mann med store vyer, men med en personlighet som bremses i å utfolde seg ved at en lokal tilknytning i fortiden og en videre horisont i nåtiden ikke går helt godt sammen, men med forhåpninger om at det skal gå bedre etter hvert.

Det gjorde det jo også for Ibsen, men det tok tid. Omslaget ikke minst i hans økonomi kom med Brand (1866). Uansett andre mulige grunner kan det vel tenkes at en minnelse, også en dikterisk, om en temmelig miserabel periode av livet smakte mesteren dårlig.

Skapte Ibsen ordet *dukkehjem*?

De fleste nyskapte ord er sammensetninger, så også Ibsens. Han har fått æren for *friluftsliv* i Paa Vidderne (1859; i SAOB fra 1889, ODS 1894). Men Ibsen-ordet over alle er vel *dukkehjem*. I brev 3.1.1880 skriver Ibsen til Erik af Edholm: "Det forholder sig ganske rigtigt således, som herr hofmarskalken formoder, at mit stykkes navn «Et dukkehjem» er et nyt ord, som jeg selv har gjort, og det er mig kært at man på svensk vil gjen-give ordet i direkte oversættelse." Før ordet forekom i Et dukkehjem (1879), hadde det imidlertid stått på trykk i Paul Botten-Hansens eventyrspill Huldrebryllupet, først trykt i bladet Andhrimner, som Botten-Hansen redigerte sammen med Ibsen og A.O. Vinje i den korte tiden bladet eksisterte, januar–september 1851.

For å forklare den mest sannsynlige sammenheng i denne historien skal vi se på et annet ord fra 1850-tallet. I den første trykte utgaven av Sancthansnatten (Koht og Elias 1909:387f.) sier student Paulsen:

”Punschen er et Umiddelbarhedens Bad, som – – Umiddelbarhedens Bad! Det var et godt Udtryk – det skal han s’Gu høre, enten han vil eller ikke”. I Hundreårsutgaven av Ibsens samlede verker står det derimot på tilsvarende sted: ”Punschen er et Forryngelsens Bad, hvori man kan drukne al sin Hugsturhed, – Hugsturhed! stur i Hug! det var et godt Udtryk, – det skal han saagu høre enten han vil eller ikke.” I innledningen (II:9) sier Francis Bull at teksten er gjengitt ”efter en gammel avskrift hvor Ibsen egenhendig har foretatt en rekke rettelser og tilføyelser”. Dette er tydeligvis en av dem.

I sitt blad *Dølen* 20.11.1859 foreslår A.O. Vinje norske avløserord for en del fremmedord, deriblant *hugstur* for *melankolsk*. Han har tilsynelatende gjort adjektiv av Ibsens syv år gamle substantiv. Men dette er ikke rimelig. Ibsen hadde i 1852 ikke noe særlig innslag av selvlagede norvagismer, mens Vinje var særdeles kreativ i å foreslå norske avløserord. Det er derfor sannsynlig at både *dukkehjem* og *hugstur(hed)* har hatt et muntlig forstadium på den tiden da Ibsen, Vinje og Botten-Hansen stod hverandre nær. Ibsen har nok sitt ord i behold, og Vinje sitt. En muntlig periode før et ord kommer på trykk, er ikke uvanlig. Et moderne tilfelle er at osloavisen *Verdens Gangs* danske New York-korrespondent Sven Tillge-Rasmussen brukte uttrykket ”den kalde krigen” i en kronikk i VG 23. september 1947, mens Walter Lippman, som oftest blir kreditert for *the cold war*, først brukte dette i *New York Herald Tribune* i november.

Ginas fremmedord i *Vildanden* (1884)

Hvorfor lar Ibsen henne bruke så mange? Det de fleste husker fra *Vildanden*, er ”pigstol”. Til å fremstille henne som en folkelig type med liten utdanning hadde dét alene vært nok. Det ser ikke ut til at det ellers er noe poeng for Gina å tøye seg etter en språkbruk eller noe annet som kan gjøre henne mer jevnbyrdig med Hjalmar. Hun får da også stadig merke at hun bare ergrer ham med det, f.eks. da hun har sagt ”apartermenter” om å bli med ut på rangel, istedenfor ”divertissementer”: ”Hjalmar (arrig, halvhojt). Å så ti da!”, eller da hun sier ”dividere”, og Hjalmar, ”(arrig)” igjen, straks lager en setning med ”divertere” for å sette henne på plass.

Det er vanlig å se på dette, i likhet med Hjalmars svulstige utgytelser, som ibsens humor, som det jo er flere tydeligere eksempler på i stykket. Men da kan man spørre: Hvor har hun dem fra? Det eneste som nevnes om hva hun bruker aviser til, er å avertere værelse til leie. Ingen av de andre personene slår om seg med de fremmedordene hun forvrenger; dr. Rellings medisinske gjør hun ikke noe forsøk på å ta i bruk. Når en har vurdert samt-

lige personer og vraket dem som kilde, blir bare den ene fraværende igjen av dem Gina har vært i kontakt med: avdøde fru grosserer Werle. Hun kan f.eks. ha brukt apartementet om toalettet.

Hvor lå "den Rentheimske familiegård utenfor hovedstaden" i John Gabriel Borkman (1896)?

I sin lille essaysamling *Land og lynne* skriver den tids nestor i norsk litteraturhistorie og min lærer i norskstudiet Francis Bull (Bull 1969:43): "Blant Ibsens dramaer er bare "Kærlighedens komedie" klart stedfestet til Kristiania. ... I "John Gabriel Borkman" vil man lett kunne tenke seg at siste akt foregår under en opstigning på Grefsenåsen, – men det er kanskje en løs gjetning." Om *Kjærlighedens komedie* heter det at "Handlingen foregaar paa Fru Halms Løkke ved Drammensvejen". En løkke defineres i Norsk riksmålsordbok (NRO) (løkke 2) som 'landsted (med grunn og have) i marken utenfor bygrensen'. Her er altså enten NRO litt for snever eller Bull har trukket en litt rommelig bygrense.

Om John Gabriel Borkman heter det at "Handlingen foregår en vinteraften på den Rentheimske familiegård utenfor hovedstaden". I en dialog mellom Borkman og Vilhelm Foldal sier Borkman: "Men hvorfor går du da alltid, Vilhelm? Du har jo sporvognen lige ved." På det svarer Foldal: "Det er sundere, det at gå. Og så er jo de ti øre sparet." Kristiania fikk elektrisk sporvei ("elektrikken", derav "trikken", som man ennå sier) 2.3.1894. Uten at vi skal gå i detalj om gatenettet, gikk hovedlinjen utover Drammensveien, der Ibsen kunne høre og se sporvognen fra sin bolig i Arbiens gate, dreide til høyre et par kvartaler bak Slottet, og endte på Majorstuen, dengang en nordvestlig utkant av byen, ganske nylig utbygd. En sidegren fortsatte imidlertid videre utover Drammensveien til Skarpsno, litt forbi nåværende Drammensveien 78, i dag Det Norske Videnskaps-Akademi, bygd i 1887 for samtidens rikeste nordmann, Hans Rasmus Astrup. Billetten på begge linjer kostet 10 øre. Skarpsno og den nærliggende Frognerkogen ble kjøpt av Kristiania kommune i 1889. Når Ibsen sier "utenfor hovedstaden", er det ikke sikkert han tenkte på den nye bygrensen, men på den gamle eller på "hovedstaden" som byens sentrale bebyggelse. Han ville neppe omtalt en bygård mellom sentrum og Majorstuen som en "familiegård", så det er liten tvil om at den Rentheimske befant seg langs Drammensveien i likhet med fru Halms løkke i 1862.

På sin vei til Skarpsno ville sporvognen passere diverse store familiegårder, i dag for det meste ambassader. Den mest storslagne var Astrup-

eiendommen, også kjent fra Bjørnsons drama Paul Lange og Tora Parsberg (1898), som delvis foregår der. Jeg skal ikke påstå at Ibsen brukte samme plassering to år før Bjørnson. Men Astrup-eiendommens ry både som byggverk og som det kulturelle og politiske møtestedet Astrup ønsket at det skulle være, kan vel ha vakt Ibsens oppmerksomhet og satt ham på tanken om å plassere den Rentheimske familiegård i samme strøk. På sin siste vandring i skogen hadde Borkman utsikt til et vidstrakt landskap med fjord og høye fjerne åsrekker over hverandre, som det står i sceneanvisningen. En slik utsikt, pluss skog, kunne skaffes uten å gå mange kilometer til Grefsenåsen (5–6 i luftlinje), fjernt fra begge sporveisløpene. Hvis Francis Bull har rett i at bare ett av Ibsens dramaer foregår innenfor Kristianias grenser, er det etter all sannsynlighet ikke Kjerlighedens komedie, men John Gabriel Borkman.

Litteratur

- Arstal, Aksel & Carl Just 1966. *Oslo Byleksikon*. Oslo: Aschehoug. S. 186; Majorstuen. S. 262; Skarpsno.
- Blangstrup Chr. (red.) 1923. *Salmonsens Konversationsleksikon*. 2. Udg. Bind XV. København: J.H. Schultz Forlagsboghandel A/S. S. 148; Kødeksrakt.
- Bull, Francis 1969. *Land og lynne*. Oslo: Gyldendal. S. 43.
- Fristad, Hans Andreas 1994. *Oslo trikken i nærbilde*. Oslo: AS Oslo Sporveier/Gyldendal. S. 6–8.
- Gundersen, Dag 2001. Hugstur. I: Killingbergtrø, L. (red.), *Ord om ord. Årsskrift for leksikografi*. S. 106–108.
- Ibsen, Henrik 1928. *Samlede verker* (Hundreårsutgaven). Bind 2. Oslo: Gyldendal.
- Ibsen, Henrik 2005–. *Henrik Ibsens Skrifter*. Oslo: Aschehoug.
- Knudsen, Trygve og Alf Sommerfelt (red.) 1937. *Norsk riksmålsordbok. Bind 1, annet halvbind*. Sp. 3134: løkke.
- Ordbog over det danske Sprog* (ODS på nettet): Friluftsliv.
- Svenska Akademiens ordbok* (SAOB, på Internet): Friluftsliv.
- Westrin, Th. (red.) 1907. *Nordisk Familjebok* 2. utg. (Uggleupplagan, den elektroniske opplagan), b. 7 sp. 769: John Ericsson.

Skalden som blev biskop

Staffan Hellberg
Stockholms universitet

Nej, det handlar inte om Esaias Tegnér d.ä. Eller om Frans Michael Franzén.

Det handlar om Sigvat Tordsson, som brukar betraktas som 1000-talets främste nordiske skald (se t.ex. Lie 1970). Diktarens biografier anses ofta intressanta, men om Sigvat vet vi inte mycket. Kari Ellen Gade (2000:79) konstaterar, som det tycks med beklagande, att det inte finns någon särskild saga om honom; "what we know about his life must [be] gleaned from the sagas about Óláfr Haraldsson" (2000:79), och detta är bara "fragmentary glimpses" av hans liv (2000:79). I själva verket vet vi ännu mindre än vad Gade och många med henne antar (t.ex. Poole 1993). Sagorna om Olav skrevs långt efter Olavs och Sigvats livstid. Heimskringla, den saga som oftast vittjas för upplysningar om Sigvat, tillkom ungefär 200 år efteråt. I andra sammanhang ger man inte så sena vittnesbörd något vitsord alls.¹

Nu är det ju sagorna som har traderat skaldedikterna till oss. Det som står om Sigvat i sagorna byggs oftast kring hans verser, och den rimliga källkritiska hållningen är att sagaförfattaren normalt inte har haft något annat autentiskt material att tillgå. Vi kan alltså inte veta om han alltid placerar in en strof i rätt historiskt sammanhang, t.ex. om Sigvat var på pilgrimsfärd till Rom just när Olav stred vid Stiklestad 1030. Och när sagaförfattaren broderar vidare utan någon särskild fantasi finns det all anledning att anta att det är hans eget påhitt. Det gäller t.ex. uppgiften att Sigvat efter Olavs död slår sig ner på en gård i Norge. Det är ju inte så svårt att hitta på,

¹ Jag har haft förmånen att diskutera föreliggande undersökning med Carl-Gustaf Andréén. I ett mycket tidigare skede, nämligen på vårt studentjubileum 1985, ventilerade jag uppslaget med Jan Arvid Hellström, som uppmuntrade mig att fortsätta med det. Jag hade velat visa honom resultatet, men det är sedan länge för sent.

och det är en detalj som behövs för att presentera ett par Sigvatstrofer i ett behändigt sammanhang.

I någon mån har Lars Boje Mortensen och Else Mundal (2003) vågat teckna Sigvats levnadshistoria utifrån hans egen dikt, utan stöd i sagans prosa. De tänker sig att han på äldre dar återvänder till Island (2003:356). Där ska han ha diktat Erfidrápa Óláfs helga. Deras argumentation utgår från satsen *orrustu frák austan atburð* (i utgåvornas femtonde strof, Jónsson 1912:242, Kock 1946:125) som de översätter 'eg hørde austfrå om denne hending under slaget'. Sigvat verkar alltså vid något tillfälle ha befunnit sig väster om Norge, och då ligger förstas Island nära till hands. Strofen i fråga handlar om solförmörkelsen, som i själva verket inte inföll den 29 juli, den dag som firades som Olavs dödsdag, utan den 31 augusti. Mortensen och Mundal menar att bara på tidsligt och rumsligt avstånd från händelsen kan denna historieförfalskning vinna trovärdighet – de föreställer sig att Erfidrápa har diktats ungefär tio år efteråt. Vidare tolkar de i en annan Sigvatstrof (utgåvornas tjugofemte lausavísa, Jónsson 1912:245, Kock 1946:127) sekvensen *oss dugir Áleifs messu fagna meinalaust í mínu húsi* 'jag bör fira Olavs mässa utan men i mitt hus' som att Sigvat ägnar sig åt Olavskult i sin privatbostad på Island. Det hela är väl argumenterat. Men det går att lägga pusslet på annat sätt.

Svagheten i Mortensens och Mundals tolkning gäller främst tolkningen av satsen *orrustu frák austan atburð*. Satsen betyder snarast ungefär 'jag hørde österifrån hur det gick med slaget' (jfr Fritzner, s.v. *atburð*) och syftar knappast specifikt på solförmörkelsen. Det är mycket vanligt i skaldepiktningen att skalden, ofta på ett oprecist sätt, i en inskjuten sats anger hur han har kännedom om det han skildrar (Hellberg 1984:47). Satsen bekräftar alltså sagornas uppgifter att Sigvat inte var närvarande vid Stiklestad. Men eftersom han säger *austan* 'österifrån' var han inte i Rom, i alla fall inte när nyheten nådde honom. Island är dock inte enda alternativet som passar in på *austan*. Om det handlar om 1030 är det troligare att han var i England.

Erfidrápa har dock inte diktats direkt efter Olavs död utan senare; det framgår inte bara av att den visar Olavskulten allmänt i full blom utan tydligast av att helgonkungen har hunnit läggas i *gollit skrin* 'ett gyllene skrin' (Mortensen & Mundal 2003:356). Om nu ingenting särskilt pekar mot Island, är det troligast att Sigvat befinner sig i Norge när han komponerar och framför dikten, det är ju där kultens centrum finns.² Det kan

² Att det gick att ljuga om solförmörkelsen också i Norge tänker sig t.o.m. en så kritisk forskare som Claus Krag (1995:147). Vissa forskare har föreslagit att slaget faktiskt

ändå handla om en mässa som firades i ett privat hus; sådant var vanligt i Norge vid denna tid (Skre 1997:62). Sigvat har i så fall som patron upplåtit en lokal för gudstjänst. Dvs. sagan kan ha rätt i att han ägde en norsk gård. Men när han två gånger i strofen med *í mínu húsi* anger det som sin förpliktelse att fira Olavs mässa (*oss dugir* 'jag bör' respektive *skyldr emk* 'det är min plikt') låter det faktiskt mera som en ämbetsplikt. Jag tror därför att *hús* är ett betydelselån av medeltidslatinets *domus* i betydelsen 'kyrka' (Niermeyer, s.v. *domus*) och att det är Sigvat själv som är prästen.

Från sent 1100-tal har jag ett belägg på *ecclesia mea* 'min kyrka' yttrat av en biskop i Tyskland, så det fanns uppenbarligen inga teologiska hinder för att uttrycka sig så: *presente et rogante ecclesia mea* 'med min kyrkas närvaro och bifall' (Wight 1999:Halberstadt Ars dictandi 2.2).³ Uttrycket tyder på en viss självmedvetenhet. Sigvat kallar sig vid ett tillfälle för stälare (Jónsson 1912:227, Kock 1946:118) och hade alltså en stark social position; och övergången från världsligt till andligt stånd bland samhällets toppar, eller kombinationen av världsliga och kyrkliga uppdrag, var inget uppseendeväckande på hans tid (se t.ex. Bouchard 2004).

Det är nog just biskop Sigvat har blivit. I den strof där han talar om sin pilgrimsfärd till Rom förekommer satsen *en vígðum staf fylgðum* 'och jag följde den vigda staven' (Jónsson 1912:245, Kock 1946:127). Den stav det talas om har alltid ansetts vara pilgrimsstaven. Det ger gott sammanhang men samtidigt två underligheter. Den ena är att han inte verkar hålla staven i sin egen hand. Den andra är att staven är på något sätt invigd. Det fanns faktiskt en ritual där man välsignade pilgrimens typiska attribut, men den infördes inte förrän alldeles i slutet av 1000-talet, i samband med första korståget (Sumption 1975:172). Om vi annars hör om invigda stavar handlar det om biskopsstavar. Staven var en karakteristisk symbol för biskopsvärdigheten (se t.ex. Hellström 1971:176). *Anulus et baculus duo sunt sacra signa* '[biskops]ring och [biskops]stav är båda invigda tecken', skriver den med Sigvat samtida Constantinus abbas (Mittellateinisches Wörterbuch, s.v. *baculus*).

Frågan är då vad Sigvat menade med *fylgðum*, att han följde staven. Det är något som utgivare och kommentatorer haft uppenbara bekymmer med. Det kan, trots vad en del anför, knappast referera till den faktiska vandringen, eftersom den som går med stav inte följer sin stav. Men *fylgja* har en

stod den dag solen förmörkades och sedan omdaterades (1995:147), men det är trots allt mindre sannolikt.

³ Jag har googlat fram detta belägg, och ett mer omfattande googlande hade kanske gett träffar som kommit närmare Sigvats tid. Att googla på *domus mea* var tyvärr praktiskt omöjligt, man drunknar i belägg på 'mitt hem' som saknar kyrklig anknytning.

del mer eller mindre överförda betydelser. Det finns bland annat användningar av verbet där det som följs inte är en person medan den som följer är det. En av dessa återger Fritzner med 'rette sig efter, iagttage' (Fritzner, s.v. *fylgja*). Vanligen betecknar objektet då någonting abstrakt (*hirðsiðum* 'hirdens sedvänjor', *e-s ráðum* 'ngns råd'). Men i Heilagra manna sögur finner vi: *Var hann því næst skirðr, tok hann þa ok þegar munkaklædnad ok fylgdi sva bunadinum, at med gudz miskunn vard hann skammbragds inn agætazti einsetumadr*, ordagrant: 'då anlade han munkklädsel och följde så klädseln att med Guds barmhärtighet blev han snart den mest framstående eremit' (Unger 1877:511). Fritzner utlägger *fylgði svá búnaðinum* sålunda: 'opfylte saaledes de Krav, som Dragten stillede til ham' (Fritzner, s.v. *bunaðr*). Munkdräkten står alltså metonymiskt för vissa förpliktelser. På motsvarande sätt kan Sigvats *en vígðum staf fylgðum* tolkas som att skalden följer de förpliktelser som är förknippade med biskopsstaven. Det kan vara dessa förpliktelser i allmänhet, men jag ser åtminstone två alternativa möjligheter till specificering. Den ena är förpliktelsen att avstå från krigiska företag, dvs. satsen parafraserar det som redan är sagt två gånger i strofen, nämligen att han lägger ner sitt vapen. (Att den andliga värdigheten uteslöt vapenbruk var dock en idealisering, jfr nedan.) Sigvat förutsätter då sin biskopsvärdighet som bekant, antingen därför att det har sagts i en nu förlorad strof eller därför att det var självklart för hans åhörare. Att en kort sats av detta slag är nyhetsfattig och att den andra halvstrofen i stort sett upprepar den förstas innehåll är vanligt i skaldediktningen. Den andra möjligheten är att han reser till Rom för att få sin biskopsvigning bekräftad av påven (jfr Neumann 1980:664). Då slutar strofen med ärendet i Rom, liksom den om Knuts pilgrimsfärd gör det (nedan). Vilken specificering vi än väljer innehåller satsen en uppgift om att Sigvat är biskop.

I första hälften av samma strof säger Sigvat alltså att han reste till Rom, och vi har redan konstaterat att Sigvat knappast var i Rom vid tidpunkten för Olavs död 1030. Nu har Sigvat en strof i Knútsdrápa som handlar om Knut den stores pilgrimsfärd till Rom och som är påfallande parallell med den nu diskuterade strofen. Knut och Sigvat är de enda nordbor (om Knut kan räknas som sådan) vars pilgrimsfärder är så tidigt dokumenterade, det dröjer ungefär ett halvt sekel innan vi får någon mer namngiven (Mølland m.fl. 1968). Det ger en viss sannolikhet för att det handlar om samma färd, och för Knuts del är den säkert daterad till 1027 eftersom han är närvarande vid Konrad II:s kröning som är väl dokumenterad (Wolfram 2006:102–106).⁴ Townend (2001:153) omdaterar Knútsdrápa och förläg-

⁴ Bolton (2009:294) räknar utan att ge några argument med möjligheten att Sigvat

ger den inte längre till efter Knuts död utan just till 1027, efter kungens Romresa som ägde rum på våren. Därmed handlar dikten om Knuts nyss timade bedrifter, dels krigståget till Danmark och slaget vid Helgeå 1026, dels Romresan 1027. Sigvat ger den idealiserade bilden av kungen-pilgrimmen, till fots och med stav i hand, en idealisering som lite senare når sin kulmen i *Encomium Emmae*, där Knut gjuter tårar, bönfaller helgonen om förlåtelse, slår sitt bröst och upphäver tunga suckar (Sumption 1975:101).⁵ Men Sigvat avslutar sin strof med de bekanta raderna *kærr keisara, klíss Pétrusi* 'kär för kejsaren, älskad av påven', där han avslöjar kungens egentliga, politiska motiv för Romresan (jfr Frank 1994:118).

Att Sigvat tidvis arbetade som Knuts skald har på senare år betonats alltmör (t.ex. Frank 1994). Townend (2001:156) påpekar t.ex. att han nämns först av de åtta skalder som Skáldatal räknar upp som Knuts skalder. Det finns en strof där Sigvat säger att han måtte komma till helvetet om hans avsikt var att hålla sig borta från Olav; i samma strof finns den inskjutna satsen *vask til Róms i haska* 'jag var till Rom med fara' (Jónsson 1912:252, Kock 1946:130). Sagorna har tolkat strofen som Sigvats ursäkt för att han inte var med vid Stiklestad. Nu är det ett rätt våldsamt sätt att ursäktas en pilgrimsfärd. Det blir lite rimligare om vi tänker oss att han, alltså år 1027, har svikit Olav för en annan herre, nämligen Knut, vid en tidpunkt när förhållandet mellan Knut och Olav hade övergått i ren fiendskap och öppet krig (slaget i Helgeå). Möjligen skall satsen *vask til Róms i haska* tolkas som att Sigvat ser sig som enleverad med tvång.⁶

I Sigvats sena diktning finns det andra antydningar om hans ställning. Han ägnar sig åt förböner: *feðr Magnúss biðk fagna flóttskjörum goð dróttin* 'jag ber Herren Gud motta Magnus flyktskygge fader väl' (Jónsson 1912:244, Kock 1946:126) och *dróttinn, hjalp þeims dóttur mína heim or*

gör Knut sällskap till Rom. Själv arbetade jag ett tag med tanken att *en vígðum staf fylgðum* skulle handla om Sigvats deltagande i en procession i Rom. Knut är där över påsk, och annandag påsk var en av de stora processionsdagarna (Twyman 2003:67). Vid denna tid kunde påven ännu bära stav och såg sig först och främst som Roms biskop. Det finns inte många detaljer bevarade om processionerna från den tiden, men på 1100-talet satt påven till häst, vilket nog utesluter staven (Schimmelpfennig 1992:59). Processionen var också så tidigt som på 1000-talet i princip en lokal angelägenhet för Roms eget prästerskap (1992:59).

⁵ Att det talas om en stav också i denna strof (*hafanda staf* 'havande stav') kan naturligtvis ha bidragit till tolkningen av staven i *en vígðum staf fylgðum* som pilgrimsstav.

⁶ I den tidigare diskuterade strofen om Romresan och staven kallar han sig *hermoðr* 'utmattad av strid'. Kan han ha deltagit i slaget i Helgeå, och på vems sida i så fall? (Det är dock möjligt att slaget i Helgeå stod först efter Knuts Romresa; Kruhøffer (2009) anför några, inte alldeles bindande, argument för detta.)

heiðnum dómi hóf 'Herre, hjälp honom som hämtade min dotter hem från hedendomen' (Jónsson 1912:248, Kock 1946:128). Förböner var prästernas sak och före reformkyrkans tid förbehållet biskoparna (Gilsdorf 2004a:52–57).⁷ Det var också biskoparnas uppgift att vara talesmän för olika grupper och i sin sammanflätade roll som gudsríkets företrädare och rikets högsta ämbetsmän hävda principen om balans mellan olika intressen mot tendenserna till absolut kungamakt (Gilsdorf 2004a:65, 70). I Bersöglisvísur företräder Sigvat bönderna och invänder mot Magnus den godes övergrepp mot bönderna: konfiskering av land och boskap, avskaffande av hävdvunna lagar. Till kungen säger han *meðal okkar alt's háligt* 'mellan oss är allt heligt' (Jónsson 1912:239, Kock 1946:124): det kan återspegla biskopens särskilda rätt att tala till sin kung.⁸

Senast 1027 ser vi alltså Sigvat i tjänst hos Knut den store. Kanske är det vintern 1027–28 han diktat Vestrfararvísur under en englandsvistelse (Townend 2001:113).⁹ Bolton (2009:263) antar att han följer Knut till Norge 1028. I så fall är han bland Olavs motståndare. Att han diktat ett minneskväde över Olavs fiende Erling Skjalgsson är ett argument för den bedömningen. 1030 är han, enligt det resonemang jag förde tidigare, tillbaka i England, rimligen fortfarande i Knuts tjänst. Några år senare deltar han i uppbyggnaden av Olavskulten. Den kyrka han kallar sin verkar vara Klemenskyrkan, där det gyllene helgonskrinet står (jfr Hellberg 1984:26). Vid det laget är han alltså i tjänst hos Magnus den gode: i Norge som anorstädes var biskoparna underställda kungen (Brink 2004:174, Parisse 2004:15–17). Inte ens de andliga medlemmarna av kungens hird kunde avstå från att bruka vapen, och Sigvat förklarar sig också beredd att kämpa med Magnus (Jónsson 1912:236, Kock 1946:122). Men en viss återhållsamhet var klädsam, och Sigvat demonstrerar sin leda vid kampen: *bark hverk sjaldan hrygg* 'jag bar sällan de trista vapnen' (Jónsson 1912:238, Kock 1946:123).

Vad Sigvat gör under de första åren av 1030-talet vet vi inte. Men en gissning är att Knut skickar honom till Norge för att medverka i kyrkans or-

⁷ Vi får då räkna in också den något senare Arnor jarlaskald i det andliga ståndet (jfr Edwards 1982:38–39). Däremot ser jag inte vanligt förekommande önskningsar av typen 'Gud hjälpe hans själ', utan direkt tilltal, som förböner.

⁸ En rest av Sigvats klerikala verksamhet kan det vara när sagan låter Sigvat döpa Magnus som nyfödd. Den episoden är inte direkt knuten till någon strof och hänger inte tydligt ihop med något annat i berättelsen, den kan alltså ha ett annat faktiskt underlag.

⁹ Det fragmentariskt bevarade kvädet Vestrfararvísur bjuder på en del tolkningsproblem som jag inte tänker gå in på här fastän de har relevans för Sigvats biografi.

ganisatoriska uppbyggnad. Det är numera en etablerad sanning att kungarna var beroende av att ha tillgång den kyrkliga organisationen för nationsbyggandet (se t.ex. Krag 2003:196). Knuts politik under dessa år tycks ha varit att formellt erkänna ärkestiftet Hamburg-Bremens överhöghet över de nordiska kyrkorna men fortsätta att välja sina biskopar själv (Geltung 2004:179–180). Biskoparna kom vanligen, liksom Sigvat, direkt från England. En vanlig uppfattning numera är dessutom att den danska kungamakten, i Norge representerad av Sven Alvison och hans mor, aktivt deltar i etablerandet av Olavskulten (Antonsson 2003:145–148, Mortensen & Mundal 2003:356). Om den uppfattningen är riktig, måste Sigvat ha varit särdeles väl skickad för detta verk.¹⁰

Likheten med Tegnér och Franzéns tid är inte försumbar: en statsmakt som kontrollerar sina undersåtar med kyrkans hjälp och som placerar en del av sina skickligaste förmågor på ledande poster i denna kyrka, vare sig de har en klerikal karriär bakom sig eller inte.

Litteratur

- Adam von Bremen 1917. *Hamburgische Kirchengeschichte*. 3. Aufl. hrsg. von B. Schmeidler. Hannover & Leipzig: Hahnsche Buchhandlung.
- Antonsson, Haki 2003. The cult of St. Ólafr in the eleventh century and Kievan Rus'. *Middelalderforum*. 1–2. S. 143–160.
- Bolton, Timothy 2009. *The empire of Cnut the Great. Conquest and the consolidation of power in northern Europe in the early eleventh century*. Leiden & Boston: Brill.
- Bouchard, Constance Brittain 2004. The bishop as aristocrat: The case of Hugh of Chalou. I: Gilsdorf 2004b. S. 37–49.

¹⁰ Den som nämns som norsk biskop under dessa år och som antas inneha den relevanta bakgrundskunskapen om engelska helgonkungar för att bygga upp Olavskulten är Grimkel (Hellberg 1984:22 och där anförd litteratur). Han hade dock en gammal koppling både till Hamburg-Bremen och till Olav (Adam von Bremen 1917:268, 117–118) och kunde behöva balanseras av en motkraft. Vi ska också komma ihåg att det är lite av en tillfällighet vilka norska biskopar från den här tiden vi har namnet på; eller kanske snarare: att de biskopar som inte haft någon anknytning till Hamburg-Bremen hade mindre chans att bli omnämnda i Adam av Bremens krönika. (Det är frestande att identifiera Sigvat med den biskop Sigurd som enligt Fagrskinna finns i Trondheim på Svens och Alvivas tid, men dels är namnligheten för liten, dels är Fagrskinna en sen källa och därmed inte så vittnesgill.)

- Brink, Stefan 2004. New perspectives on the christianization of Scandinavia and the organization of the early church. I: Jonathan Adams & Katherine Holman (eds.), *Scandinavia and Europe 800–1350. Contact, conflict and coexistence*. Turnhout: Brepols. S. 163–175.
- Edwards, Diana 1982. Christian and pagan references in eleventh-century Norse poetry: the case of Arnórr jarlaskáld. *Saga-Book*. 21. S. 34–53.
- Frank, Roberta 1994. King Cnut in the verse of his skalds. I: Alexander R. Rumble (ed.), *The reign of Cnut: King of England, Denmark and Norway*. London: Leicester University Press. S. 106–124.
- Fritzner, Johan 1883–96. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. 2. utg. 1–3. Nytt uforandret opptrykk 1954. Oslo: Trygve Juul Møller.
- Gade, Kari Ellen 2000. Poetry and its changing importance in medieval Icelandic culture. I: Margaret Clunies Ross (ed.), *Old Icelandic literature and society*. Cambridge: Cambridge University Press. S. 61–95.
- Gelting, Michael H. 2004. Elusive bishops: Remembering, forgetting, and remaking the history of the early Danish church. I: Gilsdorf 2004b. S. 169–200.
- Gilsdorf, Sean 2004a. Bishops in the middle: mediatory politics and the episcopacy. I: Gilsdorf 2004b. S. 51–73.
- Gilsdorf, Sean (ed.) 2004b. *The bishop: power and piety at the first millennium*. Münster: Lit.
- Hellberg, Staffan 1984. Kring tillkomsten av *Glælognskviða*. *Arkiv för nordisk filologi*. 99. S. 14–48.
- Hellström, Jan Arvid 1971. *Biskop och landskapsamhälle i tidig svensk medeltid*. Stockholm: Nordiska bokhandeln.
- Jónsson, Finnur (red.) 1912. *Den norsk-islandske skjaldedigtning*. B. Rettet tekst. 1. København & Kristiania: Gyldendalske.
- Kock, Ernst A. (utg.) 1946. *Den norsk-isländska skaldediktningen*. 1. Lund: Gleerups.
- Krag, Claus 1995. *Vikingtid og rikssamling 800–1130*. (Aschehous Norgehistorie. 2.) Oslo: Aschehoug.
- Krag, Claus 2003. The early unification of Norway. I: Knut Helle (ed.), *The Cambridge history of Scandinavia*. 1. *Prehistory to 1520*. Cambridge: Cambridge University Press. S. 184–201.
- Kruhøffer, Annette 2009. When was the battle of Helgeå? I: Agneta Ney, Henrik Williams & Fredrik Charpentier Ljungqvist (eds.), *Á austrvega. Saga and East Scandinavia. Preprint papers of The 14th International Saga Conference*. 1. Gävle: Gävle University Press. S. 536–544.
- Lie, Hallvard 1970. Sigvatr Þórðarson. I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 15. Malmö: Allhem. Sp. 231–238.

- Mittellateinisches Wörterbuch* bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert. 1959–. Hrsg. von der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Akademie der Wissenschaften der DDR. München: Beck.
- Mortensen, Lars Boje & Else Mundal 2003. Erkebispesetet i Nidaros – arnestad og verkstad for Olavslitteraturen. I: Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Trondheim: Tapir. S. 353–384.
- Mølland, Einar, Oloph Odenius, Herluf Nielsen & Jakob Benediktsson 1968. Pilegrim. I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 13. Malmö: Allhem. Sp. 292–306.
- Neumann, Johannes 1980. Bischof I. Das katolische Bischofsamt. I: Gerhard Krause & Gerhard Müller (hrsg.), *Theologische Realenzyklopädie*. 6. Berlin & New York: de Gruyter. S. 653–682.
- Niermeyer, J.F. 1976. *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden: Brill.
- Parisse, Michel 2004. The bishop: Prince and prelate. I: Gilsdorf 2004b. S. 1–22.
- Poole, Russell 1993. Sighvatr Þórðarson. I: Phillip Pulsiano (ed.), *Medieval Scandinavia. An encyclopedia*. New York & London: Garland. S. 580–581.
- Schimmelpfennig, Bernhard 1992. Die Bedeutung Roms im päpstlichen Zeremoniell. I: Bernhard Schimmelpfennig & Ludwig Schmutge (hrsg.), *Rom im hohen Mittelalter. Studien zu den Romvorstellungen und zur Rompolitik vom 10. bis zum 12. Jahrhundert*. Sigmaringen: Jan Thorbecke. S. 47–61.
- Skre, Dagfinn 1997. Misjonsvirksomhet i praksis – organisasjon og mål. I: Steinar Supphellen (red.), *Kultursamanhengar i Midt-Norden*. Trondheim & Stockholm: Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab & Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. S. 55–68.
- Sumption, Jonathan 1975. *Pilgrimage. An image of mediaeval religion*. London: Faber & Faber.
- Townend, Matthew 2001. Contextualising the *Knútsdrápur*: skaldic praise poetry at the court of Cnut. *Anglo-Saxon England*. 30. S. 145–179.
- Twyman, Susan E. 2003. *Summus Pontifex*: The ritual and ceremonial of the papal court. I: Brenda Bolton & Anne J. Duggan (eds.), *Adrian IV, the English pope. Studies and texts*. Hampshire: Ashgate. S. 49–73.
- Unger, C.R. (udg.) 1877. *Fortællinger og legender om hellige mænd og kvinder*. 2. Christiania: Bentzen.
- Wight, Steven M. 1999. Medieval diplomatic and the 'ars dictandi'. Pavia: Scrineum. [Hämtad 2009-10-21.]
- Wolfram, Herwig 2006. *Conrad II 990–1039. Emperor of three kingdoms*. Transl. by Denise A. Kaiser. University Park, PA: Pennsylvania University Press.

Voces intimae – språkmöten som emfas och emotioner

Pirjo Kukkonen
Helsingfors universitet

1. Dagboken som *jardin secret*

”Humöret uppe – ett Himalaya åter! –” (3/11 1909)
”Varit i Hades. En dal sådan som aldrig.” (8/11 1909)

I sin dagbok från åren 1909–1944 reflekterar Jean Sibelius (1865–1957) över sitt liv och sin musik, det som avspeglas i det existentiella begreppet ”pathos”: ”Du har nog din pathos i lifvet. Rätt så!” (27/2 1910), ett begrepp som ofta förekommer i Sibelius dagbok och brevväxling med motsvarigheter som ”stämning”, ”inspiration”, ”greppet”, ”det tvingande” och ”härliga trancer”. Erik Tawaststjerna (1993:9) formulerar det som ”grundbetingelsen för allt skapande, det är urkällan till komponerandet” för honom. I dagboken använder Sibelius ett brett register av känslor och stämningar – än är dagen ett Himalaya då arbetet flyter, än ett Hades då arbetet står stilla. Dagboken, den intima och personliga genren *le journal intime* eller *le journal personnel* (se Sjöblad 2009), är för Sibelius en ”*jardin secret*” (se Dahlström 2005:8):

- (1) Hvilken god vän är ej denna dagbok! För mig! Att prata bort en ledsam stund! Men – mitt innersta kan jag nog ej anförtro papperet. Min ”*jardin secret*”. (19/9 1914, min kursivering)

De flerspråkiga språkmötena vars funktion är att uttrycka emfas och emotioner karakteriserar jag med Sibelius eget kammarmusikverk från år 1909, Stråkkvartett d-moll op. 56, som också fått namnet *Voces intimae*, ’inre röster’ (se Dahlström 2005:349 not 10, 355 not 32, 359 not 80). I dagboken blir dialogen mellan Sibelius egen röst på svenska och polyfonin av de andras röster (Bachtin 2010:10–11, 223) i de många språkmö-

tena en central språklig och stilistisk resurs (se Kalliokoski 2009b:319–320). Mötet mellan två eller flera språk i samma diskurs är ”i hög grad en situerad skriftspråklig händelse i en dagbok” (Lehti-Eklund 2009:141). Sibelius började skriva sin dagbok ”halft på lek” (17/1 1910), denna ”jardin secret” avsedd endast för honom själv, hustrun Aino och ”möjligen någon annan” vilket visar att en dagbok kan ha en tilltänkt mottagare (se Lehti-Eklund 2009:136):

- (2) Denna dagbok bör bli fullständigt okänd för alla andra än mig och Aino – möjligen någon annan! Mitt tunga, alltför tunga lynne! Utan gemyt?! Fan vete förresten. – Man har ju sina sidor. – Det klokaste jag gjort – tro mig Ego – är att ha flyttat penaterna till landet. Dagen grå, ”olöckeligt” *grau!* Hösten, med poesi af flyttande tranor och diarrhé! – Mitt hufvud i dag tungt och sjukt! Måste arbeta. – Arbetat bra. Varit i eld och lågor öfver ”alla Bolero” [op. 25 nr 3]. *Das ewig musikalische zieht mich heran!* Nog är jag ett barn. Dylikt tar mig helt! Icke det lärda, viktiga och – hvarföre ej – moderna. – Någoting därbakom. O du härlige! *Geisterseher!* – [...]. (13/9 1911, min kursivering)

Utmärkande för dagboken är dess affektiva språk med många språkmöten på tyska, franska och latin. De tyska språkmötena ovan gör att också de svenska uttrycken förstärks, och därmed modifieras hela kontexten stilistiskt. Likaså har allusionerna emfatisk funktion. *Das ewig musikalische zieht mich heran!* är en allusion till Friedrich von Schillers dikt ”An die Freude” (1786, se Dahlström 2005:371 not 58), *Geisterseher!* åter en allusion till Schillers *Der Geisterseher* (1787–1789). I dagboksdiskursen intensifieras den affektfulla diskursen av en mängd utrops- och frågetecken och interjektioner (utrop, svordomar). Språkmötena har sin stilistiska och intertextuella kraft att avspegla Sibelius liv, det som kommer till uttryck i den ofta citerade utsagan: ”Hellre detta stora tragiska öde än livets vardagslunk. Förresten är min tro den att man ej lider förgäves.” (Brev 6/4 1901 i Carpelan 1986:244). Dagboken som genre karakteriseras av autokommunikation, en inre monolog och en nedtecknad dialog som Sibelius för med sig själv, ”Ego” eller ”Du, Ego” som han tilltalar sig själv. Samtidigt ingår ”jaget” i en polyfoni, i en återklang av andras röster i tid och rum i en autentisk text under perioden 1909–1944. I denna text finns flerspråkiga hänvisningar till historiska och samtida (inter)texter med personer såväl inom familjen och släkten som inom det inhemska och utländska musik- och kulturlivet.

2. Språkmöten som stilistisk resurs

Dagboken är skriven på Sibelius modersmål svenska. Den har språkmöten i form av citat, allusioner och intertextuella drag (se Kristeva 1980:15, 36–38, 71–72) samt bevingade ord, talesätt, enstaka ord och uttryck på tyska (148), franska (118), latin (101), grekiska (3), italienska (23), danska (5), norska (5), engelska (10), ryska (3), och japanska (1) samt förstås på finska (24) och finlandssvenska (38), sammanlagt 479 belägg.¹ Språkmöte eller kodväxling avser bruket av två eller flera språk i en och samma diskurs där språklig variation av detta slag har många olika funktioner (Kalliokoski 2009a:12–15, 2009b:317–320). Enligt Gumpertz (1982:75–82) används kodväxling i syfte att contextualisera utsagan, att aktualisera det sammanhang utsagan ska tolkas i eller att strukturera diskursen (se t.ex. Londen 1989, Saari 1989, 2003, Kalliokoski 1995, 2009a, 2009b, Lehti-Eklund 2009). Allusioner, litterära citat och talesätt är medvetna stilmedel (Saari 2003: 297–298, 304). Deras funktion är att förstärka innehållet och verbalisera känslor och stämningar. Allusionen är en explicit eller en indirekt referens till en person, en plats, en händelse eller till en tidigare (litterär) text, ett teater- eller musikstycke (se Leppihalme 1994:5–11). Lehti-Eklund (2009:132–143) har behandlat översättningsmimesis i återgivning av språklig variation hos dagboksförfattare i en flerspråkig kontext i 1700- och 1800-talets Finland med utgångspunkt i Sternberg (1981:221–239) och Londen (1989:142–149). I min framställning diskuterar jag språkmötet som uttryck för emfas och emotioner i Sibelius dagbok 1909–1944 (om att översätta känslan och själen, se Kukkonen 2009: passim, om språk och känsla, se Wilce 2009:39–44). Kodväxlingen manifesterar alltså mötet mellan två eller flera språk då det språkliga uttrycket från ett språk imiteras och överförs som sådant in i det andra språket. I Sibelius dagbok kan t.ex. den franska kodväxlingen *Nous verrons!* tolkas på olika sätt. *Nous verrons!* förekommer på många ställen i dagboken:

- (3) Arbetat på mitt sätt. Kanske detta äfven för till målet. *Nous verrons!* (19/1 1910, min kursivering)

¹ Dagboksdelen omfattar 314 s. (se Dahlström 2005:33–347). I mitt material ingår inte namn på kompositioner på olika språk, musiktermer, inte heller lånord enligt olika anpassningsgrader eller försvenskade ord utan enbart "citat", dvs. "ren" imitation av ett språkligt uttryck som sådant på ett annat språk i den svenska dagboksdiskursen.

Uttrycket har ibland en neutral innebörd, ibland är det åter ett uttryck för mod och trots: 'vänta bara, jag ska nog visa dem': "De anse – åtminstone världens flesta orkestermusiker – att jag är en död man. *Mais nous verrons!*" (20/2 1913, min kursivering). Detta *Nous verrons!* är ett allmänt pragmatiskt uttryck som Sibelius använder i betydelseerna 'vi får se', 'låt oss se', 'det återstår att se'. Men det kan också vara en allusion till François-René de Chateaubriands (1768–1848) något lakoniska och sarkastiska dikt "Nous verrons" i *Poèmes Divers* (1810) där varje vers avslutas med *Nous verrons*, t.ex. "On vit, en distant: *Nous verrons.*" ... "Et meurt, en distant: *Nous verrons.*"... "Revenez demain: *Nous verrons.*"... "Tout cela vous dit: *Nous verrons.*" (Chateaubriand 1828:343–344). Den litterära allusionen *Nous verrons!* får nya betydelser i ett intertextuellt sammanhang då språkmötet för in något nytt i kontexten och skapar en illusion av "det Andra", vilket gör att detta som språkligt och stilistiskt drag också kan innebära en intellektuell utmaning för läsaren. Ibland kan det främmande uttrycket få en svensk parafra i form av en partiell översättning (se ex. (7)). Men vanligen står det som sådant med emfatisk och affektiv funktion och belyser på ett mångsidigt sätt Sibelius två- och flerspråkighet. Den språkliga variationen beskriver hans existentiella tillstånd, dvs. emotioner som har att göra med intellektuella, etiska, moraliska, estetiska och religiösa känslor (SAOB 1939:K3674 s.v. **känsla**).

3. "Man lebt nur einmal!" ... "freudvoll und leidvoll!"

De olika språkmötena i dagboken förklaras dels med tidens flerspråkiga bildning, dels med Sibelius vistelse i en flerspråkig miljö t.ex. i Berlin 1889–1890: "Berlin vimlade av utländska musikstudierande: skandinaver, ryssar, ungrare, rumäner, anglosachsare. Sibelius drogs in i ett koteri med främst skandinaviskt, men också med amerikanskt och tyskt inslag", skriver Tawaststjerna (1993:130). I Wien gick Sibelius med andra musikstudierande på Hovoperans galleri och såg Johann Wolfgang von Goethes *Egmont* (1788) där "Freudvoll und leidvoll" är inledningsorden i tredje akten. I dagboken är uttrycket en allusion med betydelsen 'full av glädje och lidande':

- (4) Arbetat bra – *freudvoll, leidvoll* – några dagar. Affärer i morgon. (21/11 1909, min kursivering)

De tyska språkmötena är många. I slutet av mars 1910 står bl.a. följande råd:

- (5) [...] Jag lider, lider. Detta allt måste genomkämpas. Det har de "äldre" före dig varit tvungna till. – Det går ej en dag utan att man i "stora världen" skrifver, värdesätter, neddrager dig. Allt straff för min tondigting. Ett i sanning "afvundsvärdt" öde! Gå på du bara! "Rätt så"!! Jean Sibelius, beställ grafgård på din farfars graf! Komponera, posera och jubilera! *Man lebt nur einmal!* (27/3 1910, min kursivering)

"*Man lebt nur einmal!*", 'man lever ju bara en gång', upprepas i dagboken och kan tolkas som ett allmänt utrop eller en allusion till Johann Strauss vals *Man lebt nur einmal!* (1855), valsen i sin tur som en allusion till ett citat ur Goethes *Clavigo* (1774): "... man lebt nur Einmal in der Welt, hat nur Einmal diese Kräfte, diese Aussichten, und wer sie nicht zum Besten braucht, wer sich nicht so weit treibt als möglich, ist ein Tor". Citatet är en levnadsregel för Sibelius: "Komponera, posera och jubilera!"

4. "avec une ivresse toujours croissante, presque en délire"

De franska språkmötena beskriver på ett effektivt sätt Sibelius *la vie moderne*. Nedan finns en allusion som avser 'med ett ständigt växande rus, nästan i yrsel', en av beteckningarna i den ryske tonsättaren och pianisten A. N. Skrjabin (1872–1915) orkesterverk *Le poème de l'exstase* från år 1907 (Dahlström 2005:360 not 86):

- (6) Dagen härlig! Smidt något men drömt mera. [...] Lär dig detta att lefva "*avec une ivresse toujours croissante, presque en délire*". – Att förlänga lifvet med att stiga upp kl. 6 om morgonen. Det mäktar Du, Ego, nog icke med. Kunde Du det – samt arbeta planmässigt och intensivt. Ja, då! (15/8 1910, min kursivering)

Sibelius ger sig ofta rådet att leva rätt och intensivt "det tragiska i lifvet" till trots. På franska kan han uttrycka sig kort: "Att resignera?! *Jamais!* (8/12 1912) eller med det emfatiska utropet *N'oubliez pas!* 'Glöm inte!':

- (7) *Kom nu engång ihåg: Instrumenterna öfver elegansen i partituret! Valörerna! Instrumenterat! Bakläxan! Fy fan! Lämna Dig aldrig utan orkester en längre tid. N'oubliez pas! Se sakerna i stort och öfverlägset. Glöm detta ej i förhållandet till Breitkopf. (19/2 1910, min kursivering)*

De franska språkmötena ger också uttryck för det extatiska och impressionistiska men också det romantiska och nostalgiska, *la dolce vita*, det ljuva livet:

- (8) [...] – Midsommar afton! Jag åsett eldarna och glädjen från min balkong. Fantiserat om ungdomliga ting. *Les aventures de la jeunesse!* Doften af brändt enris m.m. skapar en underbar poesie! I bakgrunden mina nya verk! Förfärande mycket ogjort! Skall min lifslängd hinna till? Jag frågade göken som låfvade 23 år än! *O juvenes, terque beati!* (23/6 1911, min kursivering)

Även om vemodet och missmodet är ledmotiven i dagboken finns också livets ”poesie” så som ovan. Det franska uttrycket med betydelsen ’ungdomsäventyren’ och det latinska ’O ungdomar, trefalt lyckliga’ modifierar stämningen.

5. ”Mitä näistä maallisista!” ... ”Djäflarna bedrifva sitt kännspaka spel!”

De finska kodväxlingarna finns mest i form av vanliga talesätt så som i ”Härliga Ego, det reder väl sig! *Mitä näistä maallisista!*” (3/7 1912), ’Vad bryr jag mig om dessa världsliga saker!’ som ett lakoniskt utrop. De finska orden uppträder sporadiskt och betonar ett tillstånd t.ex. av otillräcklighet, *epäonnistuneisuus* ’att vara misslyckad’ (23/6 1916) eller av *sielun rauha* ’själsfrid’ (16/11 1933). En längre finsk kommentar finns i den sista anteckningen (Betraktelser 1945/1946, se Dahlström 2005:347): ”*Inspiratiota ej kukaan maallinen ole minulle antanut. Se käy sinfoniostani selville.*”, ’Det är ingen världslig som gett mig inspiration. Det framgår av mina symfonier’. Då språket blir ett annat mitt i en dagboksdiskurs aktualiserar förändringen nya kontexter i tid och rum, nya intertextuella drag (allusioner) och ger en ny effekt åt den aktuella texten (se Kalliokoski 2009a:19, Lehti-Eklund 2009:139). I dagboken sker också flera kodväxlingar mellan standard- och finlandssvenska (se Kalliokoski

2009b:318). Sibelius använder t.ex. följande finlandssvenska (ofta vard.) ord: *durriig* 'yr, 'vimmelkantig', 'dåsig' (28/2 1912), *kännspak* 'karakteristisk' (18/4 1911), *lår faktighet* 'tölpaktighet' (28/2 1912) och *pjaskighet* 'menlöshet', 'våpighet', 'omanlighet' (14/11 1911, se Bergroth [1928] 1992:286, 316–317, 337).

6. "dolce far niente"... "Att kunna vara lat med smak!"

Genom hela dagboken ger Sibelius sig rådet att leva "planmässigt och intensivt" och tröstar sig med att "*es genügt das Grosse gewollt zu haben!*" (14/8 1914), 'det räcker att ha velat det stora'. "Det tragiska i lifvet" är för honom det yttre livet (vardagen) och det inre livet ("att komponera", "att drömma" och "att meditera"), något som ofta råkar på kollisionskurs:

- (9) Skall det bli något af den tyska öfversättningen till "Korpen"? Jag börjar tvifla. Afsändt till Axel Carpelan: Impromptu Op 19 och die Dryade [op. 45 nr 1]. Aino allt ännu dålig. Hennes olyckliga öde! – Skött om henne ganska mycket! – Allt mognar långsamt. Såväl "Korp" som "sinfoni" [op. 63]. Ett utmärkt argument att försvara sitt "*dolce far niente*" med!! (16/11 1910, min kursivering)

Men "*Variato delectat*", 'omväxling förnöjer':

- (10) I staden. Mediterat om aftonen. "*Variato delectat.*" Märker tydligen att jag blifvit uppgad af H:fors resorna. Men äfven – som jag tror mig se – att jag bränt mina skepp, hvad H:forsvännernas sympati vidkommer. Det inre lifvet!! Hjärtat oroligt! Nervöst?! (22/11 1910, min kursivering)

Arbetet lider dock och han använder ofta interjektioner: "– *Ve öfver mig! Ve, Ve öfver mitt arbete! Ve! Ve! Ve!!*" (23/11 1910). Men komponerandet kräver också *dolce far niente*, 'behaglig sysslolöshet', 'det ljuva i att inte göra något': "Förresten fört en något "*dolce far niente*"-artad tillvaro. – Att kunna vara lat med smak! (29/5 1911).

7. Språkmötets polyfona kraft

Känslans och själens språk är för Sibelius musiken och modersmålet svenska vilket framgår av hans dagbok ”jardin secret”. I en kreativ persons försök att verbalisera hela känslaskalan förstärks hans svenska uttrycks-kraft med flera språkmöten av vilka de tyska, franska och latinska är de vanligaste. Dessa visar tydligt sin stilistiska kraft i att intensifiera intryck och känslor, att representera emfas och emotioner, att uttrycka Sibelius egen existentiella livsstil ”pathos i lifvet”. Citat, allusioner och intertextu-ella drag beskriver för sin del det utsagda, differentierar och modifierar det. För Sibelius är dagboken ett sätt att verbalisera *voces intimae*, ’de inre rösterna’, som han också ’översatt’ till det nämnda musikstycket och gjort det osynliga synligt i skapandets Himalaya och Hades. Detta gör han i dagboken med en inre monolog och dialog i en polyfoni av andras röster i form av språkmöten mellan olika språk och olika (inter-)texter.

Litteratur

- Bachtin, Michail 2010. *Dostojevskijs poetik*. Det ryska originalet *Problemy poetiki Dostojevskogo*. Översättning Lars Fyhr & Johan Öberg. Gråbo: Anthropos.
- Bergroth, Hugo [1928] 1992. *Finlandssvenska. Handledning till undvi-kande av provinsialismer i tal och skrift*. Faksimilupplaga av andra re-viderade och tillökade upplagan. Esbo: Schildts Förlag Ab.
- Carpelan, Bo 1986. *Axel*. Stockholm: Bonniers.
- Chateaubriand, François-René de 1828. *Œuvres Complètes*. Tome XXII. *Mélanges et Poésies*. Paris: Ladvoat Libraire.
- Dahlström, Fabian 2005. Jean Sibelius dagbok – teman och variationer. I: *Jean Sibelius Dagbok 1909–1944*. Utgiven av Fabian Dahlström. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Bokförlaget Atlantis. S. 8–30.
- Goethe, Johann Wolfgang von [1774] 1960. *Clavigo: ein Trauerspiel*. Leipzig: Reclam.
- Goethe, Johann Wolfgang von [1788] 1965. *Egmont: ein Trauerspiel in fünf Aufzügen*. Stuttgart: Reclam.
- Gumperz, John J. 1982. *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kalliokoski, Jyrki 1995. Koodinvaihto ja keskustelun moniäänisyys. *Virittäjä* 99. S. 2–24.

- Kalliokoski, Jyrki 2009a. Tutkimuskohteena monikielisyys ja kielten kohtaaminen. I: Kalliokoski, Jyrki & Lari Kotilainen & Päivi Pahta (toim.), *Kielet kohtaavat*. Tietolipas 227. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. S. 9–22.
- Kalliokoski, Jyrki 2009b. Koodinvaihto ja kielitaito. I: Kalliokoski, Jyrki & Lari Kotilainen & Päivi Pahta (toim.), *Kielet kohtaavat*. Tietolipas 227. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. S. 309–330.
- Kristeva, Julia. 1980. *Desire in Language. A Semiotic Approach to Literature and Art*. Edited by Leon S. Roudiez. New York: Columbia University Press.
- Kukkonen, Pirjo 2009. *Det sjungande jaget. Att översätta känslan och själen. Den lyriska samlingen Kanteletar i svenska tolkningar 1830–1989*. Acta Semiotica Fennica XXXI. Imatra: International Semiotics Institute (ISI) & Helsingfors: Semiotiska sällskapet i Finland.
- Lehti-Eklund, Hanna 2009. ”Minun tuli vilo ja uni.” (Jag begynte frysa och blef sömnig). Dagboksförfattare i en flerspråkig kontext. I: Hartama-Heinonen, Ritva, Irma Sorvali, Eero Tarasti & Eila Tarasti (toim.), *Kielen ja kulttuurin saloja. In honorem Pirjo Kukkonen 5.9.2009*. Acta Semiotica Fennica XXXV. Imatra: International Semiotics Institute (ISI) & Helsinki: Semiotic Society of Finland. S. 132–143.
- Leppihalme, Ritva 1994. *Culture Bumps. On the Translation of Allusions*. English Department Studies 2. University of Helsinki. Helsinki: English Department Studies.
- Londen, Ann-Marie 1989. *Litterärt talspråk. Studier i Runar Schildts berättarteknik med särskild hänsyn till dialogen*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 557. Humanistiska avhandlingar 3. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Saari, Mirja 1989. Kodbyte och lån. *Folkmålsstudier* 32. S. 197–209.
- Saari, Mirja 2003. På väg mot ett blandspråk? Finska inslag i svenskan förr och nu. I: Ivars, Ann-Marie, Sari Maamies, Peter Slotte, Eivor Sommardahl & Marika Tandefelt (red.), *Boken om våra modersmål. Festskrift till Mikael Reuter på hans 60-årsdag den 17 maj 2003*. Esbo: Schildts Förlags Ab. S. 294–308.
- SAOB = Svenska Akademiens ordbok, <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.
- Schiller, Friedrich von 1787–1789. *Der Geisterseher*. I: *Schillers Werke: Nationalausgabe*, XVI, 1943–. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger.
- Sibelius, Jean 1909. *Voces intimae*. Stråkkvartett d-moll op. 56.
- Sibelius, Jean = *Jean Sibelius Dagbok 1909–1944*. 2005. Utgiven av Fabian Dahlström. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Bokförlaget Atlantis.

- Sjöblad, Christina 2009. *Bläck, äntligen! kan jag skriva: En studie i kvinnors dagböcker från 1800-talet*. Stockholm: Carlssons förlag.
- Sternberg, Meir 1981. Polylingualism as Reality and Translation as Mimesis. *Poetics Today* 2:4. S. 221–239.
- Tawaststjerna, Erik 1993. *Jean Sibelius. Åren 1865–1893*. Stockholm: Atlantis.
- Wilce, James M. 2009. *Language and Emotion*. Studies in the Social and Cultural Foundations of Language 25. Cambridge: Cambridge University Press.

Varför skrev Olof Celsius d.ä. en "Beskrifning öfver Pohlen"?

Några senkomna repliker till Claes Annerstedt och Kazimierz Ślaski

Lennart Larsson

Uppsala universitet och Svenska Akademiens ordbok, Lund

Sanningen är en hal jävel (Denise Mina)

I *Svenskt biografiskt lexikon* (SBL) kan man om Olof Celsius d.ä. (1670–1756) bl.a. läsa följande (8:260):

Ett annat ämnesområde, som synes ha legat C. särskilt varmt om hjärtat, var den topografiskt-historiska landskapsbeskrivningen. [...] Att Italien och katolska kyrkan ofta uppmärksammas är en given följd av hans ungdoms resa, och även den urkristna kyrkan låg honom självfallet nära, men han har därjämte sysslat med avlägsnare ämnen, bl.a. Polen (1703; handskr., sign. H. 179, Uppsala universitetsbibliotek), Armenien, Kina och Amerika.

Någon större uppmärksamhet har denna text om det "avlägsna" Polen inte rönt, och mig veterligt finns det bara två källor som går närmare in på dess innehåll. Den första är Claes Annerstedts *Uppsala universitets historia* (1909:261) som nämner två i handskrift efterlämnade historiska arbeten av Celsius, varav den ena är

en rätt omfångsrik volym, "De rebus Polonorum", som troligen var frukten af hans adjunkt föreläsningar 1703. Den innehåller en god geografisk-statistisk beskrifning af Polen med insprängda historiska notiser; det källmaterial han använt är förvånande rikhaltigt.

Till detta kommer en fotnot där Annerstedt förutom att ge de bibliografiska uppgifterna "H. 179. Ups. Bibl." också skriver att "handskriften är

odaterad, men data i marginalen från 10 mars till 15 maj 1703 angifva säkerligen föreläsningdagar”.

Den andra källan som behandlar Celsius handskrift är Kazimierz Ślaski digra översikt över de polsk-skandinaviska kulturella förbindelserna genom tiderna, *Tysiąclecie polsko-skandynawskich stosunków kulturalnych*, utgiven 1977. Ślaski skriver där (1977:214) följande (i min översättning):

Från tiden för Karl XII:s invasion i Polen finns flera skildringar som innehåller beskrivningar av Polen och polackerna. Störst intresse av dessa har den *Beskrivning av Polen* där Olof Celsius d. ä. (1670–1756), filolog och botaniker, domprost i Uppsala, redovisar intrycken från en resa till vårt land år 1703. Denne lärde svensk strävade efter att förmedla en korrekt bild av Polen, och i synnerhet intresserade han sig för dess vetenskapliga institutioner. Vi har honom att tacka för synnerligen intressanta upplysningar om akademien i Kraków, gymnasierna i Gdańsk och i Toruń liksom akademien i Zamość.

Också Ślaski har en fotnot med samma bibliografiska uppgifter, med sidangivelser för de avsnitt som tar upp den högre utbildningen, och med en avslutande mening att "[f]örfattaren till föreliggande arbete förbereder en utgåva av denna skildring”.

Så långt Annerstedt och Ślaski. Att de två bilderna av handskriften knappast låter sig förenas är lätt att konstatera. Men vem har rätt? Vad är ”Beskrifning öfver Pohlen” för något? Och hur intressant är den egentligen?

Handskriften

Som Annerstedt skriver utgör Celsius handskrift en ”rätt omfångsrik volym”. Den är i folioformat och omfattar sammanlagt 105 blad. Någon titelsida finns inte, utan texten tar vid redan på det första bladets rectosida. Huvuddelen utgörs av en sammanhållen text på 180 paginerade sidor, indelad i 31 med romerska siffror numrerade kapitel. I inledningskapitlet, ”*Recensetur qui de Rebus Polonorum, sive Geographice, sive Politice, sive Historice scripserunt*”¹, förtecknas ett sjuttioal olika verk om Polen, främst på latin men också på franska, tyska och engelska. I de följande

¹ Det är alltså härifrån Annerstedts – med tanke på handskriftens språk något missledande – benämning ”De rebus Polonorum” är hämtad. Ślaskis ”Opisanie Polski” är en översättning av det ”Beskrifning öfver Pohlen” som står i guldskrift på den inbundna handskriftens rygg.

kapitlen behandlas sedan, systematiskt och med många historiska tillbakablickar, Polens geografi, naturförhållanden och samhällsliv. Bland kapitelrubrikerna märks t.ex. ”III. Pohlens Storlek, längd, och bredd” (s. 4), ”VII. Pohlens fruchtbarhet af säd, och andra saker” (s. 7), ”Cap. XX. Om Pohlse Rijketz Wapn” (s. 114) och ”Cap. XXII. Om den nu Regerande Konungens Person, familie och *actioner*” (s. 120). Sju omfattningsrika kapitel ägnas också åt beskrivningen av de olika delarna av det polska riket, och det är där de av Ślaski framhävda avsnitten om den högre utbildningen står att finna. Sålunda innehåller kapitel XII, ”Det Öfre el. Mindre Pohlens beskaffenheter, fördelning, städer, och annat märckwärdigt” (s. 21–39), en knapp sida om det akademiska livet i Kraków (s. 26f.), där Celsius inledningsvis förmedlar några glimtar ur Jagiellonska universitetets historia, därefter beskriver dess organisation och betydelse som rekryteringsbas för den polska förvaltningen, för att slutligen ägna några rader åt den högre utbildningen vid klostren.

På sidorna 181–189 följer sedan en ny omgång kapitel numrerade med arabiska siffror 1–12. Till sitt innehåll är denna avdelning en direkt fortsättning på den förra: så har kapitlen XXX och XXXI rubrikerna ”Om Konunga-barnen uthi Pohlen” (s. 160) respektive ”Om *Senaten* uthi Pohlen” (s. 161), medan de följande kapitlen 1 och 2 är rubricerade ”Om Adelen uthi Pohlen” (s. 181) respektive ”Om dhe förnämste Rijkens *Officianter* som intet äro *Senatores*” (s. 182). Det är emellertid inte bara numreringen som skiljer kapitelföljderna åt. Tydligt är att huvudtexten på sidorna 1–180 har utsatts för en avsevärd bearbetning – de fullskrivna sidorna innehåller en mängd överstrykningar, ändringar och tillägg. Därtill finns i marginalerna ett stort antal hänvisningar till den litteratur som förtecknas i inledningskapitlet. Kapitlen 1–12 har däremot en mera skissartad karaktär. Bearbetningarna är betydligt färre, litteraturhänvisningar saknas, och flera av kapitlen har en högst fragmentarisk gestalt. Så utgörs kapitlen 5 och 6, ”Om *interregnis*” respektive ”Om *Comitiis*” (s. 184) enbart av sina rubriker – de ser närmast ut som i hast tillkomna platsmarkörer – medan det avslutande kapitlet 12, ”Om Pohlackarnas *humeur*” (s. 189), bara består av en mening: ”Det wore och billigt att tahla några ord om Pol.^s *humeur* och seder om tijden så skulle till säija.”

Att kapitlen 1–12 bara utgör ett utkast framgår också av de följande fem bladen, där pagineringen 181–190 återkommer. Dessa sidor är emellertid tomma, frånsett rubriken ”Om Adelen uthi Pohlen” som här än en gång återfinns högst upp på första sidan, men nu med beteckningen ”*Caput XXXII*”; uppenbarligen var det tänkt att de avslutande kapitlen här skulle få en mera definitiv utformning och bli en integrerad del av huvudtexten.

Den preliminära karaktären antyds också av ett mindre ark som är fastnålat på det första av bladen. Där finns ett antal latinska nyckelord uppräddade, vilkas ordningsföljd och innebörd till stora delar överensstämmer med kapitlen 1–12. Dock inte helt och hållet. Medan t.ex. ”*Religio*”, ”*ingen*.” (dvs. *ingenium*, ’karaktär, sinnelag’) och ”*mores*” (’seder, bruk’) väl passar in på kapitlen 11 och 12, ”*Om Religionen*” (s. 188) respektive det redan nämnda ”*Om Pohlackarnas humeur*”, faller det avslutande ”*lingua*” däremot utanför. Kanske planerade Celsius också ett kapitel om språket?

På nästa blad inleds ännu en ny paginering 1–6 med rubriken ”*POLONIA appendix*”; här handlar det om större tillägg till huvudtexten försedda med nottecken och sidhänvisningar, nottecken som också återfinns på de aktuella sidorna. Efter ytterligare två tomma blad följer till sist en innehållsförteckning där samtliga kapitelrubriker återges i summarisk form på latin, med sidhänvisningar men utan kapitelnumreringar: så t.ex. ”*Scriptores Poloni 1*”, ”*magnitudo etc. 13*”, ”*Polonia minor 21*” och ”*Comitia 184*”.

Reseskildring eller föreläsningssanteckningar? Eller någonting annat?

Det är utan tvekan Annerstedt som kommer sanningen om handskriften närmast: någon reseskildring är det inte frågan om. För det första finns det ingenting som talar för att Celsius någonsin satte sin fot på polsk mark. Hans stora bildningsresa mellan januari 1696 och augusti 1698 kom inte närmare Polen än de på den tiden tyska städerna Breslau och Stettin (se Lundström 1909:IV), och mycket snart efter hemkomsten blev det den akademiska karriären som tog honom i anspråk: i mars 1699 anställdes Celsius som adjunkt vid Uppsala universitet, varefter han befordrades till akademisekreterare i maj 1703 och till professor i grekiska i juli samma år (SBL 8:249).²

² Det kan nämnas att Ślaski inte är den enda som fått Celsius resande om bakfoten. Hans resa 1696–98 hade visserligen ”Arabien till ursprungligt mål, men förde aldrig längre än till Rom, hvarifrån han öfver Österrike återvände till Norden” (Lundström 1909:III; se även SBL 8:252f.). Enligt Per Ledin (1997:89) skrev dock ”Olof Celsius d.ä. 1698 en bok om botanik, inspirerad av en resa till Sydarabien”. Ledin hänvisar i sin tur till Sigrid Kahle (1993:IV), enligt vilken ”Olof Celsius d. ä. reste till Sydarabien, finansierad av Karl XII, och skrev därefter en bok om botanik, *Hierobotanicon*, 1694”. Förutom att Celsius inte kom längre än till Italien var finansären av hans resa inte Karl XII utan Karl XI, och hans stora botaniska verk *Hierobotanicon* utkom i sina två delar först 1745–47.

För det andra har Celsius text alls ingen karaktär av ögonvitnesskildring. Såväl den systematiska uppläggnings och ovanifrånperspektivet som den (som det förefaller) fullständiga avsaknaden av ett iakttagande berättarjag visar på att det rör sig om en ren och skär skrivbordsprodukt. Åt samma håll pekar förstås huvudtextens många och precisa litteraturhänvisningar. Det tycks också som om Celsius mycket nära anknöt till sina källor. Ett exempel är det redan nämnda avsnittet om akademien i Kraków där det finns två hänvisningar, dels till Andreas Cellarius *Regni Poloniae, magnique ducatus Lituaniae* från 1659 (med beteckningen "Cell." i marginalen), dels till Bernard Connors från engelskan översatta *Beschreibung des Königreichs Polen und Gross-Hertzogthums Litthauen* från 1700 (betecknad "Conn."). Framför allt är det den senare av dessa som Celsius utnyttjat. Här finns en frapperande överensstämmelse när det gäller såväl faktauppgifter som disposition och meningsbyggnad: till allra största delen är Celsius text en översättning av Connors. Hur nära de står varandra framgår av det avslutande stycket om den akademiska undervisningen vid klostren som hos Connor har följande lydelse:

In denen klöstern wird gleichfalls so wol die philosophie/ als theologie/ gelesen/ insonderheit aber in dem Dominicaner-kloster zur h. Dreyeinigkeit/ worinne täglich *lectiones* gehalten/ und unterschiedliche gattungen von *studiis* getrieben werden. (Connor 1700:287)

I handskriften ser motsvarande passus ut så här (s. 27):

Eliest läses också uthi Klöstren så wäl *Theologien*, som *Philosophien*, särdeles hos *Dominicanerne* uthi *monasterio S. Trinitatis* der man dagelig *Lectioner* läser, och idkar allehanda slagz studier.

Signifikativt är inte minst det överstrukna "*Lectioner*" – tydligen valde Celsius här att vid närmare eftertanke fjärma sig en smula från Connors formulering.

Belysande för Celsius beroende av källorna är också det enda fall där avsnittet innehåller en faktauppgift som inte återfinns hos Connor. Det gäller ett av universitetets kollegier om vilket Connor (1700:286) skriver "Das Juristen-*collegium*, worinne die *Professores Juris* beysammen wohnen/ und ihre *lectiones* halten", medan Celsius (s. 26) förutom "*Collegium Juriconsultor[um]*, hwarest *juristerne* boo och hålla sine *Lectioner*" också har tillfogat "och äro dhe 8". Här grundar han sig uppenbarligen på Cellarius som på sidan 143 nämner "*Octo Juriconsulti*".

Någon reseberättelse är Celsius text alltså inte, utan en litteraturstudie tillkommen vid en skrivpulpet i Uppsala. Och att den som Annerstedt skriver har samband med Celsius "adjunkt föreläsningar 1703" förefaller högst troligt. Ett starkt indicium är de av Annerstedt nämnda dateringarna i marginalen som tar sin början den 10 mars på handskriftens första sida och slutar den 5 maj vid kapitel 4 på sidan 183.³ För att det rör sig om föreläsningssamtal talar inte minst den regelbundenhet med vilken de uppträder. Som en uträkning ger vid handen rör det sig genomgående om vissa bestämda veckodagar: vanligtvis tisdagar, onsdagar, fredagar och lördagar, någon gång även måndagar, men däremot aldrig torsdagar och söndagar. (Likaså visar dateringarna att man haft ett väl tilltaget påsklov: de annars tätt på varandra följande föreläsningstillfällena bryts av ett uppehåll på två veckor mellan 20 mars och 6 april – en vacker inramning till påskdagen som inföll den 28 mars detta år.)⁴

Också Annerstedts beskrivning av handskriften ger emellertid upphov till vissa frågetecken. På vilket sätt skulle den vara "frukten" av Celsius föreläsningar? Att det skulle röra sig om ett föreläsningssamtal kan Annerstedt rimligtvis inte ha menat. För det första är texten skriven på fel språk. Den är ju – med inledningskapitlets rubrik som den mest iögonfallande avvikelserna – avfattad på svenska, medan föreläsningsspråket vid denna tid fortfarande nästan undantagslöst var latin (se t.ex. Annerstedt 1909: 106f., 297ff.). För det andra låter sig de många bearbetningarna i textens huvuddel svårigen infogas i ett föreläsningssammanhang. Ett typfall är inledningen till kapitel VIII, "Pohlens floder" (s. 13), där den ursprungliga skrivningen "Man kan näpligen finna något land i hela Werlden, der så många flytande Watten äro som uthi Pohlen" omformulerats till "Man finner intet många land i Werlden, der [...]" – knappast ett slag av ändringar man skulle vidta om texten bara var utgångspunkt för en föreläsning på ett annat språk. För det tredje är hänvisningarna inom texten snarare riktade till en läsare än en åhörare: så t.ex. när Celsius i början av kapitel XXIII, "Om Kriget mellan Konung Carl den XII af Sweriget, och *Fridericum Augustum* K. uthi Pohlen, samt fursten Oginsky" (s. 132), skriver "Huru detta Krig tagit sin begynnelse, hafwa Wij uthi nästföregående *Capitel* sagdt".

Huvudtextens genomarbetade karaktär – liksom de många källhänvisningarna med sin tidstypiska placering i marginalerna – talar snarast för att

³ Det slutdatum 15 maj som Annerstedt anger torde vara en felläsning. – Man kan lätt föreställa sig att det var dessa dateringar som ledde in Ślaski på fel spår; vid första anblicken ligger det nära till hands att tolka dem som datum för textens nedtecknande.

⁴ Tack till Bo-A. Wendt för hjälp vid uträkningarna.

det handlar om ett bokmanus. Och såväl kontrasten mellan de två kapitel-följderna som de uppenbarligen vid senare tidpunkter tillskrivna föreläsningensdatumen – bläcket skiljer sig ofta markant åt – indikerar att bokmanuset var det primära, att föreläsningarna var frukten av detta manus och inte tvärtom.

Att Celsius under 1700-talets första år arbetade på en bok om Polen är heller ingenting att undra över. Där befann sig ju den svenska huvudhären under Karl XII, och som det politiska och militära läget tedde sig tycktes Polen vara på god väg att bli en del av den svenska stormaktens närmaste intressesfär; en mera ingående presentation av detta land för en svensk publik borde alltså ha kunnat bli en god affär.

Utifrån bokmanuset – och parallellt med att han arbetade vidare med detta – höll så Celsius under vårterminen 1703 en föreläsningsserie om Polen. Föreläsningarna följde hans bokmanus (antagligen med ett på grundval av detta sammanställt föreläsningsmanus på latin), och för att hålla reda på hur långt han hade kommit antecknade Celsius datumen i marginalen; det rörde sig alltså om minnesanteckningar som successivt fördes in i det redan befintliga manuskriptet. (Också den summariska innehållsförteckning på latin som avslutar handskriften hör väl i första hand hemma i detta sammanhang.)

Mot slutet av terminen hann emellertid det sekundära projektet, föreläsningarna, ikapp och gick förbi det primära, så att Celsius vid de sista föreläsningarna den 4 och 5 maj inte längre hade något utarbetat manus att bygga på. I stället tvingades han utgå från något som än så länge mest var ett koncept och som med sin nya kapitelnumrering också markerades som ett sådant. Och att dessa kapitel tillkom i ett föreläsningssammanhang kom även att präglade deras utformning. Ett uttryck för detta är att föreläsningsspråket tagit större plats. Dels märks det i de halvt på latin formulerade kapitelrubrikerna, förutom de redan nämnda "Om *interregnis*" och "Om *Comitiis*" också "4. Om *forma Regiminis* uthi Pohlen" (s. 183) och "7. Om *foederibus*" (s. 184). Dels har även brödtexten här mera påfallande inslag av latin, och det är tveksamt om sådana uttryckssätt som t.ex. "Om *Res militaris* uthi Pohlen wore rätt inrättad, så skulle näpl. något folck uthi *Europa* wara mächtigare" i inledningen till kapitel 8, "Om *militien*" (s. 185), eller "*judicia Ecclesiastica* är *penes Episkopos*" i kapitel 10, "Om *justitiens administration* i Pohlen" (s. 188), kunde ha påträffats i handskriftens huvuddel. Ett annat exempel på inflytandet från föreläsningssammanhangens kontext är den ovan citerade inledningen till kapitel 12, vars villkorssats "om tiden så skulle till säija" – dvs. "om tiden så skulle medge" (se *tillsäga* 8 c i SAOB, T 1402) – inte hör hemma i en skriftlig framställ-

ning; när Celsius skrev ner denna mening måste det ha varit åhörarna och inte läsarna han såg framför sig.

När det gäller kapitlen 1–12 tycks man alltså med viss rätt kunna hävda att de var frukten av Celsius föreläsningar. För huvuddelen av texten gäller däremot av allt att döma det motsatta fallet: föreläsningarna var frukten av ett till stora delar redan utarbetat bokmanus. Någon bok blev det emellertid inte; manuset förblev oavslutat och nådde – i likhet med Celsius skildring av sin resa 1696–98 (se Lundström 1909:V) – aldrig tryckeriet. En möjlig förklaring är att Celsius nya arbetsuppgifter vid universitetet kom i vägen. En annan kan vara att Polen genom den militära händelseutvecklingen ganska snart förpassades ur händelsernas centrum; från att ha varit ett högaktuellt ämne med avsevärd marknadspotential hamnade landet småningom allt längre ut i periferin för att till sist bara bli ett i raden av de ”avlägsnare ämnen” som Celsius hade sysslat med.

Inte heller blev det något av den utgåva som Ślaski förutskickade i sin fotnot. Om han sedermera kom att återvända till och fördjupa sig i handskriften lär han snabbt ha upptäckt att det inte var någon ögonvittnesskildring, att den inte innehöll några förstahandsuppgifter utan bara var en sammanställning av sådant som redan var skrivet – och därmed knappast värd det myckna arbete som skulle ha krävts för att ge ut den.

Källor och litteratur

- Annerstedt, Claes 1909. *Uppsala universitets historia. Andra delen 1655–1718. Senare afdelningen*. Uppsala: Akademiska bokförlaget.
- Cellarius, Andreas 1659. *Regni Poloniae, magnique ducatus Lituaniae, omniumque regionum juri Polonico subsectorum*. Amstelodami.
- Connor, Bernard 1700. *Beschreibung des Königreichs Polen und Groß-Hertzogthums Litthauen*. Leipzig.
- Kahle, Sigrid 1993. Orientalism i Sverige. Förord till: Edward Said, *Orientalism*. Stockholm: Ordfront. S. I–XXXIV.
- Ledin, Per 1997. ”Med det nyttiga skola vi söka att förena det angenäma ...” Text, bild och språklig stil i veckopressens föregångare. *Svensk sakprosa 14*. Lund: Institutionen för nordiska språk.
- Lundström, Enni 1909. Inledning till: *Olof Celsius d. ä:s Diarium öfver sin resa i Italien åren 1697 och 1698*. Utg. av Enni Lundström. Svenscars bref och anteckningar från Italien I. Göteborg: Eranos’ förlag. S. III–VI.

SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* 1–, 1898–. Lund: Svenska Akademien.

SBL = *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 8. 1929. Stockholm: Bonniers.

Ślaski, Kazimierz 1977. *Tysiąclecie polsko-skandynawskich stosunków kulturalnych*. Seria Skandynawoznawcza 4. Gdańsk: Instytut Bałtycki.

Vilhelm Lundströms dagbok

Lennart Limberg

Riksföreningen Sverigekontakt

Att leda en ideell organisation vars syfte är att stödja svenskundervisning i utlandet är inte alltid lätt. Att skapa en sådan rörelse år 1908 var än svårare. Båda delarna åstadkom emellertid professor Vilhelm Lundström vid dåvarande Göteborgs högskola. Hans dagbok från en Amerikaresa 1938 (Lundström 1938a) kommer att spela en stor roll i följande framställning.

Bakgrund

När Norge ensidigt sade upp unionen med Sverige i juni 1905 svallade de nationella känslorna i båda länderna, och då spräcktes de skandinaviska föreningar som fanns runt om i Europa och i någon mån i övriga världen. De rent svenska föreningar som kom i deras ställe sökte en aktiv samarbetspartner i Sverige och så uppstod Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet. Föreningen lever fortfarande och heter idag Riksföreningen Sverigekontakt. Professor Bo Ralph är sedan många år dess ordförande. Föreningens första hundra år firades i november 2008 och då presenterades också en fyllig historik (Limberg 2008). Ur den boken hämtas uppgifterna till följande bakgrundsteckning.

Vilhelm Lundström var språkvetare, journalist, politiker och föreningsmänniska. Hans språkliga engagemang gick utöver latin och grekiska, som var hans vetenskapliga ämnen. Han kom tidigt att engagera sig i frågan om svenska språkets ställning i Sverige och utomlands. Han rasade mot den akademiska världens undfallenhet inför tyskan och i ett personligt brev till Gunnar Rudberg i maj 1908 heter det: "...speciellt i Upsala gäller ingenting för vetenskap, som inte är skifvet på tyska! Men det är synd om vår svenska vetenskap, som numera i utlandet passerar som tysk till den grad, att man t.o.m. tror att det är inkallade tyskar, som hålla kulturlifvet uppe i

detta barbarland.” Det var upprörande att tyska språket hade större utrymme i läroverkens timplan än vad det svenska hade. Och ville man bedriva akademiska studier i svensk språkhistoria var läroböckerna, författade av svenska forskare, skrivna på tyska.

När för hundra år sedan svenska föreningar i utlandet ville ha hjälp från hemlandet för att kunna bevara svenskheten, definierades inte begreppet svenskhet. Vilhelm Lundström skaffade sig raskt tolkningsföreträdare och hävdade att begreppets viktigaste komponent var svenska språket; det var det förenande bandet mellan svenskar ute och hemma; det kunde förmedla kultur och historia.

Att bevara sitt språk

Språk rättar sig inte efter de politiska gränserna. Om nu svenskan levde kvar i Finland, när det hade bevarats utmed den estniska kusten och långt bort i Ukraina, så vore det väl också möjligt att låta svenskan leva vidare bland de stora skarorna av emigranter som slog sig ner i USA. På andra sidan Atlanten skapades också svenska förlag som gav ut böcker, tidskrifter och tidningar. Där fanns svenska föreningar av många slag. Svenska kyrkor byggdes och Guds ord predikades på svenska. Många av dessa kyrkor slog sig samman i Augustanasynoden, och svenskspråkiga präster utbildades vid Augustana College i Rock Island, Illinois.

När Augustanasynoden 1910 firade sitt 50-årsjubileum var en av Riksföreningens förgrundsgestalter, prosten Per Pehrsson på plats och grundade Föreningen för svenskhetens bevarande i Amerika (Limberg 2004). Men avstånden var stora i USA och det var svårt att hålla ihop organisationen. Dessutom kom den alltför starkt att förknippas med Augustanakyrkan, vilket stötte bort medlemmar i andra samfund. År 1924 kom den amerikanska föreningen att byta namn till Svenska Kulturförbundet, och därefter iaktog man en självständigare hållning gentemot Augustanasynoden.

Vilhelm Lundström reste flitigt i Europa men av olika anledningar kom han inte att besöka USA förrän 1938. Hans europeiska kontaktnät var dock imponerande och han utnyttjade det till att främja sin förenings program. Intresset för att studera svenska ökade av flera skäl efter det första världskriget. Riksföreningen och professor Lundström lyckades under mellankrigstiden att bygga upp en organisation av svenska lektorer vid europeiska universitet (Limberg 2008). Outröttligt sökte Vilhelm Lundström att skaffa fram pengar till denna verksamhet. Han producerade också lärome-

del, ordnade konferenser för lektorerna och sommarkurser för deras studenter.

Det smärtade honom dock att utvecklingen i Amerika gick honom emot. Gradvis kom svensk-amerikanerna att släppa svenska språket och gå över till engelska. USA:s inträde i första världskriget 1917 skapade en amerikansk språklig nationalism, som i första hand riktade sig mot tyskan. Engelska skulle vara det enda tillåtna språket och även övriga minoritetsspråk drabbades.

Vilhelm Lundström och hans medarbetare betraktade Augustanasynoden som ett bålverk mot den hotande anglifieringen av svenskbygderna. När denna front sviktade följde en infekterad debatt: skarpa anklagelser från Sverige riktades mot Augustanas beslut 1921 att gå över till engelska som administrativt språk. Svaret från amerikansk sida blev sammanfattningsvis att kyrkans främsta uppgift var att måna om de ungas själar; språket var ett medel för detta och inte ett mål i sig (Bogärde 1992 och Kummel 1994).

Den allsvenska tanken, dvs. alla svenskars erkännande av Sverige som ett andligt hemland, oavsett var de bodde och vilket medborgarskap de förvärvat, hade svårt att få fäste i USA. Många av emigranterna hade lämnat sitt hemland för att slippa fattigdom, myndighetsvälde eller politisk och religiös konservatism och kunde inte stämma in i hyllningskören över Sverige. Möjligen kunde man odla en stilla hembygdsromantik, och framhävandet av svenska bedrifter sågs snarast som en möjlighet att profilera sig gentemot andra immigrantgrupper. Det Delaware-jubileum som planerades till 1938 poängterade således att svenska nybyggare kommit till Amerikas östkust blott 18 år efter de berömda pilgrimerna med *Mayflower*.

När Riksföreningen firade sitt 30-årsjubileum i december 1938 gjorde man det i skuggan av de omfattande festligheter som under sommaren högtidlighöll Delaware-kolonins grundande. Både i den lilla jubileumsskrift på 80 sidor som Riksföreningen sände till alla sina medlemmar och i sitt stora jubileumstal den 3 december hyllade Vilhelm Lundström svensk-amerikanerna och deras starka kärlek till Sverige.

Att byta fot

Vilhelm Lundströms skeptiska inställning till Amerika förändrades efter hans resa dit. Vid Riksföreningens jubileum tecknade han oväntat en hoppfull bild av svenska språkets framtid i USA. Kan hans dagbok från resan lämna några förklaringar till attitydförändringen och stämmer den

romantiska bild som han offentligt förmedlade med de privata anteckningarna och hans direkta intryck?

Dagboken är inte fullständig; resans två sista veckor har inte kommit med. Tiden hade då varit fylld av olika aktiviteter och hans plan var att komplettera skrivandet under hemfärden från New York, men hur det var blev detta inte av. Vi har dock 73 sidor fyllda med Vilhelm Lundströms nättaktur.

Innan vi går in i närkamp med Lundströms skildringar av språkkonflikterna i USA måste vi notera att han inte kunde engelska. Han talade tyska, franska och italienska och behärskade naturligtvis de mindre matnyttiga språken latin och grekiska. Av dagboken framgår att han vid sitt inledande besök i London, liksom senare under vistelsen i USA, med förkärlek sökte sig till italienska restauranger, där han kunde göra sig förstådd. Av samma anledning valde han inte ett brittiskt rederi för resan över Atlanten, utan för med Norddeutsche Lloyds *Europa* från Southampton. Hem för han med Svenska Amerika Liniens *Gripsholm*.

Låt oss först konstatera att Vilhelm Lundström var imponerad av Amerika och detta redan vid första anblicken: "Då Manhattans skyskrapor började få klarare konturer för blicken trots diset, var ett oförglömligt ögonblick. [...] Vad jag trott skola synas fult eller likgiltigt, visade sig vara icke blott utomordentligt och enastående, utan även vackert."¹ Första dagen i New York ägnades åt biblioteksbesök och det "blev en verklig upplevelse – det är otroligt vilken massa av medeltidshandskrifter och inkunabler, som obegränsade penningresurser kunnat skaffa samman hit. Rader av latinska och grekiska handskrifter [...] Ofattligt att se sådant här borta!"

Också naturen i Amerika kunde imponera på dagboksskrivaren. "Ibland har jag, då jag hört beskrivningar av Niagarafallen, dragit i tvivelsmål deras exakthet, när de varit för starkt entusiastiska, men jag hade ej stått många sekunder inför detta väldiga naturfenomen, förr än jag föll till föga. Något så överväldigande i naturen har jag aldrig sett i livet, knappt tänkt mig. [...] Vi vandrade länge på Goat Island, den stora, till en underbar park förvandlade ön ute mellan forsarna – vad dessa amerikanare kunna skapa obeskrivligt härliga parker! – och beundrade vad stor natur och mänsklig omsorg här tillsammans skapat."

Bland svensk-amerikanerna blev Vilhelm Lundström oerhört väl mottagen, men han värjde sig i dagboken mot de ofta förekommande alltför smickrande presentationerna av honom själv vid en del av hans många föredrag. Hans anföranden möttes genomgående med stor entusiasm. Det

¹ Citaten i det följande är från Lundström (1938a) om inget annat anges.

första ägde rum den 18 maj i en proppfull gymnastiksal på Upsala College i New Jersey. Det var ett timslångt anförande ”huvudsakligen ägnat åt framställningen av svenskhetens nya ställning i världen, som gör bevarandet av svenska språket och anslutningen till den allsvenska syskonkedjan allt värdefullare. Publiken satt andlöst uppmärksam, och efter detsamma reste sig hela församlingen under våldsamma handklappningar.”

I dagboken noterades många namn på svensk-amerikaner samt i vad mån de hade behållit det svenska språket. Särskilt gladde det professor Lundström när generationsgränserna överbryggades. Om sonen Hägglund i Boston heter det att han ”talade svenska utmärkt, fastän han på fädernet var av andra och på mödernet av fjärde generationen.” Annars konstaterades ofta nog att det uppväxande släktet inte fick ta över svenska språket. Om Kulturförbundets ordförande i New Jersey sägs att ”han var gift med en svenska av andra släktledet, som talade svenska utmärkt, men ledsamt var att iaktaga huru deras tre pojkar med det mest typiska svenska utseende knappt ens förstodo räkneorden på svenska.”

Vilhelm Lundström definierade snabbt problemet och han uppger att han redan i det andra föredraget vågade säga ”att påståendet att barnen ansträngdes av att automatiskt bli tvåspråkiga var en falsk lära.” Under samtalen med redaktör Karl G. Fredin i Worcester behandlades ”de nya generationernas uppfostran i svenska språket genom dess införande i high schools. Här finns stora möjligheter – massor av tredje släktledet vilja lära fädrens språk – och början är gjord, men svårigheten är här att få lärarkrafter [...]”. En tänkbar väg var att vidareutbilda lärare som redan undervisade på skolorna och detta fick i så fall ske med hjälp av feriekurser. Vilhelm Lundström lovade att undersöka om något ekonomiskt bidrag till sådan fortbildning kunde komma från Sverige.

Också vid en sammankomst i Chicago, inför en åhörarskara på 600 till 700 personer, försäkrade värden, pastor Johnson, ”att tredje släktledet vill vända åter till kunskap i svenska språket”. Vilhelm Lundström uppmuntrade deras beslutsamhet genom att tala om det växande antalet svenska lektorer vid utländska universitet, något som han visste skulle stärka den klena språkliga självkänslan: ”Meddelandena huru svenska språket gått framåt bland utlänningar i Europa utlöste en stark applåd mitt i föredraget.”

Engelskspråkiga svenskar

Under sin resa skulle Vilhelm Lundström flera gånger erfaras att svensk-amerikanskt föreningsliv språkligt dominerades av engelska. Det börja-

de i Chicago vid en stor middag på Svenska Klubben: "Klubbens ordf. Hedman hade redan förut hälsat mig välkommen; ingen sade sig förut ha hört honom hålla tal på svenska – Svenska Klubben är ju i dagligt tal mest engelsk! – men han gjorde det flytande och bra (man kan nog, om man måste – och nu måste ju för min skull allt vara svenskt!)."

Resan sträckte sig ända till Omaha i Nebraska där professor Lundström var inbjuden att delta i en svensk sommarfest. Vid ankomsten till staden ordnades först en lunch med 30 av de mest inflytelserika svensk-amerikanerna: "Man iakttog genast huru engelska var samtalspråket svenskarna inbördes och huru ovana de voro att tala svenska med varandra, även om de flesta kunde det och alla förstodo språket. Lunchen var fin och stämningen trevlig; för min skull taldes nog vid bordet mera svenska än någonsin på länge." Också på själva festen, som ägde rum i en park och samlade 2 000 deltagare enligt arrangörerna, "hördes uteslutande engelska, festledare hr Roy A. Swanson talade också uteslutande engelska, då han tillkännagav varje nummer, och då konsuln 'presenterade' mig övergick han först i de sista orden till svenska." Därefter talade Vilhelm Lundström på svenska i 40 minuter: "Jag tror att jag lyckades rätt bra; applåder avbröt mig ofta, [...]"

Märkligt nog försökte inte Vilhelm Lundström förklara hur det kunde komma sig att det vid svenska sammankomster talades engelska, trots att alla förstod svenska. Inte heller uttryckte han någon upprörd ovilja mot denna vana; han konstaterade det bara med ett visst roat allvar. Bitter blev han emellertid när han besökte Augustana College. Visserligen lät han sig imponerads när han besåg föreläsningssalar, klostergångar, bibliotek och kapell men greps samtidigt av "en oändligt stark känsla av vemod – det är i alla fall härifrån som den onödiga avsvenskningen bland kyrkfolket utgår och fatalismen om svenska språkets ödesbestämda försvinnande predikats."

En grundläggande analys av svenska språkets försvagade ställning i USA genomfördes inte av Vilhelm Lundström och inte heller initierade han en sådan undersökning. Han förstod att problemet låg i de nya generationernas ovilja att föra svenskan vidare, men det tycks som om problemet blev honom övermäktigt. Då var det skönt att trösta sig med drömmar om vad som kunde ha varit. Vid besöken i Philadelphia och i de områden där kolonin Nya Sverige existerade under två decennier på 1600-talet fantiserade han om vad som kunde ha hänt om det från Sverige sänts många fler kolonister och om den svenska besittningen varat en längre tid. Han drog paralleller till franska språkets ställning i Kanada och avslutade med

en retorisk fråga: "Och vilken annan ställning i hela världen skulle svenska språket och svenskheten då ha haft?"

Svävande önskemål om att kunna lösa vardagsnära språkproblem uttalades visserligen av Vilhelm Lundström men det blir inte så värst konkret. Efter besöket i Chicago antecknade han: "Och förunderligt var det att se huru skyltarnes namn voro svenska långa sträckor av Clark Street [...]" Här fanns svenska produkter, böcker och tidningar på svenska och flera svenska restauranger. "I denna av svenskar så tätt bebodda trakt borde svenskhetsens bevarande ej vara något svårlöst problem, om där blott finnes tillräckligt många som konsekvent endast talade svenska till svenskar. [...] Men det är väl däri som det felas, här såväl som på de flesta ställena i Svenskamerika."

Försköningar

Vilhelm Lundström var i mycket en romantiker, en entusiast och en inspiratör. Han använde sina erfarenheter från USA till att driva föreningen vidare mot nya mål. Han poängterade i sin uppsats om Amerikaresan (Lundström 1938b) hur de unga generationerna svenskättlingar törstade efter att få lära sig fädrens språk och att på nytt få komma i kontakt med det svenska kulturarvet. Han ansåg att han under sin resa hade kommit i kontakt med befolkningens djupa lager och inte bara "herrar och damer av denna i och för sig ståtliga och personligt ofta mycket kultiverade typ, som rikssvenskar i politiskt eller ekonomiskt ledande ställning komma i beröring med vid sina stundom mycket korta besök i Amerika."

Av den förda dagboken får man motsatt intryck. Vilhelm Lundström hade svårt att kommunicera med den yngre generationen, eftersom ungdomarna inte behärskade svenska. Tankarna på utökad svenskundervisning vid amerikanska skolor kom enligt dagboken från redaktör Fredin i Worcester och pastor Johnson i Chicago, vilka båda får betraktas som representanter för den intellektuella eliten.

Att Vilhelm Lundström kunde omforma sina erfarenheter för att låta dem passa in i sin världsbild eller låta dem tjäna som inspiration för fortsatt verksamhet visas av den sista episod som antecknades i dagboken. Han besökte den gamla svenskgatan Payn Street i St. Paul "där på en lång sträcka skyltarna buro idel svenska namn. Ett kafé angav sig som 'Swedish Coffee Pot' och här gingo vi in. Jag tilltalade flickan, som kom emot oss, på svenska och hon förstod det bra men talade det illa och ogärna – en typisk 'andra generation'. Bland rätter, som bjödos ut i ett textat plakat på väggen, märk-

tes 'Fillebonkar' [...]'. Från en näraliggande butik hämtades "en gammal praktig skåning, juvelerare Lindahl, som varit ett fyrtiotal år här i Amerika men talade sin skånska flytande; [...]".

I jubileumshäftets skildring av sin Amerikaresa lät Vilhelm Lundström de båda personerna på Payn Street smälta ihop till en: "I en 'Swedish Coffee Pot' gick jag in – tösen-uppasserskan, som kom emot mig, talade oförfalskad skånska, som mor hade lärt henne, och bland rätterna, som man skyltade med i svartkrita på väggen, fanns det också 'fillebunkar'. Så att inte saknas det ursprungliga [...]".

Förmodligen utan att han anar det snuddade där Vilhelm Lundström vid en av förklaringarna till att svensk-amerikanare gick över till engelska. Emigranterna talde inte ett enhetligt språk utan en rad svenska dialekter. Om dessa bröts alltför mycket emot varandra, när man träffades i olika föreningssammanhang, kunde det vara frestande att rädda sig över på neutral mark och tala engelska.

Vilhelm Lundströms nyväckta entusiasm för Amerika och svenskundervisningen där skulle några år senare leda till Riksföreningens stora satsningar på svenska lektorer vid universitet i USA, en insats som föreningen egentligen inte alls hade råd med. Då var professor Lundström dock redan död. Lektoratet vid Harvard University följdes av tjänster i Chicago, Columbia University och State University of New York. Inrättandet av dessa tjänster kom att fullständigt äta upp föreningens alla reserver.

Däremot var det då inte längre så noga med den pedagogiska skickligheten hos de lektorer som skulle tillsättas. Andra världskrigets neutralitet och eftergiftspolitik gentemot Hitler hade diskrediterat Sverige i USA och efter 1945 måste man göra stor ansträngningar för att sprida en positivare bild. Det framhölls således att gedigna kunskaper i svenska språket för lektorerna måste stå tillbaka för kunskaper i engelska och förmågan att marknadsföra Sverige för en amerikansk publik.

Professor Lundström initierade inte någon forskning om svenska språkets utveckling i USA. Det skulle dröja ännu några decennier innan Nils Hasselmo redovisade sina undersökningar om svensk-amerikanernas språkutveckling (Hasselmo 1974). Han konstaterade att svenskan följde mönstren för de andra minoritetsspråken i USA och klingade av på i genomsnitt tre generationer.

Källor och litteratur

Otryckt

- Dagbok under Amerikaresan 1938 (Vilhelm Lundström 1938a).
 Vilhelm Lundströms arkiv, under Riksföreningen Sverigekontakt, F I b:1,
 Landsarkivet i Göteborg.
 Vilhelm Lundströms brev till Gunnar Rudberg den 20 maj 1908. Hand-
 skriftsamlingen, Uppsala universitetsbibliotek.

Tryckt

- Bogårde, Bengt 1992. *Vilhelm Lundström och svenskheten*. Göteborg:
 Riksföreningen Sverigekontakt.
 Hasselmo, Nils 1974. *Amerikasvenska: en bok om språkutvecklingen i
 Svensk-Amerika*. Stockholm: Esselte Studium. Skrifter utgivna av
 svenska språknämnden, 51.
 Kummel, Bengt 1994. *Svenskar i all världen förenen eder! Vilhelm
 Lundström och den allsvenska rörelsen*. Åbo: Åbo Akademis Förlag.
 Limberg, Lennart 2004. Almost a Century's Work: Preserving Swedish-
 ness Outside of Sweden. I: Anderson, Philip J., Dag Blanck & Byron
 J. Nordstrom, (eds.), *Scandinavians in Old and New Lands. Essays in
 Honor of H. Arnold Barton*. Chicago: The Swedish American Historical
 Society.
 Limberg, Lennart (red.) 2008. *Internationell nationalism. Riksföreningen
 100 år*. Göteborg: Riksföreningen Sverigekontakt.
 Lundström, Vilhelm 1938b. Kring svenskar, svenskhet och svenskminnen
 i U.S.A. I: *Till trettioårsdagen*. Göteborg: Riksföreningen för svensk-
 hetens bevarande i utlandet.

En Frank på Chapmans Torg

Lars Lindvall
Göteborgs universitet

Att få bli bidragsgivare i en festskrift innebär ju bland annat att man ges möjlighet att vara mera personlig än vad som brukar tillåtas i andra akademiska sammanhang. Jubilaren Bo Ralph blev en gång, ett tiotal år efter mig, godkänd i studentexamen vid Majornas Högre Allmänna Läroverk i västra Göteborg. Därmed blir det kanske åtminstone i viss mån förklarligt att jag längre fram i denna uppsats återför sedermera professorn och akademiledamoten Bosse till stadsdelen Majorna, närmare bestämt till Chapmans Torg, mellan Stigbergstorget och Jaegerdorffsplatsen, en hållplats väster om Hängmattan.

Men vi måste gå långa omvägar i tid och rum innan vi kan komma dit. Först skall vi slå följe med en svensk som färdades i Centralasien år 1901. I Axel Odelbergs biografi över Sven Hedin (*Åventyr på riktigt. Berättelsen om upptäckaren Sven Hedin*, [2008] 2009:214f.) kan vi läsa om en händelse som skapade viss oro i en expedition som den store svenske upptäcktsresanden utrustat och som genom utforskade områden var på väg mot den heliga staden Lhasa i Tibet (dit den inte lyckades ta sig fram). Hedin hade låtit klippa av sig håret och med hjälp av en rakkniv hade man sedan rakat hans hjässa blänkande kal. Hedins mustasch rakades också av. Hans ansikte och kala hjässa smordes därefter in med fett och sot och brun färg – han skulle se ut som en mongolisk pilgrim. Man hade kommit överens om att alla i expeditionen, för att inte väcka misstankar, skulle tala mongoliska. (Hedin hade en mycket anmärkningsvärd förmåga att tillägna sig främmande språk.) Expeditionen mötte en dag en gammal tibetan som efter en stund pekade på Hedin och kallade honom för ”schved peling”. Trots sin förklädning kunde Hedin alltså lätt identifieras som en ”frank”, på tibetanska en *peling*, en västerlänning, en europé. Den gamle tibetanen var välinformerad – han hade tydligen redan också fått veta att främlingen som färdades i området var svensk (schved).

Herman Lindqvist berättar i *Aftonbladet* 2009-04-05 om sina upplevelser då de Röda khmererna ryckte in i Kambodjas huvudstad Phnom Penh år 1975. Lindqvist skriver: "Jag sprang själv med flyktingarna. Jag hade min fotoväska och en bag med lite vatten och proviant, då jag blev stoppad av en gerillasoldat med utstående ögon och stark spritdoft. Han tryckte en pistol mot min panna och skrek: Falang! Falang! – utlänning. Så fick han syn på mina kameror. Han tog väskan och rörde i den med pistolen som en slev." Men vilket språk talade egentligen den soldaten? En främling från västerlandet kallas i khmer-språket vanligen *barang*. Detta ord kan här som på andra håll i Sydostasien ha lånats in i gamla kontakter med handelsmän, arabisktalande eller andra. Dess användning överensstämmer väl med vad vi finner i andra språk i Asien: "In the Khmer language, the term *barang* has also come to mean a foreigner, particularly one of European ancestry. It is not a demeaning word, but some Khmer speakers might use it in a bad context. The term is becoming more popular now among travelers. It is even used by some expatriates living in Cambodia themselves" (Google, *barang+khmer*, *Wikipedia*).

Herman Lindqvist passade på att fly vidare när soldatens uppmärksamhet ägnades hans fotoutrustning. Han lyckades sedan ta sig över gränsen till Thailand. Där återfinns ordet med både [f] och [r] i behåll men också där med ett vokalinskott för att bryta upp det initiala konsonantklustret. (Även formen *falang* förekommer.) Det finns åtminstone ett belägg av ordet *frank* med thailändsk anknytning i svensk tidningstext (*farang*). I kvällstidningen GT av den 13 juni 1995 kunde man läsa utdrag ur ett vittnesförhör som hållits med en thailändsk pojke under en uppmärksammat rättegång vid Stockholms tingsrätt. Ur protokollet återgav tidningen bland annat följande: "Överåklagare Sven-Erik Alhem: Var träffade du NN första gången? – Pojken: På stranden. – Hur gick det till när ni träffades? – En kompis till mig frågade om jag ville gå ut och promenera med en farang. – Farang? – Västerlänning." Pojkens vittnesmål måste naturligtvis tolkas. Och chefsåklagaren ville också få veta vad ordet *farang* betyder. Jag minns att jag undrade, när jag läste detta, varför tolkarna inte genast översatte detta ord. Kunde det möjligen vara så starkt markerat som lånord i thai att de rentav trodde att det redan var bekant bland västerlänningar (i detta fall svenskar)? Eller besvärades de av någon pejorativ och nedsättande valör hos ordet (som det förvisso kan ha)? Den uteblivna översättningen fick mig att undra över ett ords status i ett fjärran språk som jag egentligen inte vet någonting om. Sedan dess har jag kunnat konstatera att ordet under olika former och med olika konnotationer och valörer används i en lång rad språk och att det är flitigt kommenterat och diskuterat på Internet. Till en del häng-

er nog detta samman med den nyfikenhet och vetgirighet som finns hos en ny generation av upptäcktsresande som vi känner som backpackers. Men nya fjärran resmål för mera ordinär turism kan ju också vara en del av förklaringen. I en debattbok om modern massturism (*Välkommen till paradiset* av J. Dielemans & S. Saleh, 2008) skrivs ordet *farang* utan kursiv och kan få svensk pluraländelse (*faranger*). En utförlig historievetenskaplig studie över föreställningar som i Siam (Thailand) knutits till ordet (och begreppet) *farang* använt om västerlänningen och det västerländska finns att läsa på nätet (*Farang as Siamese Occidentalism* av Pattana Kitiarsa, Asia Research Institute, National University of Singapore, Working Paper Series, No. 49, 2005).

Strax efter mitten av artonhundratalet färdades den store engelske upptäcktsresanden Sir Richard F. Burton genom det som idag heter Etiopien vilket han berättat om i en av sina klassiska reseskildringar – *First footsteps in East Africa or, An Exploration of Harar* som gavs ut 1856 och i en senare postum utgåva av hans samlade verk 1894 (The Memorial Edition). Förklädd till arabisk köpman började Burton sin resa 1854 i Zeila på Somalias kust, inte långt från gränsen till Djibouti. Han lyckades ta sig in i det för främlingar slutna Harar där han tillbringade tio riskfyllda dagar. I förordet till The Memorial Edition uppges att denna expedition var en av hans farligaste och mest anmärkningsvärda men ändå kanske minst kända – hans pilgrimsresa till Mecka hade blivit mycket uppmärksammasad men Krimkriget gjorde att det nu fanns mindre intresse för individuella bedrifter. Om bakgrunden till expeditionen får vi veta att The East India Company länge velat utforska ”Somaliland in Abyssinia” därför att man var intresserad av hamnstaden Berberah som ansågs ha vissa fördelar som Aden saknade. Huvudstaden Harar hade ingen vit man lyckats få besöka eftersom hela landet var befolkat av ”a most dangerous race to deal with”. Burton utlovades ekonomiskt stöd från The East India Company men kunde inte räkna med sin regerings beskydd. Han fick alltså genomföra sin expedition på egen risk, endast åtföljd av några infödda vägvisare och bärare. Några mil från kusten närmar de sig en bebodd plats kallad Gudingaras. Burton berättar om mötet med människorna där:

Raghi disappeared, and the Badawin flocked out to gaze upon us as we approached the kraal. Meanwhile Shahrazad and Dunyazad fetched tent-sticks from the village, disposed our luggage so as to form a wall, rigged out a wigwam, spread our beds in the shade, and called aloud for sweet and sour milk. I heard frequently muttered by the red-headed spearmen the ominous term “*Faranj*”; and although there was no danger, it was deemed advisable to make an impression without delay [...] At last a large brown,

bare-necked vulture settled on the ground at twenty paces' distance. The Somal hate the "Gurgur", because he kills the dying and devours the dead on the battle-field: a bullet put through the bird's body caused a cry of wonder, and some ran after the lead as it span whistling over the ridge. Then loading with swan shot which these Badawin had never seen, I knocked over a second vulture flying [...] The effect was such that I determined always to carry a barrel loaded with shot as the best answer for all who might object to "*Faranj*" (1987:102–103; min kursivering).

Burton förklarar i en fotnot att människorna i området använder ordet om alla främlingar. En indisk köpman som besökt Harar beklagade sig att han blivit kallad *faranj* därför att han bar byxor (shalwar). Ungefär ett och ett halvt århundrade efter Burtons upptäcktsfärd i Östafrika färdas den amerikanske författaren och reseberättaren Paul Theroux i hans fotspår till Harar. Han förklarar i sin bok *Dark Star Safari. Overland from Cairo to Cape Town* ([2002] 2003:96): "Harar was a place I had always wanted to see, for its associations with Sir Richard Burton, the first European to visit". Från Djibouti tar sig Theroux med tåg till Dire Dawa där han får vänta på bussförbindelse till Harar. På stationen möter han en nunna, syster Alexandra. Hon skall också till Harar och säger sig vara "the only *faranji* woman in the province" (s. 107). Den xenofobi som Burton en gång mötte har enligt Theroux levt kvar. En etiopisk kvinna säger till Theroux: "Oh, the things they say to *faranjis* [...] and especially to *faranji* women" (s. 109). Och en belgisk hjälparbetare som Theroux möter berättar att han blir bespottad när han skall till marknaden bara för att han är *faranji*.

Enligt Theroux går ordet ytterst tillbaka på namnet på den germanska stam som i det romaniserade Gallien grundade det frankiska rike som skulle bli Frankrike. Etnonymens spridning vill Theroux (och många med honom) förklara med hänvisning till det frankiska (franska) deltagandet i korstågen. I Levanten kom 'franker' att beteckna västerlänningar i allmänhet. I Egypten, skriver Theroux vidare, ses *faranji* (*afurangi*) som ålderdomligt men det lever kvar i uttryck som *kabinet afrangi* som betyder 'toalett av västerländsk typ'. Theroux uppger att han också hört ordet i Sudan och han upplyser om att dess bruk nått så långt som till Thailand och Malaysia. Från vistelsen i Harar antecknar han även detta:

Almost the entire time I spent in Harar I was followed by children chanting, '*Faranji! Faranji! Faranji!*' Sometimes older people bellowed it at me, and now and then driving slowly down the road a crazed-looking Harari would rush from his doorstep to the window of the car and stand, spitting and screaming the word into my face (s. 110).

Innan Theroux lämnar Etiopien uppvaktas han på en plats – ”I was the only *faranji* in town” – av tiggande pojkar. Han ger dem ingenting – ”to discourage them from pestering *faranjis*” – men frågar sig sedan om det var rätt av honom att reagera så (s. 153).

Det finns i Stilla havet, i Tongas norra övärld, ett femtiotal öar, kallade Vava’u: ”It was said that these islands were among the most beautiful in the Pacific, and many of them were desert islands, utterly uninhabited but pristine – dream islands, each one like a little world”. Så skriver Paul Theroux i sin bok *The Happy Isles of Oceania. Paddling the Pacific* (1992:397). Theroux är en av de främsta reseberättarna i vår tid och boken om hans resor i Stilla havet, från Nya Zeeland till Solomonöarna, Fiji, Tonga, Samoa, Tahiti, Markesasöarna, Påskön och Hawaii, är en av hans mest kända. Theroux paddlar sin kanot mellan några av Vava’u-öarna. En dag, i häftigt regnväder, tar han sin tillflykt till ön Lautala. Efter en stund upptäcker han två kanoter på väg mot ön där han befinner sig:

When the canoes drew up beside me – they were sheltering from the sudden storm – I said hello [...] The men laughed. One mumbled something – mockery, I was sure; *fucking palangi*, something like that – and the other men laughed again [...] You think: They don’t speak English. But I was sure they did – most people in Tonga did, and Vava’u with its influx of *palangis* in yachts was even more English-speaking than the main island, Torigatapu [...] They were incurious, indifferent, probably mocking – because I was alone, and a *palangi*, and posed no threat to them (s. 406f.).

Detta innebär att Theroux i sitt möte med tonganer i Stilla havet fick höra samma ord för ’(vit) (västerländsk) främling’ som användes om Sir Richard F. Burton i Etiopien 1854, om Sven Hedin i Tibet 1901, om Herman Lindqvist i Kambodja 1975 och om en svensk sexturist i ett vittnesförhör med en thailändsk pojke inför domstol i Sverige 1995. Och, som vi redan sett, fick Theroux höra det igen när han i Burtons fotspår på 1990-talet färdades i Östafrika. Theroux reser också till Samoa. Om Robert Louis Stevenson, som en gång var där före honom, skriver han:

The sympathetic Robert Louis Stevenson liked the Samoans for being unpretentious family people, and he managed them by cozying up to the chiefs and patronizing his hired help. The islanders liked being taken seriously by this raffish and yet respectable *palangi*, who said “Some of the whites are degraded beyond description,” but it is clear that Stevenson kept his distance (s. 438).

I sitt möte med samoaner får Theroux också vara med om något som han senare skulle komma att uppleva under sina resor i östra Afrika. På grund av sitt annorlunda utseende blir han närgånget uppvaktad av föga vän-skapligt sinnade ungdomar:

While the younger people were almost uniformly mocking (*Palangi! Palangi!*) the older ones were correct – neither friendly nor distant. There are complex rules governing greetings in Samoa, as well as extensive aspects of etiquette, including many prohibitions. A stranger, unfamiliar with the Samoan way, is therefore a sitting duck. The Samoans had not seen many tourists, and their attitude seemed to be that if you were part of the family you were left alone, and if you were a stranger you were fair game. I was followed by more kids, and always I heard the word *palangi* in their muttering. I usually turned to face them. “Yes, I am a *palangi*. Do you have a problem?” In a shouting, jeering way one would say, “Where are you coming from?” – “I think Japan,” one would say. This they regarded as very funny (s. 447; jfr s. 450, använt om en tysk).

Under sina vistelser på Tahiti (där både Paul Gauguin och Somerset Maugham varit före honom) och Markesasöarna får Theroux höra (vita) främlingar benämnas *faranis* (s. 522). Men inför formen *farani(s)* bör vi nog känna oss mera osäkra – till skillnad från vad som är fallet med *palangi* finns här fonologiska skäl att räkna med möjligheten att ordformen går tillbaka på ett mycket senare *français* ’fransk, fransman’.

Ända borta i Sydostasien och så långt borta som i Stilla havet har frankerna som vi sett fått ge namn åt västerlänningar i allmänhet. Detta kan förklaras mot bakgrund av gamla handelsförbindelser som funnits mellan Medelhavsområdet, Indien och Sydostasien (dit flygburna turister idag gärna reser på semester). Hela den internationella handel som ägde rum mellan Medelhavet och Sydostasien tänker man sig som ett sammanhängande system där den östliga handeln från Indien till Sydostasien intimt hängde samman med handeln i väster mellan Indien och Medelhavsområdet. Och i detta system spelade Arabien och Persien mycket betydelsefulla roller för förbindelserna mellan Väst och Öst, både i handelsutbytet och kulturförmedlingen. Med Indiens stora politiska och ekonomiska inflytande i Sydostasien – ”Bortre Indien” – följde djupgående påverkan såväl inom religion som i konst, litteratur och språk. Under 14- och 1500-talen kämpade burmeser, siameser (thailändare) och khmerer om makt och inflytande i Bortre Indien. ”Alla dessa krig och oroligheter i Bortre Indien gav präktiga chanser åt portugisiska äventyrare och legosoldater – *ferringhi*, som de kallades.” (B. Harrison, *Sydöstasiens historia* [1963] 1965:99.) Portugiserna var tidiga västerländska upptäcktsresande i Indien och Bortre

Indien och när andra européer senare kom dit fanns det alltså redan ett namn som väntade på dem. Och av allt att döma är det från Sydostasien, kanske Malaysia, som ordet förts vidare ut i Stilla Havets övärld.

Eftersom ordet används i Centralasien och Sydostasien frågar man sig naturligtvis om det finns belagt i hindi och urdu. Så är, enligt tillfrågad expertis, fallet. Och enligt Hobson-Jobsons gamla klassiska ordbok över anglo-indiskt språk (tryckt första gången 1886) finns dessutom *p'arangi* och *parangi* hos tamiler respektive singaleser. Det är dessutom, enligt samma källa, möjligt att ordet använts av tibetaner – *firinghee* skulle där ha givit *pelong* (eller *philin*), såsom Sven Hedin fick höra det under sin expedition i Centralasien år 1901. Och en kinesisk källa från omkring 1350 uppger att en italienare vid namn Marignolli förde med sig hästar i gåva från påven till Stor-khanen – hästar, sägs det, från riket *Falang*, det vill säga *Farang*, det vill säga Europa.

Vi återfinner också frankerna i uttrycket *lingua franca* som numera är en allmän teknisk språkvetenskaplig term för alla hjälpspråk som brukas mellan människor med olika språk. Vi använder nog lite till mans uttrycket utan att ha riktigt klart för oss vad det i sin begynnelse har avsett och betecknat. Det är i östra Medelhavsområdet som ursprunget till uttrycket *lingua franca* står att finna men det tog sin tid innan forskarna började få klart för sig vilken lång och komplicerad historia uttrycket har.

Det råkar finnas en värdefull svensk källa som bidrar till att förklara betydelseutvecklingen av det adjektiv (*franco*, -a) som ingår i uttrycket. En av de märkligaste humanistiska forskningsresande Sverige någonsin har haft var Linnélärjungen och filologen Jacob Jonas Björnståhl (1731–1779). Han blev 1763 vid Uppsala universitet docent i svensk filologi och två år senare i arabiska varefter han studerade orientaliska språk i Paris och i Italien. Efter att år 1771 ha utnämnts till adjunkt i österländska och grekiska litteraturen i Uppsala blev han fem år senare e.o. professor vid samma universitet. Under en vistelse i Oxford ålades han att göra en resa i främre Orienten. Hans resor utomlands kom att vara i tolv år och några månader före sin död – i Saloniki – utnämndes han till professor i österländska språk och grekiska vid Lunds universitet (en professorskarriär så god som någon). Hans brev och dagböcker gavs ut efter hans död av C. Ch. Gjörwell 1780–1784. Breven från Turkiet innehåller upplysningar med för vårt vidkommande stort förklaringsvärde – hade bara Björnståhl varit mera känd internationellt skulle han varit oftare citerad i detta och i andra sammanhang.

I ett av sina brev skriver Björnståhl att han finner det besynnerligt att turkiskan inte har något ord med den specifika betydelsen 'nation'. I sina

lexika har han bara funnit ord som betyder antingen "Folkskock" eller "Religions-Sect". Och när han frågar människor som är födda i Grekland och som har grekiska som modersmål om de är av grekisk nationalitet så får han ibland det indignerade svaret att de är katoliker. Björnståhl svarar då att han inte frågat "om Religionen, utan om Nationen och Modersmålet; men det förstå de sig inte på: så starkt hafva alle härstädes Religionen i hufvudet och på tungan, ehuru litet deraf kan vara i hjertat". Att vara grek anger, även i själva Grekland, religionstillhörighet men inte fosterland eller modersmål. Och Björnståhl fortsätter;

En Catholique, ehuru född Grek, tager namnet Grek för icke stort bättre än et Skälsord, emedan ordet *Greco* på Italienska, och [...] *Romios*, på den nu brukeliga Grekiskan betyder den, som är af den Grekiska Schismatiska Kyrkan, som är så föraktad i Catholiquernes ögon; och är dertil med så godt som en slaf under Turkarne. I det ställe at største delen av Frankerne, som äga här så stora Privilegier, äro Catholiquer, och stå under antingen Frankrikes, eller Venedigs, eller Neapels, eller Tyske Kejsarens beskydd, samt äro ansedde för mycket hederligare och distinguerade, äfven til Klädedräkten [...] Uti Grekiska Språket betyder *Frankos* nu detsamma som *Catholikos*, eller Romersk-Catholsk; nästan äfven så *Firenk* uti Turkiskan, dock i något vidlyftigare begrep, nämligen alle Europeiske Christne [...] Men Italianere och Fransoser, såsom mera uplyfte och kunnige, inskränka icke på det sättet *Franco* och *Franc*, utan förstår dermed den, som hör til någon af alle de här varande Europeiske Nationer, som äger beskydd och säkerhet samt vederbörande privilegier. Turkarne kalla äfven Europen *Firenkistan*, hvarmed de förstå i synnerhet Christenheten, hvilket namn den väl fått i Korsfärderne, emedan Frankerne eller Fransoserne utgjorde den största delen, och ägde utomdes det Heliga Landet så länge. Dock kalla Turkarne den til Constantinopel närmast liggande delen av Europen *Rum*, eller ock med Articlen *Errum* [...] men med *Rumi* och *Romlu* eller *Rumli*, förstå Turkarne en Grek, liksom Grekerne med *Romios*; och *Romessa* kalla Grekerne en Grekinna: hvilket alt kommer säkert ifrån den tiden, då de *Romare* hade väldet och Kejsaredömet i Orient. Men det besynnerligste är, at sjelfva ordet *Romios* icke nu mera får betyda *Romersk*, eller Catholsk ifrån *Rom*; utan man måste dertil bruka ordet *Francos* hos Grekerne; och deraf kallas *Lingua Franca* det Italienska Språket, såsom det, som talas af Romersk-Catholske uti Italien, och i synnerhet af Kyrkans Hufvud i Rom, m. m. (Del 3, s. 223ff.)

Det är i kulturvetenskaper av olika slag ofta lättare att lokalisera en given företeelses ursprung än att kartlägga dess senare spridningsvägar. Uttrycket *lingua franca* har av allt att döma ett grekiskt-bysantiskt ursprung. Även i Bysans kallade man sig *Româioi* 'romare' men när Karl den Store på 800-talet framstod som Västeuropas andlige och världslige leda-

re kom grekerna att uppfatta västerlänningarna som främlingar – Karl den Store kallades nu *rex Phrangias* och västeuropéerna kallades *Phrangoi*, alltså egentligen 'franker'. Denna utvidgade betydelse av *Phrangia* och *Phrangoi* levde kvar länge. Västeuropéerna – tillhörande den romersk-katolska kyrkan – skulle i så fall ha varit kända som 'franker' redan före korstågen då arabisk-, farsi- och turkisktalande tog över detta etablerade språkbruk och förde det vidare. (Se Kahane & Kahane, "Lingua franca – The Story of a Term", *Romance Philology*, 1976.) Kontakterna mellan Västrom och Östrom ägde rum på medeltidslatin eller medeltidsgrekiska. Språkbeteckningen (glottonymen) *francum* användes som synonym till *latinum* och etnonymerna *latinos* och *phrangos* var även de synonyma i öst. De romanskspråkiga nationaliteter som senare fanns representerade i östra Medelhavsområdet under korstågstiden framstod som etniskt och lingvistiskt mera enhetliga än de egentligen var. Deras språk lät snarlika i grekiska öron och deras språkvanor utsattes också faktiskt för inbördes påverkan. Så småningom ersattes även det officiella latinet av romanska folkspråk vilka bysantinerna gav den gemensamma beteckningen *phrangiká*, alltså 'frankiska'. Franskans dominans avlöstes långt senare av italienskans till följd av republiken Venedigs växande betydelse inom sjöfart och handel. Även efter Venedigs storhetstids slut användes emellertid beteckningen *phrangiká*, nu omväxlande med *italiká*. Hos historio- grafen Andreas Moustoxydes (1785–1869) från Korfu betyder *frangika* helt enkelt 'italienska' och *Frangia* 'Italien'.

Det var således efter grekisk förebild (även om grekerna tycks ha tänkt mera på religionstillhörighet än språk) som italienarna använde *franco* eller *lingua franca* som namn på det kontaktspråk som kom att utvecklas. I kontakt med västerlänningarna utvecklades sedan en annan typ av *lingua franca*, ett slags hjälpspråk för sjöfolk, köpmän och resenärer. Det kännetecknas av en långt gående förenkling och reduktion av såväl morfologi som syntax. Litterära exempel på sådant språk finner man i till exempel Molières *Le Bourgeois gentilhomme* (1670) där Muftin talar ett språk som författaren själv kallar "langue franque". I pjäsens fjärde akt, femte scenen, utspelas en "cérémonie turque". Muftin, med ett stort följe, bland annat fyra dervischer, åkallar profeten varpå "le Bourgeois" presenteras för honom och hälsas på följande vis:

Se ti sabir,
 Ti respondir ;
 Se non sabir,
 Tazir, tazir.
 Mi star Mufti :
 Ti qui star ti ?
 Non intendir :
 Tazir, tazir.

Detta kan förslagsvis översättas: 'Om du förstår, så skall du svara; om du inte kan, så får du tiga, (ja,) tiga. Jag är Mufti: du, vem är du? Du förstår inte, så du får hålla tyst, (ja) hålla tyst'. En numera mindre vanlig benämning för språk som detta är 'sabirspråk' – just efter den mångtydiga och högfrekventa infinitiven *sabir* 'veta, kunna, förstå m.m.' som förekommer i citatet. Språkbruket kännetecknas av att satserna byggs upp kring verbens infinitivformer och med ett ytterst förenklat pronomensystem.

Den venetianska republikens kanske störste författare, dramatikern Carlo Goldoni (1707–1793), gör flitigt bruk av *lingua franca* när han låter turkar, armenier, judar, greker, slaver och andra framträda i sina pjäser, alltså folkslag som venetianarna under sin expansion kom i kontakt med i östra Medelhavet. Så här låter det i tredje akten av *L'Impresario delle Smirne* (1761):

Carluccio. Io sono un soprano. La mia voce è argentina, ma recito e canto nelle parti da uomo.

Alì. Non star voce da omo. Io non star così bestia a voler musico che cantar come gatto.

Carluccio säger att han är sopran och att han har en silverstämma men att han reciterar och sjunger i mansroller. Varpå Alì, som är turk och talar vad som skall föreställa *lingua franca*, säger: 'Det är inte en mansröst (röst för män). Jag är inte så dum att jag vill ha en muskant (sångare) som sjunger som en katt'. I Goldonis pjäser förekommer många personer som talar på detta vis – oberoende av deras etniska eller geografiska ursprung så är det i stort sett samma reducerade grammatiska system som bestämmer deras speciella form av italienska och därmed får vi också en uppfattning om hur det lät i venetianska öron.

På anmärkningsvärt kort tid har ett stort antal olika språk och kulturer flyttat in i Sverige. Mina fältstudier runt Chapmans Torg i Göteborg har tillåtit mig dokumentera närvaron av fjorton främmande språk. En av mina grannar kommer från Etiopien. På hans modersmål amarinja, ett av hans hemlands stora språk, kallas jag, liksom Sir Richard F. Burton en

gång, *faranji*. På kvarterskrogen vid Chapmans Torg arbetar en servitris från Eritrea som har tigrinja som modersmål, och hon kan också kalla mig så. Hennes arbetsgivare krögaren kommer från Turkiet. Han säger sig inte känna till ordet men vi vet ändå att *firenk* tidigare har använts i turkiskan, såsom *Firenkistan* betecknat det kristna Europa (se citatet från Björnståhl ovan). En av pizzabagarna är östassyriansk irakier – för honom är jag en *fenji*. Även en arabisktalande tapetsör från Libanon kan benämna mig så. Vid torget ligger också en thairestaurang – där har jag kunnat få bekräftat att jag är en *farang*. Och går jag till spelbutiken, vars innehavare är farsitalande, kan jag identifieras som *farangi*. (Farsi kan också höras på dockteatern Sesam som ligger vid torget.) Mina fältstudier blev mindre framgångsrika i en närliggande jourbutik när jag hos den vänlige pakistanske innehavaren ville förhöra mig om vad som gäller i urdu. Han missförstod mitt filologiska intresse och trodde det gällde islam. När de olika affärsidkarna i sin lokala företagarförening diskuterar gemensamma angelägenheter tvingas de på grund av språkförbistringen ta till svenska som då fungerar som deras *lingua franca*.

Helt klart är att vårt ord på olika håll inom sitt väldiga spridningsområde också kan användas pejorativt och det kan då jämföras med ord som *gringo* i Mexico och *yanqui* i Sydamerika vilka båda används nedsättande om nordamerikaner. Men för karenerna, en stor etnisk grupp som lever på båda sidor om gränsen mellan norra Thailand och Burma, förhåller det sig inte så. Karenerna tror att *falang*, de vita främlingarna, egentligen är deras yngre syskon som de skildes från en gång för länge sedan då människorna började tala olika språk. Deras ursprungslegend berättar att Gud i mänsklighetens barndom gav karenerna en helig bok som *falang* lade beslag på när de gav sig av åt sitt håll vilket förklarar att de sedan vann så mycken kunskap och blev så framgångsrika. Men karenerna tror att *falang* en dag skall återvända med den heliga boken och att de då skall försonas och återförenas med sina mera ljushyade fränder.

Ordet *frank* har som vi sett färdats över vida områden och det har under sin långa historia fått nya betydelser och nya användningsmöjligheter. Dess framtida bruk är dessutom tryggt – det lever vidare också som namn på en grupp av rymdvarelser som i det tjugotredje århundradet befolkade *Star Trek* (en televiserad kultserie), teknologiskt avancerade humanoider som kallas *ferengi*. De ägnar sig åt köpenskap som vore det en religion och, någonstans därute i rymden, har de utvecklat en penning- och profitbestämd etik som förefaller åtminstone mig ganska motbjudande. Man kan på nätet hitta deras ”Rules of acquisition”, till exempel ”A Ferengi without profit is no Ferengi at all” (nr 18) eller ”Deep down everyone’s a Ferengi”

(nr 284). Dessa virtuella varelser skulle därmed kunna vara framtidens franker, långt från Karl den stores rike och det grekiskspråkiga Bysans där etnonymen och glottonymen *frank* en gång på allvar påbörjade sina resor i tid och rum.

Form och innehåll. Mattsson, Komenský och den syntetiska dualismen

*Erik Magnusson Petzell
Stockholms universitet*

År 1626 utkom i Stockholm en bok med titeln *Libellus Puerilis* ('de ungas bok'). Av den tidstypiskt informativa men omständligt satsformade underrubriken framgår att det rör sig om en flerspråkig lärobok i kristendoms-kunskap: *in quo continentur, quinque primaria capita doctrinae christianae, cum precationibus aliquot sacris, quinque linguis comprehensa, latina, svetica, gallica, germanica, anglica* ('i vilken ingår den kristna lärans fem huvudkapitel tillsammans med några heliga böner; kapitlen förmedlas på fem språk: latin svenska, franska, tyska och engelska'). Samma år som *Libellus* trycktes påbörjade dess upphovsman, Johannes Mattsson (lat. Matthiæ) Gothus, sitt uppdrag som rektor för det nystartade Collegium Illustræ i Stockholm; i likhet med en del av hans andra läroböcker från denna tid förefaller *Libellus* vara skraddarsydd för lärjungarna vid kollegiet (jfr Holmquist 1903:123ff.). Här kunde de hämta kunskap om religionen samtidigt som de stiftade bekantskap med en rad främmande språk.

Mattsson hade i olika omgångar sedan 1618 vistats vid de viktigaste universiteten på kontinenten och i England. Härvid ägnade han sig företrädesvis åt studier i teologi (se härom Holmquist 1903:89ff.) men bör också ha kommit i kontakt med tidens pedagogiska strömningar (jfr Warne 1940:170). Tydligen hade Mattsson dessutom synnerligen gott språköra. De nya tungomål han mötte under sina resor tycks han ha tillgodogjort sig både med "lätthet och fullständighet" (Holmquist 1903:108–109), en nyttig egenskap onekligen när man skall konstruera polyglotta läromedel.¹

¹ De biografiska uppgifterna om Mattsson hos Holmquist (1903) bygger till stor del på Braads massiva *Ostrogothia literata*; om detta senare verk, se Ranius (1997).

Kring Mattssons pedagogiska grundsyn såsom den kommer till uttryck i *Libellus* kretsar framställningen i det följande. Vi tar vår utgångspunkt i förordet till läroboken, där det finns en nyckelformulering som den tidigare forskningen verkar ha missförstått. En ny tolkning av texten leder oss först ut i det trettioåriga krigets Europa och sedan tillbaka till Sverige. På vägen möter vi den tjeckiske pedagogen Jan Amos Komenský (lat. Comenius) och hans hessiske läromästare Johann Heinrich Alsted. Vid resans slut stöter vi på en av Mattssons studenter: dalmasen Göran Lilja, sedermera känd som Georg Stiernhielm.

Mattssons förord till *Libellus*

Alldeles i början av det 15 sidor långa förordet till *Libellus* klargör Mattsson vad i framställningen som är hans verk och vad som inte är det (översättningen är min om inget annat anges):

Nihil hic meum est, nisi sola dispositio, reliqua omnia ex scripturis sacris transumpta sunt. Ipsa v[ero] scribendi formula (quantum ego scio) ab omnibus aliis hactenus fuit intacta. (1626:[1])

'Inget här är mitt, utom blott sammanställningen, allt annat är övertaget från de heliga skrifterna. Men själva framställningssättet har (såvitt jag vet) hittills inte prövats av någon annan.'

Som citatets första mening antyder är boken ett kompilat: huvudtexten är hämtad från olika delar av Bibeln; dessa bibelpassager har valts ut och ordnats av Mattsson. Så långt är det klart vad som står. Den adversativa vändning som följer är å andra sidan mer svårtolkad. Frågan är vad Mattson egentligen menar med oprövat framställningssätt (*scribendi formula [...] intacta*).

Enligt Holmquist är det frånvaron av frågeformen som Mattsson här har i åtanke; denna form var utmärkande för andra kateketiska texter (1903:123). Det skulle med andra ord vara ett nytt grepp inom katekesgenren som avses. En sådan tolkning är problematisk. Annan kateketisk litteratur diskuteras nämligen inte alls av Mattsson. Och när han själv lite senare i förordet jämför sin bok med liknande skrifter, då är det istället andra språkhjälpmedel han tar upp. Om *Libellus* förhållande till sådana läromedel skriver han:

Non desunt domi jam adminicula nobiliores Europæ linguas addiscendi: venduntur hic passim colloquiorum, sententiarum, et cujusque fere generis codices, et si quis sit eorum adhuc defectus, poterit eum aliquo modo etiam hic supplere libellus [...]. (1626:[7])

'Här hemma finns det redan hjälpmedel för att lära sig de viktigaste europeiska språken. Det säljs överallt böcker som innehåller samtal, meningar och allt möjligt, och om dessa hittills har varit otillräckliga, så kunde rentav denna lilla bok i någon mån fylla luckan [...].'

Det är rätt uppenbart att Mattssons lärobok inte i första hand är avsedd som en katekes med språklig inriktning utan snarare som en språklärobok med kristet stoff. Att föra ut ett religiöst budskap genom språkundervisning var enligt Hall (1926) emellertid ingen nyhet vid denna tid utan hade tidigare "använts av 'irrlärliga', som på så sätt inplantat sin misstänkta religionsläras huvudpunkter hos sina barn under språkstudiets täckmantel" (a.a.:12). Att vi har med ett helt oprövat framställningssätt att göra, vilket Mattsson alltså framhåller, skulle då inte stämma.

Men är det verkligen en ny språkbaserad metod för spridande av kristet stoff som Mattsson vill nå ut med? Vi har redan konstaterat att det är just bland språkläromedlen som *Libellus* hör hemma. Den tolkning av *scribendi formula* som borde ligga närmast till hands är följaktligen att det hänvisar till den pedagogiska metoden. Hur *Libellus* skulle kunna råda bot på tidigare läromedels eventuella otillräcklighet framgår inte av citatet ovan – förklaringen kommer i en direkt anslutande relativsats:

[...] libellus, qui continet res cum vocibus (in quibus duobus universim studia nostra occupari solent aut debent, fatentibus omnibus eruditibus) omnibus Christianis plane necessarias. (1626: [7])

Notera att korreletat (*libellus*) och relativsatsinledningen (*qui continet*) i allt väsentligt är identiska med själva boktiteln (*Libellus [Puerilis]*) och dess relativsatsformade förklaring (*in quo continentur*). Detta är knappast en slump. Det är nu Mattsson motiverar behovet av sin bok; det är nu kärnan i det förut oprövade framställningssättet presenteras. Genom att återvända till titelsidans formulering ges budskapet extra tyngd. Hall översätter relativsatsen så här:

[...] som innehåller både det för alla kristna nödvändiga kunskapsstoffet samt glosor. Detta plägar eller bör ju enligt alla bildade mäns utsago utgöra de två huvudmomenten i våra studier. (1926:94)

Denna översättning kan ifrågasättas såväl på språkliga som innehållsliga grunder. Det tämligen asymmetriska begreppsparet kristendomskunskap och glosor framstår som besynnerligt. Hur skulle våra studier, närmare bestämt våra studier i allmänhet (*universim* 'i allmänhet' lämnas av någon anledning översatt av Hall), kunna utgöras av dessa två rätt specifika moment? Inte ens det aktuella språkhjälpmedlet, *Libellus*, stämmer in på beskrivningen. Kristet stoff innehåller den visserligen men inga glosor.

Rent språkligt kan vi lägga märke till att begreppsparets första led är syntaktiskt uppstyckat: huvudordet *res*, som isolerat har väldigt allmän betydelse (typ 'företeelser'), föregår det parentetiska inskottet tillsammans med begreppsparets andra led (*cum vocibus*); adjektivfrasen (med huvudordet *necessarias* 'nödvändiga'), som uttrycker det referentiella innehåll som hör till *res*, kommer sist.² Denna uppstyckning framgår inte alls av Halls översättning, men den måste rimligen ha betydelse för tolkningen. Före parentesen, där begreppsparet presenteras, rör vi oss på ett generellt och abstrakt plan, efter parentesen på ett specifikt och konkret. Det parentetiska inskottet förklarar med hjälp av en svagt konkretiserande metafor hur Mattsson på en principiell nivå skiljer sig från sina föregångare. Retoriken är subtilt elegant:

'[...] som rymmer innehåll och form i förening (åt dessa båda, fast såsom två ting för sig, brukar eller bör – det tillstår alla lärda – våra studier i allmänhet ägnas), ett innehåll som är helt nödvändigt för alla kristna.'

Att det centrala begreppsparet är sammansatt av prepositionen *cum* (*res cum vocibus*) är viktigt. *Cum*-konstruktionen får till effekt att de två leden betraktas som närmast ouplösligt förbundna.³ Den står i kontrast till räkneordet *duobus*, som klargör hur de bägge momenten annars brukar hanteras, nämligen för sig – ej i förening som Mattsson föreslår.⁴ Latinets flexibla syntax gör det sedan möjligt att inom samma relativsats även be-

² Även titelbladets underrubrik innehåller detta slags fördröjda predikativa attribut: jfr *capita* [...] *comprehensa* ovan.

³ Titelsidans underrubrik är också på denna punkt parallell med förordsformuleringen, även om de ingående ledens längd i kombination med annan kommatering bidrar till att föreningen är mindre starkt markerad i det förra fallet.

⁴ Man kunde invända att *duobus* behövs för att markera att *quibus* ej har ett av leden som ensamt korrelerat. Om det blott rör sig om tydlighet i textbindningen är emellertid *duobus* ett märkligt val. Man hade väntat sig en pluralform av *uterque* (*in quibus utrisque* 'åt dessa båda').

tona vad för typ av innehåll som vi i praktiken har att göra med i det aktuella fallet, nämligen det kristna kärnstoffet.

Begreppsparets andra led *vocibus* skulle i ett annat sammanhang ha kunnat uttrycka den konkreta betydelsen 'ordformer' (jfr Halls 'glosor'), men här måste vi röra oss på ett allmännare plan: *res* ('företeelserna') representerar här tillvarons innehållssida, *vocibus* dess formella sida såsom den kommer till uttryck i språkliga former. Innehåll och form kort och gott.

Ett halvt decennium efter att Mattsson hade presenterat sin syn på förhållandet mellan innehåll och form gav den tjeckiske pedagogen Komenský ut sin berömda *Janua Lingvarum* ('dörren till språken') för första gången.⁵ I förordet till denna förklarar han sitt pedagogiska program:

Principio, quia mihi inter immotas Didacticæ leges, haec est, ut Intellectus et Lingva parallele decurrant semper, quantum quis rerum apprehendit, tantum eloqui consvescat [...].⁶

'Ty bland de orubbliga pedagogiska principerna är för mig nämligen främst, principen att förstånd och språk alltid löper parallellt; ju mer av den faktiska verkligheten man greppar, desto mer vänjer man sig vid att tala [scil. om den] [...].'

Likheten mellan Komenskýs begreppspar *Intellectus et Lingva* och Mattssons *res cum vocibus* är påfallande (något som också noteras i Magnusson 2008). Perspektiven är förvisso aningen olika i de två fallen: Komenský uppehåller sig vid individens kunskapsutveckling, Mattsson vid utformningen av det som är en förutsättning för god kunskapsutveckling, nämligen läromedel. Ändå är det tydligt att de har samma grundsyn. Vare sig det handlar om språk och tanke eller innehåll och form kan vi betrakta deras pedagogik som präglad av ett slags syntetisk dualism: myntet består av två sidor som på samma gång är separata och oupplösligt förenade med varandra.

Det är knappast en tillfällighet att Mattsson och Komenský så påtagligt påminner om varandra i sin syn på pedagogiken. Under den förra delen av 1600-talet korsas deras vägar, både direkt och indirekt. Dessa samband behandlas i nästa avsnitt.

⁵ Komenskýs språkdörr fick enormt genomslag över hela Europa. Bara i Sverige trycktes den 14 gånger i olika versioner mellan 1639 och 1694 (Collijn 1946).

⁶ Citatet är från förordet till den andra utgåvan av *Janua* från 1632. Exemplar av den första utgåvan från 1631 är sällsynta (jfr Magnusson 2008).

Mattsson och Komenský

Som en av de viktigaste inspirationskällorna till Komenskýs pedagogiska filosofi framstår Johann Heinrich Alsted (Cole 1910). Alsted uppmärksammas sällan nuförtiden, men under det tidiga 1600-talet var han en tongivande akademisk gestalt i de protestantiska delarna av Centraleuropa, både som teolog och som pedagog. Blott 22 år gammal utnämndes han år 1610 till professor i filosofi vid universitetet i hemstaden Herborn, i vad som idag utgör den tyska delstaten Hessen. Hit kom ett år senare den bara fyra år yngre Komenský för att för första gången bedriva högre studier på utländsk mark.⁷

Komenský var inte ensam om att söka sig till Alsted: "[t]he youth of all lands in which the reformed religion had taken root flocked to hear him" (Cole 1910:1). Några år senare, under slutet av 1610-talet, gjorde Mattsson sin första studieresa på kontinenten; ett par år stannade han vid universitetet i Giessen (Holmquist 1903:91ff.). Giessen ligger också i Hessen, knappt 40 km sydost om Herborn. Att Mattsson nu, liksom alltså tidigare Komenský, måste ha stiftat bekantskap med den berömda Alsted kan knappast vara särskilt kontroversiellt att förutsätta.

Alsteds tid i ramplyset blev inte särskilt lång. Att verka mitt i det trettioåriga krigets Europa blev till slut ohållbart. År 1629 tillträdde han motvilligt en nyinrättad professur i den transsylvanska staden Weissenberg (nuvarande Alba Iulia), där han stannade till sin död 1638. Alsted var inte bara en populär föreläsare utan också en flitig författare. Hans främsta arbete är utan tvekan *Encyclopædia* i sju band från 1630. I detta massiva uppslagsverk behandlas alla de kända vetenskaperna, från filosofi, grammatik och retorik till mekanik, geografi och musik. Varje band innehåller ett antal böcker som i sin tur rymmer underavdelningar.⁸

Den tjugofjärde av de totalt 34 böckerna i encyklopedin tar upp utbildning. Tydligt verkade Alsted för en bred folkundervisning både för pojkar och flickor (Band 4, bok 4, kapitel VI), en ambition som sedan återkommer också hos Mattsson och Komenský (jfr Warne 1940:171–172). I sin retorik är Alsted påfallande dualistisk: skolan har ett innehåll och en form, innehållet utgörs av döda ting – skolbyggnad och böcker – och av personer – lärare och elever; lärarna bedöms utifrån två egenskaper – sin

⁷ Biografiska uppgifter om Komenský har hämtats från *Nationalencyklopedin* (NE), *Nordisk Familjebok* (Nfb) samt *Encyclopedia Britannica* (EB).

⁸ Om Alsteds betydelse för den encyklopediska genrens historiska utveckling, se artikeln "History of encyclopedias" i EB.

kvalitet och sin auktoritet; skolan kan vara enhetligt utformad eller indelad i grader, den kan styras av en ensam eller av flera etc. etc. (Band 4, bok 4, Kapitel III). Även om man i Alsteds pedagogiska filosofi inte tycks kunna spåra någon direkt motsvarighet till Mattssons och Komenskýs syntetiska dualism (jfr Cole 1910:6–22), framstår ändå själva analysen av tillvaron i allmänhet och pedagogiken och skolan i synnerhet i begreppspar som tydligt besläktad med Mattssons och Komenskýs sätt att tänka.

Förutom den indirekta länken Alsted finns det även en direkt koppling mellan Mattsson och Komenský.⁹ De skrev senare under 1600-talet brev till varandra, och de verkar faktiskt ha träffats då Komenský var på besök i Sverige, sannolikt någon gång på hösten 1642 (Karlsson 2005:35, Holmquist 1903:226). Komenský hade bjudits in som pedagogisk rådgivare av Louis de Geer och Axel Oxenstierna. Säkert har Mattsson på olika sätt främjat denna inbjudan. År 1634 (Karlsson 2005:194), eller möjligen redan 1633 (enligt NE, som troligen hämtat uppgiften från Holmquist 1903), hade han introducerat Komenskýs arbete i Sverige genom att låta dennes *Janua* (som citerades ovan) fungera som lärobok åt drottning Kristina; Mattsson var hennes privatlärare under början av 1630-talet.

Tyvärr finns det ingen korrespondens mellan Mattsson och Komenský före besöket i Sverige 1642. Hos Dudík (1852) och Patera (1892) samlas brev från 1622 och framåt som Komenský skrivit till framstående personer i olika delar av Europa, bland annat brev till Mattsson. Det tidigaste av dessa är daterat den 29 augusti 1642 i Norrköping. Komenský är alltså på plats i Sverige. Av inledningen framgår att de två männen mycket väl känner till varandra ("Reverende D. Doctor, mihi multum honorande fautor" 'Högst vördade Herr Doktor, min mycket ärevärdige beskyddare') men att de ännu inte har träffats ("tibi, oculis nunquam conspecto" 'dig, som jag aldrig skådat') (Dudík 1852:445). De översvallande lovorden tillhör förstås tiden och stilen; ändå är det tydligt – när man läser fler av breven – att deras förhållande präglas av uppriktighet och förtrohet.

Tydligt har Komenský skickat manuskript av olika slag till Mattsson för att få kommentarer av denne. I ett brev från Gdansk daterat i juni 1643 efterfrågas Mattssons synpunkter – i stort som smått – på vad som förefaller vara ett utkast till *De rerum humanarum*:¹⁰ "Quæso si molestum non

⁹ Troligen föddes de dessutom samma år (1592) och dog vid samma tidpunkt (1670), vilket naturligtvis blott är en märklig slump. Enligt Svenskt biografiskt lexikon (SBL) föddes Mattsson inte förrän 1593, en uppgift som dock verkar mindre tillförlitlig (Holmquist 1903:58, not 8).

¹⁰ *De rerum humanarum* trycktes aldrig i sin helhet under Komenskýs livstid. En fullständig utgåva tillkom först på 1900-talet sedan man funnit en nästan komplett

est, innue quæ hic sint conditiones Vestra, quæ voluntas?" ('Men är det verkligen inte lite konstlat – ge mig en fingervisning, vad är dina tankar på denna punkt, vad tycker du?'). Senare under hösten samma år befinner sig Komenský i Elbing. Därifrån skriver han åter ett brev till Mattsson, där han antyder att de rentav skulle kunna arbeta ihop, planer som han dock ber Mattsson att inte tala öppet om ("sed hæc inter amicos" 'men detta mellan vänner') (Patera 1892:76). Något samarbete mellan dem i form av samförfattade verk eller liknande känner vi inte till. Klart är dock att Mattsson i sin kyrkoordning och skolordning från 1644 respektive 1649 var kraftigt influerad av motsvarande skrifter framställda av Komenskýs böhmiska brödraskap (se härom Karlsson 2005).

Den felande länken

Någon direkt koppling mellan Komenský och Mattsson under de första årtiondena på 1600-talet, då de formulerade sina snarlika tankar om syntesen mellan innehåll och form, har hittills inte kunnat påvisas. Båda rörde sig över den europeiska kontinenten under 10- och 20-talen, men av deras brevväxling att döma hade de alltså inte träffats före 1642. Uppenbarligen var Mattsson först av de två med att i tryck understryka vikten av att förena innehåll och form i undervisningen. Komenský gav visserligen ut ett pedagogiskt samlingsverk på tjeckiska innan hans idéer fick större spridning genom *Janua Lingvarum*, men också detta tjeckiska arbete – *Didaktika Česká* – trycktes senare (1628–1630) än Mattssons *Libellus* (1626).

Det är svårt att säga hur spridd *Libellus* var på kontinenten; den var avsedd i första hand som en lärobok för kollegiet i Stockholm. Formellt möjligt är det trots allt att Komenský har kommit i kontakt med Mattssons lilla bok. Man kan heller inte utesluta att de två har stiftat bekantskap med varandras idéer oberoende av vad som så småningom hamnade i tryck. Just i samband med att Mattsson höll på att färdigställa sitt förord till *Libellus*, enligt egen uppgift i februari 1626 (1626:[15]), återvände en av hans gamla studenter från en studieresa på kontinenten. Studenten var Göran Lilja, mer känd för eftervärlden som Georg Stiernhielm.¹¹ Lilja hade studerat för Mattsson i Uppsala kring 1620, och de kom senare att bli kolleger

avskrift av texten i Halle 1934. I Finspongsamlingen på Norrköpings stadsbibliotek förvaras en handskrift som innehåller inledningen till verket och som uppenbarligen är skriven av Komenský själv (Karlsson 1992). Kanske var det denna handskrift som Mattsson fick sig tillsänd.

¹¹ Biografiska uppgifter om Lilja/Stiernhielm har hämtats från SBL.

vid nämnda Collegium Illustræ. När Lilja återkom till Sverige i mitten av 20-talet hade han vistats bland annat vid olika universitet i Tyskland.

Vid denna tid levde Komenský ett kringfläckande liv. Religionsmotsättningarnas Böhmen var ingen trygg plats för den kontroversielle teologen; redan 1621 brandskattades hans hemstad Fulnek och han tvingades på flykt. Mycket tyder på att han kring 1625 uppehöll sig i Tyskland, vilket betyder att han mycket väl kan ha träffat Lilja. Kanske förde Lilja med sig impulser från Komenský hem till Sverige och Mattsson. Kanske förmedlade han sin forne läromästares teser till den tjeckiske landsflyktingen. Kanske gjorde han både och. Inget av detta går förstås att leda i bevis. Ändå är tanken på den senare så framstående Stiernhielm som den tidiga länken mellan Komenský och Mattsson onekligen kittlande.

Källor och litteratur

- Alsted, Johann Heinrich 1630. *Encyclopædia septem tomis distincta* [...]. Herborn.
- Cole, P. R. 1910. *A neglected educator: Johann Heinrich Alsted*. Sydney: William Applegate Gillick.
- Collijn, Isak 1942–1946. *Sveriges bibliografi 1600-talet: bidrag till en bibliografisk förteckning*. Uppsala: Svenska litteratursällskapet.
- Dudík, Beda 1852. *Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte*. Brünn: Carl Winiker.
- EB = Encyclopedia Britannica online [Elektronisk resurs] 1994–. Chicago: Britannica Online.
- Hall, Rudolf (red.) 1926. *Erasmii De Civitate samt Matthiaes Ratio och Libellus. Årsböcker i svensk undervisningshistoria*. Lund: Carl Bloms tryckeri.
- Holmquist, Hjalmar 1903. *D. Johannes Matthiae Gothus och hans plats i Sveriges kyrkliga utveckling: studie- och läraretiden (1592–1643)*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Karlsson, Blanka 1992. *Jan Amos Komenský/Comenius (1592–1670) i Finspongssamlingen, Norrköpings stadsbibliotek*. Norrköping: Fören. Gamla Norrköping.
- Karlsson, Blanka 2005. *Comenius och hans verk i Sverige 1630–2000*. Norrköping: Föreningen Gamla Norrköping.
- Komenský, Jan Amos 1628–1630. *Didaktika Česká*. Tryckort okänd.
- Komenský, Jan Amos 1632. *Janua Lingvarum Reserata. Sive Seminarium Lingvarum et Scientiarum Omnium* [...]. Leipzig.

- Magnusson, Erik 2008. Läromedel i svenska. Kapitel 5. I: Limberg, Lennart (red.), *Internationell nationalism*. Göteborg: Riksföreningen Sverigekontakt. S. 141–161.
- Mattsson, Johannes 1626. *Libellus puerilis, in quo continentur, quinque primaria capita doctrinae christianae, cum precationibus aliquot sacris, quinque linguis comprehensa, latina, svetica, gallica, germanica, anglica*. [...]. Stockholm.
- NE = Åström, Kenneth, Christer Engström & Kari Marklund (red.) (1989–). *Nationalencyklopedin: ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av Statens kulturråd*. Höganäs: Bra böcker.
- NFb = Thyselius, Erik, Verner Söderberg & Yngve Lorents (red.) 1923–1937. *Nordisk familjebok: encyklopedi och konversationslexikon*. 3. väsentligt omarb. och koncentrerad uppl. Stockholm: Nordisk familjebok.
- Patera, Adolf 1892. *J. A. Komenského Korrespondence*. Prag: Česká Akademia Císáře Františka.
- Ranius, Allan 1997. *Nya strövtåg i Linköpings stiftsbibliotek*. Linköping: A. Ranius.
- SBL = Boëthius, Bertil, Bengt Hildebrand & Göran Nilzén (red.) 1918–. *Svenskt biografiskt lexikon*. Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon.
- Warne, Albin 1940. Den svenska folkundervisningen från reformationen till 1809. Kapitel 2. I: Fredriksson, Viktor, Edvard Rodhe & Albin Warne (red.), *Svenska folkskolans historia*. Del 1. Stockholm: Bonniers.

Identitet och för(e)ställning i den fornisländska litteraturen

Mats Malm
Göteborgs universitet

Den isländska sagans karakteristiska stil, som med sitt fokus på det yttre och sin avhållsamhet från tydliga åsikter hos berättaren suggererar objektivitet och realism (hur nu realism definieras), har diskuterats flitigt genom åren. För forskaren är förstås frågan om stil nära knuten till frågor om ideologi, tendens, stilpåverkan och till och med den isländska sagans uppkomst – för översättaren medför den isländska sagans stil andra frågeställningar. Ofta är denna åskådliga stil, som så utstuderat dröjer vid karaktärernas yttre, i hög grad överförbar till andra språk. Men det finns särdrag som skapar problem eftersom de avviker för kraftigt från bruket i andra språk: det kanske mest uppenbara är tempusväxlingen, som praktiskt taget alltid behöver förändras vid översättningar. Vad jag här skall ta upp är ett både diskret och effektfullt stildrag i den fornisländska framställningen, som angår vår förståelse av 'sagastilen' och våra val vid översättningen av sagorna.¹

I *Örvar-Odds saga*, en av de 'fantasy'-sagor från 1300-talet som går under beteckningen *fornaldarsögur*, händer det sig vid ett tillfälle att hjälten Odd binder näver eller bark runt kropp och ben och döljer huvudet med en djup hatt i samma material. Han knackar på i en gård och presenterar sig med den uppenbara pseudonymen *Næframaður*, Nävermannen. Det som avviker från våra vanliga förväntningar är att han genast blir denne Nävermannen också för berättaren och mottagaren, trots att vi ju vet att det är Odd som är Nävermannen:

¹ Mitt varma tack till Dag Hedman, Gunilla Hermansson, Kristinn Jóhannesson och Yvonne Leffler för värdefull hjälp.

Det var nästan middagstid när gubben kom hem, och då var Nävermannen på benen. Bordet blev dukat. Det kom ett fat på bordet och gubben lade tre stenpilar bredvid fatet på sin sida. Det var så stora och fina pilar att Nävermannen tyckte sig aldrig ha sett bättre pilar. Han tog upp en och såg på den.

”Den här pilen är välgjord” sade han.

”Om det är så väl att du tycker den är välgjord”, sade gubben, ”då vill jag ge dig den.”

Nävermannen log och sade: ”Jag vet inte om jag kommer att behöva dra runt på de här stenpilarna.”

”Man vet aldrig när du får användning för dem, Odd”, sade gubben.²

Berättaren vet att vi vet att den mystiska gestalten är Odd, men presenterar honom ändå för oss som Nävermannen. En sådan exteriorisering är i hög grad konsekvent med den isländska sagastil som inte är så framträdande just i fornaldarsagorna, men det blir också en interiorisering. För karaktärens autentiska, som det framgår, intryck tillskrivs alltså inte Odd utan hans alias Nävermannen, som inte tycker sig ha sett bättre pilar. Berättarens fasthållande vid den falska identiteten tycks i förstone spegla gubbens intryck av samtalspartnern, men så visar sig gubben mycket väl veta Nävermannens riktiga identitet – vilket bör innebära att det faktiskt inte var gubbens perspektiv vi läsare fick oss till del. Antingen utnyttjades tekniken för att framhäva överraskningen när förklädnaden visade sig vara genomskådad av gubben men inte var bruten av berättaren och oss, eller så föll det sig helt enkelt naturligt för berättaren att utforma passagen på just detta sätt. I så fall följde berättartekniken alltså inte ens den som avsågs vilseledas av förklädnaden, utan skapade ett exterioriserande perspektiv som enbart utgick från det som skulle ha syntts utifrån – men dessutom blev alltså berättaren så lojal med den fiktiva karaktären att han trängde sig in i dess psyke.

Stildraget är fascinerande i sin enkelhet eftersom det antyder ett helt annorlunda sätt att uppfatta den gestaltade fiktionen än vi i förstone vän-

² Þat var nær miðjum degi at karl kom heim, enda var Næframaðr þá á fótum. Þá váru borð fram sett. Þar kom fram diskur á borðit, en þeim megin, sem karl sat, þá leggur hann fram steinörvar þrjár hjá diskinum. Þat váru svá stór skeyti ok fögr, at Næframaðr þóttist aldri sét hafa vænni þess kyns skeyti.

Hann tekr upp ok lífr á. ”Þetta skeyti er vel smíðat,” sagði hann.

”Væri svá vel,” sagði karl. ”at þér þætti vel gert, þá vil ek gefa þér.” Næframaðr brosti at ok mælti: ”Eigi veit ek, at ek muna þurfa at bera eftir mér steinörvar þessar.”

”Þat veiztu aldri, Oddr,” sagði karl, ”hvénær þú þarft þeira við. [...]” (*Örvar-Odds saga* 1950:299–300)

tar oss. Det skapar därmed ett dilemma för översättaren, som skall beröras senare. Men nu viker uppsatsen av åt ett annat håll.

*

Förklädnad, förställning och antagna identiteter är något ständigt fascinerande, och den västerländska litteraturen är fyllt av dem. I Shakespeares dramer bygger intrigen gärna på sådant – de mest fascinerande förklädnaderna är i regel de som inbegriper överskridande mellan könen. Brottslingar i litteraturens alla trakter utför gärna sina övergrepp i förklädnad. Sherlock Holmes dyker med förkärlek upp i en främmande skepnad och avslöjar sig först senare för en överraskad Watson och en förhoppningsvis något mindre överraskad läsare, och förklädnaden exploateras hänsynslöst av efterföljande deckarförfattare. C.J.L. Almqvist låter i *Drottningens juvelsmycke* Tintomara figurera under flera olika namn som vore hon verkligen flera personer – frågan om identitet är ju en bärande del av detta sofistikerade verk, och hennes olika identiteter tydliggörs genom att verket är utformat som ett läsdrama med klart utskrivna repliker. Exempelen är otaliga, men generellt vågar jag påståendet att identitetsväxlingarna förhåller sig till en specifik fiktionslogik som innebär att när berättaren låtit oss mottagare veta vem som döljer sig bakom förklädnaden, talar berättaren sedan till oss om den förklädde som den 'äkta' personen och inte som den fiktiva, antagna identiteten. Det är givetvis vanligt att en person dyker upp i förklädnad utan att mottagaren vet vem det är även om berättaren (i efterhand) kan misstänkas veta. Ofta är protagonisten den som utsätts för okunskapen, och det är då själva poängen. Vad jag avser här är inte sådana fall, utan de fall där berättaren invigt mottagaren i hur protagonisten antar annan identitet och de båda tillsammans följer hans förklädda äventyr.

För detta krävs ett tredjepersonsberättande. En av de mer världsberömda litterära förställningarna är den i *Odysséen*, där Odysseus lurar i Polyfemos att han heter Ingen. Under den tid han befinner sig under detta inkognito är mottagaren hela tiden på det klara med vem han egentligen är: det finns inget alternativ eftersom passagen berättas i jag-form av Odysseus själv. På samma sätt faller identitetsbyten på teatern vid sidan av: där finns inte det nödvändiga förhållandet mellan berättare och mottagare. Man finner också i äldre litteratur exempel på att en person senare påstås ha varit en gudom, men då rör det sig om ett slags tolkningsprocess av annat slag. Man kan säga att principen beläggs av det förhållande att en jag-berättelse måste följa regeln: Sherlock Holmes skulle inte kunna berätta för Watson

att "luffaren såg den misstänkte gå in i porten" om det är han själv som varit utklädd till luffare och gjort observationen: han måste säga "jag såg den misstänkte gå in i porten". Denna grundprincip är en utgångspunkt och den måste inte följas, tvärtom: att spela med den ger stort utbyte. Det förefaller som om den fornisländska litteraturen i särpräglat hög grad bryter mot denna för oss självklara logiska pakt och i stället omtalar karaktären under det namn som omgivningen lurats tro är hans.

*

Stildraget är inte enarådande i det fornordiska materialet och det finns exempel på företeelsen som inte nödvändigtvis förklaras av en stilvilja. När Oden i en annan fornaldarsaga, *Hervarar saga*, byter plats med Gestumblinde och utväxlar gåtor med Heidrek under antaget namn, har man inte fått veta explicit att det är Oden som tar Gestumblindes namn. Det förklaras bara att en person dyker upp och tar Gestumblindes namn och plats, och "denne Gestumblinde" (*sjá Gestumblindí*) sägs bege sig till Heidrek. Heidrek tilltalar honom förstås Gestumblinde, men dessutom säger berättaren till oss mottagare att det är Gestumblinde, inte Oden, som talar när varje strof introduceras: "Då sade Gestumblinde". Inte förrän i slutet, när Oden avslöjat sin identitet genom att ställa en fråga som inte är en gåta i egentlig mening och som dessutom är omöjlig att besvara eftersom uppenbarligen bara Oden vet svaret på den – "Vad sade Oden i Balders öra innan Balder brändes på bålet?" – omtalar berättaren karaktären som Oden. Så länge Heidrek inte kände till hans identitet behandlades Oden, också gentemot mottagaren, ur Heidreks perspektiv.³ Det kan inte uteslutas att "Gestumblindes gåtor" var ett självständigt stycke som sedan fogades in i en större helhet, och att det inte var förrän i denna större helhet som Gestumblinde förklarades vara inte sig själv utan Oden i förklädnad. Det kan alltså hända att exempel som detta förklaras inte av stilvilja utan av att olika berättelser satts samman. Men det finns andra exempel som tyder på en definitiv stilvilja.

³ *Heidreks saga* 1960:32–44. Samma slut, med samma fråga, finns också i eddadikten *Vafþrúðnismál*, där mottagarna från början får veta att det är Oden men han uppger namnet Gagnráðr för jätten Vafþrúðnir. I utgåvor brukar det i dikten stå före stroferna "Oden sade" eller "Vafþrúðnir sade", men det är värt att notera att detta slags förtydligande inte finns i originalet. Codex Regius har i marginalen små förkortningar "o.q" (Óðinn qvað) och "v.q" (Vafþrúðnir qvað): de kan ha skrivits samtidigt med texten, men också då antyder de att angivelserna av röster inte är ursprunglig.

I *Njals saga*, den kanske mest kända av de islänningasagor som skrevs under 1200-talet men behandlade personer och händelser flera århundraden tidigare, kommer tidigt ett exempel på Njals list. En viss Hrut Herjolfsson har fått en förbannelse lagd på sig av drottning Gunhild i Kungahälla, så att han har rent fysiska hinder att fullborda sitt äktenskap med isländskan Unn. De skiljs och Unn ber Gunnar på Lidarände om hjälp med att få tillbaka hemgiften från Hrut. Frågan är hur man skall stämma Hrut, för han är den som behärskar de juridiska procedurerna bäst. Gunnar får av Njal rådet att utge sig för att vara en skum köpman och kalla sig *Kaupahedinn*: Köp-Heden. Han skall rida till Hruts trakter och väcka uppmärksamhet så att Hrut skickar efter honom. Väl där skall han leda in samtalet på processer och, genom sin förklädning, lura Hrut att berätta hur Hrut själv kan bli stämd så att han måste betala tillbaka hemgiften. Knepet lyckas och Hrut förestavar stämningen så att Gunnar, i Köp-Hedens gestalt och utan att situationens allvar framgår för Hrut, kan formulera stämningen och sedan genomdriva den. Därmed har Hrut hjälpt Gunnar och stjälp sig själv – utan att veta om det, eftersom han ju trodde att han talade med Köp-Heden.

I denna passage upprätthåller berättaren det externa perspektivet och talar om Gunnar som Köp-Heden eller bara Heden som om mottagarna inte var medvetna om vem han är. Det konsekventa utifrånperspektivet är inte helt enkelt att foga in i svensk berättarnorm: det blir i viss mån fråga om 'translationese'. I följande citat använder jag Hjalmar Alvings översättning från 1943, där stilgreppet återges nästan ordagrant.

Två dygn senare red Gunnar hemifrån och två män med honom. De redo tills de kommo till Blåskogaheden. Där kom folk ridande mot dem. De frågade vad den storväxte mannen, som man såg så litet av, var för en. Hans följeslagare svarade, att det var Köp-Heden. Då sade de andra, att man behövde då inte vara rädd för att det kunde komma en värre efter, när en sådan kom före. Heden låtsade som om han ämnade gå löst på dem med detsamma, men lugnade sig, och de drogo åt var sitt håll.

Gunnars förklädning anslås genast utifrån, genom att några främlingar undrar över honom och därigenom klargör hans utseende (han har en hatt nerdragen över ansiktet). Och plötsligt är Gunnar Heden, som är på väg att angripa männen (Alving skriver "Gunnars följeslagare" men jag har ändrat efter originalet till "Hans följeslagare"). Solidariteten med förklädnaden är kanske så stor att vi får följa med in i psyket på den fingerade Heden när det sägs att "Heden låtsade som om han ämnade", men originalets "Hann Heðinn lét" visar egentligen ingen intention, bara att han uppförde sig som om. Med "Hann" riktas uppmärksamheten än tydligare

mot den nya gestalten Heden (att han lugnar sig är Alvings förtydligande). Passagen fortsätter med att åter omtala Gunnar, för nu är han inte inplacerad i en scen utan omtalas mer generell i första meningen:

Gunnar gjorde i allt som han blivit tillsagd. Han var på Hoskultsstad över natten, drog därifrån nedåt genom dalen och kom till den gården, som ligger närmast Hrutstad. Där bjöd han ut sitt smide och sålde tre av sakerna. Bonden fann fel på smidet och sade att han för med bedrägeri. Heden gick genast löst på honom. Detta lät man Hrut veta. Han sände bud efter Heden, och denne kom genast och blev väl mottagen. Hrut lät honom sitta mitt emot sig. Samtalet mellan dem förlöpte alldeles som Njal hade tänkt sig, och slutade med att Hrut lärde bort, hur man skulle ta upp Unns sak. Först stämde han, och den andre sade efter och gjorde fel. Då log Hrut och misstänkte ingenting. Därpå bad Heden att Hrut skulle stämma en gång till. Det gjorde Hrut. Därpå stämde Heden en gång till, och nu stämde han rätt och tog sina följeslagare till vittnen på att han stämde i Unn Mårdsdotter honom i handom givna sak.

På kvällen gick han till sängs som de andra, men så fort Hrut hade somnat, togo de sina kläder och vapen, smögo sig ut [...].⁴

Efter att ha börjat som Gunnar fogas gestalten in i en scen där han betraktas av andra, och blir åter Heden. Också när Njals plan nämns är Gunnar frånvarande: Alvings ”den andre” är ett förtydligande av originalets ”hann”, säkerligen gjort för klarhets vinnande, och därefter är det Heden som fortsätter handla. I den sista meningen antyds två scener, utan att Gunnar nämns nu heller. Exterioriseringen är så långt driven att den i själ-

⁴ *Njals saga* 1943:52. Gunnarr reið heiman tveim nóttum síðar ok tveir menn með honom; þeir riðu þar til, er þeir kómu á Bláskógabeiði. Þar riðu menn í móti þeim ok spurðu, hverr sá væri in mikli maðr, er svá lítt var sýndr, en fõrunautar hans sǫgðu, at þar var Kaupa-Heðinn. Þeir sǫgðu, at þá var eigi ins verra eptir ván, er slíkr fór fyrir. Hann Heðinn lét þegar sem hann mundi á þá ráða, en þó fóru hvárir leið sína. Gunnarr fór með öllu ráði sem fyrir hann var lagt ok var á Hoskultsstöðum um nótt ok fór þaðan ofan eptir dal ok kom á næsta bæ Hrutsstöðum; þar lét hann falt smíðit ok seldi þrjá smíðisgripi. Bóndi fann, at á var smíðinu, ok kallaði fals í; Heðinn réð þegar á bónda. Þat var sagt Hrutí: hann sendi eptir Heðni; fór hann þegar á fund Hrutis ok hafði þar góðar viðtǫkur; skipaði Hrutr honum gagnvart sér. Fóru orð þeira mjök sem Njáll ætlaði. Þá sagði Hrutr honum, hversu upp skyldi taka málit, och stefndi fyrir málinu, en hann mælti eptir ok stefndi rangt; þá brosti Hrutr ok grunaði ekki. Þá mælti hann, at Hrutr skyldi stefna í annat sinn; svá gerði Hrutr. Heðinn stefndi þá í annat sinn ok stefndi þá rétt ok vitnaði undir fõrunauta sína, at hann stefndi handseldri sǫk Unnar Marðardóttur. Hann fór til svefns sem aðrir menn um kveldit, en þegar er Hrutr var sofnaðr, tóku þeir klæði sín ok vápn ok gengu út [...]. (*Brennu-Njals saga* 1954:63–64)

va verket ogiltigförklarar Gunnars juridiska procedur, eftersom det inte är han utan en "Heden" som har lyckats stämma Hrut.

Effekten av denna exteriorisering är så påtaglig att läsaren behöver ställa om sig till en ny sorts fiktionslogik, annorlunda än den man är van vid. – Vilken läsare, frågar läsaren av denna uppsats med rätta nu. Jag föreställer mig en modern svenskspråkig läsare, även om jag utan vidare undersökningar tror att det samma gäller de flesta språkområden. Det är i sin ordning att en översättning bevarar detta slags stildrag: översättningar öppnar alltid för det främmande, frågan är var gränsen dras. Vi kan se hur senare översättningar väljer att mildra det främmande intrycket på läsaren.

Alving bibehöll alltså perspektivet i sin översättning 1943 och Ingegerd Fries gjorde det till stor del när hon översatte sagan 1981, men i det sista citatets sista mening ändrade hon *Hann* till "Gunnar" – rimligen för att efter scenbytet underlätta för läsaren att återknyta till handlingen (60). Allt eftersom tiden går blir avståndet mellan medeltidens isländska och dagsaktuell svenska större, och i sin översättning för den svenska publiken av 2006 hanterar Lars Lönnroth brottet mot fiktionslogiken med flera lösningar (69–70). Eftersom vi och berättaren vet att Heðinn är Gunnar i förklädnad, sätter han i början av passagen citattecken omkring Nasar-Heden (= Köp-Heden), vilket tydliggör samförståndet oss emellan. Därefter byter han ut "Heðinn" först mot "gårdfarihandlaren" och sedan mot "gästen": det senare är på sitt sätt kongenialt, eftersom det finns fornisländska exempel på att en person som är på besök men inte vill uppge sitt namn kallar sig för just "Gäst", *Gestr*. Så sker i *Nornagests þáttur*, där Nornagäst eller Gäst uttalat tar sig namn efter sin egenskap gäst (1950:305–355). "Gästen" får också ersätta två tillfällen då originalet helt enkelt har *hann* för att det skall bli tydligare vem som gör vad, och i sista meningen ersätts *Hann* med "Gunnar". Översättningen undgår så att bli otydlig och alltför färgad av det isländska idiomet, men så som universalregeln är med översättningar får vi konstatera att ett särpräglat stildrag, en liten del av det som ger den isländska sagan sin karaktär, går förlorat.

*

Översättaren får alltså göra sina överväganden kring fenomenet, och forskaren – i den mån de två kan särskiljas – får göra sina. Hur skall vi förstå denna frapperande vilja att dröja kvar vid det yttre? Den stämmer förstås bra med den över lag externaliserande sagastilen, men verkar driva externaliseringen så långt att den bryter pakten med läsaren – åtminstone läsaren av idag. Stildraget är inte regel i det isländska materialet, där finns

gott om mer konventionella framställningar av förklädnad och antagen identitet. Men när det förekommer, är det effektivt: berättaren solidariserar sig med den fiktion i fiktionen som hans protagonist skapar. Stildraget i olika varianter utnyttjas förstås också i andra litteraturer: dess potential är alltför stor att avstå från. Men det framträder med påfallande tydlighet i det fornordiska materialet.

Stildraget dramatiserar scenen påtagligt genom att förflytta perspektivet från berättelsen som helhet till den enskilda scenen – på det viset verkar det på likartat sätt som tempusväxlingen ibland fungerar. Det kan härröra ur en muntlig berättartradition, eftersom det är en mycket effektiv teknik att inbjuda eller inordna mottagaren i den scen som just gestaltas. I den meningen påminner tekniken om de metoder för att åstadkomma den ”dubbla scen” som Lars Lönnroth (2008) har utrett, liksom om de stilistiska tekniker som i klassisk retorik angavs som stöd för det medryckande åskådliggörandet *evidentia* eller *enargeia*, t.ex. i Quintilianus inflytelserika *Institutio oratoria* (8.3.61–72; 9.2.44; för en diskussion av forskningen kring muntligt och skriftligt se Danielsson 2002, särskilt 251–264). Oavsett ursprung är det i varje fall nära besläktat med den isländska sagans andra tekniker att bygga upp berättelsen kring scener, så som de beskrivits av kanske främst Carol Clover (1974; 1982) och Theodore M. Anderson (1967), och med sådana aspekter av synvinkel och perspektiv som tagits upp av Vésteinn Ólason (1998:106–110).

Det isländska stildraget skall knappast förstås som något outrerat på samma sätt som när Almqvist, deckarförfattare som Frank Heller och postmoderna berättare spelar med identitetsproblemet. Det skall förmodligen inte uppfattas som ett brott mot sin egen tids pakt mellan berättare och mottagare, eftersom det härflyter ur en specifik berättartradition. Det talas ofta om den objektiva sagastilen, och då menar man i regel att berättaren inte röjer sig med sina egna åsikter. Men sagastilen är också objektiv i den meningen att den gör de beskrivna till objekt i sin hårt drivna exteriorisering – en exteriorisering som kan leda till interiorisering, att berättaren går in i psyket på gestalter som inte ens finns.

Förklädnader och förställd identitet är så attraktiva just för att de tematiserar identitet, äkthet, essens. De utgör fiktioner i fiktionen (eller, för en läsare som uppfattar sagan som sann, gestaltningar i gestaltningen) och därmed är frågan om de inte tematiserar litteraturen själv. Åtminstone är de idealiska för att peka ut, tydliggöra och spela med litteraturens och berättandets grundläggande spelregler.

Litteratur och källor

- Andersson, Theodore M. 1967. *The Icelandic Family Saga. An Analytic Reading*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Brennu-Njáls saga*, Einar Ól. Sveinsson gav út. *Íslensk fornrit XII*. Reykjavík 1954. S. 63–64.
- Clover, Carol 1974. Scene in Saga Composition. *Arkiv för nordisk filologi* 89. S. 57–83.
- Clover, Carol 1982. *The Medieval Saga*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Daniellsson, Tommy 2002. *Hrafnkels saga eller Fallet med den undflyende traditionen*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Hervarar saga: The Saga of King Heidrek the Wise. Saga Heiðreks konungs ins vitra*, transl. from the Icelandic with introd., notes and appendices by Christopher Tolkien. London: Thomas Nelson and Sons, 1960.
- Lönnroth, Lars 2008. *Den dubbla scenen. Muntlig diktning från Eddan till Abba* [1978]. Stockholm: Carlssons.
- Njals saga, Isländska sagor*, översatta från fornisländskan och utgivna av Hjalmar Alving. 4. Stockholm: Albert Bonniers förlag 1943.
- Njals saga*. Översättning och förord Ingegerd Fries. Höganäs: Bra klassiker 1981.
- Njals saga*. Översättning och inledning av Lars Lönnroth. Stockholm: Atlantis 2006.
- Norna-Gests þáttur, Fornaldarsögur norðurlanda*. Utg. Guðni Jónsson. I. Reykjavík: Íslendingasagnaútgáfan 1950. S. 305–355.
- Ólason, Vésteinn 1998. *Dialogues with the Viking Age. Narration and Representation in the Sagas of the Icelanders*. Translated by Andrew Wawn. Reykjavík: Heimskringla.
- Quintilianus: *The Orator's Education*. Edited and translated by Donald A. Russell, I–V. Cambridge, Massachusetts/London: Harvard University Press 2001.
- Örvar-Odds saga, Fornaldarsögur norðurlanda*. Utg. Guðni Jónsson. II. Reykjavík: Íslendingasagnaútgáfan 1950. S. 199–363.

Där låg ett skimmer ... Kring två pastischer på Tegnér's akademisång

*Sven-Göran Malmgren
Göteborgs universitet*

Jag stod på stranden under kungaborgen
när dagens oro ändtlig somnad var,
och öde voro gatorna och torgen
och på Kung Gustafs stod sken månen klar.
Der låg ett uttryck i de milda dragen,
som när det åskat i en fredlig dal,
och hjälten var der, men jemväl behagen,
en segerkrans, men som bland blommor tagen,
en blick till hälften örn, till hälften näktergal.

Så börjar Esaias Tegnér's berömda akademisång, författad till Svenska Akademiens femtioårsfest den 5 april 1836 och uppläst vid det solenna tillfället av Johan Olof Wallin. Dikten väckte omedelbart beundran och har senare karakteriserats som den "klarast strålande kronjuvelen i svensk versretorik". Bara en kritisk röst hördes – Tegnér's egen. "Under andra förhållanden kunde äfven jag ha gjort det bättre", skrev han till ständige sekreteraren Bernhard von Beskow och uttryckte lättnad över att Wallin och inte han själv skulle läsa upp dikten – Wallin behövde ju inte skämmas för den. Sin slutgiltiga form, så som vi känner den, fick den först flera månader efter Akademiens jubileumsfest. (Se vidare Svensson 1992:220–231.)

Akademisången fortsätter med ett antal snabbporträtt av diktare och vetenskapsmän från Gustav III:s tid och decennierna dessförinnan. Mest berömda är kanske de båda stroforna om Bellman, som lyder på följande sätt:

Gif plats, gif plats, ty Nordens vingud nalkas
 och sången svärmar kring hans vigda mund.
 Hör hur han skämtar, se hur gladt han skalkas
 bland nymferna uti den gröna lund.
 Men ack! hans glädje ligger ej i kannan,
 ej i idyller som han kring sig strött,
 hans druckna öga söker än en annan,
 och märk det vemodsdraget öfver pannan,
 ett Nordiskt sångardrag, en sorg i rosenrödt.

I Djurgårdsekar, susen vänligt öfver
 den störste sångarns bild som Norden bar!
 Det fins ej tid som dessa toner söfver,
 det fins ej land som deras like har.
 En sång som växer vild, och likväl ansad,
 bär konstens regel, men försmår dess tvång,
 till hälften medvetlös, till hälften sansad,
 en gudadans på gudaberget dansad
 med Faun och Gratie och Sångmö på en gång!

Den näst sista strofen i akademisången är ett försvar för den av många romantiker kritiserade gustavianska "sångarskolan" och formar sig samtidigt till ett sannskyldigt pärlband av bevingade ord:

Der låg ett skimmer öfver GUSTAFS dagar,
 fantastiskt, utländskt, flärdfullt om du vill,
 men det var sol deri, och, hur du klagar,
 hvar stodo vi om de ej varit till?
 All bildning står på ofri grund till slutet,
 blott Barbariet var en gång fosterländskt;
 men vett blef plantadt, jernhårt språk blef brutet,
 och sången stämd och lifvet menskligt njutet,
 och hvad GUSTAVISKT var blef derfor äfven Svenskt.

Det är inte så överraskande att senare tiders författare har tagit upp en sorts tävlan i virtuositet med Tegnér i pastischer eller parafrafer på akademisången, och med det krävande versmåttet bevarat. Den mest kända pastischen är förmodligen Tage Danielssons "Det eviga" (1967), som trots namnet inte har något gemensamt med Tegnér's ungdomsdikt. Så här inleds den:

Där låg ett skimmer över Rydbecks dagar
 fantastiskt, utländskt, flärdfullt om du vill,
 men det var sol däri. Kritiken klagar
 att P 3-lyssnaren blev imbecill.
 Dock bodde det en gud i skvalmusiken,
 en glädjekälla, människan till tröst.
 Det gick en darrning genom diktens riken,
 en evig popsång, oavbrutet skriken
 med maximal volym, med masskulturens röst.

Tage Danielssons dikt är sålunda en hyllning dels till den dåvarande radiochefen Olof Rydbeck, dels till en lång rad svenska underhållare som spritt glädje genom program 3, radions då nya "skvalkanal". Liksom Tegnér akademisång formar sig dikten därför till ett försvar för en ofta kritiserad grupp av artister (och deras viktigaste forum). Dikten föregås av en prolog med den blygsamma titeln "Ursäkt till Esaias Tegnér".

Ännu mer osökt ter sig en pastisch av Tegnér's sentida efterträdare på biskopsstolen i Växjö Jan Arvid Hellström. Hellströms dikt heter "Sång vid mottagandet i Växjö den 19 oktober 1991"¹ och inleds på följande sätt:

Jag står på höjden, högst på östers branter,
 där tidens strömmar delar sig och går
 med skummig bölja hän mot skilda kanter,
 och tio seklers sång mitt öra når.
 Jag ser mot staden där så mycket händer,
 där jäkt och buller stegras mer och mer.
 Trafiken sköljer över torg och gränder –
 På Östrabo, där går en dag i sänder
 och porten vaktas fridfullt av Tegnér.

Den nyutnämnde biskopen står på höjden där hans, liksom tidigare Tegnér's, ämbetsbostad Östrabo är belägen, och blickar ut över staden nedanför honom (en litterär figur som kan leda tankarna till inledningen av Röda rummet). Liksom Tegnér i akademisången faller han i tankar och tycker sig förnimma hur hans föregångare genom nära tusen år defilerar förbi. Som synes anspelar strofen också på en annan Tegnérdikt, Mjältsjukan, men versmättet är (nästan) akademisångens.

¹ Efter Tegnér är Hellström den kanske främste författaren bland alla biskopar i Växjö stift. Tyvärr blev hans biskopstid kort; han omkom tragiskt i en bilolycka tre år efter installationen. – Tack till biskop Jan-Olof Johansson, som vid Tegnérsymposiet i Växjö i november 2009 fäste deltagarnas uppmärksamhet på Hellströms dikt och förklarade en del enskildheter för uppsatsens författare.

Det finns förvisso fler, mer eller mindre lyckade, pastischer på akademisången än dessa två. Kanske har jubilarer själv, som den skicklige versmakare han är, funderat i den riktningen. Det kan då möjligen vara av intresse med några tankar kring vad som gör en pastisch lyckad, konkretiserade genom en jämförelse mellan Tage Danielssons och Jan Arvid Hellströms dikter. Vi ska försöka jämföra dem och akademisången dels från metrisk och kompositionell, dels från innehållslig synpunkt.

Rim, meter och komposition

Versmåttet i Tegnér's akademisång emanerar ytterst från den s.k. spenserstansen, som dock har en ännu mer intrikat rimflätning än Tegnér's dikt: ababbcbcc. Tegnér nöjer sig med ababcdccd. Vad metern beträffar är det fråga om femfotade jambiska versrader, utom den sista i varje strof som har sex takter. Här avviker Hellström faktiskt, i motsats till Danielsson, och låter även de sista raderna vara femfotade. Jag kan inte se att det skulle innebära någon egentlig nackdel från estetisk synpunkt.

I allmänhet använder sig alla tre författarna av rätt enkla och närliggande rim, utan många inslag av påfallande virtuositet. Söker man ändå exempel på detta, så hittar man dem först och främst, inte överraskande, hos Tage Danielsson. Dels i form av kluvna rim som många läsare kanske inte ens upptäcker – man kan förledas att tro att Danielsson har fuskat:

Vår sång var kanske blyg och låg i rösten,
jämförd med utländsk mammutproduktion:
aldrig en Armstrong, med en såg i rösten,
men *Östen*, med sin Skåneråg i rösten
slog an, fast nästan dansk, en blågulaktig ton.

Dels också i ett överraskande spexrim som det följande (något liknande hade knappast Tegnér kunnat tillåta sig):

I barnens värld finns två som heter Alice:
dels *Alice Babs*, och dels *Alice Tegnér*.
De smälter liksom samman till en brallis
som fromt och jazzigt emot barnen ler.

Kompositionsmässigt finns en avgörande skillnad mellan å ena sidan Danielssons och å andra sidan Tegnér's och Hellströms dikter. I de senare finns en sorts ramberättelse som får utgöra utgångspunkt, något som saknas hos Danielsson. Eftersom hans dikt inte har något "diakront" inslag

utan handlar om personer som är verksamma i samtiden, hade en sådan ramberättelse kanske inte fallit sig helt naturlig. Möjligen kunde man ha tänkt sig ett ”berättarjag” som satt och lyssnade på låt efter låt på P3 och föll i trans över artisternas prestationer. Klart är hur som helst att anknytningen till Tegnér’s dikt försvagas av frånvaron av ramberättelse.

I stället låter Danielsson motsvarigheten till förlagans kulmen och sammanfattning komma redan i första strofen (se ovan). När den strofen i stort sett upprepas i slutet av dikten, har den därigenom förlorat den karaktär av höjdpunkt som den har i akademisången.

Inte heller hos Hellström kommer ”skimmer-strofen” i slutet, utan i mitten av dikten:

Det står ett skimmer kring Esaias dagar
Fantastiskt, hedniskt, grekiskt – vad du vill:
Apollos tempel rest i Smålands hagar,
en lyra som hör högre makter till!
Förunderliga makt, den sköna, sanna,
som Konstnär’n äger: makt att locka ner
sin stjärnesång, besvärja den att stanna,
med vemodsdraget inbränt på sin panna:
Den höge siaren: Tiresias – Tegner!

Men den placeringen är i motsats till Danielssons motiverad, i och med att den långa raden av episkopat i Växjö stift naturligtvis når sin lysande höjdpunkt med Tegnér’s ämbetsperiod.²

Liksom hos Danielsson är sista strofen hos Hellström en variation av den första:

Jag stod på höjden av min levnads branter,
där allt sig likt och allt förvandlat var.
Jag hörde sång från alla håll och kanter
och på Esaias dröjde solen kvar.
Det slocknade ett ljus, en dag var gången.
En sommar vissnade och blev till höst.
Men tidens hittebarn, i stoftet fången,
kan bortom solen ana stjärnesången
och Edens näktergalar i sitt bröst!

² Däremot tar sig Hellström en lite överraskande frihet på den sista raden. Som bekant kopplar Tegnér i akademisången ihop Tiresias och den gamle gustavianen Leopold med motiveringen att båda var blinda. Tegnér var kanske också en siare, men en seende sådan. – Märk f.ö. hur Hellström på näst sista raden återigen anspelar både på akademisången (en av stroforna om Bellman, se ovan) och på Mjältsjukan (“Du himlabarn! hos dig det enda sanna / är Kainsmärket inbrändt på din panna.”)

Den nye biskopen befinner sig nu inte längre på en konkret höjd, utan på en höjdpunkt i livet, liksom Tegnér när han skrev Mjältsjukan. Anspelningarna på Mjältsjukan är nu ännu tydligare än tidigare. Men hos Hellström finns ingenting av Mjältsjukans svartsyn. Stämningen i slutstrofen är tvärtom ljus och förtröstansfull, och "tidens hittebarn" kan redan här i jordelivet ana en bättre värld. Man kan uppfatta det så att Hellström i slutstrofen för en dialog, eller t.o.m. en mild polemik, med Tegnér.

Mer om innehåll och allusioner i de tre dikterna

Vi ska nu se på innehållet i de tre dikterna något mer i detalj, särskilt på de båda pastischerna eftersom akademisångens innehåll torde vara allmänt känt. Låt oss bara erinra oss dess andra tema, det svenska språket. Tegnér visar en ganska tolerant inställning till vad han i en tidigare, puristisk dikt kallar "främmande smink", dvs. utländskt inflytande på svenskan. Gustavianerna var kanske förfranskade och flärdfulla, men på det hela taget var deras insats nödvändig och positiv, också för svenska språket – "hvar stodo vi om de ej varit till"? Här får man inte glömma att Tegnér, delvis av litteraturpolitiska skäl, såg mycket mer negativt på tyskan än på franskan och engelskan.

Den språkliga tråden tas på ett mycket fyndigt sätt upp av Danielsson, medan den bara skymtar hos Hellström. På 1960-talet är det naturligtvis svengelskan som är på tapeten, och Danielsson ser ingen större fara i den:

Ni talar om amerikansk förvildning.
 Det svenska språkets dörr stod dock på glänt.
 Det är ej ute med vår svenska bildning
 så länge engelskan har svensk accent.

Och hans dikt slutar med följande föga puristiska rader:

Om än vårt språk blev mera engelskt brutet,
 vårt lejons rytande blev ändå rutet.
 Fast dåligt översatt, så lät det rätt så svenskt.

Huvudtemat hos Danielsson är dock hyllningen till ett antal populära sångare, alla utom en verksamma på 1960-talet. Bland dem som lyfts fram mer än andra märks Alice Babs, Povel Ramel, Monica Zetterlund och först och främst Evert Taube, som framställs som en 1900-talets Bellman.

Nästan en hel Tegnérstrof lånas, med vissa betydelsefulla förändringar i början och slutet (jfr ovan):

I roslagsekor, gliden vänligt över
den störste sångarns vik, som Norden bar!
Det finns ej tid, som dessa sånger söver,
det finns ej land, som deras like har!
En sång, som växer vild, men likväl ansad,
som skuttar med ett skratt upp ur sin sång,
till hälften medvetlös, till hälften sansad,
en lurvig dans, i bara skjortan dansad,
än i Samborombon, än på Sjösala äng.

Även om Danielssons språkliga manipulationer är smått geniala, är det frågan om inte de direkta citaten från akademisången här blir något för långa. Betydligt mer självständig (och med mer subtila anspelningar på akademisången) är den berömda strofen om Monica Zetterlund:³

En nattklubbsdrottning doftande av logar.
Ett lingonris som satts i cocktailglas.
En blond negress från Värmlands huldraskogar.
Monica Zetterlund. En jazzpaschas,
en sång som hejdar sej, till hälften hunnen,
och drar den där när Fröding satt på dass.
En väv, av guldbrokad och vadmal spunnen.
Men märk det vemodsdraget över munnen:
ett nordiskt sångardrag, en sorg i rosenjazz.

I Hellströms dikt lyfts i stället några av de mest kända biskoparna i Växjö fram, vid sidan av andra gestalter ur den svenska kyrkohistorien, t.ex. Olaus Petri och företrädare för väckelserörelsen. Från missionären Sigfrid på 1000-talet går en linje över biskop Baldwinus, som ”reser katedralen”, fram till reformationen:

Men lyssna! Hör de tunga hammarslagen
som ekar mot en port i Wittenberg.
Från Mäster Olof sprids den nya dagen
till biskop Jöns på Smålands Kronoberg.

³ En obetalbart komisk detalj (se även tidigare citat) är att Danielsson, liksom Tegnér, på 1800-talsmanér framhäver namnen på sina hyllningsföremål typografiskt.

Några hundra år senare sluts cirkeln. När den bittra kampen mellan katolicismen och protestantismen är över, väcks på nytt drömmen om en enad kristen kyrka – en självklarhet för missionären Sigfrid – genom den ekumeniska rörelsen:

Från Kalmar ställer biskop Tottie färden
till anglernas och Sigfrids forna land.
Den svenska kyrkan blir en del av världen,
med kyrkor och med folk knyts nya band.

Dessförinnan beskriver Hellström på ett mästertligt sätt den småländska väckelserörelsen, med välmotiverade anspelningar på Lina Sandell Bergs psalm "Blott en dag, ett ögonblick i sänder":⁴

Då hör jag röster Gud och Lambsen prisa,
med sång från väckelsens och fädrens tid:
I Jönköping stäms upp en annan visa:
om sällhet stor, om frälsning och om frid.
I Fröderyd, där går en dag i sänder:
o, vilken tröst evad som kommer på.
Där vilar allting tryggt i Faderns händer,
och till det bästa allt sig säkert vänder –
säg, skulle jag som barn väl ängslas då?

Tekniken att väva in citat, eller lätt manipulerade citat, från de porträtterade gestalterna tillämpas också flera gånger i akademisången, t.ex. i strofen om Kellgren:

Och KELLGREN, som "af skönhet och behagen
oss än en ren och himmelsk urbild ger!"
Sen *Nya skapelsen* stått fram i dagen,
hvad ha vi andra till att skapa mer?

Slutord

Vi har sett något på två var på sitt sätt mästertliga pastischer på Tegnérns akademisång. Att rangordna dem kan tyckas smått oseriöst, kanske mer lämpligt som sällskapslek, men låt oss ändå göra ett försök.

⁴ Lina Sandell Berg var född i Fröderyd, där hennes far var präst. Han var påverkad av väckelserörelsen, något som Tegnér var ganska bekymrad för.

Kompositionsmässigt har Hellströms dikt ett klart företräde. Ramberättelsen i akademisången är fundamental och dess idé tillvaratas på ett förträffligt sätt i Hellströms dikt, där anspelningarna på Mjältsjukan är en extra poäng. Ett mycket lyckat grepp av Hellström är också beskrivningen av Tegnér's biskopstid med orden "Det står ett skimmer kring Esaias dagar". På det sättet blir Tegnérstrofen, med sin placering precis mitt i dikten, en både retorisk och innehållslig höjdpunkt.

Däremot kommer kanske Danielsson närmare Tegnér i språklig briljans. Det finns knappast någon enskild strof hos Hellström som når upp till Danielssons strof om Monica Zetterlund. Åtminstone gäller detta bildspråket, Tegnér's adelsmärke. Dock dras intrycket av Danielssons dikt ner något av att han på ett par ställen tillåter sig väl långa citat ur akademisången. Jag skulle vilja säga att "tävlingen" mellan Hellström och Danielsson slutar oavgjort.

Det finns till sist en avgörande skillnad mellan Danielssons och Hellströms dikter som hittills inte berörts. Som alla pastischörer gjuter författarna nytt vin i gamla läglar, dvs. de använder en gammal form och fyller den med nytt innehåll, en ny berättelse. I det här fallet utspelar sig både Tegnér's och Hellströms berättelser i ett högstämt sammanhang. Det uppstår därför ingen komisk eller parodisk effekt, när Hellström arbetar med i stort sett samma typ av retorik som Tegnér.

Det gör det däremot i Danielssons dikt. Redan anslaget är komiskt: i stället för Tegnér's tjusarkung möter vi den prosaiske byråkraten Olof Rydbeck, som knappast brukar förknippas med "skimmer". Och på det sättet fortsätter det genom hela dikten: ett folkligt innehåll draperas i den mest högstämda retorik, i god studentspextradition. Danielssons pastisch får därmed oundvikligen ett drag av parodi. Men man måste säga att det är fråga om en parodi av mycket kärleksfullt slag.

Litteratur

- Danielsson, Tage 1967. *Tage Danielssons samlade dikter 1967–1967*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Hellström, Jan Arvid 1991. Sång vid mottagandet i Växjö den 19 oktober 1991. I: *Växjö stifts hembygdskalender år 1992*. Växjö. S. 16–19.
- Svensson, Christina (red.) 1992. *Esaias Tegnér's samlade dikter. Utgivna av Tegnér'samfundet*. VI. 1831–1840. Lund.

”Here dances Calle Scheven with Roslagen’s rose.” Att översätta en nationalsång – Taube på engelska

Sölve Ohlander
Göteborgs universitet

1. Inledning

Evert Taubes visor i engelsk översättning? Går det att till ett annat språk överföra den ”svenskhet” som Taube anses utstråla? Hur ”taubesk” kan en översättning bli?

Syftet med denna artikel är att belysa dessa frågor, av generellt översättningsteoretiskt intresse, med utgångspunkt i en engelsk översättning av ”Calle Schewens vals”.

2. Taube i översättning

Evert Taubes intresse för språk är omvittnat, liksom hans vana att krydda såväl visor som prosa med inslag av olika språk, inte minst engelska (Ohlander 2008). Möjligheten att via översättning nå en internationell publik lockade också denne kosmopolitiska ”nationalskald”. I ett brev till Bonniers (maj 1936; Schill 1984:123) skriver Taube: ”Engelsmännen anse att mina visor äro praktiskt taget direkt översättningsbara. De betrakta både formen och innehållet som kongenialt med vad Robert Burns och vissa andra brittiska vissångare skapat.” Om sina internationella ambitioner är Taube i annat brev (okt. 1938; Timm 1998:344) än tydligare: ”Mitt mål har i 25 år varit att erövra en stor engelsktalande (och engelsksjungande) publik för att sedan bli översatt från engelska till de romanska språken.”

Detta är inte platsen för en inventering av översättningar av Taubes visor. Enligt Timm (1998:345) ”finns över 130 översättningar av Taubes sånger registrerade.” Här skall särskilt nämnas de översättningar som 1940, i vo-

lymen *Sea Ballads and Other Songs*, publicerades av amerikanskan Helen Asbury, som också översatt andra svenska diktare. De tio visor som ingår i samlingen är alla välkända, som "Encounter in the Monsoon" och "The Sea-Eagle's Waltz". Taube själv förefaller mycket nöjd – och (över)optimistisk (ovan citerat brev, okt. 1938; Timm 1998:344): "Nu har jag läst översättningarna ... *Ultra Marin* och *Himlajord* ska nu bägge utgivas i London och New York." Ytterligare fyra Taubevisor i engelsk tappning, bland dem "The Blue Bird of Hull" och "The Girl in Havanna", publicerades av Paul Britten Austin (1980), känd för sina översättningar av Bellman.¹

3. "Sveriges nya nationalsång"

I den av Taubevisor genomsyrade filmen "Äppelkriget" från 1971 (regi: Tage Danielsson; manus: Hans Alfredson och Tage Danielsson) finns en slutscen, där Monica Zetterlund inleder det dunkelblå mollpartiet i "Calle Schewens vals" och en åldrad, vitklädd Evert Taube reciterar dess sista rader ("Min älva, du dansar ..."), allt i en sommargrönskande idyll, med inklippta bilder av svensk skärgård (trots att filmen utspelar sig i Skåne ...). Allt detta fick, för snart fyrtio år sedan, även de mest förhärdade publikhjärtan att vekna; själv minns jag tårade ögon och en klump i halsen. Att just "Calle Schewens vals", liksom Taubes entré, var den utlösande faktorn, snarare än filmens lyckliga sagoslut, tycktes uppenbart.

Den massiva "svenskhet" som filmslutet frossar i leder till flera frågor. Skulle en sådan slutscen vara lika tänkbar snart fyrtio år senare, med tanke på att dagens Sverige ser helt annorlunda ut – nya generationer, delvis andra etniska/kulturella bakgrunder – än under det tidiga sjuttioalet, då en filmskapare kunde räkna med att publiken kunde sin Taube? Vidare: Hur mycket av associationsfären i "Calle Schewens vals" kan nå fram i översättning? Hur mycket "svenskhet" blir "lost in translation"?

"Calle Schewens vals", skriven 1931 och inkluderad i *Ultra marin* (1936), tycks redan från början ha slagit an en känslomässig sträng hos många åhörare.² I en artikel i *Dagens Nyheter* (1934), citerad av Schill (1984:125), skriver Sten Selander att visan "ställvis är så vacker att åtminstone den som älskar skärgården ... nästan får 'a lump in the throat' ...".

¹ Britten Austin hade redan tidigare, 1967, översatt Taubes *Jag kommer av ett brusand' hav* (*I Come from a Raging Sea*).

² Om visans tillkomst- och publiceringshistoria, se Anthin (2007:257f.).

Även en mer reserverad kritiker, Curt Berg, fann anledning att framhäva visans många ”ursvenska kvaliteter av både andligt och materiellt slag. Där finns dragspel och kaffekask, dans och jäntblig, men ... också en fin svensk sommarnattsstämning” (Schill 1984:128). Likaså betonar Bertil Malmberg Taubes förmåga att skildra ”den svenska sommarens robusta fröjder, solnedgångar och nattliga ljusdunkel” (Schill 1984:130). Bortåt trekvarts sekel senare talas om visans ”nordisk[a] sentiment”, om “[l]ivsglädjens och vemodets motsatser” och “[v]år gemensamma naturkänsla” (Palm & Stenström 2009:180).

Inte minst via grammfoninspelningar (varav två av Taube själv) under 1930-talet blev ”Calle Schewens vals” snabbt en av Evert Taubes mest populära visor (Anthin 2008:256f.). Edström (2008:162) menar att detta bl.a. berodde på ”de stämningar och de förhoppningar som rådde bland det svenska folket under dessa hårda år kring 1930-talets mitt”, liksom på textinnehållet. I synnerhet, förefaller det, har Taubes gestaltning av centrala inslag i en föreställd idealsommar spelat en viktig roll för valsens genomslagskraft.³ Anthin (2007:267f.) talar om visan som ”drömmen om den perfekta semestertillvaron”, ”ett slags brukssång för den semestrande svensken.” Härtill kommer det musikaliska: ”frågan är om den inte är den bästa svenska sommarvals som gjorts” (Edström 2008:166).⁴

Sommar temat i ”Calle Schewens vals” kom utan tvivel att starkt bidra till dess inofficiella upphöjelse till ”Sveriges nya nationalsång”. Denna beteckning var aktuell redan vid utgivningen av *Ultra marin* (Schill 1984:126) och har därefter ofta upprepats (t.ex. Anthin 2007:268; Palm & Stenström 2009:180). Edström (2008:196, 244) använder även beteckningen ”nationalschlager”.⁵

Såsom framgått var det inte utan skäl som ”Calle Schewens vals” fick status av inofficiell, folkslag nationalsång. Dessa skäl, med den svenska sommar- och naturkänslan i högsätet, utgör också den huvudsakliga orsaken till att varje översättning av ”Calle Schewens vals” ter sig som en utmaning.

³ Jfr Schills (1984:125) omdöme om Taube: ”den poet som i det närmaste upptäckte eller åtminstone förändrade svenskens syn på sommaren.”

⁴ Edström (2007:407) klassificerar ”Calle Schewens vals” som en ”internationell Taubevals”, inte som en ”svensk vals”; om musikalisk ”svenskhet”, se Edström (1993), Lilliestam (1993) samt övriga artiklar i Larsen (1993).

⁵ Betr. beteckningarna ”nationalpoet” och ”nationalskald” om Taube, se Schill (1984:140, 146; Anthin 2007:520ff.; Edström 2007:244); jfr Ohlander (2008:312).

4. "Calle Scheven's Waltz"

Min diskussion kring "Calle Schewens vals" på engelska är baserad på Helen Asburys översättning från 1940, således gjord relativt kort tid efter visans publicering i *Ultra marin* (1936).⁶ Den låter så här:

- (1) On Roslagen's isle, in a flowery bay,
Where ripples wash in from the sea,
The reeds slowly rock, and the sweet new-mown hay
Is wafting its fragrance to me.
There I sit alone 'mid the trees by the way
And gaze at the sea-birds on high.
They dive to the water with glitter of spray
And feed, while I watch them and sigh.

- (2) I'm mixing my coffee quite freely with rum
To a strength and a flavor just right!
The accordion's measures alluringly come
From my cabin so gaily alight.
I feel like a boy, though a granddad am I:
My spirit my grey hair belies.
I only get worse as the years pass me by,
with waltzes and maidens' bright eyes.

- (3) Look – there is a gull with a fish he has caught;
But I'm caught by arms soft and white!
My heart is so happy, my years are as naught;
Then play, for I'm dancing to-night!
The sea sends a song, and its fragrance the glade;
To-night you must stay as my guest.
Here dances Calle Scheven with Roslagen's maid –
The sunset is in the northwest!

⁶ Betr. olika textversioner av "Calle Schewens vals", se Anthin (2007:255f.); jfr Edström (2007:407), som också nämner en engelsk översättning av Edward Adams-Ray.

- (4) My flowery isle on your bosom you hold,
 You tranquil and darkling blue seas!
 While June twilight shadows so tender, enfold
 All the slumbering bushes and trees.
 Your're dancing so quietly, sweet little miss –
 I think that all men you despise.
 It trembles, that small childish hand that I kiss,
 While in minor the waltz softly dies.
- (5) But hey, all you fellows who visit my bay
 I'm really a sober old man,
 When morning has come I must stack up my hay,
 And catch all the fish that I can!
 The deuce take you, twilight; the morn you disclose
 In firtops a gleam one by one –
 Here dances Calle Scheven with Roslagen's rose:
 He dances while up comes the sun!

Utrymmet tillåter inte någon fullständig genomgång av Helen Asburys översättning; det är heller inte mitt syfte. Den håller sig, med vissa undantag (se avsnitt 5), relativt nära källtexten och är väl anpassad till visans rytmik. Förutom i första strofen är rimmönstren identiska. Vad gäller interpunktion, särskilt bruk av punkt och utropstecken, föreligger vissa skillnader, som kan ge olika stämning åt samma textställe, t.ex. i tredje strofen ("To-night you must stay as my guest. / .../ "The sunset is in the northwest!"), tväremot Taube. Poängen med sådana förändringar är oklar.

Syntaktiskt är Asbury benägen att underordna där Taube använder ett talspråksnära *och*, som ofta i sina berättande visor (Ohlander 1999:321). Så förekommer, opåkallat, bisatsinledande *while* fyra gånger, t.ex. "While in minor the waltz softly dies" – "och valsen förklingar i moll" (fjärde strofen). Detta ger översättningen en mer "litterär" prägel än originaltexten. Härtill bidrar även vissa "poetiska" ordföljder, vilka saknas hos Taube, t.ex. "My spirit my grey hair believ" (andra strofen). Däremot är den omvända ordföljden i tredje och femte strofen ("Here dances Calle Scheven ...") normal efter *Here* (trots att det kanske i många svenska öron låter som "svengelska").

5. "Svenskhet" på engelska?

Mitt huvudsakliga syfte är att diskutera i vilken mån "svenskheten" i "Calle Schewens vals" överlevt omvandlingen till "Calle Schewens Waltz" (jfr Ohlander 1991:269). Mitt fokus i detta svsnitt ligger följaktligen på sådant som en gång gjorde visan till en "ny nationalsång".

Låt oss börja med lokalfärgen. Asbury behåller namnet Roslagen, vilket på en engelskspråkig person gör ett exotiskt intryck; detsamma gäller personnamnet Calle Schewen, inte minst det äktsvenska förnamnet. Att "döpa om" trakten och huvudpersonen till något mer "engelskt" skulle innebära en total omlokalisering av visan. Asburys avsikt har inte varit att släta ut texten så mycket att den skulle kunna förväxlas med en dikt av t.ex. en engelsk visdiktare. De bibehållna namnen etablerar en svensk kontext.

Den lokala förankringen till Roslagen förstärks av Calle Schewens utrop i andra strofen: "ja rospiggen spritter i mig!". Man må ha förståelse för att Asbury här tycks ha förtvivlat om rospiggens översättbarhet. I stället använder hon ett mer neutralt uttrycksätt (avslutat med punkt i stället för Taubes utropstecken): "My spirit my grey hair belies." En ytterligare följd av denna ofrånkomliga "underöversättning" (Newmark 1988:39) blir en mer dämpad, statisk bild av Calle Schewen (jfr även de olika verben: *spritter – belies*).

Asburys version innehåller flera andra "underöversättningar", varigenom lokalfärgen i "Calle Schewens vals", skärgårdsmiljön, blir beskuren. De ord som Taube använder ersätts ofta med överordnade uttryck (hyperonymer). Så blir Taubes "tärnor och mås" (första strofen) till "sea-birds on high". I tredje strofen har "måsen" behållits ("Se måsen med löjan i näbb han fick sitt"), medan "löjan" reducerats till "a fish": "Look – there is a gull with a fish he has caught" – med mindre konkretion och visuell kraft än i originaltexten. Ett ytterligare exempel på "underöversättning" av ett ord med skärgårdsassociationer – särskilt till ostkusten (jfr *Svensk ordbok* 2009) – ges i fjärde strofen, där ordet *fjärd* förekommer ("du dunkelblå, vindstilla fjärd"). Hos Asbury går fjärdens karaktär förlorad: "You tranquil and darkling blue seas!" Liksom i de övriga exemplen tappar översättningen härigenom mycket av den lokala förankring som utmärker denna "nationalsång". Detsamma gäller sista strofen: "Det brinner i martallens topp!". Hos Asbury omvandlas ett specifikt, landskapstypiskt träd till vanliga talltoppar: "In firtops a gleam one by one –".⁷

⁷ Tendensen till "underöversättning" hos Asbury leder även i övrigt till vagare uttrycksätt än Taubes. Jfr tredje strofen: "jag vill dansa en vals!" – "I'm dancing to-

Låt oss nu begrunda den kulturella färgningen i "Calle Schewens vals", vilken i lika hög grad bidrar till visans "svenskhet" och därmed också kan ge upphov till översättningsproblem. Redan i andra strofens första rad möter ett åktsvenskt fenomen, "kaffe med kron", dvs. kaffekask med kronbrännvin.⁸ Här är det åter lätt att känna med översättaren, som vid mötet med "brännvinsbältet" tvingas hemfalla åt något klart "osvenskt": "I'm mixing my coffee quite freely with rum".⁹ På ett ytligt plan är det ett mindre problem att översätta de lockande dragospelstonerna i samma strof: "The accordion's measures alluringly come". Å andra sidan bär ordet *dragspel* konnotationer som skiljer det från dess engelska motsvarighet. Dragspelet sågs – och hördes – som ett slags folkligt nationalinstrument (jfr Edström 1993:59), med associationer till sjömansvalser, utedansbanor och ljusa sommarkvällar. Instrumentet går att översätta, icke så associationssfären; lyssnaren är översättbar.

Detsamma gäller självva den nordiska sommarnatten, ett huvudmotiv i "Calle Schewens vals", liksom i t.ex. "Sommarnatt" (även känd som bl.a. "Kom i min famn").¹⁰ Den mystik som av svenskar ofta förknippas med den korta sommarnatten (jfr t.ex. Bergmanfilmen *Sommarnattens leende*), och som Taube uppenbarligen fascinerats av, kommer särskilt till uttryck i mollpartiet i fjärde strofen. Efter de första fyra radernas skymningslyrik riktas intresset mot Calle Schewen och den unga kvinna han dansar med, ett åldersmässigt omaka par: "Min älva, du dansar så lyssnande tyst / och tänker att karlar är troll, / den skälver, din barnsliga hand, som jag kysst / ...". Taubes ordval – "älva" och "troll" – förstärker den aura av naturmystik som omger scenen; det antyder också en erotisk laddning. Av denna trolskhet finns inget i översättningen: "You're dancing so quietly,

night!"; sista strofen: "vittja två hundra krok." – "catch all the fish that I can!". Men även "överöversättning" (Newmark 1988:39) förekommer, t.ex. i tredje strofen: "Men jag fick en arm om min hals!" – "But I'm caught by arms soft and white!"

⁸ Att ordet *kron*, liksom *kronbrännvin*, inte längre är lika gångbart framgår bl.a. av att de inte förekommer som uppslagsord i *Svensk ordbok* (2009) eller i dess föregångare från 1986.

⁹ Jfr de likartade problemen vid översättning av Ulf Lundells "nationalsång", dvs. "Öppna landskap": "Där bränner jag mitt brännvin själv och kryddar med johannesört/ och dricker det med välbehag till sill och hembakt vört." (Jfr Ohlander 1991:270, Lilliestam 1993:119f.).

¹⁰ Den ljusa sommarkvällen motsägs i Asburys översättning av frasen "my cabin so gaily alight" (andra strofen); en glatt upplyst stuga förknippas i Sverige snarare med vinter eller höst. – Betr. Taubes vacklan mellan juni och juli (fjärde strofen) i olika textversioner, se Anthin (2007:267f.); Asbury väljer juni ("June twilight shadows").

sweet little miss – / I think that all men you despise. / It trembles, that small childish hand that I kiss / ...” Utan älva och troll blir stämningen en annan, liksom relationen mellan de dansande: ”sweet little miss” – ”all men you despise”. Kvar blir en mansföraktande tonåring vars hand kanske skälver, men i så fall troligen av obehag över den mycket äldre danspartnerns alltför närgångna uppmärksamhet. Detta scenario, trivialt i stället för trolskt, ligger mycket långt från det taubeska. Det bryter därmed också den poetiska stämning av nordisk sommarnatt som präglar såväl natur som människor i denna strof.

6. Avslutande diskussion

Min genomgång av Helen Asburys översättning har haft en avsiktligt snäv inriktning. Avsikten har inte varit att göra en övergripande kvalitetsbedömning enligt en uppsättning kriterier av olika slag (jfr t.ex. Heldner 2008). I fokus har stått de drag i ”Calle Schewens vals” som konstituerar visans ”svenskhet”, sådant som definierar såväl lokal miljö som kulturell kontext. Jag har inte diskuterat graden av nödvändighet i de avsteg från Taubes originaltext som översättaren gjort. I så måtto kan min analys sägas vara orättvis – det finns i själva verket mycket gott att säga om Asburys översättning.

Av Taubes ”nationalsång” har det blivit något annat, mer allmänt. Inte minst genom Asburys tendens till ”underöversättning” av Taubes precisa ordval blir ”Calle Scheven’s Waltz” betydligt mer diffus än den lokalt och kulturellt förankrade ”Calle Schewens vals”. Originalets särart – det ”svenska” och det taubeska – går till stor del förlorad. I vad mån kan översättaren lastas för detta?

Ur ett översättningsteoretiskt perspektiv är det uppenbart att Asburys översättning av ”Calle Schewens vals” inte kan göra anspråk på ”dynamic” eller ”pragmatic equivalence” i den meningen att den får samma ”effekt” på sina läsare/lyssnare som originaltexten på sina (jfr Nida 1989:94f.; Koller 1989:100).¹¹ Det är dock knappast troligt att Helen Asbury haft detta som mål. Hennes ambition – hennes ”skopos” (Vermeer 1989) – har säkerligen varit mer realistisk: att för en engelskspråkig publik presentera en särpräglad svensk sångberättelse om ”Roslagen’s isle” på ett ”lagom exotiskt” sätt, där mycket av lokal- och kulturfärgen får stryka på foten.

¹¹ Jfr även ”communicative translation” (se t.ex. Newmark 1989).

Det må synas djärvt att som översättare ta sig an just "Calle Schewens vals", ett slags "mission impossible". Gäller detta måhända generellt om visor av "nationalskalden"?¹² Man bör då komma ihåg att Taubes omskrivna "svenskheter" är av ett paradoxalt slag, där kosmopolitiska miljöer är ett framträdande drag (jfr Ohlander 1999:313). I visor som "Fritiof och Carmencita" och "Möte i monsunen" (båda översatta av Asbury) består "svenskheter" i att de blivit så omtyckta att de blivit en del av den svenska visskatten, inte i att de återspeglar svenska miljöer eller kulturella särdrag. Sådana internationella, episka Taubevisor är inte nödvändigtvis svårare att översätta än mycket annat, vare sig visor eller prosa. Detsamma gäller t.ex. kärleksvisor utan specifik miljö- eller kulturförankring, som "Nocturne".

Med visor som i kraft av sitt innehåll kan ses som "svenska" förhåller det sig annorlunda. Där en visas associativa sfär ter sig som specifikt "svensk", där det geografiska och/eller kulturella avståndet mellan källspråk och målspråk är stort – där får en översättare problem av delvis samma slag som vid t.ex. bibelöversättning. Ett typexempel på detta är "Calle Schewens vals" – bland det svåraste en Taubeöversättare kan ge sig i kast med. Detta framgår klart av Helen Asburys översättning. Ändå ligger engelska och svenska på många sätt nära varandra. Om det i stället gällt att översätta visan till arabiska, kurdiska eller somaliska, förstaspråk för många av vår tids "nya svenskar", skulle uppgiftens komplexitet eller omöjlighet framstå som än mer uppenbar. Hur översätter man den svenska sommaren till dessa språk?

Litteratur

- Anthin, David 2007. *Evert Taubes scener. Från Cabaret Läderlappen till Gröna Lund*. Ellerströms.
- Austin, Paul Britten 1980. Fyra Taube-visor i engelsk översättning. I: *Evert Taube-sällskapet*. Årsskrift 1980. S. 55–67.
- Chesterman, Andrew (ed.) 1989. *Readings in Translation Theory*. Helsinki: Oy Finn Lectura.
- Edström, Olle 1993. Den svenska schlagerns förfall – fallet svensk vals. I: Larsen (red.) 1993. S. 49–67.
- Edström, Olle 2007. *Evert Taubes musik – en musikvetenskaplig studie*. Göteborg: Göteborgs universitet.

¹² Jfr Lilliestam (1993:119): "Evert Taubes visor är ... svenska i den meningen att de inte tycks fungera utanför Sverige, ens i översättning ..."

- Edström, Olle 2008. *Evert Taube. Sånger och musikalisk värld*. Stockholm: Carlssons.
- Heldner, Christina 2008. *Översättningskritik och estetisk form. Jämförande studier av språk och stil i Dantes Divina Commedia och sju svenska översättningar*. Nora: Nya Doxa.
- Koller, Werner 1989. Equivalence in translation theory. I: Chesterman (ed.) 1989. S. 99–104.
- Larsen, Holger (red.) 1993. *Svenskhet i musiken*. Skrifter från Musikvetenskapliga institutionen nr 7. Stockholm: Stockholms universitet.
- Lilliestam, Lars 1993. Svensk musik – musik och svenskhet. Ett kulturanalytiskt perspektiv. I: Larsen (red.) 1993. S. 109–122.
- Newmark, Peter 1988. *Approaches to Translation*. London & New York: Prentice Hall.
- Newmark, Peter 1989. Communicative and semantic translation. I: Chesterman (ed.) 1989. S. 116–140.
- Nida, Eugene A. 1989. Science of translation. I: Chesterman (ed.) 1989. S. 80–98.
- Ohlander, Sölve 1991. Efterskrift. I: Ohlander, Urban, *Språk som bro och barriär*. Andra uppl. Stockholm: Carlssons. S. 242–295.
- Ohlander, Sölve 1999. ”Ja, men Fritiof, elefanten, vem fick den?” Om tal-språket hos Taube. I: *Svenskans beskrivning* 23. Lund: Lund University Press. S. 313–324.
- Ohlander, Sölve 2008. ”... så vi höll alltid stimen på toppen.” Evert Taubes bruk av engelska i sina visor. I: *Nog ordat? Festskrift till Sven-Göran Malmgren*. Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 34. Göteborg: Göteborgs universitet. S. 312–320.
- Palm, Anders & Johan Stenström (red.) 2009. *Evert Taube. Sångboken*. Stockholm: Bonniers.
- Schill, Rigmor 1984. *Evert Taubes genombrott*. Evert Taube-sällskapet. Årsskrift 1984. Lund: Studentlitteratur.
- Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien* 2009. Stockholm: Norstedts.
- Taube, Evert 1936. *Ultra Marin*. Stockholm: Bonniers.
- Taube, Evert 1940. *Sea Ballads and Other Songs*. English version by Helen Asbury. Stockholm: Kings Press.
- Timm, Mikael 1998. *Evert Taube. Livet som konst, konsten som liv*. Stockholm: Bonniers.
- Vermeer, Hans J. 1989. Skopos and commission in translational action. I: Chesterman (ed.) 1989. S. 173–187.

Graf-Skrifft vid Kristina Wediges Dödelige afgång Återanvändning av en runinskrift 1693

Rune Palm

Stockholms universitet

I *Verser till och över enskilda* i Kungliga Bibliotekets samlingar finns ett 4-sidigt tryck av en gravskrift (nr 92) författad av en Samuel Auseen till brodern Johan med anledning av att dennes hustru, Kristina Wedige, dött 1693. Framsidan anger "Graf-Skrifft Öfwerskickad til sin K[äre] Broder Her Fendrichen JOHAN AUSEEN, Som högeligen beklagar sin allerkäreste Makas / Den Ehreborna ok DygdEdla / nu mera hoos Gud Saliga CHRISTINÆ WEDIGES Dödelige afgång: Hwilken uti Förnämt Folkz närwaru til Jorden beledsagades den [...] A[NNO] 1693 uti Wexiö. från S[amuel] Auseen." Kristina begravs således 1693, men något datum är inte angivet, vilket antyder att dagen för begravningen ännu inte bestämts då trycket utfördes. Av sidan framgår att skriften är "Tryckt af Henrich Keyser / Kongl[ige] M[ajestä]tz och Acad[emiens] Booktr[yckare]."

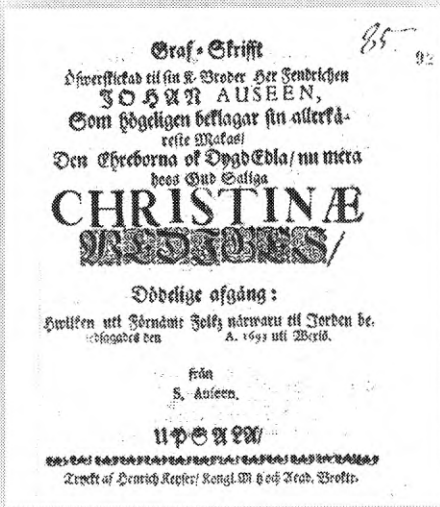

BILD 1. Av tryckets
framsida framgår att
Kristina uti Förnämt
Folkz närwaru til
Jorden beledsagades.

På tryckets andra sida tilltalas brodern Johan: *Högtährade Her Broder* och därefter följer en parrimad hexameterdikt på svenska som omfattar 56 rader och inleds med ett anslag av sörjande, *lamentatio*:

Jag fick Ert Bref / Her Bror / iag ser at I med andra /
 För förste Fäders Arf i sorgedahlen wandra /
 Gud wet hwad Tröst ok Bot man nu skal finna på /
 När sorgen för oss är / ok Ängslan i hwar Wrå?

Dikten är närmast banal, och den tredje sidan avslutas med pris och tröst, *laudatio* och *consolatio*:

Jag önskat offta sielf / när mig här många bodat /
 Ehr salig Makas dygd / en gång fått henne skodat /
 Men hon nu bättre mår / än wi som lefwa qwar
 Då Himlen hennes Siäl bland Änglar insatt har.
 Ty slutar iag här med ok wil Ehr Gud befalla /
 Förblir en trogen Bror / ok hälser Wänner alla.

Samuel träffade uppenbarligen aldrig sin svägerska, vars dygd många honom *bodat* 'meddelat'. Det som särskilt väcker en nordists intresse är, efter att Samuel anförtrott sin broder till Gud och hälsat till alla vänner, den avslutande fjärde sidan, som inleds och som avslutar hela dikten med att författaren åberopar sina plikter:

Doch til en hörsam plicht iag ritat Runesteen
 At systers dygd hoos os må bo / när multnas Been.

Samuel hävdar således avslutningsvis att han *ritat Runesteen* 'ristat en runsten' till minnet av den dödas dygd när benen förmultnar och försvinner.

Doch til en hørfam' yltigt lag ritat
 At Søfters dygd hoos of må boj når multnas Been.

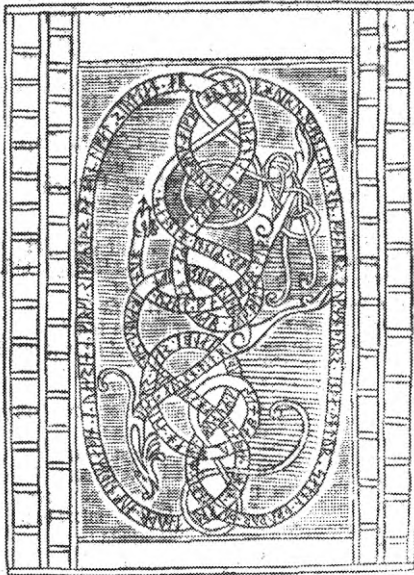

BILD 2. Den runinskrift som Samuel Auseen säger sig ha ritat.

Runstenen är dock i verkligheten Hillersjöhällen (U 29) på Färingsö i Mälaren, Hilleshögs socken, Färentuna härad. Samuel har således utnyttjat en existerande ristning, men ersatt de ursprungliga runorna med en egen inskrift. I Samuels inskrift läses först den slinga som börjar i det naktofsförsedda huvudet nere till vänster:

A: ioan · ausan · lit · riti · ilf · þinsi iftir · kunu · sia · stina haslaðak
 · hun · uart tauþr · auk · niþkrafin · i · uaksie · i · kirki · sikfriþs ·
 þa hun · lifat · siuttan · or · mit · iuania · i · fira ma · naþar · auk
 · þitt or · minni · hinnas ·

Därefter läses den andra slingan som inleds strax nedanför mitten till vänster med ett djurhuvud med öronliknande naktofsar och en tunga avbildad som en pil:

B: hun · uart · fager · guþ · sluiaster auk · aigþi hros o · huirin · manni · auk · sin · faþurs · auk · moþurs · inþa · þotur · samal · þruþur · þuanþis · rita · runur · kuþ · ialbi · sial · stina · haslabaks

Innan en översättning kan ges, krävs en kommentar till läsningen och språkformerna. Orden separeras med skiljetecken i form av en punkt (·) som ofta placerats medialt eller lågt mellan inskriftslinjerna. Undantagen utgörs av ställen där slinglinjen avgränsar orden **þinsi iftir**, **uart tauþr** och **þitt or** i A-delen samt **aigþi hros o** i B-delen. På tre à fyra ställen saknas ordskillnadstecken helt: **stina haslaðak**, **þa hun**, **sluiaster auk** och förmodligen **huir in**.

Dessutom kräver några runor en förklaring. Runan **ð** (þ) i **haslaðak** får sin förklaring av inskriftens sista ord **haslabaks**. Den som utfört bilden har sett þ när förlagan förmodligen innehöll þ, dvs. en **b**-runa, sålunda **haslabak** på detta ställe, en tolkning som säkerställs av det faktum att Kristina, eller Stina som hon kallas i inskriften, var dotter till en Hasselbeck Wedige (Smolandi Upsalienses s. 636). Detta medför även att **þruþur** och **þuanþis** kan ges bättre läsningar: **brupuþr** 'broder' respektive **þuanþis** 'sättande i ordning; föranstaltande'. Den andra runa som kräver sin förklaring är † som förekommer i **auk**, **aigþi** och **samal**. Den har bistavarna uppåtriktade (†) till skillnad från runan **o** (þ), som har dem nedåtriktade, t.ex. i inskriftens första ord | † † †, dvs. *Jo(h)an*. Om runan i stället läses **a** (†) ges de mer begripliga **auk**, **aigþi**, **a** och **samal**. Det tycks som om den som utförde bilden åter tagit fel på sin förlaga. Att den som utförde förlagan inte åtskiljt † från † förefaller mindre troligt.

Ett misstag ligger även bakom verbet **riti** som uppenbarligen är fel för **rita**, 'rista' (SAOB rita v2 1, sp. R 2185). Verbet **rita** förekommer enligt Peterson (2006) dock inte i den svenska runvokabulären och får ses som ett sentida inslag i inskriften, som t.ex. i Bureus Runaräfst: "Jagh gåto väl altijdh hallan (dvs. hålla den, näml. runan þ) för D ..., woro ike så många ord som mz ty ritade äro, och dogh i Latinske böker skrivas mz th" (SAOB rita v2 1, sp. R 2185). Dessutom ligger ett misstag bakom formen **ilf** som är fel för **(h)ili hælli** 'häll', ackusativ av **hæll** (Peterson 2006).

Även några fonologiska, grammatiska och semantiska iakttagelser är på sin plats. Flera drag antyder att skaparen av denna sentida inskrift hade vissa kunskaper i de nordiska fornspråken. Skrivningarna **auk**, **tauþr** och **aigþi** visar att han kände till de i Sverige forntida diftongerna i **auk** 'och' och **dauð(r)** 'död', vilket även har spillt över till det konstruerade **æigði** 'ägde', en preteritumform som inte finns belagd i runsvenska (Peterson 2006) och

inte heller i det fornsvenska medeltidsspråket (Söderwall 1884–1918). SAOB:s äldsta belägg för formen är från 1599 ”*Samme Dagh bleff Her Johann i Eneköpingh förlich med Erich Larsson i Hesleby om itt skippund plåther och itt skeppund stångeiern han egde her Johan* (Uppländska domböcker 5: 209)”.¹ Skrivningen **ialbi** ’hjärpe’ är tämligen vanlig i de svenska vikingatida runinskrifterna (Peterson 2006), och även formen **fapurs** är belagda i dem, dock inte **mopurs** (a.a.). Skrivningarna **nipkrabin** och **rita** tyder på att vår runnitare inte var säker på skillnaden mellan frikativt och tremulerande *r*.

Även om några av formerna inte är helt renläriga, ger de efterställda bestämningarna **il[i]** **pinsa**, **kunu sia**, **kirki sikfriþs**, **minni hinnas** och **sial stina haslabaks** belägg för kunskaper om fornspråklig ordföljd med efterställda bestämningar. Grammatiska missnöjaktigheter påträffas dock i **kirki sikfriþs** och **minni hinnas**, där man skulle ha väntat **kirkiu sikfriþar** i femininum singularis dativ samt maskulinum singularis genitiv på *-ar* och **(minni) hinnar** i femininum singularis genitiv. Skrivningen **kunu sia** kan bero på en utelämnad eller ”felristad” *n*-runa. I det senare fallet skulle då formen **kunu sin** vara fel för **kunu sina**, *kunu sina*, i femininum singularis akkusativ.

Svårtolkade ställen är (**hun · uart ·**) **fagar · guþ · sluiaster** och **qigþi hros q · huirin · manni**. Det är uppenbarligen fråga om en uppräknings lista över Kristinas goda sidor, en hyllning, *laudatio*. Hon **uart** ’blev’ **fager**, **guþ**, **sluiaster** ’fager, god, skickligast’. Adjektivet **sluiaster** motsvarar superlativ av *slōgr* ’skicklig; konstförfaren’ (Peterson 2006). Vad som förvånar är dock att **sluiaster** ser ut som en maskulin form. Möjligen har vår författare påverkats av skrivningen **fagar** ’fager’ där *-r* hör till adjektivets rot. Skrivningen **slyiastr** förekommer endast i en runinskrift, då med maskulin huvudord. Runstenen med inskriften finns nu i Universitetsparken i Uppsala, men kommer från Örby i Rasbo socken, Uppland (U 1011): **A uihmuntr · lit · aqua · stain · at · sig · selfon · slyiastr · mono · guþ · ia[l]bi sial · uihmuntar · styrimons** ’Vigmund lät hugga [denna] sten till minne av sig själv, den skickligaste av män. Gud hjälpe Vigmund skeppshövdingens själ.’ Örbystenen flyttades till Uppsala av Olof Verelius före 1675, vilket han meddelar i sin *Runographia*, som kom ut detta år. Stenen var således tillgänglig i Uppsala när Samuel Auseen skrev sin dikt.

Frasen **qigþi hros q · huirin · manni** kan innehålla en variant av det fornvästnordiska substantivet *hrósan* ’Rosen; Pralen’ (*Ordbog over det Gamle Norske Sprog*). Alternativt rör det sig om en etymologiskt urspå-

¹ Anton Lundqvist, Svenska Akademiens ordboksredaktion, Lund, e-post 2010-05-31.

rad variant av substantivet *rós* 'ros' med tillagt inledande *h-*. När det gäller **q · huirin · manni**, kan man undra om **q** skall läsas med det föregående substantivet, hros, dvs. **hrosq** *hrósan*, eller om frasen skall vara avsedd som ett prepositionsuttryck med *af*, uttalat *äv* eller *å*, som enligt Wessén (1965 § 62, 1a) är "vanl[igt] i dialekt och vardagligt riksspråk". Jag lutar åt det senare, vilket även antyds av att runslingan separerar de båda orden, **hros q**, och jag anser att frasen skall tolkas **q · huir in · manni**, *af hvar en manne* 'av varje människa'. Detta kan jämföras med ett exempel i SAOB: "Dock at ej Satan haar med sina arga Lister ... / Fördärfwat osz i Grund och hwar een Siäl inkrächtat / Thet hindrar Herrans Hand (min kursivering)" ur Guds werk och hwila från 1685 av Haquin Spegel (SAOB *inkräkta* 3, sp. 1599).

Inskriften kan nu ges en översättning:

Johan Auseen lät rista denna häll till minne av sin hustru Stina Hasslebeck. Hon dog och blev begravd i Växjö i Sigfrids kyrka, då hon levt sjutton år, och med Johan i fyra månader. Och detta ur hennes minne: hon blev fager, god, skickligast och fick ros [= beröm] av varje människa, och [hon var] sin faders och moders enda dotter. Brodern Samuel råder för att rista runor. Gud hjälpe Stina Hasslebecks själ.

Frågor väcks nu om var Samuel Auseen fann inskriften och var och hur han lärt sig runor och runsvenska, om än inte med fullständig behärskning. Att tillfällesdikten är tryckt i Uppsala i slutet av 1600-talet ger en ledtråd till var Samuel hittat sin förebild. Enligt *Uppsala universitetsmatrikel 1* (1900–11) skrevs Samuel in vid universitetet den 3 oktober 1691. Under rubriken "Rectore Jacobo Arrhenio Historiarum Professore; In numerum Civium Academicorum sunt recepti" (s. 341) 'Genom rektor Jacob Arrhenius, professor i historia är upptagna i skaran av akademi-medborgare' finns fyra namn, bland vilka Samuel Ausén påträffas cum test[imonio] Rect[oris] In Gymn[asie]. Gothob[urgensi] 'med vitsord från rektor vid Göteborgs gymnasium'.² Samuel Auseen studerade alltså historia vid Uppsala universitet från 1691. Vad mer han studerat är dock inte känt.

Bilden av Hillersjöhällen har han troligen hittat i *Färentuna häradz runestenar*, som publicerades år 1680 och som sammanstälts av Johan Hadorph, riksantikvarie från 1679. Hällen är där avbildad, läst och tolkad som nummer 16, *Sammastädz i en Berghäll wid Byen*.

² Jag tackar Erik Magnusson Petzell, Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet, för hjälp med upplösning och översättning av latinet här och nedan.

Hadorph läser:

Gairmuntir auk Kairini ... mautumidä fingur tar Sun ad han truknadi in Sunto / sidan tair ... drik hi ... ns ta fingi tär Barn ... är ain lifdi hun hit ... ga hun fick Ragnfastr i Snutastadum ta ward han taudr / auk Sun sidan Ingo tir kuam at Sunar Arfi / ta fick hun Airik / ta wart hun taud / dir kuam Gairlak at arfi Ingu Dutur sinar. Turbiurn Skalt risti runar.

och översätter:

Germund och Kairin gifte sig til hopa / och fingo en Son / men han drunknade i Sundet / sedan ta Fraidrik ... ta fingo tär Barn ... men hon lefde alt hijt ... hon fick Ragnfaster i Snutestad / tå wart han döder och Sun sedan (som heet) Ingo / ther kom hon till Sönernas Arfwe / sedan fick hon Erik / tå wart hon död / ther kom Gerlak til sin Dotters Ingas Arff. Torbiörn Runediktare utritade runerne.

Det är uppenbart att Hadorphs översättning inte använts av Samuel, men att han har intresserat sig för inskriftens design är tydligt. Det kan dock vara på sin plats att notera att Hadorph översätter *risti runar* med en prefigerad form av verbet *rita*, 'utritade runerne'.

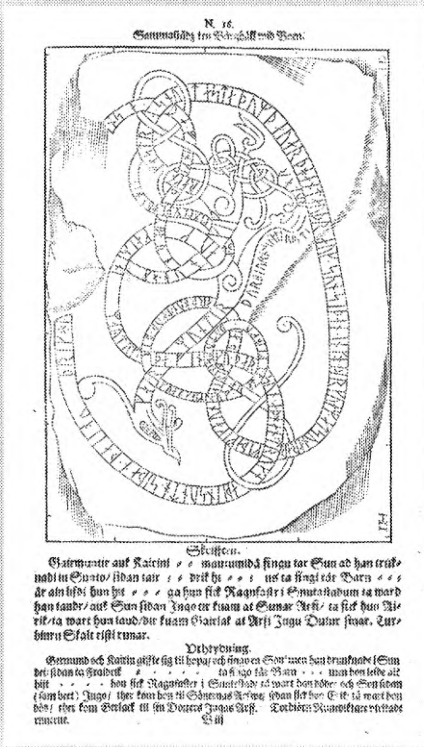

BILD 3. Johan Hadorphs avbildning, läsning och översättning i Färentuna häradz runesténar.

En jämförelse med läsningen i Upplands runinskrifter visar att Hadorph ofta läst fel, men det framgår även att inte heller inskriften på Hillersjöhällen varit förebilden. Den läses:

**raþu kairmuntr -ik · kair[!]^a[uk ·] maytumi þa · finku · þau sun · ap
han · truknaþi · in sun to : siþan : þa + fik hu- --þrik · ha- ... þinsa
· þa · finku þau [bar]n ... in mar ain lifþi · [hú]n hit · ...g[a] · ha... fik
raknfastr · i · snutastapum · þa uarp han tauþr · auk · sun · siþan ·
in · moþir kuam + at sunar · arfi · þa · fik hun · airik · þar · uarp hun
tauþ · þar kuam · gairlauk at arfi · inku tutur sinar þurbiurn · skalt
· risti runar**

och lyder i översättning:

Tyd du! Germund fick Gudlög, då hon var ungmö. Sedan fick de en son innan Germund drucknade, och sonen dog sedan. Då fick hon Gudrik till make. Han ... denna. Sedan fick de barn, men endast en flicka levde. Hon hette Inga. Henne fick Ragnfast i Snottsta till maka. Sedan dog han och sonen därefter. Och modern kom till arv efter sin son. Sedan fick hon Erik till make. Därpå dog hon. Då kom Gerlög till arv efter Inga, sin dotter. Torbjörn skald ristade runorna.

Samuel har således valt det konstnärliga utförandet från Hillersjöhällen, men "reparerat" skadan där stenen flagrat av och satt in ett djurhuvud med pilspetsformad tunga. Inskriften har han emellertid avfattat på sitt eget språk och därefter transponerat den till ett runskt språkstadium. Han har möjligen varit i Hillersjö och sett ristningen, men det är inte troligt att han skulle ha kunnat avbilda runristningen från hällen. Det är mycket mer troligt att han haft tillgång till Hadorphs publikation. Såväl Hadorph som Auseen har vänt ristningen fel i förhållande till avbildningen i Bureus Monumenta (U 1, s. 35). Likheterna vad gäller Auseens och Hadorphs avbildningar är stora: Runslingornas placering och flätning, även om Auseen missat flätningen när djurkroppen efter det nedre djurhuvudet går över runslingan andra gången. I verkligheten och på Hadorphs bild går den under kroppen. Dessutom är den avsmalnande rundjurskroppen som håller ihop flätningen överst på bilderna mycket lik. Vidare är nacktofsens och nosflikarnas utsträckning lika på det bevarade rundjurskroppen och på Auseens avbildning, så även nosflikarnas antal. Hadorph har med inledningen i rundjurets öga: **raþu Rāð þū!** "Tyd!" och ristarsignaturen **þurbiurn skalt risti runar Þorbiorn skald risti rūnar** "Torbjörn skald ristade runorna", dock utan att transkribera eller översätta den förra. Motsvarigheter till dessa saknas i Auseens bild.

Förmodligen har Auseen kopierat bilden från Hadorph, men fyllt i sin egen runinskrift. Han har troligen även studerat Örbystenens i Verelius trädgård och där lagt märke till formen *sløgiastr* 'skickligast'. Hur han i övrigt har kommit i kontakt med fornspråket och runorna är dock höljt i dunkel.

Källor och litteratur

- Celsii samlingar = Lönnqvist, Olov 2008. *Ett biografiskt lexikon från mitten av 1700-talet. En utförlig presentation av handskriften "Celsii samlingar UUB X 201" med alfabetiska förteckningar över samtliga upptagna personnamn, ortnamn m.m. samt listor över de av Celsius angivna referenserna*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Hadorph, Johan 1680. *Färentuna häradz runestenaar*. Stockholm.
- Ordbog over Det gamle norske sprog af Johan Fritzner*. 1972–73. Oslo.
- Peterson, Lena 2006. Svenskt runordsregister³. Runrön. Runologiska bidrag utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. 2. Uppsala: Institutionen för nordiska språk. <<http://www.rattsatt.com/rundata/Runordsregister.pdf>>
- Runographia = Verelius, Olof 1675. *Olai Vereli Manuductio compendiosa ad runographiam scandicam antiqvam, recte intelligendam. En kort vnderwijsning om then gambla Swea-Götha rvna-ristning*. Uppsala.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien*. 1893–. Lund: Gleerupska universitets-bokhandeln. <<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>>
- Smolandi Upsalienses. Smålandsstudenter i Uppsala på 1500- och 1600-talen. 4, 1664–1699 av Paul Wilstadius*. 1971. Uppsala: Smålands nation.
- Söderwall, K.F. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Vol I–III. Lund: Berlingska boktryckeri- och stilgjuteri-aktiebolaget.
- Söderwall, K.F. 1953–1973. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket. Supplement*. Vol. IV–V. Lund: Berlingska boktryckeriet.
- U = *Upplands runinskrifter granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B.F. Jansson*. I–IV. 1940–58. Stockholm: Wahlström och Widstrand.
- Uppsala universitetsmatrikel 1. 1595–1700* utg. af Aksel Andersson, A.B. Carlsson och J. Sandström. Uppsala: Lundequistska bokh., 1900–1911.
- Wessén, Elias 1953 = *Upplands runinskrifter granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B.F. Jansson*. Fjärde delen. Stockholm: Wahlström och Widstrand.
- Wessén, Elias 1965. *Svensk språkhistoria I. Ljudlära och ordböjningslära*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Bellmans farfar?

Om dryckeslaget i Georg Stiernhielms Hercules

Ulla Stroh-Wollin
Uppsala universitet

1. Inledning

Under ett föredrag i Åbo 2006 får jag en aha-upplevelse. Bo Ralph pekar ut de onekligen påfallande likheterna mellan inledningen i August Strindbergs Röda rummet och ett par vårskildringar i Carl von Linnés Skånska resp. Öländska och Gotländska resa. Det slående är inte bara att samma sorts iakttagelser återkommer – som den fläckvis kvarvarande snön och de tvekande knopparna, utan också hur de båda författarna låter de konkreta, exakta naturiakttagelserna tala för sig själva. Detta enkelhetens stilideal, som vi gärna uppfattar som både svenskt och modernt och ofta härleder bakåt till just Strindberg, har vi i kanske i förlängningen Linné att tacka för. (Se vidare Ralph 2007.)

Sommaren 2008 läser jag Rune Pär Olofssons bok Georg Stiernhielm – diktare, domare, duellant (1998). I kapitlet "Tidsbildernas mästare" lot-sar författaren sina läsare igenom det berömda dryckeslaget i paraddikten Hercules (verserna 192–243). Sedan uppmanar han oss att ta det hela en gång till och ställer läsaren inför en, åtminstone för mig, överraskande fråga: "Har du då inte framför dig en text av Bellmans tvillingbror eller, kanske snarare, farfar?" (a.a. s. 161). Plötsligt får jag en nytt perspektiv på Stiernhielm.

Olofsson utvecklar nu inte frågan, och saken har knappast samma stilhistoriska betydelse som likheterna mellan Linné och Strindberg. Men har han rätt? Ja, kanske är korrigeringen från tvillingbror till farfar befogad, och jag tänker då inte bara på ålderskillnaden. Åldersmässigt hade kanske farfars farfar varit ännu mer korrekt; Stiernhielm föddes 1598, dvs. 142 år före Bellman, som kom till världen 1740. Lustigt nog är åldersavståndet mellan Linné (f. 1707) och Strindberg (f. 1849) exakt detsamma. Men

trots allt, det ligger en del i iakttagelsen, allra mest i några centrala rader av partiet.

2. Dryckeslaget i Hercules

Fru Lusta försöker i dikten Hercules övertyga ynglingen med samma namn att sådana verksamheter som på 1600-talet normalt ingick i överklassgossars uppfostran var jobbiga, tråkiga och farliga – och helt onödiga. Varför ägna sig åt studier när det finns mycket roligare underhållningslitteratur och sällskapsspel? Varför ut i skogen och jaga farliga björnar och lejon när man kan fånga sådana djur som har ”söt-socker-drupande” mun och rosenröda läppar? Varför öva krigskonst, när dans är så mycket roligare och hälsosammare?

Men om nu Hercules ändå vill stormar och strid? Ja, då ska sonen Rus föra baneret. Och i det ”fältslag” som följer kämpar den franske monsieur Avous och den italienske signor Vifobrindis (av fra. *à vous* resp. it. *vi-fo-brindis*, ung. ’skål!’), liksom ”den redlige svenske Gott-år-bror” och den tyske ”Sauf-du-rein-auss-Hans (Sup-du-rent-ut-Hans!). Som vapen tjänar dryckeskärl av olika slag, medan noggrant uppräknade vin- och ölsorter ersätter kulor och krut. Början av själva slaget (verserna 220–227) återges nedan – jämte en del ordförklaringar, vilka förstås inte behövdes på 1600-talet, om man var insatt i det dåtida studentlivets dryckesriter.¹

När nu blåses alarm/ och dundras i Trummor/ och Pukor:
 Lösn är gifwin/ Holå; Rundå-rundå-dadinella.
 Sätter i bröstet tillijka/ Gottåhrbror; och Sauf du Reinaus Hans.
 Högre Flygelen commenderar Monsieur Avous: den
 Wänstr’ in furia, swänger häran Colonel Vifobrindis.
 Här gäller an/ Half/ heelt; Sätz an *in floribus* hals auf:
 Korl-morl-puff ; in ein Schluck one tuck one schmuck one bart-wisch.
 More Palatino Tree-på-ra/ ne gutta supersit.

Holå: uppmaning att dricka; *Rundå-rundå-dadinella*: ramsa som sjöngs medan var och en i laget tömde sitt glas; *in furia*: lat. ’i raseri’; *Sätz an*: ty., tvetydigt: ’anfall!’ alt. ’sätt (glaset) till (munnen)!’; *in floribus*: tyskt studentspråkslatin: ’ölskum’; *hals auf*: ty., sannolikt en ordlek: ’halsen upp!’ (dvs. ’drick ur!’) alt. ’halsen av!’; *Korl-morl-puff*: tysk dryckesramsa; *in ein Schluck*: ty. ’i en klunk’; *one tuck one schmuck one bart-wisch*: tysk dryckesramsa, *one* = prep. *ohne* ’utan’, i övrigt ngt oklart, ev. ung.: ’utan

¹ Jag återger texten enligt Erik Noreens utgåva (1936/1964), som också innehåller ordförklaringar.

krusiduller'; *More Palatino*: lat. ung. 'enligt ädla mäns sed', sannolikt även en ordlek med lat. *palatum* 'gom', inledningen på en studentvisa; *Tree-på-ra*: dvs.: 'tre skålar på rad'; *ne gutta supersit*: lat.: 'utan att lämna en droppe kvar'

Efter ett tag bringas artilleriet, dvs. pipor och tobak, in i striden. När slaget är över raglar stridskämparna omkring och stupar; de somnar eller börjar bråka eller plåga älskog eller svära "om alle Siu Tusend".

3. Den bacchanaliska traditionen och gamla gudar

Naturligtvis kan det bacchanaliska motivet i det just refererade partiet i Hercules leda tankarna till Bellman. Men temat är inte originellt. Redan antika storheter, som Horatius, sjöng vinets lov – och kärlekens och andra världsliga nöjens, gärna under åberopande av diverse gudomligheter, och traditionen frodades i vårt land under 1600- och 1700-talet. Men som föregångare till Bellman i den här genren (ehuru kanske inte lika fullgångna som den senare) brukar man snarare än Stiernhielm peka ut Lasse Lucidor och Johan Runius; dessa båda apostroferas för övrigt av Bellman i Fredmans epistel n:o 24. (Se vidare t.ex. Lönnroth 1999, Swahn 1974:271ff.). Sven Delblanc (1999:188) finner visserligen "redan något av Bellmans handfasta och familjära sätt att umgås med den klassiska mytologin" i en av Stiernhielms dikter. Men det handlar då inte om Hercules.

Hercules som helhet fogar inte in sig i den bacchanaliska traditionen. Viktigast är kanske att Stiernhielm inte låter Fru Lusta stå oemotsagd och att det inte kan råda några tvivel om att författaren själv håller på Fru Dygd, även om vi aldrig får veta vem av damerna Hercules slutligen bestämmer sig för.

Vidare är de klassiska gudarna i Hercules, i linje med att Stiernhielm i sann renässansanda här låter muserna sjunga på svenska, ersatta med författarens egna skapelser med präktiga svenska namn: Fru Lusta, hennes döttrar Lättia, Kättia och Flättia, hennes son Rus samt Fru Dygd. Bellman håller sig normalt till de klassiska gudarna. Men man kan för all del notera att Fröja och Astrild förekommer hos båda poeterna. Fröja, den nordiska mytologins motsvarighet till Venus, uppträder i Hercules som Fru Lustas syster. Som Fröjas son, Amors like, uppfann Stiernhielm Astrild (av fornisl. ástareldr 'kärlekseld'), en skapelse som återkommer hos senare dikta-re, bl.a. Bellman.

Till Hercules särart kommer även hexametern, de stiernhielmska sammansättningarna, andra flitigt brukade stildrag och den förtätade retoriken, dvs. allt det som gör dikten till ett typiskt barockverk. Kort sagt är det väldigt mycket i Hercules som inte är bellmanskt. Men vad är det då – bortsett från det egentligen inte särskilt originella bacchanaliska motivet i dryckeslaget – som kan leda tankarna till Bellman?

4. På spaning efter Bellman

När Sven Delblanc i *Den svenska litteraturen* (1999:193ff.) tar upp Hercules är han inte odelat positiv. Alldeles i inledningen skriver han på följande sätt: "Fru Lusta blir aldrig en ljuv förförerska, detta 'artiga viv' talar ibland med diktarens egen basröst, inte minst när hon utmålar dryckeslaget mera groteskt än angenämt och epikureiskt behagligt". Beträffande det senare kan man kanske förmoda att det studentikosa anslaget i skildringen möjligen gick bättre hem hos Stormaktstidens ynglingar ur det samhällsskikt där en vistelse vid något universitet ingick i uppfostran. Och när det gäller Fru Lustas roll kan man invända att det knappast var författarens avsikt att göra henne till en ljuv förförerska; även om hon inte direkt döljer sina kvinnliga företräden, *argumenterar* Fru Lusta, precis som Fru Dygd, för sin sak.²

Naturligtvis är det dikaren själv som talar genom de båda damerna. Men, skulle jag vilja påstå, utmärkande för skildringen av dryckeslaget är inte att man i Fru Lustas tal hör "diktarens egen basröst", utan att ett scenbyte äger rum; både Fru Lusta och Hercules försvinner ut ur bilden för ett ögonblick. Plötsligt befinner vi oss helt enkelt bara mitt i dryckeslaget – eller står mitt på slagfältet, om man så vill. Intressant nog är fenomenet unikt för just den här passagen av Hercules.

Rent formellt är det fruarna Lusta och Dygd som, i tur och ordning, talar genom hela Hercules, bortsett från ett kortare stycke i början, då en anonym röst presenterar Hercules och låter Fru Lusta och hennes barn göra

² Det förföriska hantverket överlämnar hon när det gäller förströelse åt Flättia och Lättia, när det gäller kärleksjakt åt Kättia och Astrild och när det gäller lekamliga njutningsmedel åt Rus. Delblanc måste för övrigt ha misstolkat vers 50 när han påstår att Fru Lusta "knäfaller och med lissmande miner och handkyssar inleder sitt tal" (a.a. s. 193). Så uppträder hon inte. Det är i själva verket ynglingen Hercules som – nota bene, vördnadsfullt – hälsar den äldre damen genom att knäböja och kyssa på hand, jfr Noreen 1964:21: "samtliga handlingar i versen avse givetvis Hercules".

entré, samt ett ännu kortare i mitten, då den anonyma rösten beskriver Fru Dygds ankomst.

Fru Lustas tal inleds med en apostrofering av Hercules innan hon i högstämmda ordalag levererar sin filosofi, att ta vara på livets goda medan man lever. Därefter talar hon om vilka nöjen hennes barn kan lära upp Hercules i och till sist kommer en påfallande naturlyrisk beskrivning av ”den breda vägen” som slutplädering. Fru Dygd börjar med att mana Hercules till besinning: den breda vägen blir snabbt allt brantare och Fru Lusta och hennes sällskap är inte att lita på. Efter hand övergår hennes tal i en moralfilosofisk traktat om äran och dygden, om plikten att göra något av sitt liv medan tid är. Det magnifika slutet är en (ofta citerad) beskrivning av ålderdomen, vilken mynnar ut i det oundvikliga: ”Döden är yttersta målet/ i dy wij samkas/ och ändas”.

Normalt är den gudinna som för ordet påtagligt närvarande i respektive parti, liksom hela tiden Hercules själv. Den senare apostroferas ofta genom ett flitigt bruk av pronomenen *du*, *dig* och *din*, i direkt namntilltal eller med imperativer. Fru Lusta använder totalt 99 sådana här tilltalsmarkörer, dvs. i snitt en på nästan varannan av hennes 221 rader. Fru Dygd har en något lägre andel, 78 markörer på 239 rader, i snitt en på var tredje rad således. Skillnaden hänger samman med att markörerna saknas i de mest predikande avsnitten och att det är Fru Dygd, som har den filosofiskt jobbigare uppgiften, som brer ut sig lite mer i sådana partier.

En intressant iakttagelse är nu att markörer av det nämnda slaget saknas också i nästan hela passagen om dryckeslaget, vilket dessutom är mycket långt. Efter ett par tre pronomen på de första introducerande raderna lämnas Hercules därhän i 49 verser (196–244). Det är dubbelt så länge som i de allra längsta predikande avsnitten; när Fru Lusta presenterar sin livsfilosofi har hon 25 rader utan tilltal av Hercules, medan Fru Dygd har ett motsvarande filosofiskt avsnitt på 26 rader och ett på 22 rader.

Den som anat att det är något eget med just dryckeslaget i Hercules har här svart på vitt att så är fallet. Det rör sig om ett ovanligt långt parti som varken är ett samtal som direkt involverar Hercules eller en moralfilosofisk predikan inför densamme. I stället blir vi vittnen till ett ganska livligt sceneri, och här någonstans börjar vi väl närma oss Bellman.

Kanske räcker passagens karaktär av ögonblicksskildring rätt långt för att i Stiernhielm se Bellmans ”farfar”, låt vara att den förre skildrar ett studentkost gille, medan den senare brukar låta alkoholen flöda i Bacchi ordens hägn på någon av Stockholms krogar. Men det finns också rent stilistiska likheter att ta fasta på. Och här måste jag be den läsare som ännu inte läst raderna ur Hercules ovan högt att göra det och att nedan ånyo smaka

på några av raderna på samma sätt och också verkligen *lyssna* till citaten ur Fredmans epistlar.

En sak jag själv finner slående vid högläsning av det aktuella partiet av Hercules är att hexametern gör sig allt mindre påmind. En vers som 223 är rent av ganska knölig som hexameter och slutar med en bestämd artikel i en för dikten unik överklivning till nästa rad:

Högre Flygelen commenderar Monsieur Avous: den
Wänstr' in furia, swänger häran Colonel Vifobrindis.

Frestelsen att här strunta i metern och läsa det hela som ett stycke dramatisk prosa är stor. Och då händer det för min del: mina tankar går speciellt till de prosastycken som inleder och interfolierar tre av Fredmans epistlar, nämligen n:o 1 (Gutår båd natt och dag!), n:o 33 (Stolta stad!) och n:o 59 (Båtsman, tag nu din lufva).

Här kan vi t.ex. finna samma varierade tempo som i dryckeslaget i Hercules. Ibland får det inte gå för fort, då förlorar man sammanhanget. Det gäller t.ex. de båda just citerade raderna i Hercules, men också t.ex. följande prosaiska inlägg i Fredmans epistel n:o 1.³

Jag är den, som skall tömma stopet, det är du som skall slå i, och det ären
J käre Bröder som hafven at beställa om ölet, at oss intet av safterna tryta
må. Manquerar oss bränvin, fallerar oss öl; si så fallerar oss alt Courage.

Hos båda författarna finner man också passager med ett uppskruvat tempo. Det gäller t.ex. vid skålandet i Hercules:

Korl-morl-puff ; in ein Schluck one tuck one schmuck one bart-wisch.
More Palatino Tree-på-ra/ ne gutta supersit.

I dessa rader förstärks livligheten med hjälp av de lösryckta replikerna och språkblandningen. Samma medel behärskar Bellman till fulländning, t.ex. i följande festliga bit ur det prosaparti som interfolierar de båda stroforna i Fredmans epistel n:o 59.

... Hvad kostar Kung David til häst med en Löpare fram för sig? Acht
Schtiber. Ta mig sju tusan! alla ä di från Bordeaux. Gutår! Hej flickor!
Godag Herre! Gutår Herre! *Dolce vino della Pace*. Hej han tycker om
Calase. Än en Sup. *L'ira di Dio arriviera bentosto a questa città*. Rege

³ Citaten ur Fredmans epistlar och ordförklaringarna följer Gunnar Hillboms utgåva från 1990.

och besitta! Si på Dansken hur han svänger sig. Ratsch Far lille. Sup eller ska vi banke dig. Bli du bange? J ägte mäns horer! J Rumpevricker! Är der ingen skam i jer? Tör J raabe sådan udi Borgmästerens Gade, Fanden selv maa logere paa Raadhuset. *Jebiona mat*. Hej blås i Trumpeterna. *God dam you! How do you do? Machen sie mir kein Schpasen nicht. Palla vinno ja olta tännä*. Hurra! blås i Trumpeterna.

Acht Schtiber: ty. 'åtta styver'; *Dolce vino della Pace*: it. 'fridens ljuva vin'; *L'ira di Dio arriviera bentosto a questa città*: it. 'Guds vrede skall snart komma över denna stad'; *J ägte mäns horer [...]* *Raadhuset*: (da.) efter Holberg: Den politiske Kandestøber; *Rumpevricker*: da. 'rövslickare'; *Jebiona mat*: förvrängning av grov rysk svordom; *Machen sie mir kein Schpasen nicht*; ty. 'Gör inte narr av mig'; *Palla vinno ja olta tännä*: fi.dial. 'Hit med brännvin och öl'.

Visst känner man sig som på plats, mitt i den dramatiska scenen! Precis som man ser de festande ynglingarna framför sig i Stiernhielms dryckeslag.

5. Bellmans farfar?

Som jag framhöll ovan är det mycket i Hercules som inte alls leder tankarna till Bellman. Det bacchanaliska motivet har ju ingen framträdande roll i dikten som helhet, och ur ett modernt perspektiv tycker vi måhända att dryckeslaget faller lite ur ramen. Man kan därför fråga sig om epitetet "Bellmans farfar" om Stiernhielm främst är ett sorts knep att komma den äldre skalden lite närmare, men att det egentligen inte säger något om den yngre.

Man kan se det så, och jag ska erkänna att jag själv till rätt nyligen tänkte helt och fullt i de banorna. Men av en händelse råkade jag för en tid sedan hitta en artikel av Lars Forssell, publicerad på Bellmans 250-årsdag, där Forssell kallar Bellman "vår siste stormaktsdiktare" (Dagens Nyheter 4 februari 1990). "Mustigheten och det svenska ordförrådet, variationerna och klangen hämtar han från Stiernhielm och Lucidor långt mer än från sina fransklassicistiska samtida", skriver Forssell om sin äldre kollega. Att Stiernhielm här nämns som en direkt inspirationskälla fick mig att reagera.

Naturligtvis betyder detta ingenting för Bellmans genialitet. Det är hos Bellman som "grotesken adlas till myt och 'hög' poesi av tidigare okänt slag", som Lars Lönnroth så träffande skriver i *Den Svenska Litteraturen* (1999:344). Inte heller kan "vår siste stormaktsdiktare", som Forssell kallar Bellman, placeras i 1600-talet. Bellman är i högsta grad en 1700-tals-

person, också beroende av den kulturella förfining som då odlades och som även kom ett växande borgerskap till del.

Men en viktig poäng i Forssells artikel är att stormaktstiden ännu låg inom synhåll när Bellman föddes. Det är lätt att glömma idag. Och i det perspektivet kan man fråga sig om det bara är Stiernhielm som är ovanligt ”bellmansk” när han blandar högt och lågt i Hercules och när han i det bacchanaliska dryckeslaget använder sig av en dramaturgi som vi nu gärna förknippar med den senare diktaren, t.ex. i de lösryckta replikerna och språkblandningen. Har vi inte också anledning att, omvänt, här och var känna igen tonfallet hos en 142 år äldre farfar i Bellmans diktning?

Litteratur

- Delblanc, Sven 1999. Stiernhielm – renässansförfattaren 1598–1672. I: Lönnroth, Lars & Sven Delblanc (red.), *Den Svenska Litteraturen 1. Från runor till romantik*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag. S. 180–199.
- Forssell, Lars 1990. Vår siste stormaktsdiktare. Lars Forssell om Carl Michael Bellman – 250 år idag. *Dagens Nyheter* 1990-02-04. S. B2.
- Hillbom, Gunnar 1990. Utgåva av Carl Michael Bellman: *Fredmans epistlar*. 1. Texten. Stockholm: Norstedts.
- Lönnroth, Lars 1999. Den bacchanaliska musan – Bellman och hans efterföljare. I: Lönnroth, Lars & Sven Delblanc (red.), *Den Svenska Litteraturen 1. Från runor till romantik*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag. S. 343–365.
- Noreen, Erik 1964. *Stiernhielms Hercules med kommentar utgiven av Erik Noreen*. Skrifter utgivna av Modersmålslärares förening 82. (Omtryck av 1936 års utgåva.)
- Olofsson, Rune Pär, 1998. *Georg Stiernhielm – diktare, domare, duellant*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Ralph, Bo 2007. August Strindberg – unik genombrottsman med föregångare. I: Wollin, Lars, Anna Saarukka & Ulla Stroh-Wollin (red.), *Studier i svensk språkhistoria 9. Det moderna genombrottet – också en språkfråga?* Skrifter från Svenska institutionen vid Åbo Akademi 5. S. 229–239.
- Swahn, Sigbrit 1974. *Ryktets förvandlingar*. Lund: CWK Gleerup Bokförlag.

Nordistikkfaglige hovedfagsavhandlinger i Norge med svensk språk og litteratur som emne

*Geirr Wiggen
Universitetet i Oslo*

Hovedfagsavhandlinger

Da den høgre skolen i Norge etter lov av 1896 var blitt pålagt å bygge sitt innhold på vitenskapelig grunn, fikk Universitetet i Oslo snart etter nye studie- og gradsstrukturer i de allmennvitenskapelige fakultet med det fagdidaktisk grunngitte formål å furnere den høgre skolen med tilstrekkelig kvalifiserte lærere. I den nye 7–8-årige lektorutdanninga inngikk ei avsluttende vitenskapelig avhandling, som skulle gi hovedfagskandidaten innsyn i og erfaring med vitenskapelig tenkemåte og metode. Disse hovedfagsavhandlingene er reelle vitenskapelige forskingsarbeid som stadig er tilgjengelige og lånbare fra norske universitetsbibliotek, også til fagfeller i og utafør Norden. Norsk hovedfagseksamen ekvivaleres vanligvis med svensk licentiateksamen, avhandlingene stundom tilmed med svenske doktoravhandlinger. I nordistikkfaget blei de første avhandlingene framlagt høsten 1906 og de siste våren 2007, da nye og mindre krevende studie- og gradsordninger er blitt innførte etter Bologna-avtalen, også i Norge.

Norske hovedfagsavhandlinger er lite kjente og påakta utafør Norge, enda de uten tvil gir relevante, kvalifiserte bidrag til de fagfelt de gjelder. I dette bidraget vil jeg henvende meg til festskriftmottakeren som medlem av Svenska Akademien og hans medansvar i den funksjonen for å opprettholde hele den svenske språkkulturen, inkludert den litterære, og informere om tema og utviklingstendenser i de 147 norske hovedfagsavhandlingene som gransker svensk språk og litteratur. Ytterligere 15 avhandlingene med norrønspråklig emne som har henta sitt materiale fra middelalderhandskrifter i svenske arkiv, blir ikke nærmere bestemt her, for de gjelder alle gammelnorsk/-islandsk mål.

Opplysningene i det som følger, bygger på mitt eget studium av de totalt 4230 hovedfagsavhandlingene som er avlagt i faget nordisk, især norsk språk og litteratur 1906–2007 ved universiteta i Oslo (UiO), Bergen (UiB, fra 1953), Trondheim (nå: NTNU, fra 1970) og Tromsø (UiTø, fra 1974) og ved Høgskolen i Agder (HiA, fra 1995) + to ekstraordinære som blei avlagt etter norsk studie- og eksamensmodell ved Uppsala universitet under 2. verdenskrig. For å være mest mulig informativ på knapt tilmålt plass velger jeg bort velformulerthet til fordel for kompakte opplysninger om avhandlingenes tema, årstall og forfatternavn. I den norske bibliotekdatabasen *Bibsys* (tilgjengelig f. eks. på universitetsbibliotekets adresse <www.ub.uio.no>) – tilsvarende svenske *Libris* – kan den som vil, søke på forfatternavnet og få vite avhandlingenes fulle tittel og hvor hver avhandling kan lånes fra.

De aller fleste er skrevet ved UiO, 100 med litterært tema og 10 med språklig. 23 er fra UiB, alle litterære, 12 fra NTNU, hvorav én språklig, og én fra henholdsvis UiTø og HiA, begge litterære.

Språklige tema

De 11 språklige er det raskt å få oversyn over: Den eldste gjelder norrøne ja-verbs utvikling i alle nordiske språk (Arne Nordli 1940). Den yngste gransker språket i diplom fra Jämtland 1300–1400 (Birgit Nyborg 2001). Fire fra 1970-tallet har dels grammatikk som emne – avgrensinga mellom objekt og adverbial (Roger A. Bye 1972) og leddstillinga i svensk syntaks jamført med norsk (Ole T. Arnegaard 1975) – dels tekstlingvistikk: om svensk sportsspråk (Tor O. Grefsgård 1972) og nordisk kokebokspråk (Berit G. Fløgstad 1975). Ved Universitetet i Trondheim (NTNU) er grensemålet ved Lierne og Frostviken granska (Per H. Genberg 1980). På 1990-tallet kom to avhandlinger om skandinaviske rettskrivingsnormaler (Trude Hoel 1995) respektive språknemndenes rådgivingstjeneste (Inger L. Soot 1998). Etter 2000 er det språkdidaktiske emner: grannespråksemnet i de skandinaviske lands grunnskolepraksis (Inger Aas 2000) og svensk i finske skoler (Marianne Fabritius 2001), begge med aktuelle feltstudier.

Litterære tema

Et fåtall av de 136 avhandlingene med litterære emner gjelder bestemte *perioder* eller *sjangrer* i litteraturhistoria. De to eldste gjelder henholdsvis svensk litteratur rundt 1890 (Astra M. W. Sæther 1922) og skandinavismens historie (Edvard K. Stang 1928). Seks er knytt til norrøn litteratur: kongeideologien (Jan A. Sebjørnsen 1974), martyrfyrster (Sigrid M. Sæther 1977), legendeviser (Ann E. Gjerstad 1983), førkristen mytologi (Kirsti Boger 1984), hedendom (Eva B. Hostad 1992) og kvinnelige guddommer, især Freyja (Eva M. Olsen 1996) – alle med nordisk utblikk. To gjelder svensk barne- og ungdomslitteratur, henholdsvis på 1960-tallet (Finn B. Stokholm 1971) og i bokserien *Ung i dag* (Kari Kosberg 1982). 1960-tallets skandinaviske voksenlitteratur og litteraturdebatt får også oppmerksomhet (Sverre Tusvik 1975; Espen L. Haavardsholm 1976), liksom skandinavisk sonettediktning etter 1940 (Hanne Lauvstad 1991). To andre avhandlinger tar for seg nordisk romantikk, dels gjennom bestemte forfatterskap (Hilde R. Pettersen 1997), dels i et bestemt teoretisk lys (Mona Frøystadvåg 1997). Rallarviser er studert i Trondheim (NTNU; Hans-Kristian Johannesen 1982).

Ikke så mange flere gjelder bestemte *personer*, som Snoilsky (og Ibsen; Harald L. Tveterås 1932), Levertin (Oskar Mendelsohn 1937), Frøding (og norsk diktning; Georg Oppedal 1947) og Strindberg (og kvinnen; Alfhild Alstad 1982). En generell studie av Hagar Olsson som litteraturkritiker og -teoretiker fins òg (Guttorm H. Førre 1977). Flere svenske personer er omtalt og noen av deres tekster edisjonsfilologisk utgitt og kommentert i tilknytning til Fridtjof Nansens avispolemik og taler i unionsoppløsningsåret 1905 (Gunnhild Wiggen 2004/2006).

Et fåtall avhandlinger gjelder verkspesifikk *litterær kritikk* og *resepsjon* respektive *adaptasjon* for bestemte lesergrupper. Den eldste gjelder mottakelsen av Ibsens *En folkefiende* i Danmark og Sverige (Kasper M. Myklebust 1939), en annen nordisk pressekritikk av *Brandt* i 1866 (Ingebjørg Kleven 1984). Svensk litteraturdidaktisk debatt (Audun Lødemel 1983), elevresepsjon av *Mio, min Mio* (Elin K. O. Sæther 2001) og adaptasjon i Maud Reuterswårds forfatterskap (Anne L. E. Tidemann 1985) hører med her. For seg sjøl står en studie av omsetning til estisk av sentrale skandinaviske verk (Nele Hollo 2002).

De aller fleste avhandlingene om svensk litteratur gjelder bestemte *forfatter*skap eller *enkeltverk*, særlig det siste. Ei alfabetisk liste over de forfatterne det gjelder, viser omfanget av og tidspunktet for de norske hovedfagskandidatenes oppmerksomhet:

- Ahlin*, Lars (Gunnar Bustø 1973; Jofrid K. Eriksson 1974; Liv Å. Ranheimsæter 1983)
Almqvist, Carl Jonas Love (Jon K. Smidt 1966; Vidar Østmoen 1972; Einar H. Støre 1979)
Andersson, Dan (Birgit H. Winsnes 1976)
Ardelius, Lars (Trine Gran 1995)
Bellman, Carl Michael (Cecilie Fotland 2003)
Bergman, Hjalmar (Svein Hagenes 1975)
Bergman, Ingmar (Tone G. Vindegg 1986)
Boye, Karin (Ann-Mari Torvatn 1966; Anton J. Fjeldstad 1970)
Brattström, Inger (Ragnhild M. Birketvedt 1976)
Bremer, Fredrika (Kari Lygre 1995)
Dagerman, Stig (Ola Losløkk 1968; Arne R. Sandnes 1971; Kristin Ribe 2001)
Delblanc, Sven (Sverre Tusvik 1975; Lisbeth Elvebakk 1993)
Ekelöf, Gunnar (Kristbjørg Jepsen 1973)
Ekman, Kerstin (Kanum A. M. Nordheim Kvam 1989; Ragnhild Nodeland 2000)
Enquist, Per Olov (Atle H. Næss 1976; Tormod Vanvik 1976; Tone Tenfjord 1980; Christian Børs Lind 1987; Tove-Dina Røynestad 1995; Kari Grana 1996)
Ericson, Stig (Kari Kosberg 1982)
 Flores och Blanzeflor (1312; Ingrid B. Skjerdal 2002)
Fredriksson, Marianne (Helle Helseth 1995)
Fröding, Gustaf (Georg Oppedal 1947)
Gripe, Maria (Hildegunn Skarelven 1978; Kari Kosberg 1982; Modgunn Heilemann 1984; Åse Rostvåg 1986; Jorid E. Mathiassen 1992; Anne-Berit Aspås 1999; Kari M. Hestad 2005)
Gustafsson, Lars (Erik Sandvei 1978; Oddvar Aurstad 1980; Marta Norheim 1984)
Gyllensten, Lars (Liv Bergem 1971)
Hallqvist, Britt G. (Helga Sannes 1975)
Hedenvind-Eriksson, Gustav (Petter Opperud 1983)
Hedin, Sven (Gunnhild Wiggen 2004/2006)
Jansson, Tove (Kirsten L. Omland 1975; Jon Ramstad 2007)
Jersild, Per Christian (Torunn Haavardsholm 1981; Ivar Markussen 1986)
Johnson, Eyvind (Gunvor T. Sjølie 1970)
Krusenstjerna, Agnes von (Marianne Coldevin 1979)
Lagerkvist, Pär (Jan H. Nistad 1962; Fredrik Andersen 1964; Andreas Skartveit 1965; Mette Bagge 1972; Wenche H. Fossen 1972; Geir Lorentzen 1974; Ellen M. D. Berntsen 1976; Åsmund E. Risnes 1982; Marion B. H. Lund 1992; Elisabeth N. Oppegaard 1999)
Lagerlöf, Selma (Ansgar Lundquist 1955; Ingegerd N. Frognes 1980; Bente M. Heian 1983; Svein Sanden 1998)
Larsson, Stig (Arne F. Hansen 1995)
Leffler, Anne Charlotte (Åse Hinderaker 1984)
Levertin, Oscar (Oskar Mendelsohn 1937)
Lidman, Sara (Ingunn Lindborg 1983)
Lindegren, Erik (Knut Holte 1980)
Lindgren, Astrid (Marit Aurmo 1976; Arvid B. Johansen 1976; Eva Mæhlum 1977; Agnes-Margrethe Bjorvand 1996; Anne M. Brinch 1997; Frode Qvale 1998; Elin K. O. Sæther 2001; Anja Rønnevik 2004)

- Lindgren*, Torgny (Kari M. Jonsmoen 1992)
Lindin, Ester (Annikken Saxeвик 1979)
Lindqvist, Sven (Espen L. Haavardsholm 1976; Marta Norheim 1984)
Lo-Johansson, Ivar (Johan A. Austnes 1980)
Lundgren, Max (Finn B. Stokholm 1971)
Martinson, Harry (Mildrid E. Festøy 1963; Astrid Mølster 1974; Ragnhild B. Jervell 1977)
Moberg, Vilhelm (Vegard J. Vigerust 1954)
Myrdal, Jan (Trine Gran 1995)
Norén, Kjerstin (Maria Tveito 1984)
Norén, Lars (Margit Walsø 1993)
Nyberg, Fredrik (Ellen Grimsmo Foros 2003)
Reuterswärd, Maud (Anne L. E. Tidemann 1985)
Sandemo, Margit (Grete H. Ulsrud 1986)
Schoultz, Solveig von (Sigrid B. Grønstøl 1983)
Sjöwall, Maj & Per *Wahlöö* (Karl J. Ottesen 1977)
Sonnevi, Göran (Øyvind Rimbereid 1994)
Stagnelius, Erik Johan (Hilde R. Pettersen 1997)
Strindberg, August (Vidar Østmoen 1972; Solhild L. Linge 1977; Alfhild Alstad 1982; Astrid Østbye 1994; Stine B. Taugbøl 1997)
Ström, Eva (Hilde Bøe 1997)
Sundman, Per Olof (Tore Thorsen 1975; Grete Kleppen 1981)
Söderberg, Hjalmar (Arnulf G. Gabrielsen 1966; Ellen M. D. Berntsen 1976)
Södergran, Edith (Berit S. Richard 1974)
Thorvall, Kerstin (Maj S. Kvaale 1982)
Tranströmer, Tomas (Tiril T. Myklebost 2006)
Trotzig, Birgitta (Kari S. Langlo 1969; Cecilie Bach 1997)
Tunström, Göran (Petter Voss 1995; Heidi M. Solbakken 1998; Siren N. Sundland 1999; Birgit Ekern 2000; Hildegun Haukenæs 2000; Kjersti M. Nygård 2002)
Wahlöö, Per; se *Sjöwall* & *Wahlöö*.
Wernström, Sven (Finn B. Stokholm 1971; Agnete Strøm 1976)
Winberg, Anna-Greta (Kari Kosberg 1982)
Wästberg, Per (Tone G. Gedde 1977)
Östergren, Klas (Eldbjørg I. Hovland 1993)

Tematisk utvikling

Det er særlig to grunner til at forholdsvis få av disse avhandlingene foreligger før 2. verdenskrig: at nordstikken i Norge har oppfatta seg som sentral bidragsyter til norsk nasjonsbygging og lenge var konsentrert om det; og at nordisme-tenking kom opp i hele Norden med kraft og tyngde først med det momentum verdenskrigen skapte for samhold og samholdskjensle de nordiske land imellom. Vi ser da også at især avhandlingene med svenskletterære tema før 1945 er enten relatert til Norge på et eller

annet vis eller motivert av kandidatenes personlige tilknytning til Sverige (Sæther, Mendelsohn).

I etterkrigstida var både studenttallet og avhandlingene færre fram til slutten av 1960-tallet enn etter. Til godt inn på *1950-tallet* var emnene for de litterære avhandlingene klart litteraturhistoriske. For det meste gjelder de forfatterpersoner eller forfatterskapsintroduksjoner/-motiv, som de fortsatt kunne gjøre inn på *1960-tallet*. Samtidig kom verkanalyser til å bli flere da, med vekt på stilistiske aspekt (motivkretser, komposisjon, symbolikk og bildespråk) eller idéer (særlig guds- og trusforestillinger, men også de første kjønnsrolleoppfatninger med tematisering av kvinnesyn og foreldre-barn-forhold etter hvert som kvinnelige kandidater blei flere).

På *1970-tallet* var studenttallet i nordistikkfaget på sitt aller største, og fra slutten av det tiåret kom kvinnelige kandidater til å bli flere enn mannlige. Det gjenspeiles i hva slags svensk litteratur som fanga kandidatenes interesse da. Verkanalysene dominerer, og blant dem er ennå idé-tematisering ganske vanlig: karakterenes livssyn, menneskesyn og verdensbilder, men også ei sterkere fokusering på forholdet mellom person og miljø/samfunn. Det er den allmenne samfunnsorienteringa og politiseringa av tilværet i litteraturen som vekker interesse: Kritikk av 1960-tallets forfatterrolle, dets litteraturdebatt og historieoppfatninger, beskrivelser og analyser av folkelighet i tekstene, populærlitterære sjangrer og forfatterskap. Svensk samtidslitteratur og litteraturkritikk setter nå sitt klare avtrykk i den litterære norske nordistikken på høgste studienivå. Det gjør den ikke minst der den svarer på interessene til de stadig flere kvinnene i Norge som tar hovedfagseksamen: Det er de som velger avhandlingstema fra svensk barne- og ungdomslitteratur dette tiåret (ungpikebøker, kjønnsroller, kritisk sosialrealisme, skildringer av barn-voksen-relasjoner, holdninger og holdningsformidling, men også fokusering på det fantastiske i slik litteratur), liksom kvinneproblematikk i tekster for voksne (foreldre-barn-aspekt, forholdet mellom kjærlighet og frihet, truløshet og barndom/oppvekst). Men den interessa for stilistikk og estetikk som etablerte seg i disse avhandlingene på 1960-tallet, fortsetter også å fascinere en del kandidater i deres studium av svensk litteratur (karakterutviklingsmåter, språklige virkemidler – deriblant musikalitet i tekstene, et emne som har vedblitt å dukke opp i tilknytning til svensk litteraturgransking på dette nivået helt til vår tid – tekniske aspekt i ulike sjangrer og sjangrskifter).

På *1980-tallet* avtar derimot stilanalysene, skjønt med en viss interesse for musikalitet, beretterteknikk og sjangerforhold. Filmanalyse (Bergman) er nytt og kan også ta opp slikt. Verkanalyser dominerer stadig, og de kan fortsatt belyse idéforhold (menneskesyn, religiøs mystikk), men mer tema

som kjønnsroller og identitet, så òg i barne- og ungdomslitteratur, fremmedgjøring, kvinneproblematikk og -oppfatninger (spørsmål om frihet, felleskap og ensomhet, kreativitet og moderskap, døtre, ulike følelser), barndomsindringer. 1970-tallstema som modernisme, populærlitteratur og samfunnskritikk (inkludert språk og makt) er der stadig, men ikke like mye som før.

Modernitetsperspektiv i svensk litteratur er også med i *1990-talls-avhandlingene*. Det er også studier av rytme, intertekstualitet og, i økende grad, identitetsforhold. Svensk barne- og ungdomslitteratur er ikke mindre interessant for kandidatene dette tiåret: det fantastiske og det romantiske i den, resepsjonen av den, kulturfilosofiske refleksjoner over den o.a. Eldre kvinnelige forfatterskap belyses. Det gjør også sjølbioografien som sjanger.

Etter tusenårsskiftet finner vi stadig interesse for litteratur som aktualiserer noen av de samme temakretsene: musikalske formelement og intertekstualitet, men også andre slags tekst-fokus (som fortelling som erkjennelse), sjangeranalyser, barne- og ungdomslitteratur med vekt på barns resepsjon, og voksenlitteratur som tematiserer religion, kaos og orden, kjærlighet, kjønn og identitet. Et lite blaff av ny interesse for edisjonsfilologi i Norge fra 1990-tallet av kommer også til å omfatte noen svenske tekster etter 2000.

Sjangrer

Det er særlig svenskspråklige *romaner* som er studert i de norske hovedfagsavhandlingene. I alt 72 av de avhandlingene det er tale om her, gjelder én eller flere romaner av bestemte svenske forfattere (inkludert 20 romaner/romanserier eller fortellinger for barn og unge), 21 belyser *hele forfatterskap* og tre forfatterbiografiske forhold, fem om vi inkluderer to studier av forfatteres sjølbioografier (barndomsbeskrivelser). Det er en nokså jamm interesse for svensk *poesi/lyrikk*: Hele 15 avhandlingler gransker enkelt-dikt, diktsamlinger og/eller hele lyriske forfatterskap. *Novellestudier* er det derimot bare fire av. Åtte avhandlingler belyser *drama* og én en filmberetning.

Antall og tidspunkt

Som det går fram av forfatterlista over, får de fleste forfatterne oppmerksomhet i bare éi avhandling. Det gjelder 46 av de i alt 68 forfatterne som

har fått ett eller flere verk, respektive hele forfatterskapet sitt, belyst fra ulike synsvinkler. Men noen har vakt interesse hos flere kandidater på bestemte tidspunkt, enkelte også fornya interesse etter lengre tid. Bare få har fått avhandlinger skrevet om seg noenlunde kontinuerlig gjennom flere tiår.

Den svenske forfatteren som har vært interessant for norske hovedfagskandidater mest og lengst i avhandlingsammenheng, er Pär *Lagerkvist*. Hele ti slike avhandlinger er det blitt skrevet om hans tekster, og det gjennom alle tiår fra og med tidlig 1960-tall til utgangen av 1990-åra. På 1960-tallet var det livssynsaspekt som særlig fenga kandidatenes oppmerksomhet, på 1970-tallet sjanger-, teknikk- og komposisjonsforhold, tematisk dessuten foreldre-barn-relasjonen, på 1980- og 90-tallet religiøs mystikk og mytologi vs. historisitet.

Dernest kommer Astrid *Lindgren* med åtte avhandlinger fordelt på 1970-, 1990- og 2000-tallet. Av en eller annen grunn er det ingen fra 1980-åra. Kandidatenes interesser har utvikla seg fra oppmerksomhet om menneskesyn, person og miljø, sjanger og språklige virkemiddel på 1970-tallet til det fantastiske og 'sterk jente'-aspektet på 1990-tallet og (fagdidaktiske) resepsjonsanalyser på 2000-tallet.

Den breie interessa for svensk barne- og ungdomslitteratur viser seg ikke bare i at mange ulike forfattere i det svenskspråklige Finland og Sverige av slik litteratur er blitt studert, men også i ei spesiell interesse for Maria *Gripe*, som har fått sju avhandlinger om sine bøker fra slutten av 1970-tallet til inn på 2000-tallet, først om kjønnsrollene i dem, så det fantastiske og romantiske og seinest kjønnsrelaterte identitetsforhold.

På 1970-, 1980- og 1990-tallet er det levert seks avhandlinger om Per Olov *Enquists* romaner, to i hvert av de tiåra. Også i dem er det ei tematisk utvikling fra interesse for historieoppfatninga i bestemte bøker via sjangeranalyse og beretterteknikk til modernitetsperspektiv og fortellingenes identitetsskapende funksjon.

Seks avhandlinger også blitt Göran *Tunström* til del, men for hans bøker først på 1990- og 2000-tallet og med fortelling og identitet som det tidligste interessefokuset, Tunström biografiske prosjekt dernest, så de musikalske formelementa i noen av bøkene og seinest fortellingenes erkjennelsesskapende funksjon.

Fem avhandlinger fra 1970-, 1980- og 1990-tallet dreier seg om ulike sider ved August *Strindbergs* drama, mens fire avhandlinger viser ny interesse for Selma *Lagerlöf* på 1980- og 90-tallet etter ei tidlig avhandling i 1955, og da med barndomserindringene og fagdidaktiske tema i tillegg

til den tidligere nevnte interessa for rytmiske/musikalske element i svensk litteratur.

Lars Ahlin, Carl Jonas Love *Almqvist*, Stig *Dagerman*, Lars *Gustafsson* og Harry *Martinson* har fått oppmerksomhet i tre avhandlinger hver, *Almqvist*, *Dagerman* og *Martinson* på 1960–70-tallet, men *Dagerman* igjen også etter 2000, Ahlin på 1970- og 80-tallet, *Gustafsson* mer konsentrert rundt 1980.

To avhandlinger er det skrevet om hver av *Karin Boye* (i siste del av 1960-tallet), *Hjalmar Söderberg* (1960- og 70-tallet), *Birgitta Trotzig* (1969, men på nytt også i 1997), *Sven Wernström* (1970-tallet), *Per Olof Sundman* (1975 og 1981), *Sven Lindqvist* (1976 og 1984), *Sven Delblanc* (1970- og 1990-tallet), *Tove Jansson* (så spredt som 1975 og 2001), *P.C. Jersild* (1980-tallet) og *Kerstin Ekman* (det siste dryge tiåret av 1900-tallet).

Kontekster

Interessa for svensk språk og, især, svenskspråklig litteratur i det høgeregrads vitenskapelige studiet av nordisk språk og litteratur i Norge hadde neppe vært der uten i første rekke kvaliteter i språket og tekstene sjøl, men den har vært forsterka gjennom den generelle nordiske grannelandsorienteringa etter 2. verdenskrig og, ikke minst, de svenske sendelektorene ved norske universitet, som har kunnet informere, stimulere og rettleie kandidatene. Sendelektorene i nordiske språk ved nordiske universitet er uvurderlige ambassadører for sine språkkulturer og øyeåpnere for vertslandas studenter. Mange av dem er det også for videre kretser i de landa de virker i, aktive som de har vært og er i allmenne medier og kultursammenhenger. Måtte de få fortsette sitt viktige arbeid for nordisk samforstand og samkjensle!

En sådd av ord ger en skörd av sång Karlfields lyriska testamente

Christer Åsberg

1. Dikten

”En såningsman” är Erik Axel Karlfields sista bevarade dikt. Han avled den 8 april 1931. Manuskriptet i Kungliga Bibliotekets Karlfieldsamling (L 135:47:6) består av ett utkast från november 1930 och en till synes färdig version daterad 17 november:

En såningsman gick ut att så sin säd.
Då drog en pingstvind genom gårdens träd,
den första knarren skrek, och på en kvist
satt göken som en grå evangelist:
Ku Ku, just nu!
Din jord skall giva sjuttio för sju.

Och jorden, lucker efter strida regn
och värmd av sol, tog fröet i sitt hägn,
ty hon var bogen som ett tidigt sto
och längtansfull att bära liv och gro:
Kom, himmelskorn,
Kom, bjuugg! Er kraft skall vara såsom torn.

Just denna dag stod skyn av lärkor full.
Det föll en sådd av sång i öppen mull.
Med nya tungor talte asp och al,
och mannen skred som i en bonad sal,
i såningsvår,
med gärdeglindrets flammor i sitt spår.

Dikten trycktes av Torsten Fogelqvist i *Tankar och tal. Med ett lyriskt bokslut*, 1932. Där ingår också en inskription, ”På en kyrkklocka”, dikterna ”Psaltare och lyra”, ”Vallfärd”, ”Dryckesåret” och ”Ett lejon” samt

”Prolog vid Svenska spelen”. De har under titlar som ”Lyrisk efterskörd” eller ”Sena dikter” ingått i olika samlingsutgåvor som alla bevarat ett avskrivningsfel. I tredje strofens fjärde rad läste Fogelqvist det obegripliga ”banad sal” i stället för manuskriptets tydliga ”bonad sal”. Felet kvarstår även i den annars mest tillförlitliga Karlfeldtutgåvan, pocketversionen av *Samlade dikter*, 2002.

2. Nya vägar

Med några dikter i *Hösthorn*, 1927, hade Karlfeldt nått så långt man kan komma i fråga om ståtliga lyriska byggnadsverk, sådana som ”Vinterorgel” och ”Sub luna”. Men här anges också en annan riktning med dikter i ett enkelt och avskalat idiom som ”Första minnet”, ”Gamle drängen” eller ”Fattigmansverser”. Folkvisans suggestiva gåtfullhet fanns representerad genom översättningar från den tyska folkvisesamlingen *Des Knaben Wunderhorn*. Även satiriska tidsdikter ingick liksom dikter som bejakade vekare drag i det en gång så virila diktarjaget, kvinnlighet och religiositet.

Tidigt framstod *Hösthorn* som ett grandioöst avsked. I inlednings- och titeldikten ”Hösthorn” nedlägger skalden sitt instrument ”vid konungens orgelomsusade tron” efter en lång vandring in i en vintrig himmel. ”Nu slutar mitt värv”, säger dalmålaren i ”Kurbitsmålning”. Samlingens sista dikt ”Vinterorgel” kunde uppfattas som ett postludium. Man förbisåg gärna att den publicerades första gången redan 1920 och avslutas med vår, förnyelse och fågelsång.

Så något avsked var det inte fråga om. Karlfeldt planerade en ny bok, ett ”Fridolins husapotek”, med både poesi och prosa. Dikterna i *Tankar och tal* kan ge ett spretigt intryck men alla Karlfeldts diktsamlingar är brokiga. De motsvarar äldre tiders definition av diktsamling som en redovisning av alla de dikter i olika genrer som en poet producerat under en given tid. Men de står också för en medveten modern polyfon poetik där mångstämmigheten har ett egenvärde.

I handskriftsmaterialet ingår en helt färdig dikt i den folkligt burleska stilen med smak av dalmålning, ”Kyrkherren i Nor” (L 135:47:3). Kyrkoherden är ”bred över baken, bukspänd och stor”. Prostinnan jämförs med en kyrka, ”ständigt prydd som till bröllopsfest”. ”Därur utgår sång och musik” och ”däri ingår den heliga präst”.

Detta grovkorniga skämt bidrog väl till att Fogelqvist bedömde dikten som ”med all sannolikhet aldrig avsedd för offentligheten” och inte tog med den i *Tankar och tal*. Den stämde inte med bilden av Karlfeldt som

nationalskald och moraliskt föredöme. Men i en ny diktsamling av antytt slag skulle "Kyrkherrn i Nor" med sin uppsluppet lutheranska kroppslighet kunna bilda en motpol till "Vallfärd" med dess kombination av medeltida andlighet och modern psykologisk insikt.

Vart var Karlfeldt på väg? Viljan till mångstämmighet i fråga om ämnen, teknik och genrer är uppenbar, liksom önskan att sammanfatta den egna gärningen och förmedla erfarenheter. Det prosaiska testamentet är uppsatsen "Oration till skalder och kompaner", tryckt i DN:s julnummer 1930 och sedan i *Tankar och tal*. "En såningsman" kan ses som ett lyriskt motstycke. Dikten är enkel men samtidigt komplex. Den är förbisedd men har sitt givna intresse genom sin sammanfattande karaktär. Den rymmer ett stort uppåtbåd av teman, motiv, tekniker, stilgrepp och referenser som Karlfeldt visat upp under hela sin karriär och nu demonstrerar i fickformat.

3. Form

"En såningsman" har en enkel form, tre sexradiga strofer med likartad uppbyggnad och femtaktig jambisk vers. Femte raden i varje strof har bara två takter, vilket ger en bromseffekt och en avvikande rytm. Rimmen, genomgående manliga, är, som ofta hos rimsmeden Karlfeldt, förvånansvärt diskreta.

De två första stroferna avslutas med direkta anföringar. I den ena sjunger göken, i den andra hörs åkerjordens lockrop. Carl Fredrik Dahlgren, som Karlfeldt 1924 behandlade i en levnadsteckning, skrev en "Gökvisa" där göken, precis som i "En såningsman", bryter in med ett "Hör mitt kuku!", som ger rytmisk variation och samtidigt, enligt folktron och Karlfeldts dikt, representerar ett löfte. Några av Dahlgrens visor hade följt Karlfeldt sedan barndomen. Kanske också denna.

Allitterationerna är många men konstlösa, som "så sin säd", "då drog" (ändrat från "då flög"), "jord skall giva" och "asp och al" (ändrat från "björk och al") m.fl. Av retoriska figurer, förutom personifieringen av djur och natur, finns bara en beskedlig *hypallage*-figur, då evangelisten får överta gökens gråa färg.

4. Bibeln

Förstaraden är ett sakligt konstaterande: "En såningsman gick ut att så sin säd." Sådana anslag finns flera av i *Hösthorn*, "Jag hörde du var dålig",

(”Avskedet”), ”Jag hade ganska roligt en gång” (”Den gamle drängen”). Men här är det fråga om ett ordagrant bibelcitat från inledningen till den kända liknelsen om såningsmannen vars säd hamnade på fyra olika groingsgrunder (Lukas 8:5). Den gamla översättningen hade ”en sädesman”. Så hade Karlfeldt i sin ungdom hört texten läsas i kyrkan, men här skulle det ha gett en upprepning av elementet ”säd” och en alltför arkaiserande bibelklang. När Bellman i *Zions högtid* (1787) skrev en versifierad betraktelse över samma bibeltext inledde han däremot:

En Sädesman gick fram bekymrad, trött och trägen,
Och på sitt Åkerland utkastade sin Säd:

Bellmans psykologiserande adjektiv hade naturligtvis fallit ur ramen i Karlfeldts dikt, men det är fullt tänkbart att Karlfeldt läst den här dikten av sin favoritpoet Bellman. ”Jag är ju svensk ... jag älskar honom”, sade han i en intervju med en dansk journalist i *Hufvudstadsbladet* 1 juni 1930. I naturskildringen finns några gemensamma element: fåglar i träden (som hos Bellman låter höra ”et glättigt qwitter” när kornen faller vid sidan av den goda jorden), en stark vind (”wädrens wilda blåst”) och den för en god skörd nödvändiga kombinationen av solvärme och strida regn (”Solens heta blick och rägnets varma våg”).

Liknelsen, en av Jesus mest kända, var (och är) kyrkoårstext vid Sexagesima, ordets högtid. Karlfeldt hade kunnat sätta citationstecken kring den första raden men gjorde inte det. Kopplingen mellan den himmelske såningsmannen och den jordiske lantbrukaren skulle smyga sig på, även om referensen var självklar för 1930 års läsare. Citationstecken hade låst upplevelsen av dikten till det bibliska sammanhanget och till den välkända tolkningshistorien med dess fyra alternativ. Den enda gång Karlfeldt trots sitt flitiga bruk av bibeln markerar citat är i ”Höstskog” i *Flora och Pomona*. Där citeras den mörka unga kvinnans stolta ord från Höga visan 8:10: ”Jag är en mur och mina bröst som torn.” Men citationstecknen motiveras av att orden ingår i en visa som hörs på avstånd.

Höga visan var ständigt aktuell för Karlfeldt. Citatet från 8:10 ingår också i ”En såningsman”, i det första utkastet som ”Mitt bröst är mäktigt som ett torn”. Den kvinnligt personifierade åkerjorden talar i erotiskt inbjudande ordalag till den utslungade säden, stolt och självmedveten som Höga visans Sulamit. Men förbindelsen mellan sak- och bildled känns ansträngd. I slutversionen har symboliken ändrats: ”Er kraft skall vara såsom torn.” Nu är det i stället kornet som tillskrivs en erigerande kraft, stark som kungsljus på Karlfeldts exlibris. Både i sin kvinnliga och i sin manliga utform-

ning har bilden fjärmats från det bibliska ursprunget. Men Karlfeldt håller fast vid referensen. Kanske därför att han associerar den till "Höstskog", där citatet, som här, ställs mot bakgrund av en rik skörd: "Nu sjunker solen i ett hav av korn."

Den korta dikten ger en provkarta på olika typer av bibel användning, som kan ordnas i en hierarki. Inledningsraden är ett direkt citat, medan referensen till Höga visan kan betecknas som halvcitat. En annan typ är allusionen. "Sjuttio för sju" i första strofen anknyter till Lemeks förbannelse i 1 Mos 4:24, och dess positiva motvärde i Matt 18:22, den obegränsade förlåtelsen.

Bibeln kan också utnyttjas genom anspelning. Den är inte verbalt överensstämmande men aktualiserar ett textsammanhang. Pingst vinden som drar genom träden i första strofen återfinns i Karlfeldts hela produktion. I "En såningsman" anknyter den direkt till skildringen i Apostlagärningarnas inledning (Apg 2:1–13). Efter stormen kan lärjungarna tala en ny gemenskaps språk med "nya tungor", som i sista strofen, där Karlfeldt fullföljer anspelningen. Pingstundret beskrev han redan i sin student uppsats 1885. Hans referat av bibelstället började: "Då, säger skriften, hördes plötsligt ett dån av himmelen, såsom om ett mäktigt väder hade kommit och uppfyllde huset, där de sutto."

Bibelassociation kan också ske genom ett ordval som kan vara pregnant och terminologiskt färgat, t.ex. *evangelist*. Men det valda ordet behöver inte vara specifikt bibliskt för att effekten ska uppstå. *Bjugg* har fått en ålderdomlig karaktär som lätt identifieras som bibelspråk, särskilt som den gamla bibelöversättningens huvudord för sädesslaget korn är *bjugg*. Karlfeldt använder gärna ordet, t.ex. om Jesus i "Den rike ynglingen" i *Fridolins lustgård*: "Guds klara sommar var hans blick och bjugg i sol hans hår."

Kanske ska också *himmelskorn* räknas in i den religiösa sfären. Att så sker i nutida kristen förkunnelse kan man konstatera vid en Google-sökning. Karlfeldt kan också ha känt till en sång av Ingemann, "Din Sæd udstrø! / Du store Sædemand! / Lad spire, Herre, Ordets Himmelfrø!" Ordet betecknar ett visst slags korn, förleden *himmel* lär ha med den ursprungliga växtorten Himalaja att göra. Det skallösa himmelskornet bedöms nuförtiden ge mindre avkastning än andra sorter, men i Vetenskapsakademiens handlingar 1749 finns två inlägg som pläderar för "detta ädla sädesslagets fortkomst här i landet". Bondsonen och f.d. bibliotekarien vid Lantbruksakademien Karlfeldt var säkerligen förtrogen med ordets reella betydelse men utnyttjar också dess undertoner.

5. Arkaiserande ord i arkaiskt landskap

Även ord utan biblisk anknytning används för att skapa en ålderdomlig eller saklig auktoritet åt texten, som *bogen* i betydelsen 'beredd' och *tidig* som synonym för *brunstig*. Strindberg använde *gärde(s)glinder* i *Svenska öden* och definierade det i ett brev från 1889 som "luftens synliga dallring i jordbrynet över en åker, när solen gassar om våren" (SAOB). Carl Larsson i *By* ger en exaktare definition när han i en dikt i samlingen *By och Bonde*, 1907, föregriper Karlfeldts bild av de flammande tiltorna:

Rätt tid det är att ut och så,
när spindelväven glindrar
som spunnet gull på kokor grå
och gärdesglindret tindrar.

Överfört användes ordet så sent som 1971 av Sven Delblanc i *Zahak* om en iransk flicka, som "blickade ut ur sin tjador med bruna, fuktiga ögon, liksom seende genom ett gärdesglinder" (s. 99). Men inget av de här orden användes i dagligt tal när Karlfeldt skrev sin dikt och de tas inte upp i *Svensk ordbok*, 2009.

I "En säningsman" befinner vi oss i ett vårligt mellansvenskt åkerlandskap av arketypiskt eller arkaiskt slag, och många ord påminner oss om detta: *vind, träd, jord, regn, sol, sky, mull, gärdeglinder*. Botaniska preciseringar tillkommer: *kvist, frö, korn, bjugg, asp, al*, liksom zoologiska: *kornknarr, gök, sto, lärkor*.

Orden, utom *gärdeglinder*, möter överallt i Karlfeldts diktning. Vi kan särskilt lägga märke till vindens roll, den representerar i allmänhet något positivt, hemvant och tryggt. "Så är det till slut Guds röst som talar i vinden", skriver Olof Lagercrantz i sin studie av vinden hos Karlfeldt. Gökrop och lärksång är frekventa inslag. Kornknarren, som mycket riktigt anländer vid pingsttid, är en totemfågel, "min sträva men eldiga näktergal" som Karlfeldt kallar den i "Nu öppnar nattglim sin krona" i *Fridolins visor* eller "den trognast brinnande i sången" som den karakteriseras i "Oration till skaldar och kompaner" trettio år senare. De moderna skördemetoderna gör kornknarren utrotningshotad, noterar han i orationen, samtidigt som dess lieman, den moderna slåttermaskinen, har ett porlande läte som påminner om kornknarens och "smälter harmoniskt in i en stilla kväll". Kornknarren är "dilettant och dadaist", beteckningar som just här är positivt menade.

6. Såningsmannen – bonde och gud

Såningsmän och sådd dyker då och då upp hos Karlfeldt. I sekelskifteshymnen till Uppsala studenter, tryckt i *Flora och Pomona*, är sådden ett förebud om en god framtid, ”kornrikt sälla sabbatsår”. I ”Klagosång över en lantman” i *Flora och Bellona* förknippas sådden med flera element som återkommer i ”En såningsman”, det gyllene sädet, kornknarrrens snarpande, lärksång, asp och bjugg.

Den jordiske såningsmannen växer i ”Psaltare och lyra” ut till en bild av ödesmakten, en gudsgestalt:

Du makt för vind och skyar,
 du makt för liv och år,
 som ständigt allt förnyar,
 och allt i spillror slår;
 med öden och med timmar
 i julens aftonbrand
 du står, och sädet glimmar
 i såningsmannens hand.

Mannen som möter oss i ”En såningsman” har också han gudomliga egenskaper. Vad mannen sår är ”Guds ord”, står det i Jesus utläggning av liknelsen, och det är lätt, ja, ofrånkomligt, att i diktens anslag läsa in en associativ förbindelse till Den treenige guden, alltså Fadern, Sonen och Den heliga anden. Att såningsmannen i någon mening står för Fadern ges av hans roll i dikten och med det nära sambandet till ”Psaltare och lyra”. Den heliga anden representeras liksom i Apostlagärningarna av pingst vinden. Sonen är Johannesevangeliets Ord som liksom vetekornet måste falla i jorden och dö för att kunna ge rik frukt (Joh. 1:1, 12:24). Tanken poängterades i bönen efter evangelietexten och i en psalm (101:2 i 1819 års psalmbok) som Karlfeldt ofta bör ha sjungit, formulerar Wallin den så:

Det korn, som dödt i jorden war,
 Skall, efter korta wäntans dar,
 Stå upp och frukter bära,
 Att hela werlden nära.

Såningsmannen, alltså en bonde eller lantarbetare som med trygga steg och säker blick vandrar över en åker och utslungar sitt säde med en såskäppa på magen, blir från 1800-talets mitt och hundra år framåt en symbolfigur med skiftande innebörder. Tidigare, som i Geijers ”Odalbonden”, var det plöjaren som symboliserade bonden. Dessförinnan var spade och

hacka vanliga verktyg i hans hand. När Kungl. Vetenskapsakademien instiftades 1739 blev dess emblem ”gubben som gräver”, alltså bonden som planterar för framtiden.

Såningsmannen, i *Des Knaben Wunderhorn* ”Sämann”, som med raska steg, ”Hutsch he! Hutsch he!”, och under fågelsång kastar ut sitt säde så att kornen spritter i fårorna utstrålar en vitalitet som kan ha inspirerat Karlfeldt. Men hos konstnärer under 1800-talet, från Millet, 1845, och i hans efterföljd van Gogh, 1883, förkroppsligade den hårt arbetande såningsmannen landsbygdsproletariatet och blev en socialistisk symbol. I Carl Larssons ”Spadarvet”, 1906 – liksom i den tecknade vinjetten till J.L. Saxons veckotidning *Såningsmannen* samma år – var han en självständig hemmansägare under en fri himmel.

Denna trygga såningsman tog senare gestalt inte bara i hötorgskonsten utan också i skulpturer av Gottfrid Larsson, 1946, och Arvid Backlund, 1969. Under mellantiden hade såningsmannen som symbol laddats med andliga och metafysiska övertoner. När Fredrik Böök en krigssommar 1943 på vandring kring sommarstället såg en såningsman i full aktion, prisade han den nedärvda sakkunskap mannen gav prov på (SvD 22 augusti 1943). Med utgångspunkt från C.F. Meyers dikt ”Säerspruch” gjorde Böök såningsmannen till en gudars like, en världsande, eller, som i sitt beryktade, Hitlerbebudande Tegnärtal i Lund den 4 oktober 1940, en ”stormens herre”. Vi själva liksom jorden och världsrymden var

sädeskornen i händerna på den store okände, på Såningsmannen. Hans vilja sker. ... Han är stum, där han skrider fram genom tidens och rummets oändlighet, han är försjunken i sitt värv.

Böök hade lika gärna kunnat hänvisa till ”Psaltare och lyra” och ”En såningsman”, men han ville väl inte tillskriva den i hans ögon mindervärdige Karlfeldt förmågan att gestalta ”en evig myt ... i sin kosmiska, sin metafysiska sanning”. Han blev så förtjust i Meyers såningsmannabild att han återanvände den i sitt direktörstal i Svenska Akademien 1947.

Såningsmannens framträdande som bonde-ikon i litteratur och konst sammanfaller – naturligt nog – med hans successiva tillbakagång i det verkliga livet, trots att effektiviteten ökade när konsten att så med båda händerna introducerades på 1890-talet. Året för dikten ”En såningsman”, 1930, inleder det decennium då alla svenska jordbruk, enligt *Det svenska jordbrukets historia* övergår till radsåningsmaskiner. När Bo Setterlind på 1950-talet i en dikt vill tänka sig döden som en odalman med ”frökorg i sin

hand", har såningsmän blivit sällsynta och det är uppenbart att sakledet har fått träda tillbaka för bildfunktionen.

7. Referenser – till vad för vem?

"En såningsman" är i sin skenbara enkelhet på ett medvetet sätt laddad med referenser, symbolik och dubbelmeningar. Men medvetenheten är sannolikt mer intuitiv än kalkylerande. Det är svårt att veta hur Karlfeldt ville att dessa laddningar skulle uppfattas av läsaren. Frågan gäller inte bara alla hans bibelreferenser, citat, allusioner, anspelningar och ordval, den kan utsträckas till andra delar av det karlfeldtska referenssystemet. Vill diktaren styra läsarens tankar i en bestämd riktning eller har referenserna en mer allmän stilistisk funktion, att lyfta upp diktens ämne till en hög nivå, och göra dess anspråk på giltighet jämförbar med religionens?

Karlfeldt tillhörde en tid då poeters referensanvändning inte längre reglerades av en gemensam kanon utan kunde vara både exklusiv och exkluderande. Karlfeldt var en modern poet, det är värt att påminna sig att hans lyriska storhetstid sammanföll med Rilkes, Eliots och Pounds. Även Karlfeldt kritiserades för att tala över huvudet på vanliga läsare med sina arkaiska ordval och vidlyftiga referenser. Det uppstår lätt en störning i kommunikationen mellan diktare och läsare. Somliga kan uppleva den som produktiv, andra som provokativ. Bibelreferenserna utgör ett specialfall. Karlfeldts läsare kunde sin bibel och visste hur enskilda ställen skulle tolkas. Här finns en förförståelse som ger läsaren ett tolkningsföreträde som diktaren har att ta med i beräkningen.

8. Sången ur åkerns hjärta

Men huvudinriktningen i "En såningsman" undgår ingen. Den gudomlige såningsmannen vandrar som en biblisk eldstod, hans utsäde är ord som faller i den goda jorden och blir till sång, lärkorna sjunger och asp och al talar med pingstens nya tungor. Det är en teofani med diktaren i huvudrollen, en hyllning till sångens förnyande kraft i traditionen av Kellgrens "Den nya skapelsen" och Tegnér's "Skaldens morgonpsalm", en bildlig besvärjelse som en pendang till bönen i "Psaltare och lyra":

Betag oss ej den dyra,
den ljuva lust till sång.

Sången ska i sinom tid stiga upp ur jorden. De sjungande åkrarna och ängarna är ett återkommande tema i Karlfeldts lyrik. I "Kornknarr, sänghalm" hörs "sången ur åkerns hjärta", och "det sjunger på ängen" i "Väverskan". De humoristiska poängerna i dikten "Kyrkosångarne" får inte undanskymma bekännelsekaraktären i Karlfeldts självporträtt:

Så sjöng han med andakt och fyrväldigt ljud
som en åkermans son till åkrarnas Gud.

"En såningsman" är trots sitt naturliga tilltal, sin lediga frasering, sin blygsamma poetiska apparat och sin enkla rytmik en kompakt och diger dikt. Den är dräktig av sakkunniga referenser till bibelns och agrarsamhällets språkvärldar, associationer till kyrkogång och årsvarvsmystik, intertextuella kopplingar till annan diktning och konst men också till Karlfeldts egen lyriska produktion från ett halvsekel. Den har en sammanfattande karaktär, den är ett lyriskt testamente. Den talar öppet och direkt till sin läsare om diktens och sångens höghet men också i ledig ton om natur och arbete. Man kan, som jag nu gjort, försöka identifiera bakgrundsmaterial och inspirationskällor. Men det gäller att minnas vad Karlfeldt på tal om recensionerna av *Hösthorn* sade i en intervju av Sven Haglund i julnumret av *Allas Krönika* 1927:

Om man haft bara hälften av alla de spekulationer och funderingar och upplevelser, medan man arbetade, som nu tillvitats en, är jag säker på att det aldrig blivit några dikter av.

När han besinnade att de vänliga recensenterna kunde bli sårade ändrade han formuleringen till:

Men det personliga vill jag gärna ha i fred; det skrivna ordet får tala och tolkas efter behag.

Vilket härmed har skett, som en hyllning till en god vän med vilken jag fört berikande samtal om bibeltolkning, svensk språkhistoria, gamla ord och, för all del, också om fotboll.

Litteratur

Texter av Karlfeldt

- Karlfeldt, Erik Axel 2002. En såningsman (och övriga citerade dikter). I: *Samlade dikter* (pocketutgåvan). Stockholm.
- Karlfeldt, Erik Axel 1924: *Carl Fredrik Dahlgren. En bild ur svensk romantik för hundra år sen*. Stockholm. [Om Karlfeldts egna minnen av Dahlgrens visor s. 157f.]
- Karlfeldt, Erik Axel 1932. Oration till skaldet och kompaner. I: *Tankar och tal med ett lyriskt bokslut*, utgivna av Torsten Fogelqvist. Stockholm
www.karlfeldt.org [Studentuppsats och intervju i Hufvudstadsbladet 1 juni 1930.]

Övriga dikter

- von Arnim, Achim und Clemens Brentano (Herausg.) [1806/1808] 1984. Sämman. I: *Des Knaben Wunderhorn. Alte deutsche Lieder*. Band 3.
- Bellman, Carl Michael 1993. En sädesman gick fram I: *Carl Michael Bellmans skrifter*. Standardupplaga utgiven av Bellmanssällskapet. XV. Religiös diktning. Stockholm.
- Dahlgren, Carl Fredrik 1847. Gökvisa. I: *Samlade arbeten af Carl Fredrik Dahlgren. Andra delen*. Stockholm.
- Larsson i By, Carl 1907. En visa i såningen. I: *By och Bonde*. Stockholm.
- Setterlind, Bo 1954. Döden tänkte jag mig så. I: *Dikter från San Michele*. Stockholm.

Övrig litteratur

- Böök, Fredrik 1963. *Vandringar på Hallandsåsen*. Stockholm. [Artikeln i SvD 1943 om C.F. Meyer och såningsmannen, s. 59ff.]
- Delblanc, Sven 1971. *Zahak. Persiska brev*. Stockholm.
- Frängsmyr, Tore 1989. *Gubben som gräver. Människor och miljöer i vetenskapens värld*. [Om Kungl. Vetenskapsakademiens symbol kap. 1, s. 8–47.]
- Haglund, Sven (utg.) 1934. *Karlfeldts ungdomsdiktning med biografisk inledning*. Stockholm. [Om Karlfeldt och recensenter, s. 34f.]

- Jansson, Sven-Bertil 2005. *Den uppkäftige såningsmannen. Johan L. Saxon och hans tid*. Stockholm. [Om tidningen Såningsmannen, s. 56–68, om vinjetten, S. 59f.]
- Lagercrantz, Olof 1938. *Jungfrun och demonerna. En Karlfeldtstudie*. Stockholm. [Om Karlfeldt och vinden, kap. 1, s. 7–31.]
- Larsson, Carl 1919. (1 uppl. 1906): *Spadarfyvet. Mitt lilla lantbruk*. 24 tavlor med text. Stockholm. [Om sådd, s. 35, plansch opag. avd. på slutet]
- Morell, Mats 2001. *Jordbruket i industrisamhället 1870–1945*. (Det svenska jordbrukets historia. Band 4.) Stockholm. [Om handsådd och såmaskiner s. 272ff.]
- Murphy, Alexandra R. et al. 1999. *Jean-Francois Millet. Drawn into the Light*. Williamstown, Mass. USA. [Olika versioner av The Sower S. xiv, 49, 50, 51. Text om The Sower s. 48, 50.]
- Nordin, Svante 1994. *Fredrik Böök*. Stockholm. [Om synen på Karlfeldt, s. 219f., om Tegnértalet, s. 321ff., om C.F. Meyer och såningsmannen, s. 343, 363.]
- Saxon, J.L. 1933. *Från självhushålllets lyckliga dagar*. Stockholm. [Om sådd med två händer, s. 68.]
- Stenström, Thure 1976. Fredrik Böök och nazismen. I: *Från Snoilsky till Sonnevi. Litteraturvetenskapliga studier tillägnade Gunnar Brandell*, red. Jan Stenkvist, s. 130–153. Stockholm, [Om såningsmannen och C.F. Meyer, S. 150ff.]
- van der Wolk, Johannes (ed.) 1990. *Vincent van Gogh*. Milano. [A Sower 1881, s. 45, 1882, s. 116]

Meijerbergs Arkiv för svensk ordforskning (MASO) utges av styrelsen för Meijerbergs institut för svensk etymologisk forskning vid Göteborgs universitet. Styrelsen består av Filosofiska fakulteternas gemensamma donationsnämnds ordförande, fil. dr Inga-Lill Johansson, ordförande, professorn i nordiska språk Bo Ralph (självskrivna ledamöter), samt professorn i modern svenska Lars-Gunnar Andersson, utsedd av humanistiska fakulteten.

Arkivet utges i tvångsfria delar om minst fem ark.

Prenumeration kan verkställas i bokhandel eller direkt hos Institutet, adress Institutionen för svenska språket, Box 200, SE-405 30 Göteborg.

Bidrag till Arkivet torde sändas till samma adress.

Denna festskrift är tillägnad Bo Ralph – professor i nordiska språk vid Göteborgs universitet och ledamot av Svenska Akademien. Hans forskningsverksamhet inom nordistiken spänner över vida fält, vilket i hög grad återspeglas av bokens 53 bidrag. Här återfinns t.ex. uppsatser om språkförändring, runologi, isländsk skaldediktning, lexikografi och lexikologi, nusvensk grammatik och ortnamn – men även uppsatser med mer litterärt eller kulturhistoriskt innehåll.

Bo Ralph har varit involverad i många olika verksamheter vid sidan av sin professur, exempelvis Bibelkommissionen och Strindbergsutgivningen. Ett av hans uppdrag har gällt utgivningen av den serie som den här boken ingår i.

Genom hela Bo Ralphs karriär går engagemanget för lexikologi och lexikografi som en röd tråd – från arbetet med Nusvensk frekvensordbok på 1960- och 1970-talet över det stora forskningsprojektet Lexikografisk tradition i Sverige åren runt 1990 till 2000-talets samnordiska projekt ISLEX.

Det är därför naturligt att boken ges ut som en volym i Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning, även om jubilaren av naturliga skäl inte kunnat vara redaktör för just denna del, nr 39.